

ISSN 1689-4642

TURYSTYKA KULTUROWA

CZASOPISMO NAUKOWE

WWW.TURYSTYKAKULTUROWA.ORG

NR 1/2018 (STYCZEŃ-LUTY 2018)
DATA WYDANIA: 28 LUTEGO 2018

Spis treści

Artykuły.....	7
<i>Patryk Bialek</i>	
Obiekty z czasów II wojny światowej jako atrakcje turystyczne południowej Norwegii (na przykładzie Kristiansand Kanonmuseum)	7
<i>Artur Żyto</i>	
Gry turystyczne jako narzędzie promocji dziedzictwa militarnego Poznania	26
<i>Katarzyna Barwicka</i>	
Veer Yatra jako przykład działalności turystycznej umożliwiającej realizację turystyki militarnej w Indiach	47
<i>Aleksandra Kijak-Sawska</i>	
Lokalne dziedzictwo. Miejsce pamięci bitwy pod Wąsoszem (23.04.1863).....	62
<i>Izabela Rekuć</i>	
„Obleżenie Malborka”, jako event militarnej turystyki kulturowej. Analiza profilu turystów biorących udział w wydarzeniu.....	80
<i>Andrzej Kowalczyk</i>	
Treść i forma map wykorzystywanych w turystyce historyczno-militarnej	95
Recenzja	144
<i>Andrzej Kowalczyk</i>	
Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development – Proceedings of the International Workshop	144
Materiały faktograficzne	148
<i>Armin Mikos v. Rohrscheidt</i>	
Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego Szlaku Fortyfikacji Mazurskich ..	148
Gnieźnieńskie Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej	274
<i>Pytanie 76</i>	
Turystyka militarna: zagospodarowanie zasobów i funkcja turystyczna w zarządzaniu obiektami.....	274

TURYSTYKA KULTUROWA
Czasopismo naukowe

Informacje podstawowe

Numer ISSN: 1689-4642

Rejestr Czasopism: Sąd Okręgowy w Poznaniu, RPR 2417, data wpisu: 30 października 2008

Miesiąc i rok rozpoczęcia wydawania: październik 2008

Miejsce wydawania: Poznań

Wydawca: KULTOUR.PL

REGON: 634577059, NIP: 782-133-11-09

Adres korespondencyjny redakcji:

ul. Wyspiańskiego 16/1

60-750 Poznań

Tel. +48 61 879 50 62

Email: redakcja@turystykakulturowa.org

Internet: www.turystykakulturowa.org

Redaktorzy prowadzący numeru: Armin Mikos von Rohrscheidt, Piotr Kociszewski

Temat numeru: Turystyka militarna

Kolegium redakcyjne

---

dr hab. Armin MIKOS von ROHRSCHEIDT prof. GSW,

redaktor naczelny,

odpowiada za działy: Miejsca i szlaki, Forum

Gnieźnieńskie

adres: armin@turystykakulturowa.org

dr hab. Jacek BORZYSZKOWSKI, redaktor

adres: jacbo@wp.pl

dr hab. Karolina BUCZKOWSKA-GOŁĄBEK,

z-ca redaktora naczelnego,

odpowiada za dział: Recenzje popularne

adres: turystykakulturowa@interia.pl

dr Magdalena BANASZKIEWICZ, redaktor

odpowiada za działy: Konferencje, Nowości

książkowe

adres: magdalena.bazela@uj.edu.pl

dr Marcin GORĄCZKO, redaktor

odpowiedzialny za dział: Analiza potencjału

turystyczno-kulturowego

adres: gorgon@utp.edu.pl

dr Piotr KOCISZEWSKI, redaktor

Adres: p.kociszewski@uw.edu.pl

dr Izabela WYSZOWSKA, redaktor,

odpowiada za dział: Itineraria

adres: wyszowska@turystykakulturowa.org

Oleksiy ARTYSHUK, redaktor techniczny

adres: artyshuk@turystykakulturowa.org

Marek PIASTA, redaktor,

odpowiada za dział: Recenzje przewodników

Adres: marek.piesta@gmail.com

Szymon CZAJKOWSKI, redaktor

address: czajkowski.sz@gmail.com

Przemysław BURYAN, redaktor

adres: przemekburyan@gmail.com

Agnieszka MATUSIAK, redaktor

Adres: rupicapra@poczta.fm

Redaktorzy tematyczni
(Thematic Editors)

---

dr hab. Karolina Buczkowska-Gołąbek

- profile i zachowania turystów kulturowych;

- formy turystyki kulturowej

dr hab. Jacek Borzyszkowski

- ekonomiczne i marketingowe

aspekty turystyki kulturowej

dr Magdalena Banaszkiewicz

- antropologia turystyki kulturowej

dr hab. Armin Mikos v. Rohrscheidt

- potencjał turystyczno kulturowy

- produkty turystyki kulturowej

- zarządzanie turystyką kulturową

dr Izabela Wyszowska

- zagadnienia sztuki i architektury

w turystyce kulturowej

dr Aleksandra SPYCHAŁA, UP Poznań

- redaktor językowy

Naukowa Rada Redakcyjna czasopisma „Turystyka Kulturowa”
(Scientific Editorial Board)

Przewodniczący Rady:

dr hab. Krzysztof KASPRZAK, prof. UP, Poznań,

Członkowie:

2. prof. zw. dr hab. Andrzej KOWALCZYK,
*Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Instytut
Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki
Przestrzennej Zakład Geografii Turyzmu i Rekreacji,
UW Warszawa*

3. prof. dr hab. Albrecht STEINECKE,
ordentlicher Professor (ordinarius),
*Wydział Kulturoznawstwa, Zakład Geografii
Gospodarczej i Turystycznej, Universität Paderborn,
Niemcy*

4. prof. dr hab. Wojciech J. CYNARSKI,
*Wydział Nauk o Kulturze Fizycznej,
Katedra Nauk Humanistycznych,
Uniwersytet Rzeszowski*

5. prof. dr hab. Marta MALSKA
Departament Turystyki, Wydział Geografii,
Uniwersytet im. Ivana Franko, Lviv, Ukraina

6. dr hab. Kazimierz ILSKI, Profesor UAM,
Wydział Historii, Instytut Historii, UAM Poznań

7. dr hab. Jacek KACZMAREK, Profesor UŁ,
*Wydział Nauk Geograficznych,
Instytut Geografii Miast i Turyzmu, UŁ Łódź*

8. dr hab. Sylwia KACZMAREK, Profesor UŁ,
*Wydział Nauk Geograficznych, Instytut Geografii
Miast i Turyzmu, UŁ Łódź*

9. dr hab. Agnieszka NIEZGODA, Profesor UEP,
*Wydział Gospodarki Międzynarodowej,
Katedra Turystyki, UEP Poznań*

10. dr hab. Krzysztof PODEMSKI, Profesor UAM,
*Wydział Nauk Społecznych, Instytut Socjologii,
UAM Poznań*

11. prof. dr. Greg RICHARDS, professor ordinarius
*Zakład Studiów Czasu Wolnego, Tilburg University,
Holandia*

12. dr hab. Jan Wiktor SIENKIEWICZ, Profesor UMK,
*Wydział Nauk Historycznych Katedra Historii Sztuki
i Kultury, UMK Toruń*

13. dr. Melanie SMITH, Associate Professor,
*Wydział Administracji i Biznesu,
Katedra Zarządzania Turystyką,
Corvinus University, Budapest, Węgry*

14. dr hab. Jacek SÓJKA, Profesor UAM,
*Wydział Nauk Społecznych, Instytut
Kulturoznawstwa, UAM Poznań*

Zespół recenzentów czasopisma „Turystyka Kulturowa”
(Reviewers collective)

---

prof. zw. dr hab. Bogusław SAWICKI
Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie,
Katedra Turystyki i Rekreacji

prof. zw. dr hab. Tomasz SCHRAMM
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Historyczny Katedra Historii XIX i XX
wieku.

prof. dr hab. Zygmunt MŁYNARCZYK
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych,
Centrum Zakład Turystyki

dr hab. prof. AWF Wiesław ALEJZIAK
Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie,
Wydział Turystyki i Rekreacji, Katedra Polityki
Turystycznej

dr hab. prof. UKW Dariusz DĄBROWSKI
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy,
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych,
Zakład Nauk Pomocniczych Historii i Historiografii

dr hab. prof. UWM Janusz HOCHLEITNER
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie,
Wydział Turystyki i Rekreacji

dr hab. prof. WPA UAM Michał JARNECKI
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Pedagogiczno-Artystyczny w Kaliszu

dr hab. prof. AWF Marek KAZIMIERCZAK
Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu,
Wydział Turystyki i Rekreacji, Zakład Kulturowych
Podstaw Turystyki

dr hab. prof. AWF Zygmunt KRUCZEK
Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie

dr hab. prof. UWM Izabela LEWANDOWSKA
Zakład Historii Krajów Nadbałtyckich, Instytut
Historii i Stosunków Międzynarodowych, Wydział
Humanistyczny, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

dr hab. prof. WSB Marek NOWACKI
Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu

prof. dr hab. inż. arch. Krystyna PAWŁOWSKA
Politechnika Krakowska, Pracownia Podstaw
Kulturowych Architektury Krajobrazu

dr hab. prof. WSTiJO Elżbieta PUCHNAREWICZ
Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych w
Warszawie

prof. dr hab. Beata RASZKA
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu Wydział
Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji
Katedra Gospodarki Przestrzennej

dr hab. prof. AWF Marek STUCZYŃSKI
Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu,
Wydział Turystyki i Rekreacji, Zakład Ochrony
Środowiska Przyrodniczego

dr hab. prof. UP Michał ŻEMŁA
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie,
Instytut Geografii,
Zakład Turystyki i Badań Regionalnych

dr hab. Katarzyna BARAŃSKA
Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej
Uniwersytet Jagielloński

dr hab. Małgorzata DURYDIWKA
Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i
Studiów Regionalnych, Zakład Geografii Turyzmu i
Rekreacji

dr hab. Łukasz GAWEL
Uniwersytet Jagielloński Wydział Zarządzania i
Komunikacji Społecznej Instytut Kultury

dr hab. Emanuel KULCZYCKI
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Instytut Filozofii Zakład Teorii i Filozofii
Komunikacji

dr hab. Krzysztof MORACZEWSKI
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydział Nauk Społecznych, Instytut
Kulturoznawstwa

dr hab. Rafał T. PRINKE
Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu

dr hab. Sławoj TANAŚ
Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych,
Instytut Geografii Miast i Turyzmu

dr hab. Joanna WYLEŻAŁEK
Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych w
Warszawie

dr hab. Piotr ZMYŚLONY
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu Wydział
Gospodarki Międzynarodowej Katedra Turystyki

dr Kinga CZERWIŃSKA
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Śląski w Katowicach

dr Marta DEREK
Uniwersytet Warszawski Wydział Geografii i
Studiów Regionalnych Zakład Geografii Turyzmu i
Rekreacji

dr Piotr DOMINIK
Szkoła Główna Turystyki i Rekreacji Wydział
Turystyki i Rekreacji

dr Michał KOSKOWSKI
Szkoła Główna Turystyki i Rekreacji w Warszawie /
Akademia Finansów i Biznesu VISTULA

Dr Naomi LEITE, Lecturer (Assistant Professor)
Department of Anthropology SOAS, University of
London Thornhaugh Street, Russell Square London
WC1H 0XG, Zjednoczone Królestwo

dr Mirosław MARCZAK
Politechnika Koszalińska Wydział Nauk
Ekonomicznych Katedra Turystyki i Marketingu

dr Justyna MOKRAS-GRABOWSKA
Pracownia Rekreacji i Turystyki Kwalifikowanej
Instytut Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytet
Łódzki

dr Adam PAWLICZ
Uniwersytet Szczeciński Wydział Zarządzania i
Ekonomiki Usług Katedra Zarządzania Turystyką

dr Marta SIDORKIEWICZ
Uniwersytet Szczeciński Wydział Zarządzania i
Ekonomiki Usług Katedra Zarządzania Turystyką

Dr Marie Avellino STEWART
B.A. (Hons) (Melit.), M.B.A. (Maas.), Ph.D. (Lond. Met.)
Institute for Tourism, Travel & Culture Msida, Malta

dr Bartosz SZCZECZOWICZ
Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie,
Wydział Turystyki i Rekreacji, Katedra Polityki
Turystycznej, Zakład Ekonomiki Turystyki

Stała współpraca

Wojciech Rozwadowski "Konfraternia Turystyczna",
zakres współpracy: dział: Nowości wydawnicze
Adres: wojciech.rozwadowski@gmail.com

dr Tadeusz Jędrusiak,
zakres współpracy: dział: Itinerarium
tadeusz.jedrusiak@neostrada.pl

Krzysztof Czerniawski
Współredaktor działu Miejsca i Szlaki
k_czerniawski@wp.pl

Partnerzy instytucjonalni

Kultour.pl

Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu.
Zakład Kulturowych Podstaw Turystyki

Stowarzyszenie Pilotów i Przewodników Turystyki
Kulturowej

Platforma informacyjno-promocyjna
Szlaki Małopolski

ERIH PLUS - The European Reference Index
for the Humanities and the Social Sciences

BazEkon - Baza czasopism o profilu ekonomicznym.

BazHum - Baza czasopism Humanistycznych i
społecznych. Muzeum Historii Polski

CEJSH - The Central European Journal of Social
Sciences and Humanities

DOAJ - Directory of Open Access Journals

Index Copernicus International - platforma
promująca osiągnięcia nauki

Redakcja deklaruje niniejszym, że **wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest każdorazowo elektroniczna wersja PDF** znajdująca się pod adresem www.turystykakulturowa.org
Wszystkie numery archiwalne są przechowywane w tej samej formie na stałych nośnikach w redakcji, a także dostępne w Archiwum na portalu czasopisma: www.turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/issue/archive

Artykuły

Patryk Bialek, patryk.bialek@usz.edu.pl, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Szczeciński

Obiekty z czasów II wojny światowej jako atrakcje turystyczne południowej Norwegii (na przykładzie Kristiansand Kanonmuseum)

Słowa kluczowe: turystyka militarna, forty II wojny światowej, Batterie Vara, Fort Møvik

Abstrakt:

Celem artykułu było ukazanie wykorzystania obiektów militarnych z II wojny światowej w turystyce norweskiego regionu Vest-Agder na przykładzie Fortu Møvik, przez wskazanie pierwotnego przeznaczenia obiektu, jego obecnego wykorzystania i możliwości rozwoju. Przy tworzeniu opracowania wykorzystano teksty źródłowe, dokonano również analizy danych statystycznych. W artykule przedstawiono obecne działanie muzeum, jego pozycję w stosunku do muzeów tworzących Vest-Agder-museet oraz wskazano na możliwości dalszego rozwoju.

Wprowadzenie

Spośród szeroko rozumianego pojęcia turystyki, należy wskazać na znaczący udział w niej turystyki kulturowej. Można ją utożsamiać z wszelkimi, zarówno indywidualnymi, jak i grupowymi wyprawami o charakterze turystycznym, w których głównym motywem, czy też zasadniczą ich częścią jest spotkanie jej uczestników z obiektami, walorami oraz wydarzeniami z kultury wysokiej, czy też popularnej. Nie bez znaczenia pozostają również elementy przyczyniające się do uzyskania przez uczestniczących wiedzy na temat świata, w którym żyją [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 4-21].

Współczesny turysta jest osobą wymagającą i świadomą otaczającej go rzeczywistości, przez co chce obcować z elementami zapewniającymi mu autentyczność, niejednokrotnie związanymi z historią danego miejsca, regionu czy też świata [Lisowska 2017, s. 7-29]. Poprzez podróże osoba uczestnicząca w turystyce kulturowej chce zaspokajać swoją dużą ciekawość [Stasiak 1998, s. 67-82]. Elementem, który zdaje się wpływać bardzo mocno na popularność turystyki kulturowej i co za tym idzie jej wszelkich form, jest obecność „stories”, przez które można zrozumieć odpowiednio zagospodarowane miejsca, które oprócz walorów wizualnych, zapewniają również możliwość doświadczania oraz przeżywania. Niejednokrotnie „opakowane” są w produkt turystyczny, który zawiera elementy dodatkowe, jak np. regularnie powtarzające się wydarzenia, skierowane do zainteresowanych tematyką [Mikos von Rohrscheidt 2009a, s. 48-61].

Jedną z coraz bardziej popularnych potrzeb współczesnego turysty kulturowego jest chęć obcowania z obiektami militarnymi, poprzez które należy rozumieć obiekty o charakterze obronnym oraz te związane z konfliktami zbrojnymi, wojskiem, uzbrojeniem czy też znanymi wodzami i dowódcami [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 4-21]. Tak szerokie wskazanie obiektów ukazuje, jak wiele elementów można scharakteryzować i zaliczyć do turystyki militarnej. Staje się ona coraz bardziej docenianą i dostrzeganą formą turystyki kulturowej, zarówno przez badaczy przedmiotu, organizatorów turystyki, zarządzających obiektami militarnymi, jak i samych turystów.

Nie ulega wątpliwości, że turystyka militarna jest jedną z form turystyki kulturowej, co potwierdza charakter obiektów, które stanowią źródło zainteresowania ze strony

uczestniczących w turystyce militarnej. Dodatkowo w turystyce tej mocno akcentuje się funkcję historyczno-edukacyjną, która realizowana jest poprzez zaspokajanie potrzeb poznawczych turystów [Kowalczyk 2009, s. 286-312]. Są one realizowane poprzez kontakt turysty z elementami historycznymi danego miejsca, regionu czy wreszcie świata [Jędrzyak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 13-45].

Wśród znawców badanej tematyki brak jest jednego i całkowicie zgodnego podejścia, co do podziału atrakcji militarnych. Ze względu na zakres tematyki niniejszego artykułu, warto ograniczyć się do wskazania obiektów militarnych, wśród których wymienia się m.in. schrony, forty, cytadele czy mury obronne. [Lawin, Stasiak 2009, s. 127-148; Lijewski i inni 2008, s. 136-139].

Największy konflikt XX wieku, jakim była II wojna światowa przyczynił się do powstania wielu obiektów i miejsc, spełniających podstawowe kryteria, pozwalające zaliczyć je do potencjalnych czy też rzeczywistych atrakcji militarnych. Większość z obiektów utworzonych podczas II wojny światowej zlokalizowanych jest na terytorium Europy, na której konflikt wybuchł i która stanowiła arenę działań wojennych. Można zauważyć, że poszczególne kraje, regiony dostrzegają czy też poczynają dostrzegać ich potencjał [Mikos von Rohrscheidt 2009b, s. 20-48].

Działania wojenne nie ominęły również Norwegii i przyczyniły się do powstania wielu obiektów militarnych, najczęściej w postaci fortec, zlokalizowanych wzdłuż linii brzegowej kraju. Obiekty te miały na celu kontrolowanie przepływu wrogich III Rzeszy okrętów i zabezpieczyć jej handel, poprzez niedopuszczenie obcych jednostek na obszar Morza Bałtyckiego. Po przegranej przez Niemcy wojnie, obiekty te trafiły pod władzę państwa norweskiego, które traktowało je przez długi okres, jako relikw i wspomnienie obecności obcej władzy na swoim terytorium, stopniowo dostrzegając drżący w nich potencjał, podejmując działania zmierzające do ich zabezpieczania czy też udostępniania.

Cel badania i metodologia

Celem niniejszego opracowania było wykazanie potencjału obiektów militarnych, które były lub są wykorzystywane w turystyce oraz stanowią przedmiot zainteresowania ze strony turystów. Autor postanowił skoncentrować się na Kristiansand Kanonmuseum (inaczej: Fort Møvik¹), położonym w południowej Norwegii, w rejonie Vest-Agder.

Wybór ten podyktowany był wieloma elementami, poczynając od ważnego charakteru i znaczenia Fortu podczas II wojny światowej, poprzez przedstawienie jego zawiłych losów po jej zakończeniu, na jego udostępnieniu i współczesnym funkcjonowaniu kończąc. Nie bez znaczenia pozostała również kwestia zainteresowań autora niniejszą tematyką oraz fakt, że miał możliwość przeprowadzenia badań terenowych w Kristiansand Kanonmuseum w dniu 8 sierpnia 2015 roku. Ważnym aspektem pozostało również zwrócenie uwagi na zainteresowanie turystyką militarną zarówno ze strony władz, zarówno krajowych, jak i lokalnych. Nie pominięto również faktu, że obiekt stanowi przedmiot dosyć sporego zainteresowania ze strony najmłodszych odwiedzających, pretendując niejednokrotnie do miana obiektu skierowanego do całych rodzin. W artykule znalazły się wszystkie powyższe elementy wraz ze wskazaniem możliwości dalszego rozwoju Kristiansand Kanonmuseum, który jest jednym z obiektów wchodzących w skład Vest-Agder-museet [www.vestagdermuseet.no, 11.11.2017]².

¹ Nazwy Kristiansand Kanonmuseum oraz Fort Møvik będą stosowane w pracy zamiennie

² Vest-Agder-museet składa się z Kristiansand museum, Odderøya (wraz z Muzeum morskim), Kristiansand Kanonmuseum, Gimle Gård, Setesdalbanen, Mandal museum og Vigeland hus, Sjølingstad Uldvarefabrik, Lista museum, Flekkefjord museum, Hestmanden, Tingvatn fornminnepark og besøksenter oraz Fagseksjonen

Realizacja przyjętego celu była możliwa poprzez analizę tekstów źródłowych, odnoszących się do historii obiektu oraz jego współczesnego funkcjonowania i statusu prawnego. Dotyczy to również danych statystycznych, ukazujących liczbę turystów odwiedzających Kristiansand Kanonmuseum w ciągu ostatnich lat w odniesieniu do pozostałych obiektów Vest-Agder-museet. Wzięto pod uwagę ogólną liczbę odwiedzających poszczególne obiekty, jak i liczbę odwiedzających je uczniów przedszkoli i szkół.

Na podstawie tych danych opracowano indeks jednopodstawowy oraz indeks łańcuchowy, które miały na celu ukazać tendencję liczby odwiedzających Kristiansand Kanonmuseum, poczynając od roku 2012 do 2016 i wskazać ogólne tendencje w odniesieniu do pozostałych muzeów wchodzących w skład Vest-Agder-museet. Podobny krok uczyniono w stosunku do liczby uczniów przedszkoli i szkół, którzy odwiedzili poszczególne muzea³. Wykorzystany indeks jednopodstawowy za rok początkowy, w stosunku, do którego oceniano zmiany procentowe w liczbie turystów, odwiedzających poszczególne muzea Vest-Agder-museet, to rok 2012 (2012=100%). Wyjątek stanowiło w tym przypadku muzeum Setesdalbanen, gdzie za rok początkowy uznano 2013 (2013=100%). Wynikało to z faktu, że obiekt ten w 2012 roku udostępniony był tylko raz, w związku z tym dane zaburzyłyby ogólne wyniki badań. Nie brano pod uwagę trzech obiektów tj. Hestmanden, Tingvatn fornminnepark og besøksenter i Fagseksjonen, ponieważ dane o nich pochodziły wyłącznie z 2016 roku⁴. W przypadku indeksu jednopodstawowego ukazującego zmiany procentowe w liczbie odwiedzających muzea uczniów przedszkoli i szkół, pominięto, oprócz wskazanych wcześniej Hestmanden, Tingvatn fornminnepark, Odderøya inkl. Museumhavn, ponieważ dane obejmowały wyłącznie lata 2015-2016. Za rok początkowy w przypadku Setesdalbanen uznano również rok 2013 (2013=100%).

Indeks łańcuchowy miał za zadanie ukazać zmiany procentowe w liczbie odwiedzających poszczególne obiekty wchodzące w skład Vest-Agder-museet w porównaniu z rokiem poprzedzającym. W związku z tym pierwsze dane dla obiektów zostały wyrażone zmianą procentową w roku 2013 (zmiana w stosunku do roku 2012). Nie dotyczy to Setesdalbanen, gdzie pierwsze porównanie nastąpiło w roku 2014 (w porównaniu z rokiem 2013). Nie wzięto pod uwagę, podobnie jak przy indeksie jednopodstawowym danych dotyczących Hestmanden, Tingvatn fornminnepark og besøksenter i Fagseksjonen. W przypadku zastosowanego indeksu łańcuchowego, ukazującego zmiany w liczbie odwiedzających muzea uczniów przedszkoli i szkół, pominięto Hestmanden, Tingvatn fornminnepark oraz Odderøya inkl. Museumhavn, co było związane z niewystarczającą liczbą danych. W przypadku Setesdalbanen pierwsze porównanie nastąpiło w roku 2014 (w stosunku do roku 2013).

Kristiansand Kanonmuseum

Historia Fortu Møvik - od powstania do okresu po II wojnie światowej

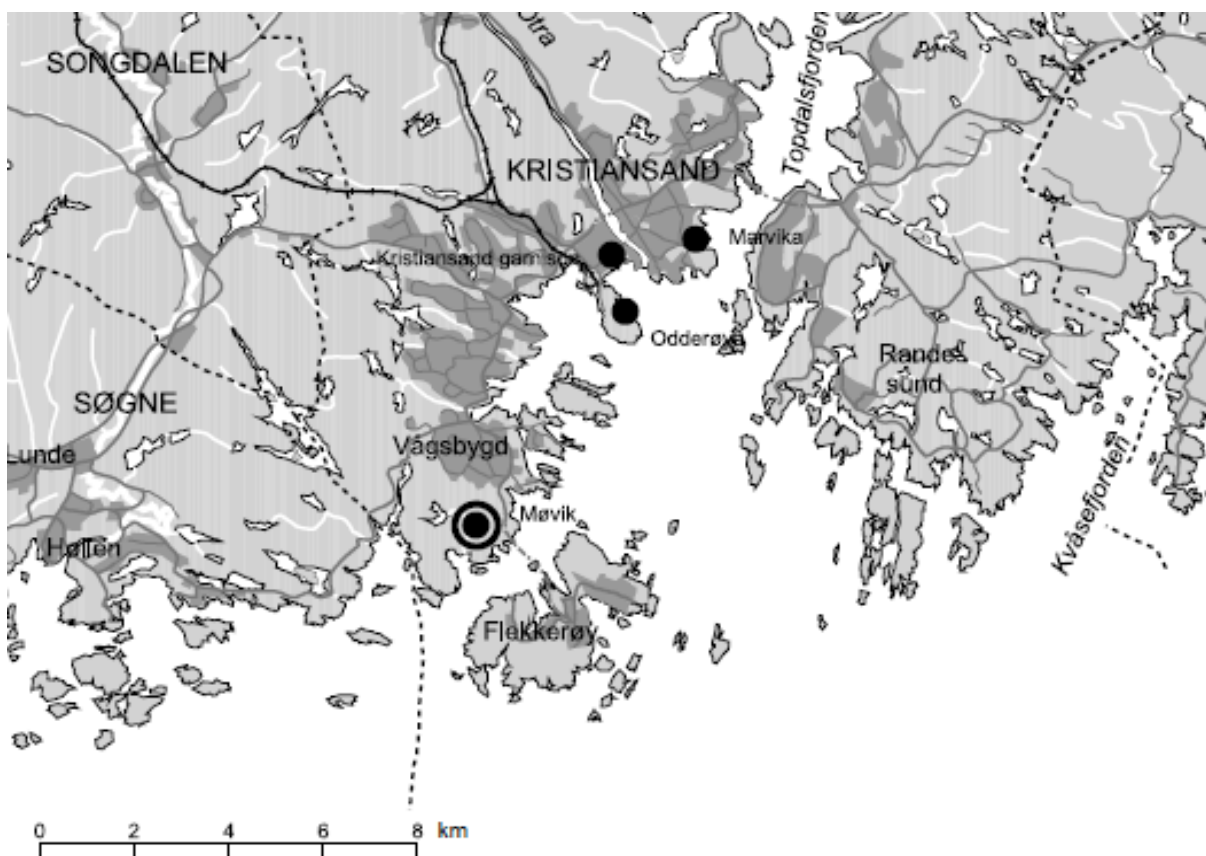
W 1940 roku Norwegia została zaatakowana i zdobyta przez III Rzeszę, która zaczęła realizować swój plan, zmierzający do kontrolowania i uniemożliwiania przyływu wrogich jednostek wodnych na obszar Morza Bałtyckiego oraz zatrzymanie ruchu handlowego z Wielką Brytanią [Bereza-Jarociński 1991, 267-273]. Ważnym ogniwem tego planu było

³Metody indeksowe, jako metody analizy danych, wraz z odpowiednimi sposobami ich wyliczenia zostały opisane w wielu opracowaniach m.in. w książce *Statystyka. Elementy teorii i zadania* [Ostasiewicz i inni 2011, s. 361-373]

⁴Niektóre z tych obiektów nie mają charakteru ekspozycji stałej np. Fagseksjonen, inne zaś (Hestmanden, Tingvatn fornminnepark og besøksenter) zostały przyłączone do Vest-Agder-museet w 2016 roku [Vestagdermuseum, 2017]

zagospodarowanie istniejących już fortów norweskich, w oparciu, o które miał nastąpić rozwój zabezpieczeń nadbrzeża Norwegii oraz budowanie nowych obiektów militarnych. W związku z tym hitlerowskie Niemcy postanowiły dokonać podziału nadbrzeża na strefy obrony wybrzeża (nor. *Marineartilleriavdelinger*) z centrami w Horten, Kristiansand, Bergen, Narvik oraz Trondheim. Wszelkie obiekty znajdujące się na nabrzeżu Norwegii, które stanowiły przedmiot zainteresowania ze strony Niemców, zostały szybko przejęte i zagospodarowane. Niemcy założyli powstanie 55 baterii przybrzeżnych zlokalizowanych w całej Norwegii, jednak już jesienią 1942 roku powstały, lub były w budowie 72 baterie, zaś zaplanowanych było 221. Po wojnie w Norwegii zostało 54 grup artylerii z 280 bateriami przybrzeżnymi [Fjørtoft 1996, s. 7-10]. Po rozpoczęciu wojny z Rosją, oraz przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do wojny, Hitler postanowił, że jak najszybciej należy przyspieszyć pracę nad zablokowaniem przepływu przez cieśninę Skagerrak. Tym działaniem chciał nie tylko kontrolować ruch morski przez cieśninę, ale zmierzał również do uniknięcia ewentualnych walk na wielu frontach.

Już w 1940 roku Hitler zdecydował, że zabezpieczy przepływ niepożądanych jednostek przez cieśninę Skagerrak, poprzez wzniesienie systemu siostrzanych fortów (nor. *kystfort*), ulokowanych odpowiednio w Norwegii (ryc 1) i Danii i wyposażonych w baterie. Początkowo zakładano użycie baterii 40,6 cm, pozwalających całkowicie zabezpieczyć cieśninę, jednak zrezygnowano z tego pomysłu na rzecz baterii 38 cm. W ten sposób narodził się pomysł wybudowania dwóch fortów, jednego w norweskim Møvik (nieopodal Kristiansandu) oraz drugiego w duńskim Hanstholm. Wybór tych miejsc dokonany został w oparciu o najkrótszą drogę pomiędzy dwoma krajami, która nie umożliwiła jednak pełnego zabezpieczenia cieśniny (przez użycie mniejszych baterii), stąd zaistniała potrzeba zaminowania 10 milowego korytarza, który pozostał niezabezpieczony zasięgiem głowic ulokowanych we wskazanych fortach [www.forsvarsbygg.no, 12.11.2017].

Ryc 1. Położenie Fortu Møvik w południowej Norwegii

Źródło: Katalog Sør- og Vestlandet 100113 Møvik, 2000, s. 34-39.

Fort w Møvik powstawał w latach 1941-1944 i składał się z trzech armat, które razem z czterema innymi bateriami (tj. Randøen, Kjære, Flekkerøy oraz Odderøy) tworzyły Grupę Artylerii Kristiansand (nor. Artillerigruppe Kristiansand) [Fjortof 1983]. Należy wspomnieć, że wszystkie obiekty militarne zlokalizowane w południowej Norwegii otrzymały nazwę „Festung Kristiansand” i składały się z 73 armat o kalibrze minimum 8,8 cm [Enes 1997, s. 5]. Podczas okupacji niemieckiej Fort Møvik nosił początkowo nazwę Batterie Krooden, którą zmieniono wkrótce na Batterie Vara (*MAB 6./502 Vara*). Nazwa ta została mu nadana na cześć niemieckiego generała Feliksa Vary, który poległ u wybrzeży Alderney 3 listopada 1941 roku [www.vestagdermuseet.no, 11.11.2017].

Fort Møvik położony był 8 km od stolicy regionu Vest-Agder, Kristiansand. W forcie znajdowały się cztery stanowiska artyleryjskie (nor. *kanon*) przeznaczone na działa. Do dzisiaj zachowała się jedna, na której można obserwować ponad 110 ton, mierzącą ponad 20 m armatę o kalibrze 38 cm. Zasięg jej strzału wynosi ok. 55 km. Fort wyposażony był również w szereg innych obiektów o charakterze militarnym oraz użytkowym. Wskazać można chociażby bunkry, które pełniły różne funkcje sypialne, znajdowały się w nich również pokój sanitarny z prysznicami i toaletami a także pokój z agregatem, zapewniającym źródło prądu. W bezpiecznej odległości od pomieszczeń przeznaczonych do przebywania ludzi, wybudowane zostały dwa bunkry, które przeznaczone zostały na magazynowanie amunicji [<https://kulturminnesok.no>, 12.11.2017].

System Fortu Møvik wyposażony został w wiele zabezpieczeń i dobrze skomunikowaną i połączoną ze sobą ponad półtoramilową sieć korytarzy naziemnych. Warto wskazać, że sprzyjało temu położenie Fortu. Dodatkowo funkcjonowała obrona powietrzna obiektu, zabezpieczona odpowiednio czterema działami o kalibrze 8,8 cm znajdującymi się na zachód od głównego działa na Møvik knatten.

Po II wojnie światowej obiekt został przejęty przez państwo norweskie. 5 października 1946 roku wszedł w skład Kystartilleribrigade Sør (pol. *Południowa Artyleria Nadbrzeżna*). Początkowo Norwegowie nie prowadzili szkoleń swoich żołnierzy z obsługi armat o kalibrze 38 cm. Ćwiczenia takie wprowadzono w 1947 roku [www.agderkultur.no, 12.11.2017]. Już w 1953 roku wszedł w skład tzw. Kristiansand festning (pol. *Twierdza Krisiansand*). W roku 1958 Parlament norweski (nor. *Stortinget*) zdecydował o zakończeniu funkcjonowania Fortu Møvik, co nastąpiło ostatecznie 20 kwietnia 1959 roku. Działanie to przyczyniło się bezpośrednio do zniszczenia dwóch z trzech funkcjonujących w forcie armat, które sprzedano na złom. Dzięki staraniom Ministerstwa Obrony (nor. *Forsvarsdepartementet*) udało się zachować ostatnie stanowisko artyleryjskie, które ukazywało historię obiektu i w późniejszych latach mogło być wykorzystane, jako ewentualne muzeum. Sam obszar Fortu został przeznaczony na prowadzenie ćwiczeń wojskowych, w związku z tym jego pozycja uległa zmarginalizowaniu. W tym czasie nie dokonywano również prac, mających na celu zabezpieczenie pozostawionej armaty, która ulegała zniszczeniu. Dopiero działania podjęte na przełomie 1987 i 1988 roku przez Sørlandets sjøforsvarsdistrikt przyczyniły się do jej odnowienia [www.forsvarsbygg.no, 16.12.2017]

Powstanie Kristiansand Kanonemuseum

Już po zaprzestaniu militarnego wykorzystywania Fortu powstawały pomysły, aby przeznaczyć go w przyszłości na muzeum militarne, ukazujące historię jego powstania, przeznaczenie oraz pielęgnujące wśród Norwegów pamięć o wydarzeniach z II wojny światowej. W związku z tym udało się, jak zostało już wspomniane, ocalić przed zniszczeniem ostatnią armatę, zaś działania podjęte w latach osiemdziesiątych XX wieku pozwoliły ją odnowić i zachować. To również w tym czasie pojawiły się pierwsze pomysły przeznaczenia dawnego obiektu militarnego na muzeum. Co ciekawe pomysły te popierane były zarówno przez władze norweskie, władze lokalne, jak i samych mieszkańców okolicznych miejscowości. Znaczącą datą dla powstania Kristiansand

Kanonmuseum było powstanie 5 czerwca 1991 roku Fundacji Kristinansand Kanonmuseum (nor. *Stiftelsen Kristiansand Kanonmuseum*). Jednym z najważniejszych celów funkcjonowania wyżej wskazanej było podjęcie działań zmierzających do powstania rzeczzonego muzeum [Marthinussen 2006].

Nieustanne próby i starania członków fundacji przyczyniły się do powstania, w II rocznicę założenia fundacji, Kristiansand Kanonmuseum. Uroczystego otwarcia dokonał ówczesny minister Obrony narodowej Jørgen Kosmo [Marthinussen, Johansen 2007]. Przez wiele lat muzeum funkcjonowało jako odrębna jednostka muzealna, jednak od 2012 roku wchodzi ona w skład Vest-Agder-museet, razem z 10 innymi obiektami położonymi w regionie Vest-Agder (Kristiansand museum, Gimle Gård, Odderøya museumshavn, Setesdalsbanen, Mandal museum, Sjølingstad Uldvarefabrik, Lista museum, Flekkefjord museum, D/S Hestmanden og Tingvatn forminnepark og besøkssenter) [www.vestagdermuseum.no, 16.12.2017].

Sytuacja prawna Fortu

W 1992-1993 parlament norweski wydał zalecenie nr 54, dotyczące fortyfikacji narodowych, wśród których wymieniono również Fort Møvik [Forsvarsdepartementet 1993]. Jednostką, która w późniejszym czasie została utworzona, aby wykonywać założenia ww. zalecenia była Forsvarbygg Nasjonale Festningsverk (pol. *Ochrona budynków fortyfikacji narodowych*) [Borhaven 1996, s. 12-17]. Forsvarbygg zajmuje się zarządzaniem i ochroną 14 fortyfikacji narodowych o dużym znaczeniu dla historii i kultury Norwegii. Podejmowane przez Forsvarbygg działania zmierzają do zachowania obiektów wojskowych oraz prowadzenia działalności informacyjnej o nich w stosunku do Sił Zbrojnych Norwegii, jak również w stosunku do społeczeństwa norweskiego [www.regjeringen.no, 19.11.2017].

Tab 1. Narodowe fortyfikacje- położenie, powstanie i charakter

Nazwa fortyfikacji	Położenie	Powstanie	Charakter
Akershus festning	Oslo, Oslo	XIII wiek	Twierdza
Austrått fort	Austrått, Sør-Trøndelag	II wojna światowa	Fort przybrzeżny
Bergenhus festning	Bergen, Hordaland	XII wiek	Twierdza
Værdalske befestinger	Wzdłuż drogi Jamtland, Nord-Trøndelag	XX wiek	Fortyfikacje
Fredrikstad festning-gamlebyen	Fredrikstad, Østfold	XVII wiek	Twierdza
Fredriksten festning	Halden, Østfold	XVII wiek	Twierdza
Fredriksvern verft	Stavern, Vestfold	XVIII wiek	Baza morską
Grensebefestinger	Wzdłuż Glommy	XX wiek	Fortyfikacje graniczne
Hegra festning	Hegra, Stjørdal	XX wiek	Twierdza
Karljohansvern	Horten, Vestfold	XIX wiek	Baza morską
Kongsvinger festning	Kongsvinger, Hedmark	XVII-XVIII wiek	Twierdza
Kristiansen festning	Trondheim, Sør-Trøndelag	XVII wiek	Twierdza
Møvik fort	Møvik, Vest-Agder	II wojna światowa	Fort przybrzeżny
Oddane fort	Larvik, Vestfold	II wojna światowa	Fort przybrzeżny
Oscarborgs festning	Oslofjord,	XIX-XX wiek	Forteca
Trondenes fort	Trondenes, Troms	II wojna światowa	Fort przybrzeżny
Vardøhus festning	Vardø, Finnmark	XVIII wiek	Twierdza

Źródło: opracowanie własne na podstawie <https://www.forsvarsbygg.no/no/festningene/finn-din-festning/> [21.11.2017].

Jednym z obiektów zaliczanych do krajowych fortyfikacji jest, jak już zostało wspomniane, Fort Møvik, który oficjalnie od 2003 roku zarządzany jest przez Forsvarsbygg, natomiast muzeum, od momentu jego powstania do dzisiaj administruje fundacja Kristiansand Kanonmuseum.

Obecnie pod ochroną Forsvarsbygg znajduje się 17 fortyfikacji narodowych, które należały wcześniej do Sił Zbrojnych (Tab 1). Powyższa tabela ukazuje, że można dokonać podziału wszystkich narodowych fortyfikacji na trzy grupy tj. pierwsza to twierdze obronne, druga to fortece wojenne powstałe w XX wieku i służyły obronie granic Norwegii ze strony Szwecji. Wreszcie trzecia grupa to forty przybrzeżne powstałe w czasie II wojny światowej, wśród których znajduje się Fort Møvik, który jednocześnie jest najbardziej wysuniętym na południe obiektem wchodzącym w skład fortyfikacji wojennych.

Dla wszystkich obiektów wchodzących w skład narodowych fortyfikacji istnieje potrzeba opracowywania planu ochrony (nor. *verneplan*), gdzie wskazuje się, które pojedyncze obiekty obejmuje się ochroną i na jakich zasadach ona ma nastąpić. W przypadku Fortu Møvik Narodowa Agencja Dziedzictwa (nor. *Riksantikvaren*) zatwierdziła plan ochrony 30 października 2006 roku [www.forsvarsbygg.no, 21.11.2017].

Pomimo potrzeb ochrony Fortu Møvik, niejednokrotnie zwracano uwagę, że obiekt jest niedofinansowywany i ulega powolnemu zniszczeniu. Sytuacja dotyczyła również położonych w okolicy fortów Rannøya i Krossodden. W forcie Rannøya zniszczono dwa działa, zaś dwa kolejne zdemontowano. Wywołało to dyskusję pomiędzy władzami Kristiansand oraz fundacją Kristiansand Kanonmuseum a Forsvarsmuseet w Oslo [Asphjell 2001]. Chcąc zabezpieczyć Fort przed zniszczeniem i jednocześnie zachować budowlę dla przyszłych pokoleń, Riksantikvaren wystąpił do gminy Kristiansand z propozycją wpisania trzech obiektów, wchodzących w skład Fortu na listę obiektów objętych szczególną ochroną [<https://www.forsvarsbygg.no>, 21.11.2017]. Są to odpowiednio bunkier, stanowisko artyleryjskie nr II i stanowisko artyleryjskie nr I (Kazamata). Ich ścisła ochrona obowiązuje od 30 marca 2012 roku i możliwa była na podstawie paragrafu 22a ustawy o dziedzictwie kulturowym (nor. *lov om kulturminner*) z 1978 roku, który stanowił, że państwo może zapewnić ochronę i nadzór nad budynkami, które mają wartość kulturalną czy też architektoniczną [<https://lovdata.no>, 21.11.2017]. Poza wskazanymi powyżej obiektami, wydzielono 39 innych obiektów, które miały różne funkcje i przeznaczenie podczas II wojny światowej.

Oferta Kristiansand Kanonmuseum

Od początku swojego istnienia muzeum oferuje możliwość zwiedzania najważniejszych elementów wyposażenia dawnego Fortu Møvik. Dotyczy to przede wszystkim bunkra, który pełni również funkcję siedziby muzeum, jak i połączonego z nim stanowiska artyleryjskiego nr II, na którym znajduje się armata o kalibrze 38 cm. Nie bez znaczenia jest również budynek stanowiska artyleryjskiego nr I, zwanego również kazamatą.

Wejście do muzeum jest płatne i wynosi od 40 do 90 koron⁵. Możliwe jest również uzyskanie 50% zniżki w przypadku uczniów i studentów. Nie ma potrzeby korzystania z usług przewodnickich (znajdujące się w muzeum plany obiektu pozwalają na samodzielne przejście trasy), jednak istnieje taka możliwość. Muzeum jest otwarte od lutego do listopada. Godziny i dni otwarcia uzależnione są od sezonu turystycznego (wszelkie dane dostępne na stronie muzeum: www.vestagdermuseet.no/Kanonmuseum-2/apningstider/).

Bunkier składa się z 24 odpowiednio ponumerowanych pomieszczeń, gdzie odwiedzający ma możliwość zobaczenia, w jakich warunkach funkcjonowali żołnierze stacjonujący w Forcie, poczynając od noclegu poprzez warunki sanitarne. Całość bunkra przyozdobiona jest wieloma zdjęciami, ukazującymi proces jego budowy i funkcjonowania,

⁵ Biorąc pod uwagę średni, obecny kurs korony norweskiej (z dnia 21 lutego 2018), kwota ta waha się przedziale pomiędzy ok. 17 a 39 zł [<http://www.nbp.pl/home.aspx?f=/kursy/kursy.html>]

zaś skalę całego przedsięwzięcia odzwierciedla, znajdująca się w muzeum makieta, ukazująca obiekty wchodzące w skład Batterie Vara (ryc 2). W bunkrze znajduje się też wystawa z mundurami, ich sprzętem codziennego użytku, wraz z zaaranżowanymi pokojami, przedstawiającymi rzeczywiste sytuacje (np. telegrafista siedzący przy biurku i odbierający/szyfrujący wiadomość) (ryc 3). Muzeum oferuje również możliwość zobaczenia broni, która była wykorzystywana przez żołnierzy III Rzeszy, począwszy od pistoletów poprzez granaty na armatach kończąc. Muzeum oferuje również możliwość kupienia strojów stylizowanych na czasy II wojny światowej, pocztówek oraz napojów zimnych i przekąsek dla dzieci.

Ryc 1. Zdjęcia w bunkrze na terenie Fortu, dotyczące historii Batterie Vara

Źródło: fot. Autora (08.08.2015).

Tuż nad bunkrem znajduje się stanowisko artyleryjskie nr II z armatą. To ostatnia z trzech zachowanych armat, do której można podejść dosyć blisko (odgradza ją od odwiedzającego jedynie niski płotek). W odległości kilkuset metrów znajduje się stanowisko artyleryjskie nr I, które z rozkazu Hitlera zostało wyposażone w dach, w celu ochrony mającej się tam znaleźć armaty (armata taka nigdy nie została tam zamontowana). Obiekt, zwany również kazamatą można zobaczyć od wewnątrz, jednak brak jest w nim oświetlenia, w związku, z czym konieczne jest wyposażenie w latarkę, jeżeli chce się odwiedzić bezpiecznie dolne piętra, do których istnieje dostęp. Obok stanowiska artyleryjskiego nr II dostawiono schody, pozwalające wejść na jego dach, w celu podziwiania panoramy Muzeum (ryc 4).

W jednym z bunkrów stworzono wystawę pt. „Hermann Frese. Fotografier 1941 – 1942”, ukazującą około 40 fotografii, związanych z osobą Hermanna Frese, który był niemieckim inżynierem odpowiedzialnym za powstanie Fortu w Møvik i Østre Randøy niedaleko Kristiansand. Na wcześniej, niepublikowanych nigdzie zdjęciach, można zobaczyć budowę m.in. nieistniejącego dzisiaj stanowiska artyleryjskiego nr III. Sam bunker zaaranżowany jest na salę kinową, w której brak jest wyświetlanego jakiegokolwiek filmu ani informacji, o ewentualnych godzinach jego wyświetlania [Wrånes 2015].

Ryc 2. Wnętrze bunkra z widocznym sprzętem do telekomunikacji oraz makietą Batterie Vara
Źródło: fot. Autora (08.08.2015).

Każdego roku organizowany jest również tzw. *Den store Kanondagen*, podczas którego osoby interesujące się militarną przeszłością obiektu, mają okazję wybrać się na wycieczkę, w której rolę przewodnika pełnią osoby interesujące się historią obiektu. Można zauważyć, że program od 2014 roku został poszerzony o dodatkowe elementy, które niewątpliwie mogą stanowić dodatkową atrakcję dla osób odwiedzających stanowisko artyleryjskie [Høiby 2014]. W 2017 roku *Den store Kanondagen* trwał sześć godzin, podczas których istniała możliwość skorzystania z kolejki, odwiedzenia bunkra, wysłuchania wykładu o Batterie Vara, czy też udania się na wycieczkę z przewodnikiem, ukazującym historię Fortu, oraz jego nieodkryte zakamarki [Pedersen 2017]. Niewątpliwą wadą przy organizacji *Den store Kanondagen* jest fakt, że nie odbywa się on, co rok w tym samym dniu. Muzeum wykorzystuje również inne wydarzenia, aby zachęcić do jego odwiedzenia. Jako przykład podać można możliwość podziwiania z terenów muzeum statków odpływających z Kristiansand po zakończonym tam Tall Ship Races w 2015 roku [Sørensen 2015].

Ryc 3. Widok z Kazamaty na bunkier i armatę
Źródło: fot. Autora (08.08.2015).

W 2016 roku otwarto nową atrakcję *ammunisjonsjernbanen* tj. kolejkę żelazną, która podczas II wojny światowej dostarczała broń do Fortu. Władze muzeum postanowiły, że odtworzą nieistniejącą przeszło pół wieku kolejkę, wykorzystując ją do przewożenia turystów odwiedzających muzeum [Gulbrandsen 2016]. Kolejka kursuje na terenie Fortu na trasie około 3 kilometrów. Przejazd kolejką jest dodatkowo płatny (50 koron dorosły i 30 koron dziecko) [Pedersen 2016].

Kristiansand Kanonmuseum a inne obiekty wchodzące w skład Vest-Agder-museet

Kristiansand Kanonmuseum wchodzi w skład Vest-Adger-museet, zatem przy interpretacji znaczenia muzeum należy brać pod uwagę analogiczne dane, dotyczące pozostałych obiektów. Poniższa tabela zawiera dane, dotyczące liczby turystów odwiedzających Vest-Agder-museet (analizowany obiekt zaznaczony na szaro) (tab 2).

Tab 2. Liczba turystów odwiedzających poszczególne oddziały Vest-Agder-museet w latach 2012-2016

	2012	2013	2014	2015	2016
Kristiansand museum	26567	19040	19599	16032	18083
Odderøya inkl. Museumshavn	2200	2300	2500	2855	5892
Kristiansand Kanonmuseum	8753	9357	9060	9890	12458
Gimle Gård	1659	2256	3119	2830	2922
Setesdalbanen	120	17524	15773	24804	23376
Mandal museum og Vigeland hus	3980	4853	5630	3943	4432
Sjølingstad Uldvarefabrik	7506	7531	7300	7809	7863
Lista museum	17314	16273	17469	16026	15819
Flekkefjord museum	8707	6310	6945	8612	7709
Hestmanden	-	-	-	-	90
Tingvatn fornminnepark og besøksenter	-	-	-	-	2000
Fagseksjonen	-	-	-	-	3865
RAZEM	76806	85444	87395	92801	104509

Źródło: Årsmelding 2016, Vest-Agder-museet, s. 48 <http://www.vestagdermuseum.no/wp-content/uploads/2013/04/Vest-Agder-museets-arsmelding-for-2016.pdf> [10.11.2017].

Liczba turystów odwiedzających Vest-Agder-museet w analizowanym okresie znacząco wzrosła. W przypadku trzech muzeów tj. Kristiansand museum, Sjølingstad Uldvarefabrik oraz Lista museum zauważyć można spadek liczby odwiedzających. Warto odnotować, że w Lista museum zwiedzać można również fort wybudowany przez Niemców podczas II wojny światowej. Największy przyrost liczby turystów w 2016 roku, w stosunku do wyjściowego 2012 roku odnotował Setesdalbanen (od 120 do 23376)⁶. W badanym okresie liczba turystów odwiedzających Kristiansand Kanonmuseum wzrosła z 8753 do 12458. W stosunku do trzech obiektów (Hestmanden, Tingvatn fornminnepark og besøksenter oraz Fagseksjonen) dane zawarte w tabeli odnoszą się wyłącznie do roku 2016. W związku, z tym, zostały pominięte przy opracowanych poniżej indeksach jednopodstawowym i łańcuchowym.

⁶ Należy wziąć pod uwagę, że w 2012 roku obiekt był udostępniony turystom tylko raz [Vestagdermuseum, 2017]

Tab 3. Indeks jednopodstawowy dla liczby odwiedzających poszczególne oddziały Vest-Agder-museet w latach 2012-2016 (2012=100%)

	2012	2013	2014	2015	2016
Kristiansand museum	100	72	74	60	68
Odderøya inkl. Museumshavn	100	105	114	130	268
Kristiansand Kanonmuseum	100	107	104	113	142
Gimle Gård	100	136	188	171	176
Setesdalbanen		100	90	157	133
Mandal museum og Vigeland hus	100	122	141	99	111
Sjølingstad Uldvarefabrik	100	100	97	104	105
Lista museum	100	94	101	93	91
Flekkefjord museum	100	72	80	99	89
RAZEM	100	111	114	121	136

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Årsmelding 2016, Vest-Agder-museet, s. 48

<http://www.vestagdermuseum.no/wp-content/uploads/2013/04/Vest-Agder-museets-arsmelding-for-2016.pdf>
[10.11.2017].

Liczba turystów dla całego Vest-Agder-musset w roku 2016 stanowiła 136% w stosunku do roku wyjściowego. Największy przyrost liczby turystów odnotowało Odderøya (liczona razem z Muzeum morskim). Dane z 2016 roku stanowią 268% danych wyjściowych. Kristiansand Kanonmuseum pod względem zmian w badanym okresie uplasował się na trzecim miejscu, tuż za wspomnianym muzeum Odderøya oraz Gimle Gård. Liczba turystów odwiedzających Kristiansand Kanonmuseum w 2016 roku stanowiła 142% liczby turystów w stosunku do roku 2012. Warto wskazać, że każdy kolejny rok posiadał wartość większą niż ta, ujęta w 2012 roku (powyżej 100%), przy czym wartości odnotowane w latach 2013, 2014 i 2015 mieściły się w przedziale od 104 do 113%, co pokazuje, że liczba turystów odwiedzających Fort Møvik zwiększyła się znacząco w 2016 roku. Wartość indeksu jednopodstawowego potwierdza, że Kristiansand museum, Lista museum oraz Flekkefjord museum odnotowały spadek w roku 2016 w porównaniu z rokiem wyjściowym. Największy spadek dotyczy tego pierwszego – wartość z roku 2016 stanowi 68% w stosunku do roku 2012.

Tab 4. Indeks łańcuchowy dla liczby odwiedzających poszczególne oddziały Vest-Agder-museet w latach 2012-2016 (rok poprzedzający=100%)

	2013	2014	2015	2016
Kristiansand museum	72	103	82	113
Odderøya inkl. Museumshavn	105	109	114	206
Kristiansand Kanonmuseum	107	97	109	126
Gimle Gård	136	138	91	103
Setesdalbanen		90	157	94
Mandal museum og Vigeland hus	122	116	70	112
Sjølingstad Uldvarefabrik	100	97	107	101
Lista museum	94	107	92	99
Flekkefjord museum	72	110	124	90
RAZEM	111	102	106	113

Źródło: opracowanie własne na podstawie Årsmelding 2016, Vest-Agder-museet, s. 48

<http://www.vestagdermuseum.no/wp-content/uploads/2013/04/Vest-Agder-museets-arsmelding-for-2016.pdf>
[10.11.2017].

Liczba turystów odwiedzających Vest-Agder-musset w analizowanym okresie systematycznie wzrastała z roku na rok (powyżej 100). W badanym okresie było tylko jedno muzeum, które systematycznie odnotowywało większą liczbę turystów z roku na rok. Było

to Odderøya (razem z Muzeum morskim). Warto odnotować, że liczba turystów odwiedzających Odderøya w 2016 roku stanowiła 206% liczby z roku 2015. W przypadku Kristiansand Kanonmuseum spadek liczby turystów, w porównaniu z rokiem wcześniejszym, nastąpił w roku 2014 (97%), jednak już w roku 2015 liczba turystów stanowiła 109% liczby z roku 2014. Znaczący wzrost nastąpił w roku 2016, w porównaniu roku 2015. Wśród wszystkich muzeów tworzących Vest-Agder-musset brak było obiektów, które odnotowywały tylko i wyłącznie spadek. Największy spadek odnotowało muzeum w Mandal, gdzie liczba turystów w 2015 roku była równa 70% liczby odwiedzających w roku poprzednim. Na w miarę stałym poziomie utrzymuje się liczba turystów odwiedzających Sjølingstad Uldvarefabrik.

Tab 5. Liczba uczniów przedszkoli i szkół odwiedzających poszczególne oddziały Vest-Agder-museet w latach 2012-2016

	2012	2013	2014	2015	2016
Kristiansand museum	5 517	5 696	4 297	4 082	3 839
Odderøya inkl. Museumshavn	0	0	0	27	714
Kristiansand Kanonmuseum	180	225	60	841	1 122
Gimle Gård	329	56	125	333	77
Setesdalbanen	0	1 057	1 339	996	768
Mandal museum og Vigeland hus	777	1 636	1 200	811	1 064
Sjølingstad Uldvarefabrik	1 280	1 741	1 324	1 446	1 116
Lista museum	1 342	2 400	3 276	2 753	882
Flekkefjord museum	5 111	3 577	3 285	4 283	2 679
Tingvatn fornminneparck og besöksenter	-	-	-	-	300
Fagseksjonen	-	-	-	-	650
RAZEM	14 536	16 388	14906	15 572	13 211

Źródło: Årsmelding 2016, Vest-Agder-museet, s. 49 <http://www.vestagdermuseum.no/wp-content/uploads/2013/04/Vest-Agder-museets-arsmelding-for-2016.pdf> [10.11.2017].

Liczba uczniów przedszkoli i szkół, którzy odwiedzili Vest-Agder-musset w roku 2016 była mniejsza niż w roku 2012. Spadek ten dotyczy również poszczególnych muzeów, wchodzących w skład Vest-Agder-musset, a mianowicie Kristiansand museum, Gimle Gård, Setesdalbanen (rok wyjściowy to 2013), Sjølingstad Uldvarefabrik, Lista museum oraz Flekkefjord museum. Największy przyrost liczby uczniów przedszkoli i szkół w 2016 roku, w stosunku do wyjściowego 2012 roku odnotował Kristiansand Kanonmuseum (od 180 do 1122). Trzy obiekty tj. Tingvatn fornminneparck og besöksenter oraz Fagseksjonen zostały opatrzone danymi w odniesieniu do roku 2016, w związku, z czym zostały pominięte przy opracowanych poniżej indeksach jednopodstawowym i łańcuchowym. Podobna sytuacja dotyczy muzeum Odderøya (wraz z muzeum morskim), gdzie liczba uczniów przedszkoli i szkół przyjmowała wartości powyżej 0 tylko i wyłącznie w roku 2015 i 2016.

Tab 6. Indeks jednopodstawowy dla liczby uczniów przedszkoli i szkół odwiedzających poszczególne oddziały Vest-Agder-museet w latach 2012-2016 (2012=100%)

	2012	2013	2014	2015	2016
Kristiansand museum	100	103	78	74	70
Kristiansand Kanonmuseum	100	125	33	467	623
Gimle Gård	100	17	38	101	23
Setesdalbanen		100	127	94	73
Mandal museum og Vigeland hus	100	211	154	104	137
Sjølingstad Uldvarefabrik	100	136	103	113	87

	2012	2013	2014	2015	2016
Lista museum	100	179	244	205	66
Flekkefjord museum	100	70	64	84	52
RAZEM	100	113	103	107	91

Źródło: opracowanie własne na podstawie Årsmelding 2016, Vest-Agder-museet, s. 49

<http://www.vestagdermuseum.no/wp-content/uploads/2013/04/Vest-Agder-museets-arsmelding-for-2016.pdf>
[10.11.2017].

Liczba turystów dla całego Vest-Agder-museet w roku 2016 stanowiła 91% w stosunku do roku wyjściowego 2012. Zauważyć można minimalny spadek zainteresowania uczniów przedszkoli i szkół względem oferty muzeum Vest-Agder. Największy przyrost liczby turystów odnotowało Kristiansand Kanonmuseum. Dane z 2016 roku stanowią aż 623% danych wyjściowych (z roku 2012). Prawie żadne z muzeów nie zanotowało z każdym kolejnym rokiem tylko i wyłącznie wzrostu liczby odwiedzających (wyjątek stanowi Muzeum w Mandal). Największy spadek (w stosunku do roku wyjściowego) odnotowany został w Gimle Gård, gdzie liczba odwiedzających je uczniów stanowiła w roku 2013 17% liczby z roku 2012 (podobny spadek w roku 2016 w porównaniu z 2012). W Kristiansand Kanonmuseum również odnotowano jednorazowy spadek w 2014 roku, gdzie liczba odwiedzających je dzieci i młodzieży stanowiła 33% wartości z roku 2012 roku.

Tab 7. Indeks łańcuchowy dla liczby uczniów przedszkoli i szkół odwiedzających poszczególne oddziały Vest-Agder-museet w latach 2012-2016 (rok poprzedzający=100%)

	2013	2014	2015	2016
Kristiansand museum	103	75	95	94
Kristiansand Kanonmuseum	125	27	1402	133
Gimle Gård	17	223	266	23
Setesdalbanen		127	74	77
Mandal museum og Vigeland hus	211	73	68	131
Sjølingstad Uldvarefabrik	136	76	109	77
Lista museum	179	137	84	32
Flekkefjord museum	70	92	130	63
RAZEM	113	91	104	85

Źródło: opracowanie własne na podstawie Årsmelding 2016, Vest-Agder-museet, s. 49

<http://www.vestagdermuseum.no/wp-content/uploads/2013/04/Vest-Agder-museets-arsmelding-for-2016.pdf>
[10.11.2017].

Dla żadnego z obiektów, wchodzących w skład muzeum Vest-Agder indeks łańcuchowy nie przyjął tylko i wyłącznie wartości powyżej 100%, co oznacza, że żaden z obiektów nie odnotował systematycznego, rocznego wzrostu liczby odwiedzających go uczniów szkół i przedszkoli. Największy przyrost procentowy odnotowany został w Kristiansand Kanonmuseum w roku 2015 (w stosunku do 2014) i wyniósł 1402%. Największy spadek roczny w liczbie uczniów odwiedzających analizowane obiekty, nastąpił w odniesieniu do Gimle Gård (wartość tej liczby w 2013 roku stanowiła 17% liczby uczniów, którzy odwiedzili muzeum w roku 2012). Co ciekawe duży spadek odnotowano również w Kristiansand Kanonmuseum, gdzie liczba uczniów w 2014 roku, stanowiła 27% liczby w stosunku do roku poprzedzającego. Jednak, jak wspomniano, po roku tym nastąpił gwałtowny wzrost liczby odwiedzających muzeum turystów, który, co należy wskazać, podniósł się w roku 2016 (w stosunku do rekordowego roku 2015).

Kristiansand Kanonmuseum – sytuacja obecna i szanse rozwoju

Kristiansand Kanonmuseum to jeden z nielicznych obiektów, wchodzących w skład Vest-Agder-musset, który odnotował w badanym okresie (2012-2016) wzrost liczby turystów odwiedzających go, jak również wzrost liczby uczniów przedszkoli i szkół.

W przypadku liczby odwiedzających muzeum turystów nastąpił wzrost o 3705 osób, porównując rok 2016 z rokiem 2012. Co ciekawe, w każdym kolejnym roku (zaczynając od 2012) odnotowywano wzrost liczby turystów. Postępował również zmienny wzrost roczny (jedynie w roku 2014 odnotowano lekki spadek liczby turystów, w odniesieniu do roku 2013). Można wskazać kilka czynników, które sprawiają, że obiekt jest popularny i w porównaniu z pozostałymi obiektami, odnotował wzrost w badanym okresie.

Kristiansand Kanonmuseum jest obiektem o dużym znaczeniu historycznym. Co było potwierdzane niejednokrotnie, poczynając od władz lokalnych, zmierzających do zachowania Fortu Møvik i zwracających uwagę na potrzebę dofinansowania oraz odnowienia obiektów, na władzach krajowych kończąc. W wyniku ich działań, wpisano Fort na listę Narodowych fortyfikacji, oraz otoczono go specjalną ochroną (nor. *verneplan*). Norwegia niejednokrotnie wskazywała, że obiekty tworzące dawną Batterie Vara mają nie tylko znaczenie lokalne, regionalne czy też państwowe, ale stanowią dziedzictwo historyczne Europy. Obiekt jest odwiedzany przez osoby, zainteresowane nie tylko turystyką militarną, ale też osoby, pragnące obcować z historią Fortu. Brak jest jednoznacznych danych, co do narodowości osób, które odwiedzają muzeum, jednak na podstawie opinii uzyskanych z portalu visitnorway.no można wskazać, że miejsce to cieszy się dużym zainteresowaniem również ze strony turystów zagranicznych [<https://www.visitnorway.no>, 10.12.2017]. Warto wskazać, że muzeum współpracuje również z *Museumscenter Hanstholm*, gdzie znajduje się siostrzany dla Fortu Møvik Fort Hanstholm. Współpraca ta pozwala trafić do większej liczby turystów, ściśle zainteresowanych historią militarną z czasów II wojny światowej.

Ważnym elementem, decydującym o w miarę stałym odwiedzaniu Kristiansand Kanonmuseum są niewątpliwie corocznie powtarzające się wydarzenia, takie jak *Den store Kanonsdag*. Wydarzenie to przyciąga osoby zainteresowane historią Fortu Møvik, które mogą uzyskać wiele informacji o forcie od lokalnych badaczy tematu, wysłuchać wykładów na temat historii Fortu, czy też wreszcie wybrać się na specjalnie zorganizowaną w ten dzień wycieczkę. Można stwierdzić, że w jakimś zakresie Kristiansand Kanonmuseum ma przez to stałą liczbę odwiedzających, będących członkami czy też sympatykami Fundacji Kristiansand Kanonmuseum, czy też po prostu osobami interesującymi się militarnymi dziejami obiektu. Przeszkodą dla osób, które chciałyby wziąć udział w tym wydarzeniu i zaplanować swój udział wcześniej, jest jego zmienna, aczkolwiek wcześniej podana do informacji publicznej data. Informacje znaleźć można na stronie muzeum oraz na jego stronach na serwisach społecznościowych⁷.

Znaczący wzrost w liczbie odwiedzających odnotowano w roku 2016, co można powiązać z uruchomieniem *amunisjonsjerbanen*, czyli kolejki, która podczas II wojny światowej służyła do przewożenia broni z różnych miejsc obiektu. Co warto wspomnieć, to sam proces jej odnowienia był odpowiednio zapowiedziany i opisany na stronie Vest-Agder-museet [Sørensen 2016]. Informacje te mogły przyciągnąć nie tylko osoby, zainteresowane wcześniejszym, militarnym przeznaczeniem kolejki, ale również turystów, dla których kolejka ta stała się niewątpliwą atrakcją turystyczną. Informacja ta znalazła się również w kilku artykułach skierowanych do potencjalnych turystów [Sellevold 2015], jak i na stronach gminy Kristiansand, która wsparła odbudowę kolejki [<https://www.kristiansand.kommune.no>, 10.12.2017].

⁷ M.in. <https://www.facebook.com/Kanonmuseum/> [10.11.2017]

W oparciu o *Årsmelding 2016* można wskazać tematy o priorytetowym charakterze dla Vest-Agder-museet [s. 45-46]. Oprócz takich tematów jak lokalna historia, chronione budynki i ich architektura, historia morska i industrializacji, znalazł się również temat historii militarnej (nor. *militærhistorie*). Co jednak ciekawe, w żaden sposób nie wspomina o Kristiansand Kanonmuseum, ani o Lista museum. Całość poświęcono natomiast planom rozwoju elementów związanych z historią militarną w ramach Odderøya. Próby uzyskania odpowiedzi na pytanie, dlaczego muzeum Odderøya jest pod tym względem faworyzowane, pozostały bez odpowiedzi⁸.

Kristiansand Kanonmuseum to obiekt, który jest również chętnie odwiedzany przez przedszkola i szkoły. Dane ukazały, że muzeum odnotowało nie tylko ponad 600% wzrost liczby odwiedzających je uczniów w roku 2016, w stosunku do roku 2012, ale odnotowało również, jako jedno z nielicznych wzrost liczby odwiedzających w roku 2016, analizując dane z roku poprzedniego (podobnie w przypadku muzeum w Mandal). Obiekty historyczne i związane z militarystką nie koniecznie łączą się z turystyką dzieci i młodzieży, czy wręcz mogą uchodzić dla nich za nudne. Otóż Kristiansand Kanonmuseum jest bardzo dobrym przykładem na to, że stwierdzenie to nie do końca zgodne jest z prawdą. Dobrze promowany obiekt, który oferuje oprócz wartości historycznych, również elementy, które potrafią przyciągać najmłodszych, może odnieść wśród nich sukces. Niewątpliwie na popularność muzeum wśród najmłodszych wpływa uruchomiona w 2016 roku kolejka, jednak zauważyć można, że to rok 2015 był rokiem, który odnotował największy wzrost w stosunku do roku poprzedniego.

Na tą sytuację mogło wpłynąć kilka czynników i najrozsądniejszym wydaje się wskazanie bezpośrednich działań podejmowanych ze strony muzeum, zmierzających do zapraszania uczniów, przede wszystkim z okolicznych miejscowości. Takie działania wpisują się w plan rozwoju regionalnego dla regionu Agder pt. *Besøk Agder 2030* (pol. *Odwiedź Agder 2030*⁹), gdzie ujęto, że jednym z celów rozwoju turystycznego regionu ma być dostosowanie atrakcji turystycznych do potrzeb dzieci (nor. *Best for barn*) [*Besøk Agder 2030*, 2015, s. 15]. Ma to na celu zachęcić nie tylko do odwiedzania atrakcji regionu przez jednostki oświatowe, ale być asumptem do rozwoju turystyki rodzinnej w Agder. Niejako w odpowiedzi na plany, Vest-Agder-museet wydał w październiku 2017 roku przewodnik pt. *Musene. Arena for undring, læring og opplevelser* (pol. *Muzea. Miejsce do zastanawiania się, uczenia oraz przeżywania*¹⁰) z ofertą muzeów, wchodzących w jego skład. Kristiansand Kanonmuseum oferuje, przy odpowiedniej pogodzie wprowadzenie do historii militarystki, poczynając o 1554 roku, na II wojnie światowej kończąc. W ramach oferty uczniowie mogą zwiedzić również bunkier oraz wejść na wieżę, na której umieszczona jest armata. Koszt takiej wycieczki to 20 koron od osoby, zaś czas przewidziany na nią wynosi od godziny do półtorej [*Musene. Arena for undring, læring og opplevelser 2017*].

Podsumowanie

Kristiansand Kanonmuseum to jedno z najważniejszych miejsc na mapie turystyki militarnej, zarówno w południowej, jak i całej Norwegii. Historia powstania obiektu, który obecnie udostępniony jest turystom, ukazuje koleje losu samych Norwegów, ale również i w dalszej perspektywie wszystkich Europejczyków. Sama jego nazwa, począwszy od Fortu

⁸ Autor napisał dnia 24 października 2017 roku e-mail na adres post@vestagdermuseum.no, który do dzisiaj tj. 21 lutego 2018 roku, pozostał bez odpowiedzi.

⁹ Tłum. autora

¹⁰ Tłum. autora

Krooden, poprzez Batterie Vara na Forcie Møvik kończąc, pokazuje zmienność przynależności i przeznaczenia analizowanego obiektu.

Ryc 4. Jedyna pozostała armata o kalibrze 38 cm

Źródło: fot. Autora (08.08.2015).

Pierwotne przeznaczenie Fortu, który miał bronić cieśniny Skagerrak, wpłynęło na jego trudną sytuację po II wojnie światowej. Norwegowie traktowali początkowo obiekt, jako pozostałość po obcej dominacji, nie dostrzegając, że obiekt ten poprzez swoje położenie stanowi również ich dziedzictwo, pozostałość po III Rzeszy. W związku z tym dewastacji, czy też rozbiórce uległy niektóre elementy pierwotnego wyposażenia Fortu, zaś z trzech wznoszących się nad nim armat, pozostała jedna (ryc 5). Dopiero działania podejmowane poprzez władze lokalne i krajowe, jak również przez indywidualnych sympatyków historii obiektu, przyczyniły się do odnowienia niszczących budynków, jak również rakiety. W dalszej perspektywie przyczyniły się one do powstania idei utworzenia muzeum, które pozwalałoby wpisać się w krajobraz Fortu i przekazywać informacje o jego historii. Utworzono, w związku z tym Fundację Kristiansand Kanonmuseum Møvik, która łączyła sympatyków historii Fortu i która do dzisiaj zarządza muzeum. Uroczyste otwarcie Kristiansand Kanonmuseum nastąpiło w 1993 roku z udziałem władz państwowych i regionalnych. Dalsze działania wszystkich wskazanych podmiotów wskazywały, że zmienia się postrzeganie na Fort, dla niektórych, niechlubną pozostałość po II wojnie światowej i chwilowej okupacji III Rzeszy. Fort wpisano na listę Fortec Narodowych, natomiast od 2012 roku objęty jest również ścisłą ochroną ze strony Riksantikvaren.

Rok 2012 stanowił również przełom w losach samego muzeum, które zostało połączone z innymi jednostkami muzealnymi w jedną jednostkę organizacyjną, zwaną Vest-Agder-museet. Jak pokazały przeprowadzone badania, Kristiansand Kanonmuseum to jedno z nielicznych muzeów, wchodzących w skład Vest-Agder-museet, które w badanym okresie (2012-2016) odnotowało wzrost liczby odwiedzających, zaś na podstawie ogólnych tendencji można założyć, że liczba ta nie będzie ulegała redukcji. Silna pozycja muzeum ulokowanego w Forcie Møvik, w porównaniu do pozostałych muzeów, jest dostrzegalna również w przypadku liczby odwiedzin ze strony uczniów szkół i przedszkoli, co spowodowane jest przede wszystkim działalnością promocyjną muzeum wśród okolicznych szkół. Jest to sytuacja napawająca optymizmem, jeżeli weźmie się pod uwagę profil muzeum

oraz jego położenie, w stosunku do muzeów o szerszym profilu i bardziej centralnym położeniu (np. popularne Odderøya, w którym znajdują się zarówno obiekty militarne, jak i pozostałości archeologiczne znalezione w okolicy wyspy oraz muzeum morskie, które zlokalizowane jest praktycznie w centrum Kristiansand).

Na podstawie analizy danych i wykonanych badań, można stwierdzić, że Kristiansand Kanonmuseum jest ważną atrakcją turystyczną południowej Norwegii, zaś zainteresowanie tym obiektem wskazuje, że jest on popularny nie tylko wśród dorosłych sympatyków historii militarizmu, ale również wśród turystów, którzy nie interesują się turystyką militarną w sposób bezpośredni, na najmłodszych kończąc. Dotyczy to również turystów krajowych, jak i zagranicznych, czego najlepszym przykładem jest autor niniejszego artykułu, który miał okazję zwiedzać muzeum w 2015 roku. Wskazać można również dostrzegalny trend w zainteresowaniu się turystów również innymi obiektami z czasów II wojny światowej [Jacobsen 2009; Fjørtoft 1996, s. 7-11]. Osoby zarządzające muzeum wykazują się dużą pomysłowością, organizując dodatkowe wydarzenia czy też tworząc nowe atrakcje, które pozostają, co należy podkreślić, spójne z przeznaczeniem i historią Fortu. Dalsze działania mające na celu promowanie turystyki militarnej, nie tylko w odniesieniu do Odderøya, ale też Kristiansand Kanonmuseum, może sprawić, że obiekt ten z roku na rok będzie odwiedzany przez większą liczbę osób.

Bibliografia

- Asphjell, A., 2001, Kanoner knuses, [w:] *Forsvarets forum*, Oslo, www.nb.no/nbsok/nb/8cba777b06a0564d87cb4ed55ab158f8.nbdigital?lang=no#0
- Bereza-Jarociński, A., 1991, *Zarys dziejów Norwegii*, PWN, Warszawa
- Borhaven, Ch., 1996, *Nasjonale festningsverk*, [w:] "Fortidsvern", nr 4, s. 12-17
- Enes, B., 1997, Festung Kristiansand, [w:] "Fædrelandsvennen", Kristiansand
- Fjørtoft, J.E., 1983, *Tyske kystfort i Norge*, Agder presse, Arendal
- Fjørtoft, J.E., 1996, *Tyske kystfort: «Skammens byggverk» blir turistmål*, [w:] "Fortidsvern", nr 4, s.7-11
- Gulbrandsen, Ch., 2016, *Med tog til kanonene*, [w:] "Aftenposten Historie", nr 5, s. 152-153
- Høiby E.A., 2014, *Den store Kanondagen*, www.vestagdermuseum.no/den-store-kanondagen/ [10.12.2017]
- Jacobsen B., 2009, *Krigsfort som turistattraksjon*, www.nrk.no/nordland/krigsfort-som-turistattraksjon-1.6701888 [10.12.2017]
- Jędrzyak, T., Mikos von Rohrscheidt, A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 13-45
- Kowalczyk, A., 2009, *Turystyka historyczno-militarna*, [w:] *Współczesne formy turystyki kulturowej*, red. K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt, AWF, Poznań, s. 286-312
- Lawin, M., Stasiak, A., 2009, *Obiekty historyczno-wojskowe*, [w:] *Geografia turystyki Polski. Przewodnik do ćwiczeń krajoznawczych*, red. A. Stasiak, PWE, Warszawa
- Lijewski, M., Mikułowski, B., Wyrzykowski, J., 2008, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa,

- Lisowska, A., 2017, *Norweski „hotel skansenowski”, czyli o połączeniu funkcji kulturowej z komercyjną*, [w:] „Turystyka kulturowa”, Nr 4/2017 (Lipiec/sierpień 2017), s. 7- 29
- Marthinussen A.S., Johansen B.-O., 2007, *Kystatilleriet ved Agder-kysten* www.agderkultur.no/Agder-ka/ka-agder.htm [10.12.2017]
- Marthinussen, A.S., 2006, *Kystatilleriet ved Agder-kysten 1899-1999* www.agderkultur.no/agder-ka08.2-4.2/agder-ka08/Side1.htm [10.12.2017]
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2008, *Turystyka kulturowa- wokół definicji*, [w:] „Turystyka kulturowa”, Nr 1/2008 (Listopad 2008), s. 4-21
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2009a, *Jakie formy turystyki kulturowej i jakie destynacje w ich kontekście są lub mogą być magnesem dla kulturowego turysty?*, [w:] „Turystyka kulturowa”, Nr 7/2009 (Lipiec 2009), s. 48-61
- Mikos von Rohrscheidt, A., 2009b, *Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*, [w:] „Turystyka kulturowa”, Nr 2/2009 (Luty 2009), s. 20-48
- Ostasiewicz S., Rusnak Z., Siedlecka U., *Statystyka. Elementy teorii i zadania*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław 2011
- Pedersen I.M., 2016, *Åpning av ammunisjonsjernbanen*, www.vestagdermuseum.no/apning-av-museumsjernbanen/ [10.12.2017]
- Pedersen I.M., 2017, *Kanondag 2017*, www.vestagdermuseum.no/kanondag-2017/ [10.12.2017]
- Sellevd T., 2015, *Nå kan du snart kjøre tog på kanonmuseet*, www.nrk.no/sorlandet/na-kan-du-snart-kjore-tog-pa-kanonmuseet-1.12124434 [10.12.2017]
- Stasiak, A., 1998, *Funkcja turystyczna polskich skansenów*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 37, s. 67-82
- Sørensen B., 2015, *Tall Ship Races- se utseilinga fra Møvig*, www.vestagdermuseum.no/tall-ships-races-se-utseilinga-fra-movig/ [10.12.2017]
- Sørensen B., 2016, *Amunisjonsjernbanen reetableres!*, www.vestagdermuseum.no/ammunisjonsjernbanen-reetableres/ [10.12.2017]
- Wrånes E., 2015, *Utstilling på Møvik: «Hermann Frese. Fotografier 1941-1942»*, www.vestagdermuseum.no/utstillingsapning-pa-movik-hermann-frese-fotografier-1941-1942/ [10.12.2017]
- Besøk Agder 2030*, 2015, Agder, Kristiansand
- Musene. Arena for undring, læring og opplevelser*, 2017, Vestagdermuseum, Kristiansand
- Nasjonale Festningsverk*, 1993 Forsvarsdepartementet, Oslo
- Årsmelding 2016*, 2017, Vest-Agder-museum, Kristiansand
- Katalog Sør- og Vestlandet 100113 Møvik*, 2000 Forsvarets Bygningstjeneste Eiendomsavdelingen, Oslo

Spis źródeł internetowych

- www.forsvarsbygg.no/no/nyheter/nyhetsarkiv2/eldre-festningsnyheter/2011/riksantikvaren-onskjer-a-frede-movik-fort/ [21.11.2017]
- www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/sor-og-vestlandet/movik-fort/ [12.11.2017]
- www.vestagdermuseum.no [11.11.2017].
- <http://www.nbp.pl/home.aspx?f=/kursy/kursya.html> [21.02.2018].
- www.agderkultur.no, [12.11.2017]
- <https://kulturminnesok.no/minne/?queryString=https%3A%2F%2Fdata.kulturminne.no%2Faskeladde%2Flokaltet%2F156858> [12.11.2017]
- www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-33-2008-2009-/id557259/ [19.11.2017]
- https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50#KAPITTEL_6 [21.11.2017].
- www.visitnorway.no/reisemal/sorlandet/kristiansand/listings-kristiansand/kristiansand-Kanonmuseum/24228/ [10.12.2017]
- www.kristiansand.kommune.no/aktuelt/nar-gar-toget/ [10.12.2017]

Objects from second World War as tourist attractions in southern Norway; Kristiansand Kanonmuseum as a case study

Keywords: military tourism, forts from World War II, Batterie Vara, Fort Møvik

Abstract:

The aim of the article is to show how military objects from World War II are used in the Vest-Agder region, example in Fort Møvik. We will address the original purpose of the facility, its current use as well as development opportunities. The article is written based on source texts, and statistical data analysis is employed. In this article, the current shape of Kristiansand Kanonmuseum and its position in relation to the museums forming the Vest-Agder-museet is presented and suggestions for future development of the facilities are provided.

Gry turystyczne jako narzędzie promocji dziedzictwa militarnego Poznania

Słowa kluczowe: turystyka militarna, gry turystyczne, gry miejskie, model turystyki 3xE

Abstrakt

Poznańskie dziedzictwo militarne obejmuje obiekty związane z wielowiekową tradycją obronną miasta. W jego skład wchodzi obwarowania najstarszej części miasta – wyspy katedralnej (Ostrów Tumski), średniowieczne mury Starego Miasta, a także elementy będące pozostałością Poznania z czasów, gdy miasto było twierdzą – Twierdzy Poligonalnej i Twierdzy Fortowej. Od kilku lat, te wyjątkowe walory kulturowe promowane są wśród turystów i mieszkańców z wykorzystaniem narzędzia jakim są gry turystyczne. Ta nowatorska forma turystyki miejskiej, łącząca w sobie elementy podchodów i rajdów terenowych, umożliwia wszystkim chętnym poznanie i zwiedzanie wybranej przestrzeni miasta w nietypowy sposób. Gracze przemierzają się ulicami Poznania, niczym „żywe pionki” rozwiązując zadania i łamigłówki, przyglądając się bliżej miejscom na co dzień mijanym, a nie zawsze zauważanym. Gry turystyczne, będące odpowiedzią na współczesne wymagania turystyki interakcji, realizują powszechną formułę turystyki zawierającą się w modelu 3xE (*entertainment, engagement, education*). W artykule opisane zostały gry turystyczne, wykorzystywane jako narzędzie promocji dziedzictwa militarnego miasta. Scharakteryzowano przykłady oferty wydawniczej tego typu oraz szczegółowo przedstawiono autorski projekt mobilnej gry turystycznej „Śladami poznańskich fortyfikacji poligonalnych”, promującej część poznańskiego dziedzictwa militarnego od sierpnia 2017 roku.

Wprowadzenie

Dziedzictwo kulturowe Poznania, związane z rozwojem obronności miasta, stanowi obecnie zróżnicowany architektonicznie i funkcjonalnie zespół obiektów o niejednakowym rozpoznaniu i wykorzystaniu turystycznym. W 2004 roku opublikowany został przewodnik po fortyfikacjach miejskich [Gostyński, Pilarczyk 2004], który po raz pierwszy szerzej zwrócił uwagę na to szczególne dziedzictwo miasta. Obecnie jest to jednak pozycja trudno dostępna w księgarniach.

Podstawowym sposobem zapoznania się z dawnymi miejscami militarnymi jest wydany w 2016 roku z inicjatywy Poznańskiej Lokalnej Organizacji Turystycznej darmowy „Przewodnik po fortyfikacjach Poznania”. W publikacji zaprezentowano zwięzły opis dostępnych obiektów turystycznych, kontury poszczególnych budowli naniesione na mapę współczesnego miasta, co wzbogacone zostało słowniczkiem pojęć z dziedziny fortyfikacji, ułatwiającym pełne zrozumienie militarnego nazewnictwa. Do zapoznania się z dziedzictwem militarnym zachęca też trasa turystyczna „Śladami fortyfikacji miejskich” opisana w specjalnym folderze tematycznym. Broszura, początkowo dystrybuowana bezpłatnie w punktach informacji turystycznej, jest obecnie dostępna tylko do indywidualnego pobrania z oficjalnego portalu turystycznego miasta¹.

Spacer, dostosowany również dla turystów zagranicznych w wersji anglojęzycznej i niemieckojęzycznej, jest pewnego rodzaju „wędrowką w czasie”. Dzięki niej możliwe jest zwiedzanie zarówno najstarszych obiektów militarnych miasta, zlokalizowanych w obrębie historycznej wyspy katedralnej Ostrów Tumski, przez zachowane w okolicy Starego Rynku

¹ Broszura (plansza gry) możliwa jest do pobrania w formacie PDF ze strony internetowej <https://poznan.travel/uploaded/File/wydawnictwa/4%20fortyfikacje%20ok.pdf> [14.12.2017].

fragmenty średniowiecznych murów miejskich aż do najmłodszych pozostałości XIX-wiecznej pruskiej twierdzy poligonalnej i fortowej. Wybrane obiekty udostępniano często do zwiedzania w czasie cyklicznych wydarzeń w przestrzeni miejskiej, m.in. takich jak „Poznań za pół ceny” czy „Weekend forteczny”, co wpłynęło na wzrost zainteresowania militarną ofertą turystyczną miasta.

W 2013 roku, z inicjatywy Poznańskiej Lokalnej Organizacji Turystycznej zorganizowano pilotażowe wydarzenie pn. „Dni Twierdzy Poznań”. Podczas dwudniowego eventu udostępniono szereg obiektów militarnych, zorganizowano tematyczne wystawy, spacer z przewodnikiem, warsztaty dla dzieci a także inscenizacje historyczne. Duże zainteresowanie tego typu sposobem prezentacji dziedzictwa militarnego wpłynęło na decyzję o utrzymaniu takiej formuły wydarzenia i jej coroczną realizację.

Poszerzenie oferty turystycznej bazującej na dziedzictwie fortecznym miało miejsce w 2015 roku. W oparciu o koncepcję opracowaną przez grupę „Porozumienie dla Twierdzy Poznań” we współpracy z „Zespołem ds. fortyfikacji poznańskich” Urzędu Miasta Poznania wytyczony został w przestrzeni miasta Poznański Szlak Forteczny. Jego powstanie możliwe było dzięki znaczącej partycypacji społeczności lokalnej w planowaniu inwestycji miejskich, która zadecydowała o sfinansowaniu projektu „Ratowanie Sieci Fortów Poznańskich”. Fundusze na realizację tablic informacyjnych oraz dedykowanej strony internetowej (<http://twierdza.poznan.pl/>) pozyskano w ramach konkursu Poznańskiego Budżetu Obywatelskiego, w którym na inwestycje w tym obszarze przeznaczono łącznie 725 tys. złotych.

Dziedzictwo militarne jest przedmiotem zainteresowania zarówno młodszych jak i starszych poznaniaków, a także turystów krajowych i zagranicznych. Obecnie, kluczowym zagadnieniem zdaje się być identyfikacja odpowiednich narzędzi promocji, które rozpowszechnią atrakcyjność turystyczną wybranych obiektów wśród potencjalnych turystów i odwiedzających. Uwzględniając rozwijający się obecnie model turystyki 3xE (*ang. entertainment, excitement, education*) to właśnie gry turystyczne, zawierające w sobie element rozrywki, interakcji (zaangażowania) i edukacji mogą sprostać oczekiwaniom współczesnych turystów i odpowiednio promować dziedzictwo militarne miasta.

Celem niniejszego artykułu jest dokonanie przeglądu oferty planszowych gier turystycznych dotyczących dziedzictwa militarnego miasta, które w ostatnich latach zasiłyły poznański rynek wydawnictw turystycznych². Uzupełnieniem omawianego zagadnienia jest przedstawienie wybranych ocen i komentarzy pozostawionych przez osoby, które zdecydowały się w ten sposób zwiedzać miasto. W oparciu o dokładną analizę gry mobilnej pt. „Śladami poznańskich fortyfikacji poligonalnych” dokonano również krótkiej charakterystyki wybranych obiektów Twierdzy Poligonalnej, które świadczyć mogą o bogactwie walorów turystycznych w omawianym zakresie. Przyjęta hipoteza zakłada, że gry turystyczne są efektywnym narzędziem promocji dziedzictwa militarnego Poznania, które jest w stanie zainteresować tą tematyką zwłaszcza rodziny z dziećmi oraz młodzież poszukującą alternatywnych sposobów doświadczeń turystycznych.

Metodyka przeprowadzonych badań obejmowała początkowo analizę i przegląd literatury oraz witryn internetowych, a także materiałów źródłowych – plansz gier tematycznych. Większość analizowanych publikacji poświęcona została problematyce wykorzystania gier turystycznych jako narzędzia promocji różnorodnych walorów kulturowych. Podczas kwerendy bibliotecznej zapoznano się również z podstawowymi zagadnieniami związanymi z istotą promocji obiektów w turystyce. W artykule opisano także, jako studium przypadku, przykładową aplikację mobilną poświęconą poznańskiemu

² Poprzez „planszowe gry turystyczne” rozumieć należy gry podejmowane w przestrzeni miejskiej, po której gracz porusza się dzięki „planszy” (folderowi/ulotce), umożliwiającej dotarcie do wskazanych miejsc oraz wykonanie poszczególnych zadań.

dziedzictwu militarnemu. Jej główna koncepcja oraz oprawa merytoryczna opracowana została przez autora niniejszej publikacji.

Gry turystyczne – charakterystyka

Gry turystyczne przyczyniają się do interakcji pomiędzy turystą a obiektem, która przejawia się w kreatywnym sposobie penetracji przestrzeni miejskiej. Zastosowanie elementów charakterystycznych dla gier podczas zwiedzania, a więc rozwiązywanie różnego rodzaju łamigłówek, odszukiwanie detali architektonicznych lub odnajdywanie właściwych informacji z tablic informacyjnych, jest odpowiedzią na potrzeby generacji turystów obcujących na co dzień w świecie technologii cyfrowych [Połucha 2015, s. 58]. Płaszczyzną rywalizacji gier turystycznych jest przestrzeń miejska, obejmująca najczęściej konkretny obszar łączący miejsca i obiekty o podobnej tematyce. Elementy decydujące o fabule gry wynikają z naturalnych uwarunkowań przyrodniczych i kulturowych miasta do bycia planszą, po której turyści i mieszkańcy poruszają się będą jako „żywe pionki”.

Rozwój oferty alternatywnych sposobów zwiedzania kształtuje się w Polsce cały czas. Niejednokrotnie z tego powodu można spotkać się z pewnego rodzaju trudnością związaną z właściwą systematyką i nazewnictwem pokrewnych względem siebie form. Wśród współczesnych możliwości odkrywania dziedzictwa zarówno kulturowego, jak i przyrodniczego, Połucha [2015, s. 60-64] wymienia m.in. interaktywne gry terenowe (miejskie i turystyczne), *geocaching* i *questing*. Wszystkie wymienione formy penetracji turystycznej oddziałują na emocje turystów budując ich zaangażowanie w procesy poznawcze na zasadzie 3xF – *fun* (zabawa), *friends* (znajomi), *feedback* (informacja zwrotna) [<http://grywalizacja24.pl/3f-grywalizacji-cz-1/>, 15.02.2018]. Ze względu na wspólne idee tych alternatywnych sposobów zwiedzania miasta, działania i rezultaty przypisane np. do *questingu* mogą być również interpretowane w kontekście gier turystycznych. Twórcy tej edukacyjnej formy rozrywki wśród głównych celów podejmowanych działań wymieniają tworzenie nieoznakowanych w terenie ścieżek turystycznych, które za pomocą ulotek bądź aplikacji mają za zadanie zachęcać turystów i ludność lokalną do okrywania walorów najbliższej okolicy. Rezultatem tych działań jest przede wszystkim narzędzie marketingowe wykorzystywane do promocji konkretnych walorów i atrakcji [<http://questy.com.pl/>, 14.12.2017].

Gry turystyczne bywają również opisywane jako narzędzie partycypacji społecznej [Bauta 2014, s. 17] oraz narzędzie współczesnego marketingu terytorialnego [Droba, Przepióra 2014, s. 35; Mazurkiewicz 2015, s. 328]. Oferowanie turystom i mieszkańcom niecodziennego spojrzenia na obiekty, na stałe wpisane w miejski krajobraz, ma zapewnić im nie tylko rozrywkę, ale również przyczynić się do budowania pozytywnych skojarzeń z danym miejscem czy tematyką. Atrakcyjna fabuła gier turystycznych może bowiem dostarczyć więcej niż standardowa oferta wydawnictw i folderów wzbudzić związek emocjonalny, który jeszcze bardziej zaangażuje turystę w doświadczenie turystyczne [Droba, Przepióra 2014, s. 36]. Rozwój poczucia tożsamości lokalnej, powstały w wyniku kontaktu z obiektami dziedzictwa kulturowego, pozwala odnaleźć właściwego ducha miejsca – *genius loci*. Zdarza się, że gry turystyczne zachęcają również do zobaczenia interesujących miejsc znajdujących się w dzielnicach nieuwzględnianych zazwyczaj w standardowych trasach wycieczek. W ten sposób mogą one wpływać na kierunek ruchu turystycznego [Żyto 2017, s. 59].

W ujęciu zaproponowanym przez Banasika i Fiszer [2014, s. 144] gry turystyczne postrzegane są jako osobna propozycja zwiedzania, która daje możliwość przeciwstawienia się szybkim i powierzchownym doświadczeniom turystycznym, oferując w zamian pełne autentyzmu i indywidualizmu podejście. „Turystyka zagadkowa” w przestrzeni miejskiej,

może oferować coś interesującego zarówno turystom jak i mieszkańcom, łącząc tym samym w jednej ofercie turystycznej ich potrzeby i realizując oczekiwania.

Wzrost liczby użytkowników regularnie korzystających z telefonów komórkowych, smartfonów i tabletów, powoduje, iż zaczynają one pełnić funkcję ludyczną (rozrywkową), m.in. poprzez tzw. aplikacje z zakresu mobilnych mediów miejskich [Kopecka-Piech 2012, s. 119]. Zastosowanie osobistych urządzeń multimedialnych umożliwia korzystanie z oferty turystycznej, wzbogaconej o wirtualną zabawę połączoną z edukacją. Wykorzystanie mobilnych gier turystycznych zdaje się być zatem propozycją skierowaną szczególnie do ludzi młodych, chętnie korzystających z różnego rodzaju nowinek technologicznych. Społeczeństwo miejscowości, będących ośrodkami akademickimi, regularnie powiększa się o osoby podejmujące naukę w nowym dla nich mieście. Aby zachęcić ludzi młodych, w tym zwłaszcza studentów, do poznawania walorów ich codziennego otoczenia, należy wykorzystać takie kanały informacyjno-promocyjne, z którymi mają oni styczność na co dzień. Jak wykazały badania przeprowadzone przez Mazurkiewicza [2015, s. 332] portale i aplikacje internetowe są głównym źródłem poszukiwania różnego rodzaju informacji o mieście studiowania. Promocja samodzielnych sposobów zwiedzania miasta przez ten kanał z pewnością mogłaby przyczynić się do większego zainteresowania również dziedzictwem militarnym i wydarzeniami budowanymi w oparciu o tę grupę walorów kulturowych.

Już kilka lat temu o potencjale związanym z rozwojem internetowych gier turystycznych wykorzystujących technologię informatyczną pisała Smoleńska [2009, s. 39]. Wówczas przyszłość działań promocyjnych miast związanych z narzędziami tego typu nie była jednak łatwa do wyobrażenia i opisania. Założenia, uwzględniające znaczącą rolę technologii informatycznych, jako istotnych narzędzi promocyjnych, potwierdziły się. Multimedialne gry turystyczne, dostępne przy pomocy specjalnych aplikacji bądź w wersji online wciąż będą przez turystów postrzegane jako innowacja na rynku usług turystycznych [Eider i in. 2014, s. 26], zwłaszcza jeżeli przedstawiać będą nowatorski sposób promocji dziedzictwa. Gry turystyczne to też pewnego rodzaju mobilne przewodniki turystyczne. Poprzez wykorzystanie systemu GPS pozwalają one dostarczać turyście precyzyjną informację o obiekcie, przed którym właśnie się znajduje. Jako innowacyjny sposób przekazu wiadomości media elektroniczne stwarzają możliwość ponownego odkrycia miejsc wcześniej znanych i postrzeganych na podstawie innych źródeł [Kowalczyk-Anioł, Papińska-Kacperk 2015, s. 16].

Podczas planowania gry turystycznej niezwykle ważne jest określenie jej celu i charakteru [Banasik, Fiszer 2014, s. 142], który determinować będzie konstrukcję fabuły oraz poszczególnych zadań. Gry turystyczne stymulują i kierują ruch turystyczny we wskazane miejsca, stając się tym samym coraz bardziej popularną i dostępną formą turystyki eventowej [Smoleńska 2009, s. 32]. Rozwiązywanie poszczególnych zadań czy łamigłówek wymaga od jej uczestników aktywności i spostrzegawczości, wzajemnej współpracy, która dostarcza nie tylko co dawkę wrażeń lecz również realizuje ukryty głębiej edukacyjny i integracyjny cel. Gry turystyczne cechuje określona spójność i tematyka, która umożliwia turystom samodzielne uprawianie turystyki miejskiej poprzez penetrację miasta nieoznakowanymi trasami [Warcholik, Leja 2012, s. 88]. Turystyka miejska oznaczać bowiem może poszukiwania „ukrytego wymiaru miasta” [Pawlicz 2008, s. 21], na co dzień niezauważalnego, choć nieraz często mijanego.

Pobudzenie graczy do aktywności umysłowej pozwala postrzegać gry turystyczne jako metodę problemową wykorzystaną w procesie kształcenia³. Ich dydaktyczny wymiar umożliwia realizację zadań edukacyjnych w powiązaniu z zagadnieniami podstawy

---

³ Według Okonia [1998] jedną z grup metod nauczania stanowią tzw. metody problemowe (nazywane inaczej metodami samodzielnego dochodzenia do wiedzy). Skupiają się one na aktywności ucznia w procesie poznawczym, poprzez rozwiązywanie problemów. W ich skład wchodzi gry dydaktyczne, które umożliwiają zdobycie nowych wiadomości poprzez zabawę i wzajemną rywalizację.

programowej z różnych przedmiotów poprzez samodzielne dochodzenie uczniów do wiedzy [Warcholik, Leja 2012, s. 91].

Gry turystyczne i inne pokrewne działania, łączące w sobie elementy gier terenowych i podchodów, są obecnie dostrzegane przez specjalistów z zakresu turystyki i rekomendowane do stosowania, jako narzędzia promocyjne miast i regionów. Dowodem na to są zapisy zawarte w różnych strategiach rozwoju turystyki:

- „Podstawowy trend po stronie popytu turystycznego zawiera się w formule 3xE – *entertainment, excitement, education*, (rozrywka, ekscytacja, edukacja). Rozwijać się będą nowe formy turystyki, jak np. *questing*, a także formy zwiedzania miast z wykorzystaniem gier tematycznych, turystyka muzealna, biograficzna, studyjna, kulinarna itd.” [Marketingowa strategia Polski w sektorze turystyki na lata 2012-2020, 2011, s. 10],
- „Jednym z zadań w ramach tego kierunku działań może być opracowanie nowych aplikacji, np. mających charakter audioprzewodników, bądź gier terenowych, odwołujących się do dziedzictwa historycznego i kulturowego Wielkopolski.” [Strategia rozwoju turystyki w województwie wielkopolskim do 2020 roku, 2015, s. 59],
- „Dlatego tak ważne jest, aby produkty turystyczne udostępniały zasoby charakterystyczne dla danego regionu, to znaczy: (...) dorobek kulturowo-historyczny (np. koncerty, gry miejskie, muzea).” [Strategia rozwoju turystyki na obszarze transgranicznym na lata 2014-2018, 2013, s. 8],
- „[Interesująca może być] prezentacja miasta od strony baśni, legend, zjawisk niewyjaśnionych (od smoka wawelskiego do czakramu), co tworzyć może podstawę do tworzenia gier terenowych, także z wykorzystaniem mniej znanych obiektów historycznych miasta (np. Twierdzy Kraków, kopców) oraz miejskich podziemi.” [Strategia rozwoju turystyki w Krakowie na lata 2014-2020, 2014, s. 23].

Gry turystyczne mogą być ostatecznie postrzegane jako narzędzia promocji, gdyż spełniają cele przypisane działaniom promocyjnym, które zdaniem Bosiackiego i Sikory [1999] obejmują m.in.: poinformowanie o nowej ofercie turystycznej, sygnalizowanie o walorach turystycznych danego miejsca, zwiększanie ruchu turystycznego oraz budowanie pozytywnego wizerunku miasta recepcyjnego. Z punktu widzenia systematyki środków promocji zaproponowanego przez Kruczka i Walasa [2010, s. 88] gry turystyczne należy zaliczyć do kategorii wydawnictw w grupie broszur wizerunkowych i produktowych. Foldery pozostają nadal ważnym narzędziem promocyjnym wśród osób odwiedzających Poznań i poznaniaków i zwracają uwagę aktualnego i potencjalnego klienta na poszczególne walory turystyczne, zachęcając do ich poznania. W niniejszej analizie przyjęto, że poprzez grę turystyczną rozumie się samodzielne zwiedzanie miasta z wykorzystaniem papierowych lub multimedialnych plansz, będących przewodnikami dla graczy („żywych pionków”) poruszających się w przestrzeni miasta.

Gry adresowane są zarówno dla turystów jak i mieszkańców miasta (szczególnie krajoznawców), a poziom trudności zadań oraz sposób ich organizacji powoduje, że szczególnie dostosowane one są do rodzin z dziećmi i młodzieży. W tym kontekście gry turystyczne pomagają odkryć potencjał kulturowy Poznania nie tylko turystom jak również samym poznaniakom.

Należy podkreślić, że gra turystyczna nie powinna być postrzegana i zamiennie nazywana grą miejską, gdyż ta druga wymaga obecności animatorów i ich interakcji z turystami, a ponadto często organizowana jest w postaci jednorazowych lub cyklicznych eventów. Gry turystyczne, w myśl zasady „zwiedzaj grając, graj zwiedzając”, umożliwiają udział w zabawie bez ograniczeń czasowych. W celu rozwiązania zadań turyści udają się do wskazanych miejsc i obiektów, poszukując odpowiednich detali architektonicznych

i informacji krajoznawczej zawartej na tablicach informacyjnych, uzupełniając tym samym planszę gry.

Każda z opisanych w niniejszym artykule gier, zgodnie z założeniem ich twórców, opiera się na sześciu komponentach [<http://gryturystyczne.pl/>, 14.12.2017], w skład których wchodzi:

- 1) karta startowa (plansza) – papierowy lub elektroniczny przewodnik kierujący graczy w odpowiednie miejsca. Broszury dostępne są bezpłatnie w punktach informacji miejskiej/turystycznej, a także można je wydrukować samodzielnie ze strony internetowej firmy projektującej grę;
- 2) trasa – nieoznakowany w przestrzeni miejskiej tematyczny szlak, wskazujący graczom poszczególne obiekty, przy których wykonuje się zadania, do których dociera się w dowolny, preferowany przez turystów (mieszkańców) sposób;
- 3) obiekty architektury – zabytki, w oparciu o które tworzone są polecenia zadań. Szczególną uwagę zwraca się na ich mniej dostrzegalne a wartościowe elementy architektury, charakterystyczne dla danych miejsc;
- 4) przyroda – gra, będąca rekreacją „na świeżym powietrzu”, odbywa się w określonym środowisku geograficznym, na wyznaczonym terenie w granicach miasta. Należy również nadmienić, że część poznańskich fortyfikacji objęta została prawną formą ochrony przyrody, jako obszar „Natura 2000”, co świadczy o ich szczególnej wartości przyrodniczej;
- 5) skarb – upominek związany z ukończeniem gry i poprawnym rozszyfrowaniem hasła. Skarb może być rozumiany dosłownie, jako generowany automatycznie certyfikat, dostępny po wpisaniu właściwej odpowiedzi na stronie internetowej gry turystycznej lub jako możliwość wpisania się na listę zwycięzców, bądź metaforycznie, jako duchowy walor związany z przeżytą, jedyną w swoim rodzaju przygodą odkrywania dziedzictwa kulturowego miasta;
- 6) rywalizacja – konkurencja pomiędzy poszczególnymi drużynami biorącymi udział w grze. Wspólne wykonywanie zadań przyczynia się do wzmocnienia więzi pomiędzy graczami i integruje ich w osiągnięciu wspólnego celu, jakim jest poprawne rozwiązanie gry.

Gra turystyczna będzie niecodziennym narzędziem promocji turystycznej jeżeli zostanie opracowana w sposób poprawny merytorycznie, ciekawy graficznie oraz przystępny językowo dla gracza. Przy projektowaniu gry niezmiernie istotne jest określenie tematu przewodniego zabawy, wytyczenie obszaru wykonywania zadań, a także wyodrębnienie grupy docelowej, względem której opracowane zostaną treści. Następnie należy obowiązkowo przeprowadzić dokładną inwentaryzację terenu, na podstawie której dokonywana jest selekcja miejsc nadających się do przyjęcia graczy. Warto w tym przypadku zwrócić uwagę na architekturę (występowanie ciekawych i niepowtarzalnych w innych budowlach detali architektonicznych), a także wykorzystywać istniejącą już infrastrukturę turystyczną, np. w postaci tablic informacyjnych. Po wyznaczeniu obiektów gry przychodzi czas na opracowanie treści merytorycznej oraz współpracę z grafikiem tak, by całość zyskała atrakcyjną i spójną szatę graficzną. Jej istotną część stanowić będzie tekst, który powinien zostać poddany wcześniej korekcie językowej. Zanim gra stanie się dostępna dla turystów, obowiązkowo należy ją przetestować tak, aby zapewnić graczom rozrywkę, która faktycznie umożliwi im rozwiązanie zadań, edukację i zabawę.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że gry turystyczne w pełni realizują model turystyki 3xE. Zaangażowanie turystów i mieszkańców w proces poznawczy poszczególnych walorów danego miejsca łączy się bowiem z zabawą, która edukuje. Gry turystyczne stanowią alternatywną propozycję zwiedzania wybranych miejsc, z której korzystać mogą rodziny z dziećmi, młodzież jak i starsi. Jako narzędzie promocji stają się one

szansą do nieco innego spojrzenia na obowiązujący w danym miejscu kanon walorów atrakcji turystycznych, a także umożliwiając wyprowadzenie graczy poza standardowe trasy wycieczek. Dzięki temu gry mogą również zachęcać do bliższego spojrzenia na dziedzictwo militarne miasta.

W dalszej części artykułu przedstawione zostały obecne na rynku wydawniczym propozycje gier turystycznych (zarówno planszowe jak i mobilna), mające na celu promocję wartościowych obiektów Twierdzy Poligonalnej i Twierdzy Fortowej Poznania. Szczegółowy opis poszczególnych miejsc wykonywania zadań w grze mobilnej charakteryzuje zarazem walory turystyczne zachowanych do czasów obecnych reliktyw Twierdzy Poligonalnej.

Dziedzictwo militarne Poznania a gry turystyczne

Motywacją do uczestnictwa w militarnej turystyce kulturowej może być chęć poznania materialnych przejawów działalności ludzkiej poprzez doświadczenia współczesnego stanu ich zachowania. Jak zostało już wcześniej wspomniane, gry turystyczne są wykorzystywane jako interaktywne narzędzia służące nie tyle co promocji danych obiektów, ale również interpretacji dziedzictwa kulturowego, rozumianego jako ukształtowaną, poprzez obiekty architektury, przestrzeń miejską [Jędrysiak 2008]. Jego węższą część stanowią będzie kulturowe dziedzictwo militarne obejmujące miejsca i obiekty związane z wojskiem i konfliktami militarnymi, które uznane zostały za wartościowe i zasługujące na ochronę, a także stanowią potencjał w kontekście ich wykorzystania dla potrzeb turystyki edukacyjnej [Mikos von Rohrscheidt 2011]. W odniesieniu do typologii militarnych atrakcji turystycznych, który przedstawili Lawin i Stasiak [2009, s. 129], na obszarze Poznania wyróżnić można: grupę różnorodnych obiektów obronnych – fortyfikacji, muzea wojskowe i inne muzea gromadzące większe zbiory militarne (Wielkopolskie Muzeum Wojskowe z uwzględnieniem oddziałów: Muzeum Martyrologii Wielkopolan Fort VII, Muzeum Powstania Wielkopolskiego; Muzeum Broni Pancernej, Muzeum Uzbrojenia), pomniki upamiętniające wydarzenia historyczne, miejsca związane z wybitnymi dowódcami wojskowymi, mogiły i cmentarze poległych żołnierzy oraz wydarzenia „militarne” – święta jednostek wojskowych oraz eventy organizowane m.in. przez grupy rekonstrukcyjne. Mikos von Rohrscheidt [2011] wskazuje, że organizacja turystyki kulturowo-militarnej opiera się na tematycznych szlakach militarnych, obiektowych trasach zwiedzania oraz lokalnych tematycznych trasach turystycznych, proponowanych choćby w grach turystycznych. Większość poznańskich militarnych walorów turystycznych dotyczyć będzie bezpośrednio umocnień Twierdzy Poznań (*niem. Festung Posen*). W pierwszym etapie (XIX wiek) wzniesione zostały obwarowania Fortu Winiary (potocznie nazywanego Cytadelą) i towarzyszących mu bastionów. Zabudowania te weszły w skład Twierdzy Poligonalnej otaczającej ówczesne miasto, a współcześnie jego centrum (ryc.1).

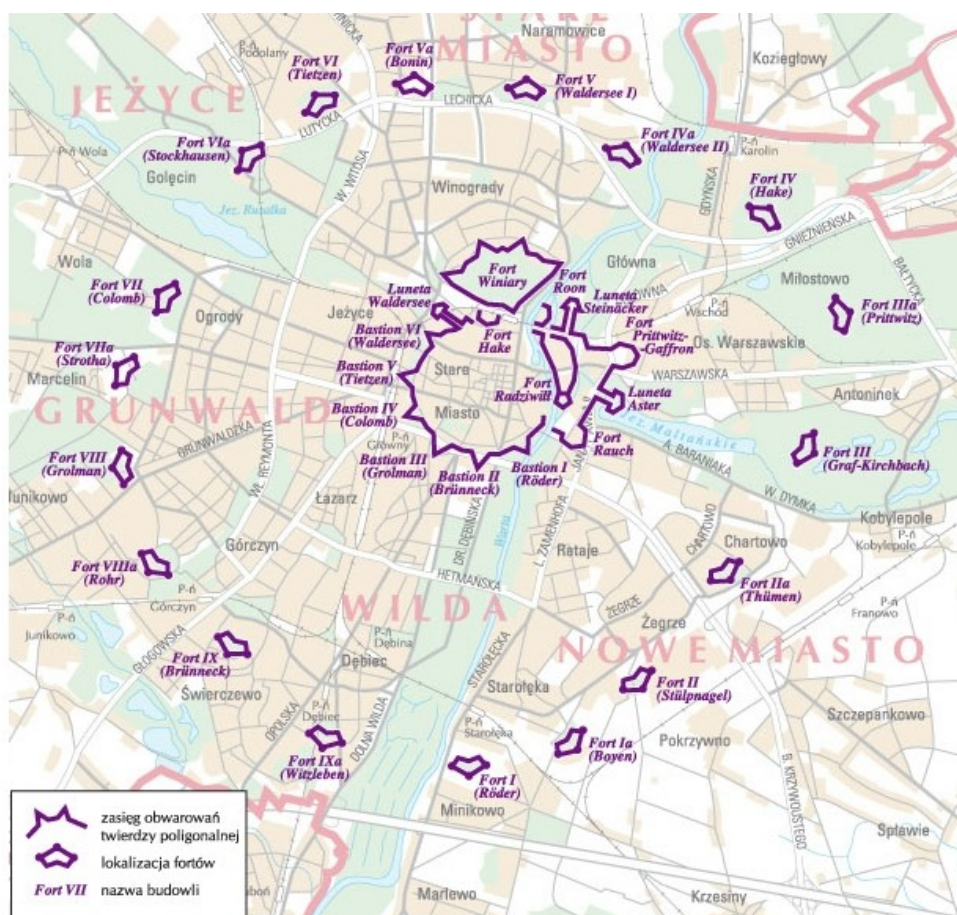
Jej uzupełnieniem był wybudowany na przełomie XIX i XX wieku zewnętrzny pierścień fortów powiązany z systemem szluz, bram i innych umocnień, uważany za modelowy przykład tzw. nowopruskiego systemu fortyfikacji (ryc. 2) [Jędrysiak, Mikos von Rohrscheidt 2011]. Obecnie w przestrzeni miasta zachowały się przede wszystkim elementy młodszej Twierdzy Fortecznej. Starsze umocnienia rozebrane zostały na początku XX wieku, co umożliwiło dalszy rozwój przestrzenny Poznania. W oparciu o niedostrzegane przez wielu relikty Twierdzy Poligonalnej utworzono propozycję mobilnej gry turystycznej, którą opisano w późniejszej części artykułu.

Ryc. 1. Umocnienia Twierdzy Poligonalnej (1862 r.)

Źródło: http://poznan.wikia.com/wiki/Twierdza_Pozna%C5%84 [14.12.2017].

Ryc. 2. System Twierdzy Poligonalnej i Twierdzy Fortecznej na tle współczesnego miasta

Źródło: <http://www.poznan.pl/mim/wos/news/spacer-z-przewodnikiem-po-poznanskich-fortyfikacjach,73435.html> [14.12.2017].

W oparciu o wymienione obiekty w mieście rozwijać się może turystyka militarna, rozumiana jako „podróż turystyczna mająca za cel ukazanie osobistego doświadczenia lub edukację, w której istotną część programu, decydująca o podjęciu podróży lub udziale w niej, jest zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy” [Mikos von Rohrscheidt, 2008, s. 115]. Poznając dziedzictwo militarne turysta realizuje szereg funkcji charakterystycznych dla turystyki kulturowej. W odniesieniu do turystyki militarnej, realizowanej z wykorzystaniem gier turystycznych, spośród funkcji opisanych przez Kowalczyka [2009] przyporządkować temu zjawisku można funkcję historyczno-edukacyjną, kulturalno-rozrywkową, rekreacyjno-sportową oraz przygodową.

Turyści i mieszkańcy chcący skorzystać z alternatywnej formy zwiedzania Poznania z wykorzystaniem gier turystycznych mają do dyspozycji ponad 40 tematycznych propozycji plansz. W niniejszym artykule przedstawiono wszystkie pozycje wydane w celu promocji dziedzictwa militarnego miasta. Każda z gier została poniżej pokrótce opisana z uwzględnieniem opisu obszaru, którego dotyczy, sposobu prezentacji jego walorów oraz komentarzy pozostawionych przez graczy po skończonej zabawie. .

Opracowanie gier sfinansowane zostało ze środków pochodzących z budżetu Miasta Poznania, bądź Poznańskiej Lokalnej Organizacji Turystycznej. Wydarzeniem, które niejednokrotnie stanowiło dobrą okazję do premiery nowych oraz promocji istniejących już gier turystycznych był cykliczny event „Dni Twierdzy Poznań”. W 2015 roku, wydana została pierwsza tego typu plansza z zadaniami poświęconymi terenowi będącemu obecnie „zielonymi płucami Poznania”⁴, a w przeszłości najważniejszą częścią Twierdzy Poligonalnej – fortowi Winiary (ryc. 3).

Ryc. 3. Zarys Fortu Winiary na tle współczesnego pokrycia terenu – poznańska Cytadela

Źródło: <http://poznanmojemasto.com/cytadela-fort-winiary/> [14.12.2017].

⁴ Cytadela, jest największym parkiem w Poznaniu, dlatego bywa potocznie nazywana przez mieszkańców „zielonymi płucami Poznania”.

Na poznańskiej Cytadeli wskazanych zostało 10 miejsc będących charakterystycznymi elementami zabudowy fortecznej. Odwiedzając każde z nich gracze zapoznają się z opisami wyjaśniającymi fachową terminologię związaną z nazewnictwem poszczególnych części umocnień, a następnie odnajdują je i rozpoznają. Głównym zadaniem turystów jest poprawne zlokalizowanie miejsc wskazanych na fotografiach, w odniesieniu do całości fortu bądź reduty koszarowej (ryc. 4).

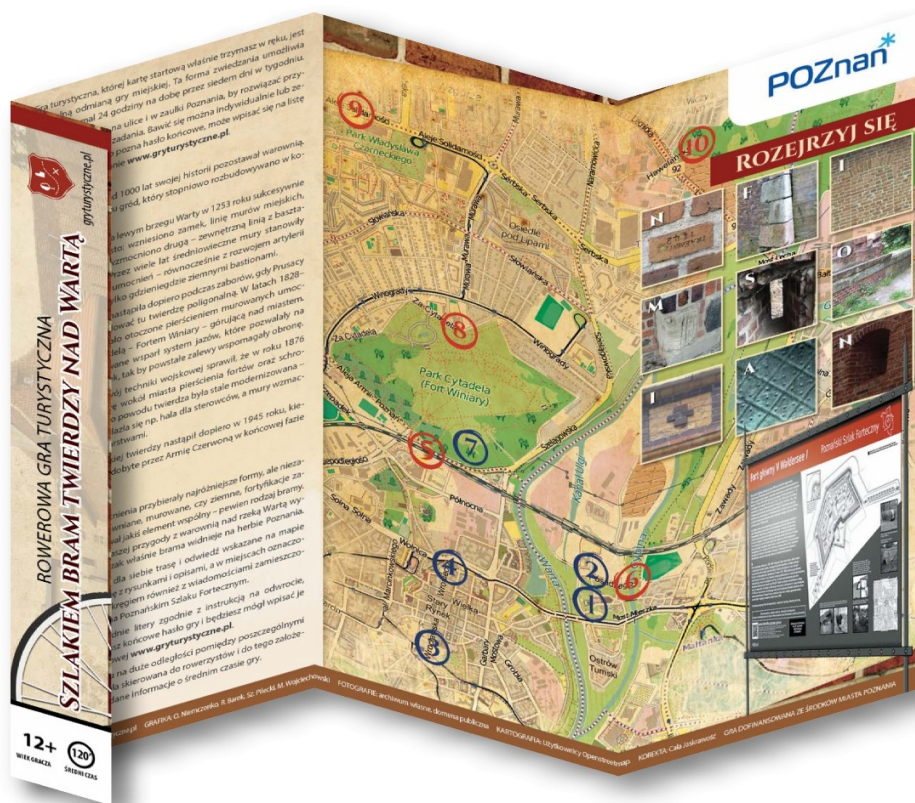
Ryc. 4. Revers planszy gry turystycznej „Fort Winiały”

Źródło: archiwum własne.

Po wpisaniu na stronę internetową operatora gry (<http://gryturystyczne.pl/>) poprawnej odpowiedzi 20 osób pozostawiło również ocenę (w skali punktowej 1-6) tego sposobu zabawy połączonej z edukacją. Średnia arytmetyczna wyniosła 4,9 co należy interpretować, jako bardzo dobre postrzeganie przytoczonego sposobu poznawania dziedzictwa fortecznego. Należy również zwrócić uwagę, że zdecydowana większość graczy podejmuje się uczestnictwa w zabawie zespołowo, co uwydatnia integracyjną funkcję turystyki. Jak wynika z komentarzy pozostawionych przez graczy, ze względu na dość rozległy obszar będący zarazem popularnym miejscem wypoczynku rodzinnego i rekreacji, część osób pokonywała trasę pieszo, pozostali rowerem, a nawet na rolkach.

W 2016 roku w ofercie pojawiła się gra turystyczna pt. „Szlakiem bram twierdzy nad Wartą”. Motywem przewodnim projektu stały się bramy, rozpoznane jako wspólny element każdego typu fortyfikacji, których relikty znajdują się w Poznaniu – zarówno tych średniowiecznych, poligonalnych jak i fortecznych. Ze względu na znaczne odległości pomiędzy poszczególnymi obiektami trasa szczególnie została dedykowana rowerzystom. Oprócz wyszukiwania lokalizacji detali architektonicznych gracze mają również za zadanie zapoznanie się z tablicami informacyjnymi Poznańskiego Szlaku Fortecznego, które zawierają w sobie informacje niezbędne do uzyskania poprawnej odpowiedzi (ryc. 5).

Ryc. 5. Plansza gry turystycznej „Szlakiem bram twierdzy na Wartą”

Źródło: archiwum własne.

Sama gra, oprócz promocji dziedzictwa militarnego miała tym razem również na celu zachęcenie odwiedzających do zwrócenia uwagi na nowy element infrastruktury turystycznej – tablice wspomnianego już wcześniej Poznańskiego Szlaku Fortecznego (ryc. 6). Grę oceniło zaledwie 6 osób, przyznając jej jednak jednocześnie wysokie oceny, których średnia arytmetyczna wyniosła 5,0.

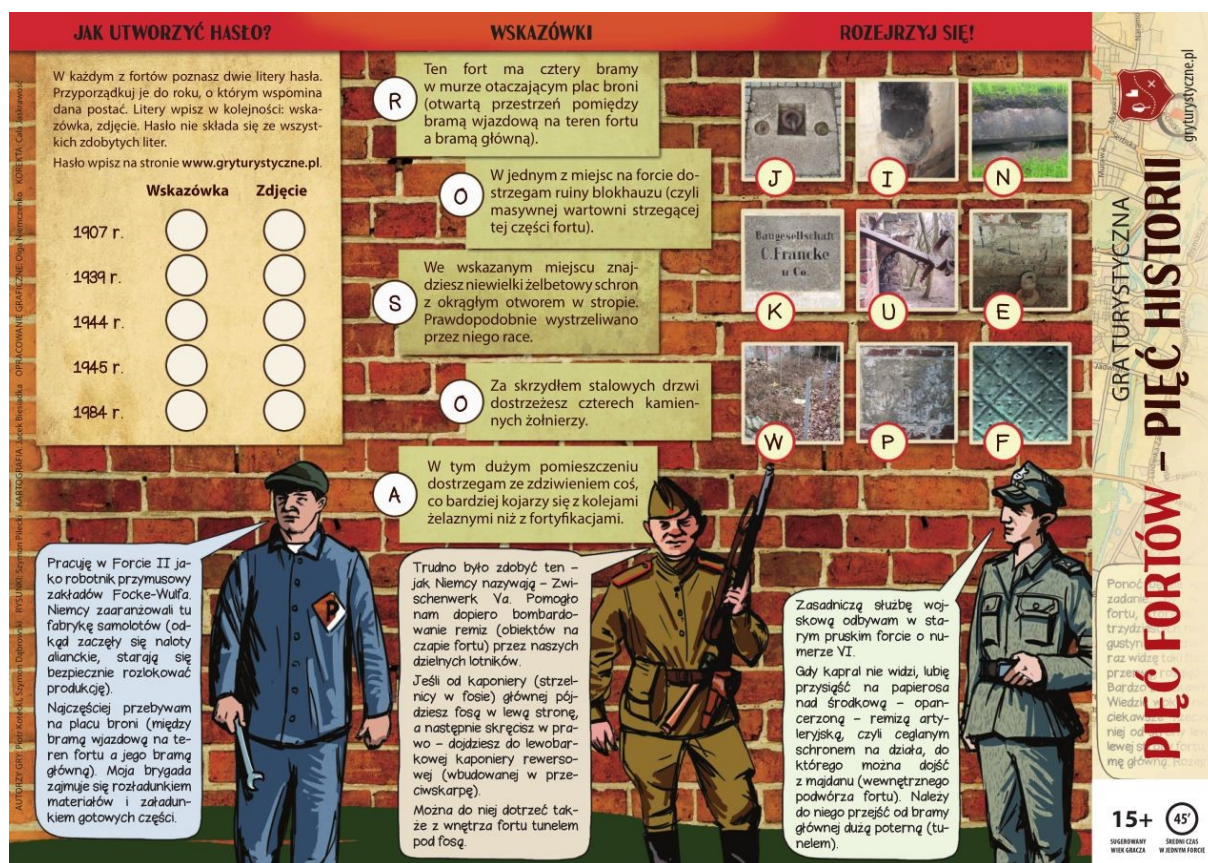

Ryc. 6. Tablica informacyjna Poznańskiego Szlaku Fortecznego

Źródło: fot. Autora (2016).

Tego samego roku, z okazji kolejnej edycji „Dni Twierdzy Poznań”, opublikowana została gra turystyczna pt. „Pięć fortów – pięć historii”. Jej mecenasem była Poznańska Lokalna Organizacja Turystyczna. Gra poświęcona została 5 fortom (z 18 tego typu obiektów w mieście), wchodzącym w skład zewnętrznego pierścienia Twierdzy Poznań. Ze względu na specyfikę odwiedzanych miejsc oraz bezpieczeństwo uczestników rozwiązanie zadań możliwe było w wyznaczonych godzinach zorganizowanego zwiedzania fortów, a do części z nich można było dotrzeć tylko w towarzystwie przewodnika. Średni czas pobytu w jednym obiekcie przewidziany został na ok. 45 minut, co stwarzało możliwość dokładnego zapoznania się z historią obiektu oraz z jego obecnym stanem zachowania. W każdym forcie gracze mieli za zadanie odnaleźć dwie lokalizacje: element z fotografii oraz miejsce wskazane we wskazówce będącej narracją, prowadzoną przez umieszczone na planszy postaci – przewodników, będących świadkami historii i posiadających cenną wiedzę o odwiedzanych obiektach (ryc. 7).

Ryc. 7. Revers planszy gry turystycznej „Pięć fortów – pięć historii”

Źródło: archiwum własne.

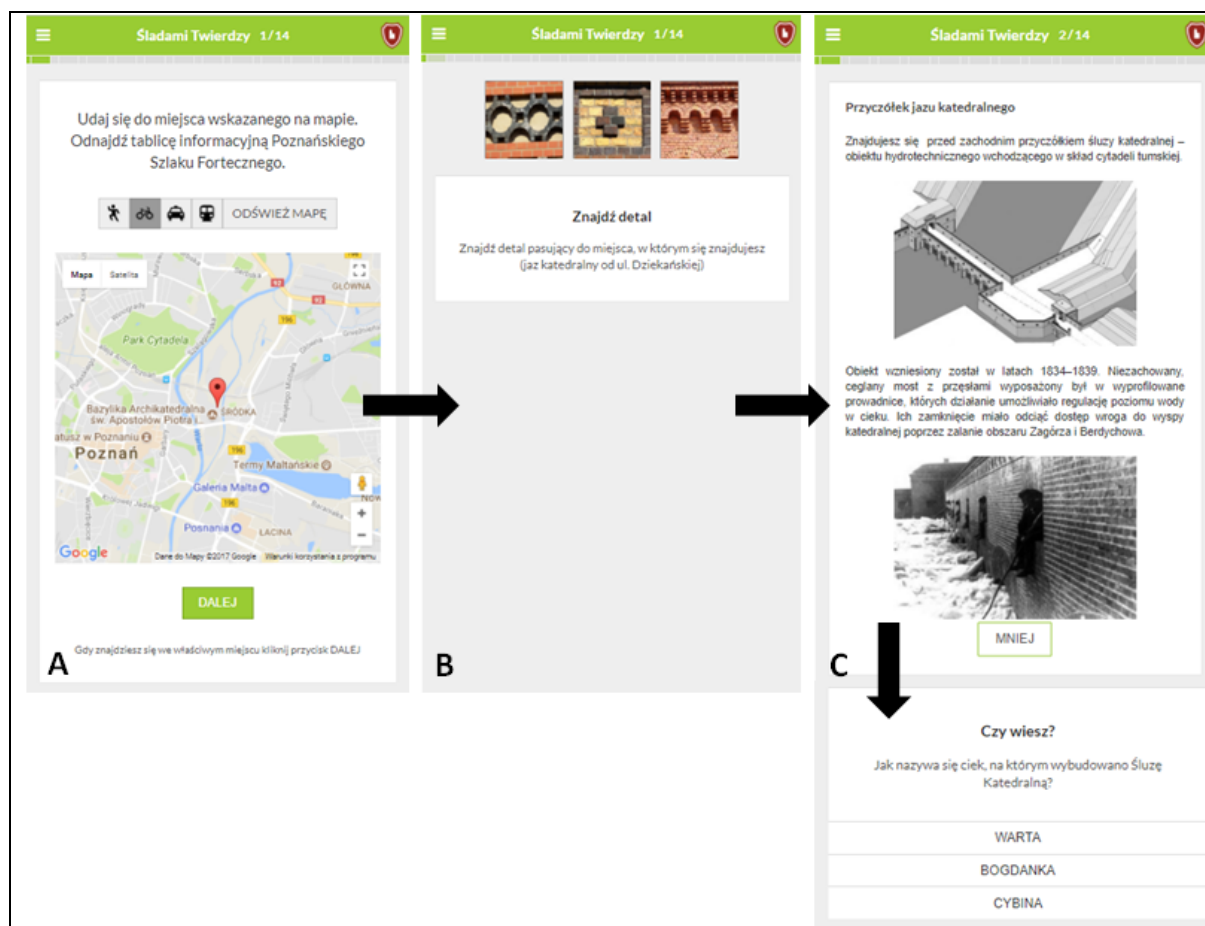
Mobilna gra turystyczna „Śladami poznańskich fortyfikacji poligonalnych”

Trasa mobilnej gry turystycznej ukazującej dziedzictwo militarne dawnej Twierdzy Poligonalnej rozpoczyna się przy pozostałościach umocnień zlokalizowanych na Ostrowie Tumskim⁵. Selekcja obiektów przedstawionych w aplikacji dokonana została na podstawie inwentaryzacji terenowej poszczególnych miejsc, w czasie której zwrócono szczególną uwagę na dostępność obiektów, stopień ich zachowania oraz występowanie tablic informacyjnych. Sposób przejazdu lub przejścia między obiektami jest dowolny, istotne jest jednak dotarcie do

⁵ Aby wziąć udział w grze należy skorzystać z linku odsyłającego do strony operatora projektu <https://gryturystyczne.pl/mobilne/festung/>.

wszystkich wskazanych w grze obiektów. Ze względu na znaczne odległości pomiędzy poszczególnymi stacjami z zadaniami gra rekomendowana jest szczególnie rowerzystom, jednak nie eliminuje ona również pieszych.

W odróżnieniu od przywołanych wcześniej turystycznych gier planszowych w tym przypadku gracz nie zna od początku całego przebiegu trasy. Kolejne miejsca wskazywane są dopiero w momencie poprawnego rozwiązania zadań dotyczących obiektu, przy którym turysta właśnie się znajduje. W każdym z odwiedzonych miejsc, gracz wykonuje algorytm czynności, których kolejność schematycznie przedstawiono poniżej (ryc. 8).

Ryc. 8. Algorytm kroków podejmowanych przez gracza na przykładzie gry mobilnej „Śladami poznańskich fortyfikacji poligonalnych”

Źródło: oprac. własne.

Na początku, użytkownik otrzymuje informację do jakiego miejsca powinien się udać (A). Lokalizacja zaznaczona jest na mapie, a pozycja użytkownika określona z wykorzystaniem współrzędnych GPS. Gracz samodzielnie decyduje, w jaki sposób chce dotrzeć do wskazanego obiektu, wybierając spośród możliwych opcji trasę pieszą, rowerową, z wykorzystaniem samochodu lub środków komunikacji publicznej. Następnie, po znalezieniu się we właściwym miejscu użytkownik wykonuje zadanie wstępne polegające na odnalezieniu detalu architektonicznego charakterystycznego dla miejsca, w którym się znalazł lub odszukuje wiadomość ze znajdującej się przy obiekcie tablicy informacyjnej (B). Wskazanie prawidłowej odpowiedzi umożliwia przejście do dalszej części zabawy (C). Znajdując się przed obiektem turysta zapoznaje się z podstawową informacją o danym miejscu, wzbogaconą szkicami oraz materiałami archiwalnymi – rycinami i zdjęciami. Podsumowaniem wizyty w danym miejscu jest udzielenie poprawnej odpowiedzi na pytanie testowe odnoszące się do przeczytanej informacji o charakterze krajoznawczym. Podczas gry

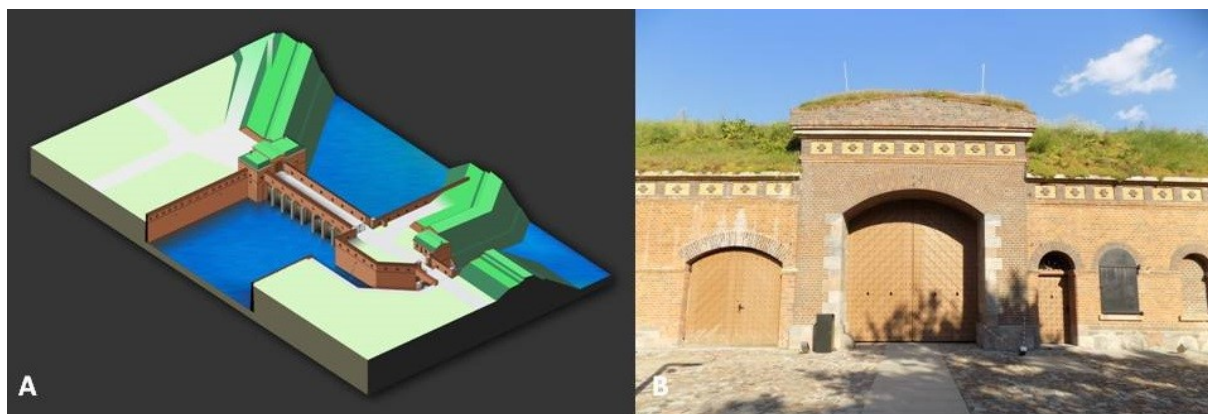

turysta cały czas ma możliwość śledzenia postępu, tj. liczby odwiedzonych miejsc oraz tych, które jeszcze pozostały do zwiedzenia, za pomocą paska postępu znajdującego się na górze ekranu. Po wykonaniu wszystkich zadań na ekranie pojawia się informacja o zdobytych punktach, których ilość uzależniona jest od poprawnych odpowiedzi, udzielonych bez pomyłek. Dodatkowo gracz zachęcany jest do umieszczenia swojego pseudonimu lub imienia i nazwiska na liście zwycięzców znajdującej się na stronie internetowej http://gryturystyczne.pl/index.php?id=102&gra=POZ_24, a także do oceny gry i wyrażenia opinii na jej temat.

Na podstawie przeglądu literatury [Rola 2004, Biesiadka i in. 2006] oraz informacji zaczerpniętych ze źródeł internetowych, opracowana została treść merytoryczna gry mobilnej – spaceru tematycznego. Przedstawia ona najważniejsze informacje o odwiedzanym miejscu lub obiekcie, którym nadano charakter krajoznawczy, łatwo przyswajany przez ogół osób zainteresowanych dziedzictwem militarnym miasta. Przytoczone poniżej treści, wzbogacone rycinami, pochodzą z autorskiej mobilnej gry turystycznej „Śladami poznańskich fortyfikacji poligonalnych”. Występują one w tej samej kolejności, w której przemieszczają się gracze, jednak pozbawione są szaty graficznej zawartej w wersji multimedialnej.

Przyczółek jazu katedralnego

Znajdujesz się przed zachodnim przyczółkiem śluzy katedralnej – obiektu hydrotechnicznego wchodzącego w skład cytadeli tumskiej. Obiekt wzniesiony został w latach 1834–1839. Niezachowany, ceglany most z przesłami wyposażony był w wyprofilowane prowadnice, których działanie umożliwiało regulację poziomu wody w cieku. Ich zamknięcie miało odciąć dostęp wroga do wyspy katedralnej poprzez zalanie obszaru Zagórza i Berdychowa (ryc. 9).

Ryc. 9. Wizualizacja jazu katedralnego (A) oraz współczesny stan obiektu (B)

Źródło: <http://twierdza.poznan.pl> (A), fot. Autora (2017) (B).

Gmach Akademii Lubrańskiego

Gród na Ostrowie Tumskim, który stracił swoje znaczenie militarne wraz z rozwojem artylerii, został już w XVI w. umocniony decyzją kapituły katedralnej. W połowie XIX w. na obszarze przekraczającym zarys murów z czasów wzniesiono na Ostrowie Tumskim kompleks budowli militarnych, które można nazwać cytadelą tumską. To poligonalnie zamknięte umocnienie przystosowane było do obrony okrężnej. Teren otaczały cieki wodne (Warta i Cybina) oraz obszary przygotowane do zalania w razie zagrożenia atakiem wroga. Główny wjazd do cytadeli zlokalizowany był przy budynku psalterii. W obrębie tej prawobrzeżnej cytadeli – dzieła obronnego znajdującego się w twierdzy miejskiej, służącego do prowadzenia samodzielnej obrony, w którym mieściła się również siedziba jej dowództwa – znalazła się dzielnica Zagórze oraz najstarsza część Poznania – Ostrów Tumski. Do najważniejszych, strzeżonych obiektów należały katedra, Pałac Arcybiskupi, kościół NMP In Summo, psalteria oraz Akademia Lubrańskiego.

To właśnie gmach Akademii, w którym w czasie pokoju mieściło się seminarium duchowne, wszedł w skład militarnego założenia dzieła katedralnego (*niem. Dom Werk II*). Położony na dziedzińcu otoczony został sztywną zamkniętą murem o łamanym przebiegu z dwiema bramami. Na prawym skrzydle muru znajdowała się nadwarciańska kaponiera, która posiadała kilkanaście strzelnic karabinowych i 7 działowych.

Arsenał

Stoisz właśnie przed obiektem wchodzącym w skład większego kompleksu budynków w kształcie rozwartej litery L, które tworzyły w tym miejscu arsenał, czyli magazyn broni. Duży arsenał przejął funkcje arsenału *Landwehry*, który zlokalizowany był u zbiegu ulicy Wronieckiej i Stawnej. Wzniesiony został w latach 1868–1870 na skrzyżowaniu ulic Wielkie Garbary i Stawnej, częściowo w miejscu rozebranych zabudowań klasztoru dominikanów (których fundamenty oraz dawny wirydarz są dziś widoczne). Dwuskrzydłowy, czterokondygnacyjny budynek charakteryzował się wzmocnionym, odpornym na wypadek ostrzału lub bombardowania stropem i sklepieniem wewnątrz oraz specjalną osłoną okien w części parterowej. Kompleks stanowił dobry przykład ceglanej, pruskiej neogotyckiej architektury wojskowej, utrzymanej w stylu arkadowym. Ze względu na poważne uszkodzenia większa część obiektu rozebrana została w 1945 r. Do czasów współczesnych zachowały się dwa skrzydła arsenału, które ograniczały budynek zachodu i południa, zaadaptowane obecnie do pełnienia funkcji mieszkaniowej i usługowej (ryc. 10).

Ryc. 10. Artylerijski arsenał, ok. 1880 roku (A); zachowane relikty obiektu – fundamenty (B)

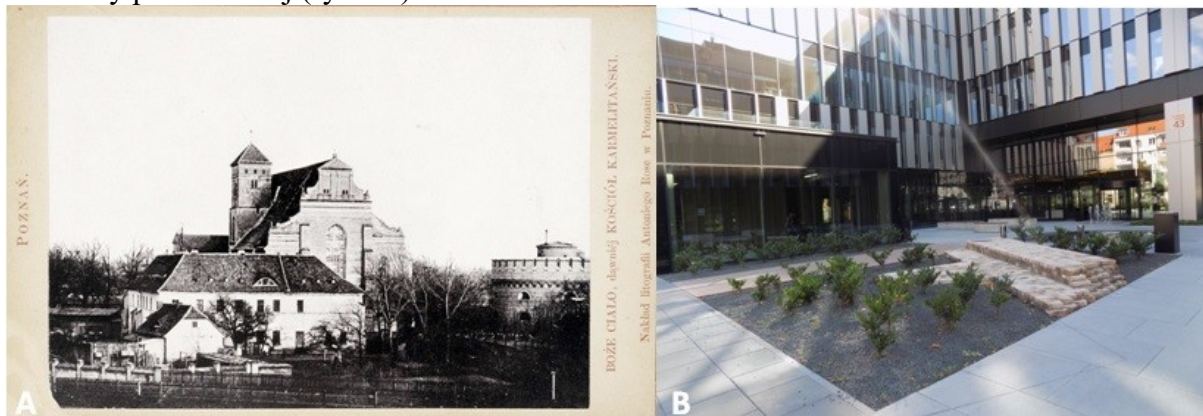
Źródło: <http://poznajmojemiasto.com/arsenal-artylerijski/> (A), fot. Autora (2017) (B).

Okolice Bramy Dębińskiej

Znajdujesz się właśnie na granicy działek Twierdzy Poligonalnej, która wytyczona była za pomocą specjalnych kamieni z wyrysowanym krzyżem, umieszczonych w ziemi. Obecnie kilka z nich jest wciąż zachowanych, choć często trudno je odnaleźć. Do miasta – twierdzy, otoczonego pierścieniem fortecznym, można było się dostać przez czternaście bram przeznaczonych dla ruchu pieszego i kołowego. Jedną z nich znajdowała się w pobliżu miejsca, w którym teraz jesteś, w okolicy skrzyżowania ul. Garbary i ul. Strzeleckiej. Ta szeroka, zwieńczona łukiem, jednoprzelotowa brama komunikacyjna, nazywana była Bramą Dębińską. Konstrukcja, której budowę ukończono w 1855 r., wyróżniała się na tle pozostałych gotyckim wystrojem oraz mostem zwodzonym między wałem a przedwałem. Choć obecnie po bramie, rozebranej w 1908 r., nie ma w tym miejscu śladu, to jednak pewien element dekoracyjny również i dzisiaj zdobi jeden z budynków miasta. Piaskowa rzeźba św. Michała Archaniola, przebijającego włócznią smoka, umieszczona jest w elewacji budynku szkoły przy ul. Słowackiego 36 na Jeźyczach. Co ciekawe, figura wykonana została w oparciu o szkic sporządzony przez króla Prus Fryderyka Wilhelma IV.

Bastion II Brünneck

Znajdujesz się właśnie przed reliktnami fortu reditowego, które zostały odkryte w czasie prac budowlanych nowego kompleksu budynków w tym miejscu. Centralny punkt bastionu II zlokalizowany był w miejscu obecnego pl. Ryszarda Kuklińskiego, *vis-à-vis* kościoła pw. Bożego Ciała – wtedy katolickiej świątyni garnizonowej. Fort, wzniesiony w latach 1840-1860, stanowił ważny element lewobrzeżnych obwarowań Warty, broniąc dostępu do miasta od strony południowej (ryc. 11).

Ryc. 11. Kościół pw. Bożego Ciała i Bastion II Brunneck - fragment (A) oraz współczesne pozostałości obiektu (B)

Źródło: <http://fotopolska.eu/217184.foto.html?o=b130454> (A), fot. Autora (2017) (B).

Sąd Wojskowy i bastion III Grolman

W Poznaniu – pruskim mieście garnizonowym – zlokalizowanych było wiele budynków administracji wojskowej. Jednym z nich był gmach Sądu Wojskowego, mieszczący się wcześniej prawdopodobnie przy ul. Rybaki, w zabudowaniach klasztornych zakonu karmelitów trzewickich. Jego siedziba od 1880 r. mieściła się na placu ćwiczeń przy ul. Wałowej, w bliskim sąsiedztwie bastionu III Grolmann, aresztu wojskowego oraz suszarni mundurów, po których obecnie nie ma już śladu. Naprzeciw sądu zlokalizowany był bastion III Grolman – jeden z sześciu dzieł fortyfikacyjnych lewobrzeżnego rdzenia twierdzy poligonalnej. Nazwano go na cześć szefa pruskiego Sztabu Generalnego, autora pierwszych szkiców Twierdzy Poznań – Karla von Grolmana. Obiekt składał się z kaponierą (niewysokiej budowli ze stanowiskiem strzeleckim, służącej do obrony wnętrza fosy), redity (śródszańca – kilkukondygnacyjnej budowli wyposażonej w kazamaty stanowiącej ostatnią linię obrony wewnątrz dzieła) umieszczonej w fosie i osłoniętej wałami. Budowa bastionu trwała prawie 4 lata i zakończono ją w 1843 r. Główna część dzieła – ceglana redita wzniesiona na planie otwartej od strony miasta litery U z rozchylonymi ramionami. Ramiona redity zamykały dwie okrągłe wieże z klatkami schodowymi i wyjściami na wał. Rozpiętość obiektu wynosiła ok. 92 m, mury zewnętrzne miały 2 m grubości. Pozostałymi elementami przed reditą znajdował się „półksiężyc”, z którego również można było prowadzić ogień artyleryjski na przedpole.

Koszary i budynki gospodarcze

Budynki należące dziś do Wyższej Szkoły Bankowej pełniły różne funkcje dla żołnierzy wojsk taborowych. W podwórzu ul. Ratajczaka 12 (gmach Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego) dostrzeżesz za kratami odrestaurowany budynek dawnej fabryki guzików dla wojska i innych służb mundurowych – *Metallenwarenfabrik S. Jablonski GmbH Posen*. Naprzeciw wejścia do Starego Browaru, w ciągu ul. Ratajczaka znajduje się zachowany budynek magazynowy, wzniesiony w latach 1874–1876. Tuż za bramą znajdującą się przy obiekcie, przy ul. Ratajczaka 5/7, mieszczą się zabytkowe koszary pruskie, w których urządzono wozownię (ryc. 12). Nie wszystkie dawne budynki wojskowe rozpoznasz jednak

po charakterystycznej, czerwonej cegle! Wozownia artylerii, znajdująca się przy ul. Powstańców Wielkopolskich 2 (wejście od ul. Ratajczaka), została otynkowana, przez co różni się od podobnych zabudowań w okolicy.

Ryc. 12. Odrestaurowane budynek fabryki guzików (A) i Sądu Wojskowego (B)

Źródło: fot. Autora (2017).

Bastion IV Colomb

Wieloboczny, regularny rdzeń twierdzy otaczał miasto od zachodu i południa. Wał przebiegał wzdłuż dzisiejszych ulic: al. Niepodległości, Kościuszki, Królowej Jadwigi i Kazimierza Wielkiego. W miejscu, w którym stoisz, zachowała się do dziś jedyna murowana pozostałość bastionu *Colomb* – *blokhauz* zapewniający możliwość wypadów z fortecy na przedpole. Pozostałe budowle bastionu zostały wysadzone przez saperów w 1901 r. Ten niewielki schron bojowy, umieszczony w dziele fortyfikacyjnego i przystosowany do samodzielnej obrony ogniowej wzniesiony został w 1854 r. Na drugiej kondygnacji obiektu znajdują się strzelnice broni ręcznej oraz wyciągi gazów prochowych. Zwróć uwagę na wały ziemi usypane w parku dookoła obiektu. To nie przypadek! Formy te ukazują przebieg skarp ziemnych i suchej fosi (dziś zasypanej) będącej zaporą przeciwpiechotną zwróconą w stronę nieprzyjaciela.

Okolice Bramy Berlińskiej

Znajdujesz się właśnie w miejscu kolejnej bramy komunikacyjnej, którą można było dostać się do miasta. Mniej więcej na wysokości dzisiejszego pomnika kryptologów w połowie XIX w. wzniesiono bramę. Stąd wiodła droga w kierunku Berlina. O ile budowla ta w rzeczywistości spełniała funkcję ochronną, o tyle zdecydowanie utrudniała komunikację w mieście, w którym ruch pojazdów i pieszych na odcinku dworzec kolejowych – śródmieście, coraz bardziej wzrastał. Początkowo w bramie znajdowały się trzy umieszczone obok siebie 30-metrowe tunelowe przełoty, oparte na schemacie trójprielotowego antycznego łuku triumfalnego. Środkowy tunel był większy i służył jako przejazd dla pojazdów, a dwa boczne wykorzystywane były przez pieszych. Po przebudowie obiektu, która miała miejsce w latach 1867–1869, dotychczasowy układ został przekształcony na trasę czteroprielotową. Brama rozebrana została w latach 1901–1905. Na narożniku ulicy Św. Marcin i Wałowej, tuż przy Bramie Berlińskiej, mieścił się dwuskrzydłowy gmach Administracji Garnizonu i Królewskiej Intendentury, która zajmowała się zaopatrzeniem wojska w mundury i niezbędne wyposażenie. Budynek ten odznaczał się starannym wystrojem. Po II wojnie światowej na jego miejscu wzniesiono gmach, w którym za czasów PRL mieścił się Komitet Wojewódzki PZPR, a następnie *Collegium Historicum* Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

Czerwone Koszary

Przejdź na drugą stronę budynku. W okolicy ul. Solnej (dawniej ul. Magazynowej) mieściły wiele budynków koszarowo-magazynowych, związanych z funkcjonowaniem twierdzy poligonalnej, m.in. intendentura, prowiantura i Królewski Magazyn Zboża i Mąki. Wzdłuż zachodniego brzegu jednej ze stajni przepływała Bogdanka, która do wnętrza twierdzy płynęła akweduktem nad wałem. W miejscu hotelu „Ikar” znajdowały się od 1850 r. koszary kawalerii, do których dotrzeć można było drogą przebiegającą wzdłuż wału łączącego poszczególne elementy twierdzy poligonalnej, której przebieg pokrywał się mniej więcej z wytyczoną ul. Kościuszki. Wzdłuż południowej nitki ul. Solnej stoi okazały, ceglany budynek, wzniesiony w 1888 r. Nowe koszary z remizą artyleryjską i ujeżdżalnią powstały na terenie należącym wcześniej do jednostek taborowych. Po ich budowie stare koszary zaczęto nazywać koszarami białymi, a nowe koszarami czerwonymi.

Bastion VIII Hake

Bastion Hake (nazywany wcześniej bastionem Świętego Wojciecha) wybudowany został w 1846 r. Fort miał formę wydzielonego bastionu o krótkich barkach. Murowana skarpa wału czołowego zwieńczona była murem ze strzelnicami. Wschodni odcinek czoła fortu charakteryzował się uskokowym obniżeniem spowodowanym spadkiem terenu. Wcześniej w tym miejscu był cmentarz ewangelicki. Podwyższony dziedziniec fortu zamknięto murem, w którego wschodniej części znajdowała się brama oraz cztery strzelnice. Znajdującą się na środku bastionu reditę z dziedzińcem od wnętrza fortu oddzielała półokrągła fosa. Od północnego zachodu obiekt okalała mokra fosa – strumień Wierzbak – która przyczyniła się do powstania Małej Śluzy. Po przeciwnej stronie cieku znajdowała się Brama Młyńska – mur z prostą bramą umieszczony między wałem zachodniego placu broni prawego barku Fortu Wojciecha, a końcem kurtynowego wału stanowiącego przedłużenie na północny wschód kawaleru magazynowego. Była to jedyna brama Twierdzy Poznań, przed którą nie umieszczono fosy i mostu. Obecnie w miejscu dawnych zabudowań militarnych znajduje się m.in. Pomnik Armii Poznań oraz budynki *Collegium Da Vinci*, z charakterystyczną aulą nawiązującą formą architektoniczną do stojącej w tym miejscu wcześniej redity (ryc. 13). Położony w sąsiedztwie Bastionu Hake kościół św. Józefa pełnił funkcję ewangelickiej świątyni garnizonowej. Mur przylegający do zabudowań klasztornych od strony gmachu sądu okręgowego jest pozostałością zabudowań twierdzy poligonalnej na tym obszarze.

Ryc. 13. Gmach Collegium Da Vinci w miejscu dawnego bastionu VIII Hake

Źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/Collegium_Da_Vinci [14.12.2017].

Wielka Śluza

Fort Winiary był największym fortem w Europie. Powstał według jednolitej koncepcji, w ciągu zaledwie 15 lat. Był szczytowym osiągnięciem nowopruskiej szkoły fortyfikacyjnej – dziełem życia Johanna Leopolda Ludwiga von Bresego (1787–1878). Znajdujesz się właśnie na estakadzie wielkiej śluzy, na którą składało się kilkanaście kazamat (schronów o dużej wytrzymałości, ze strzelnicami do broni ręcznej). Jej nazwa wzięła się od urządzenia hydrotechnicznego, do którego prowadziła, czyli jazu (popularnie nazywanego śluzą) na Warcie wybudowanej w 1832 r. Ceglany most nad Wartą miał długości 82 m. oraz 19 m. szerokości i liczył 12 przęseł. Zamknięcie jego przęseł miało zalać tereny położone na południe od urządzenia. Konstrukcja osłaniana była przez wzniesiony w północnej części Ostrowa Tumskiego przyczółek mostowy – fort *Roon*. Obiekt rozebrano w 1923 r., pozostawiając zachowane obydwa przyczółki.

Rawelin 1

Na terenie Fortu Winiary znajdowały się cztery raweliny – elementy fortyfikacji w kształcie półksiężyca lub trójkąta, wysunięte przed kurtynę. Rawelin 1 wzniesiony został w latach 1838–1839 na północno-zachodnim przyczółku fortu. Oprócz osłony wspierał on również bastion ogniskowy. Obecnie jego strzelnice w skazamatowanej fosie są najlepiej zachowanym fragmentem poznańskiej cytadeli.

Średnia arytmetyczna ocen pozostawionych przez graczy, którzy wyruszyli na spacer tematyczny „Śladami poznańskich fortyfikacji poligonalnych” wyniosła 4,8. Jej dopełnienie stanowiły pozytywne opinie, którymi podzielili się odwiedzający dane miejsca, m.in. „bardzo ciekawa gra, idealna na ciekawe spędzenie popołudnia, można dowiedzieć się wielu ciekawostek o architekturze Poznania oraz zapoznać się z historią nieistniejących już (niestety) budowli.”, „Trasa ciekawa i przyjemna, wszystkie obiekty udało się odnaleźć, choć część elementów ze zdjęć trudno było wypatrzeć.”

Podsumowanie

Z przeprowadzonego przeglądu wynika, że gry turystyczne są obecnie ważnym narzędziem promocji dziedzictwa militarnego Poznania. Ich potencjał zauważony został przez jednostki odpowiedzialne za rozwój turystyki w mieście, które od 2015 roku decydują się finansować powstawanie kolejnych projektów tego typu. Systematyczna publikacja gier turystycznych pozwala mieszkańcom i turystom zapoznać się z wyjątkowymi walorami kulturowymi poprzez doświadczenia turystyczne, wymagające zaangażowania, dostarczające rozrywki, a także edukujące. Należy pamiętać, że o sukcesie tego typu sposobu promowania wybranych obiektów decydować będzie przede wszystkim właściwe zaprojektowanie gry. Gra turystyczna nie powinna być postrzegana jako substytut przewodnika, lecz jako jego uzupełnienie. Dzięki tego typu działaniom organizatorzy turystyki mogą kierować ruch turystyczny we wskazane miejsca, często wyprowadzając go na obszary warte zobaczenia, a jednak z różnych względów nielicznie odwiedzane. Niewątpliwą zaletą gier turystycznych jest również ich ciągła dostępność – projekt raz stworzony, nawet jeżeli nie będzie już osiągalny w wersji papierowej, to pozostanie on dostępny do pobrania na stronie internetowej operatora gry. Choć niektórym wydawać się może, że gry turystyczne spływają poruszany motyw przewodni zwiedzania poprzez zbyt lakoniczne omawianie poruszanego tematu, to jednak w gruncie rzeczy odwołują się one do ciekawości świata i poznawczej natury człowieka. W ten sposób turysta lub mieszkaniec zainteresowany zostaje historią i architekturą mijanych obiektów, by następnie samodzielnie dotrzeć do źródeł, które poszerzą jego wiedzę. Poznańskie dziedzictwo militarne, dzięki promocji przez gry

turystyczne z pewnością już zyskało, zyskuje i zyska w przyszłości. Jest to bowiem pierwsze cykliczne wydawnictwo, zachęcające do bliższego poznania reliktyw miasta-twierdzy, z którego korzystają zarówno starsi, jak i młodszy, turyści oraz mieszkańcy.

Bibliografia

- Banasik W., Fiszer D., 2014, *Gry miejskie i questingu produktem turystycznym na przykładzie Warszawy*, [w:] Z. Kruczek, W. Banasik (red.), *Dynamika przemian rynku turystycznego*, 2014, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych, Stowarzyszenie Ekspertów Turystyki, Warszawa, s. 139-150
- Bauta H., 2014, *Gry miejskie*, [w:] *Zieleń Miejska*, nr 4/2014, Wyd. ABRYŚ Sp. z o.o., Poznań, s. 16-19
- Biesiadka J., Gawlak A., Kucharski Sz., Wojciechowski M., 2006, *Twierdza Poznań: o fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Rawelin, Poznań
- Bosiacki S., Sikora J., 1999, *Podstawy marketingu w turystyce i rekreacji*, AWF, Poznań
- Droba G., Przepióra S., 2014, *Potencjał gier miejskich i questingu jako narzędzi marketingu terytorialnego – analiza na przykładzie działań Rzeszowa*, [w:] R. Ziemiański (red.), *Modern Management Review*, Wyd. Rzeszów University of Technology, s. 35-45
- Eider P., Paczyńska-Jędrycka M., Krupecki K., 2014, *Innowacyjność w promocji miasta Poznania szansą jego rozwoju*, [w:] *Handel wewnętrzny*, nr 4/2014, Instytut Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, Warszawa, s. 25-36
- Gostyński W., Pilarczyk Z., 2004, *Poznań. Fortyfikacje miejskie*, Wydawnictwo Miejskie, Poznań
- Jędrysiak T., 2008, *Turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa, s. 25-26
- Jędrysiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Formy organizacji militarnej turystyki kulturowej w Polsce*, [w:] T. Jędrysiak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 164-166
- Kopecka-Piech K., 2012, *Mobilne media miejskie*, [w:] M. Jabłonowski (red.), *Studia Medioznawcze*, Wyd. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa, s. 111-126
- Kowalczyk A., 2009, *Turystyka historyczno-militarna*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt (red.) *Współczesne formy turystyki kulturowej*, AWF, Poznań
- Kowalczyk-Anioł J., Papińska-Kacperk J., 2015, *Wykorzystanie mediów elektronicznych w turystyce kulturowej na przykładzie muzeów i miejskich aplikacji mobilnych*, [w:] *Turystyka Kulturowa*, nr 5/2015, Poznań, s. 6-20
- Kruczek Z., Walas B., 2010, *Promocja i informacja w turystyce*, Wyd. PROKSENIA, Kraków, s. 42-96
- Lawin M., Stasiak A., 2009, *Obiekty historyczno-wojskowe*, [w:] A. Stasiak (red.), *Geografia turystyki Polski. Przewodnik do ćwiczeń krajoznawczych*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 129-130
- Mazurkiewicz B., 2015, *Gry miejskie oparte na lokalizacji jako sposób promocji miasta*, [w:] *Handel wewnętrzny*, nr 4 (357), Wyd. Instytut Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, Warszawa, s. 328-336
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy.*, Wyd. KMB DRUK, Gniezno
- Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa – zagadnienia ogólne*, [w:] T. Jędrysiak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 13-45
- Okoń W., 1998, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Wyd. Żak, Warszawa
- Pawlicz A., 2008, *Promocja produktu turystycznego: turystyka miejska*, Difin, Warszawa, s. 21-22
- Połucha I., 2015, *Turystyka jako gra – innowacje w aktywizacji turystycznej*, [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki*, nr 1(29)/2015, Szczecin, s. 57-71
- Rola Z., 2004, *Tajemnice Wielkopolskich fortyfikacji*, Zys i S-ka Wydawnictwo Poznań
- Smoleńska O., 2009, *Najnowsze trendy w turystyce eventowej. Gry fabularne i wydarzenia związane z fantastyką i technologią XXI wieku*, [w:] *Turystyka Kulturowa*, nr 8/2009, s. 31-39, Poznań

- Warcholik W., Leja K., 2012, *Gry miejskie jako innowacyjne produkty turystyczne*, [w:] *Studia Geographica III/2012 Folia 126, Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis*, Kraków, ss. 87-97
- Żyto A., 2017, *Model turystyki 3xE na przykładzie gier turystycznych*, [w:] K. Czernek, K. Suchecki (red.), *Trendy we współczesnej turystyce*, Wyd. PROKSENIA, Kraków-Katowice, s. 51-60

Marketingowa strategia Polski w sektorze turystyki na lata 2012-2020, 2011

Strategia rozwoju turystyki na obszarze transgranicznym na lata 2014-2018, 2013

Strategia rozwoju turystyki w Krakowie na lata 2014-2020, 2014

Strategia rozwoju turystyki w województwie wielkopolskim do 2020 roku, 2015

Spis adresów internetowych

- https://en.wikipedia.org/wiki/Collegium_Da_Vinci [14.12.2017]
- <http://gryturystyczne.pl> [14.12.2017]
- <http://www.mariwoj.pl/> [14.12.2017]
- http://poznan.wikia.com/wiki/Twierdza_Pozna%C5%84 [14.12.2017]
- <http://www.poznan.pl/mim/wos/news/spacer-z-przewodnikiem-po-poznanskich-fortyfikacjach,73435.html> [14.12.2017]
- <http://poznanmojemiasto.com/cytadela-fort-winiary> [14.12.2017]
- <http://poznanmojemiasto.com/arsenal-artyleryjski> [14.12.2017]
- <http://fotopolska.eu/217184,foto.html?o=b130454> [14.12.2017]
- <http://www.poznan.pl/mim/turystyka/twierdza-poligonalna-fort-winiary,p,37,3382,3484.html> [14.12.2017]
- <http://twierdza.poznan.pl/> [14.12.2017]
- <http://questy.com.pl/> [14.12.2017]
- <http://grywalizacja24.pl/3f-grywalizacji-cz-1> [15.02.2018]

Tourist games as a way of promotion of military heritage in Poznań

Key words: military tourism, tourist games, city games, 3xE tourism model

Abstract

The Poznań military heritage includes objects related to the centuries-old defensive tradition of the city. It consists of the oldest fortifications of the oldest part of the city - the Cathedral Island (Ostrów Tumski), the medieval walls of the Old Town, as well as elements that remained of Poznań from the time when the city was a fortress. For several years, these unique cultural values have been promoted among tourists and residents using tools such as tourist games. This innovative form of urban tourism, combining the elements of stalking and hike allows everyone willing to get to know and explore a selected city space in an unusual way. Players move through the streets of Poznań like "living pieces" solving tasks and puzzles, looking more closely at places that are passed every day, not always noticed. Tourist games, can be perceived as a response to contemporary tourism interaction requirements, implement the common tourism formula included in the 3xE model (entertainment, engagement, education). The article describes tourist games as a tool to promote the military heritage of the city. Examples of this type of publishing offer have been characterised and the proprietary mobile tourist game project "In the footsteps of the Poznań Polygonal Fortress", promoting part of the Poznań military heritage since August 2017, was presented in detail.

Katarzyna Barwicka, katarzynabarwicka@gmail.com,
Akademia Wychowania Fizycznego we Wrocławiu

Veer Yatra jako przykład działalności turystycznej umożliwiającej realizację turystyki militarnej w Indiach

Słowa kluczowe: turystyka militarna; turystyka w Indiach; Veer Yatra

Abstrakt:

W ostatnich latach zauważyć można rosnące zainteresowanie turystyką militarną, z czym związane jest powstawanie przedsięwzięć turystycznych, które ułatwiają jej realizację. Celem artykułu jest zbadanie potencjału działalności turystycznej Veer Yatra jako przedsięwzięcia umożliwiającego realizację turystyki militarnej w Indiach. W badaniach oparto się na studiach literaturowych oraz na materiale uzyskanym przy użyciu metody wywiadu oraz metody obserwacji (głównie obserwacji uczestniczącej). Uzyskane wyniki potwierdziły hipotezę, iż Veer Yatra jest pionierskim przedsięwzięciem turystycznym na skalę krajową, które przyczynia się do popularyzacji turystyki militarnej w Indiach.

Wprowadzenie

Dynamiczny rozwój i wciąż rosnące zainteresowanie turystyką przyczyniło się do powstania licznych jej rodzajów oraz form. Niektóre z nich mają mocno wyspecjalizowany charakter i uprawiane są przez określone grupy turystów. Do jednej z takich specyficznych form można zaliczyć turystykę militarną, w tym różne jej odmiany (np. militarną turystykę kulturową, turystykę historyczno-militarną, itd.). Będąc pochodną turystyki kulturowej, turystyka militarna jest tworem postmodernistycznym [Kowalczyk 2008, s. 28], któremu w ostatnich latach towarzyszy większe zainteresowanie potencjalnych uczestników.

Niniejszy artykuł stanowi studium wybranego przypadku – przedsięwzięcia turystycznego Veer Yatra, które przez swoją działalność umożliwia realizację turystyki militarnej w Indiach, również w zakresie militarnej turystyki kulturowej.

Veer Yatra to inicjatywa turystyczna zapoczątkowana przez władze indyjskiego Przedsiębiorstwa MESCO. Uprawianie turystyki militarnej możliwe jest przez korzystanie z oferty przedsięwzięcia składającej się z ośmiu produktów turystycznych. Wybór tej inicjatywy jako studium przypadku uzasadnia się unikalnością przedsięwzięcia w skali całego kraju. Veer Yatra opiera się na zróżnicowanej ofercie turystycznej, a także wykorzystuje potencjał militarny stanu Maharashtra jako regionu, na którym zlokalizowano wiele obiektów historycznych mających powiązania z wojskowością.

Jego wartość jest wysoka, gdyż realizuje ono niezwykle pożyteczne zadania, w tym takie, które odwołują się do sfery kulturowej. Wśród najważniejszych należy wymienić np.:

- poszerzanie wiedzy historycznej turystów na temat miejsc i obiektów związanych z wydarzeniami militarnymi, np. poprzez organizację wycieczek do słynnego Fortu Raigad, gdzie w 1818 roku miał miejsce jeden z przełomowych ataków brytyjskich wojsk pod dowództwem pułkownika Prarther'a [www.raigadfort.in/p/raigad-fort-history.html, 12.12.2017];
- edukację turystów pod kątem wiedzy wojskowej, np. poprzez prezentację technik militarnych, używanego sprzętu, itp.;
- uwzględnienie jednej z zasad koncepcji rozwoju zrównoważonego, a dokładniej: zapewnienia korzyści materialnych i niematerialnych lokalnym mieszkańcom i poprawienie jakości ich życia poprzez zatrudnianie kombatantów, byłych wojskowych

oraz wdów po poległych żołnierzach. Pomocą tą objęto ok. 30 000 żołnierzy (wg informacji Przedstawiciela ds. Turystyki MESCO);

- dysponowanie obiektami turystycznymi w trzech punktach stanu indyjskiego Maharashtra: w Mahad i Alibaug – z możliwością zakwaterowania, oraz w Pune – gdzie znajduje się siedziba MESCO, a także m.in. Muzeum Wojenne;
- Veer Yatra to największe i najważniejsze przedsięwzięcie służące w znaczącej mierze realizacji militarnej turystyki kulturowej w Indiach, uwzględniając możliwość jej realizacji przez turystów zagranicznych (choć obecnie w zdecydowanie ograniczonym wymiarze).

Biorąc pod uwagę wymienione powyżej działania stwierdzono, że Veer Yatra stanowi interesujące przedsięwzięcie turystyczne dla rozważań dotyczących rozwoju militarnej turystyki kulturowej w Indiach, co dostarczyło bodźca do przeprowadzenia badań dotyczących owej działalności.

Metodologia badań

Celem artykułu jest określenie potencjału inicjatywy turystycznej Veer Yatra jako działalności umożliwiającej realizację turystyki militarnej w Indiach. Veer Yatra, będąc pionierskim przedsięwzięciem tego typu w skali krajowej, stanowi narzędzie pomocne w popularyzowaniu militarnej turystyki kulturowej.

Metodologia badań wybranego przypadku obejmuje cztery etapy, w których wykorzystano różne metody i techniki badawcze. Etapy te obejmują kolejno:

1. Przegląd literatury krajowej i zagranicznej.

W celu określenia tematyki badawczej dotyczącej studiowanego przypadku, podjęto analizę literatury pod kątem zagadnień związanych z turystyką militarną. Umożliwiło to wstępne usystematyzowanie wiedzy opisującej zjawiska pokrewne temu rodzajowi turystyki, unikając tym samym błędnego utożsamienia niektórych z nich (np. dokonano oddzielenia turystyki historyczno-militarnej od turystyki wojennej, uznawanej często za patologiczną formę turystyki kulturowej będącej wynikiem pewnego rodzaju fascynacji śmiercią [Kowalczyk 2008, s. 44]. Rezultatem tego działania było stworzenie przeglądu definicji najważniejszych pojęć związanych z turystyką militarną (tab. 1).

2. Przeprowadzenie wywiadów kwestionariuszowych

Podczas badań terenowych w październiku 2017 roku w stanie Maharashtra w Indiach, przeprowadzono dwa wywiady kwestionariuszowe. Głównym celem było uzyskanie informacji o charakterze eksperckim od osób odpowiedzialnych za kierowanie przedsięwzięciem Veer Yatra. Wywiady przeprowadzono w siedzibie MESCO, zlokalizowanej w miejscowości Pune. Rozmówcami były osoby z sekcji odpowiedzialnej za realizację turystyki w ramach działalności Veer Yatra oraz Przedstawiciel ds. Turystyki MESCO.

3. Wykorzystanie metody obserwacji

Kolejnym krokiem w procedurze badawczej było przeprowadzenie badań empirycznych z wykorzystaniem metody obserwacji, w związku z którymi Autorka przebywała w obiektach i miejscach udostępnionych dla turystów w ramach działalności Veer Yatra. Przykładowo, na terenie Narodowego Pomnika Wojennego Dowództwa Południowego zastosowano technikę obserwacji ukrytej i uczestniczącej. Jako kryterium selekcji spostrzeżeń związanych z celem obserwacji, obrano elementy realizacji turystyki militarnej, które powiązane są z wymiarem kulturowym. W tym celu wykorzystano narzędzie badawcze, jakim jest tabela 1. z opracowanymi definicjami pojęć występujących w kontekście turystyki militarnej.

4. Ocena głównych produktów turystycznych Veer Yatra pod kątem występowania elementów militarnej turystyki kulturowej

Oceny dokonano na podstawie kryteriów zawartych w definicji militarnej turystyki kulturowej, wg Mikosa von Rohrscheidta [2008, s. 115].

Dzięki informacjom uzyskanym w trakcie wywiadów kwestionariuszowych, a także podczas bezpośredniej obserwacji wybranych atrakcji oferowanych w ramach Veer Yatra, zgromadzono materiał badawczy, który poddano analizie szczegółowej i przedstawiono w kolejnej części artykułu.

Konceptualizacja pojęć

Aby można było lepiej opisać analizowany w artykule przypadek, dokonano wstępnego przeglądu definicji pojęć związanych z szeroko pojętą turystyką militarną. Obecnie istnieje wiele różnych form turystycznych powiązanych z aspektem militarnym: np. militarna turystyka kulturowa [Mikos von Rohrscheidt 2008, s.115], turystyka historyczno- militarna [Kowalczyk 2008; 2009], turystyka pól bitewnych (ang. *battlefield tourism*) [Prideaux 2007, s. 17-28]; turystyka z elementami działań i obiektami o charakterze militarnym (w znacznej mierze oparta na turystyce aktywnej i przygodowej), i inne.

Militarna turystyka kulturowa to pewna odmiana turystyki militarnej, w której podstawowe kryterium stanowi „kulturowy charakter walorów wybieranych przez preferującą ją grupę turystów” [Jędrusiak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 14]. Militarną turystyką kulturową nazwiemy wszystkie podróże, które mają na celu dostarczenie wartości edukacyjnych i wywołanie osobistych doświadczeń. W podróżach tych kluczowym czynnikiem skłaniającym do podjęcia decyzji o uczestnictwie, a równocześnie istotną część programu stanowi „(...) zwiedzanie miejsc oraz obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy.” [Mikos von Rohrscheidt 2008, s.115].

Turystyka historyczno-militarna opisywana jest jako wszelkie formy turystyki, które związane są z odwiedzaniem miejsc dawnych bitew, obiektów wojskowych (byłych i obecnych), muzeów wojskowych, miejsc związanych z wybitnymi dowódcami, miejsc prezentujących dawne techniki wojskowe, a także związane z historią wojskową wydarzenia, prezentujące inscenizacje dawnych bitew oraz elementów wojskowości, itp. [Kowalczyk 2009, s. 288]. Autor zauważa, że spektrum motywacji turystów podejmujących aktywność w zakresie turystyki historyczno-militarnej jest szerokie, a sama forma spełniać może przeróżne funkcje (np. funkcję historyczno-edukacyjną, komemoratywno-martyrologiczną, polityczno-ideologiczną, kulturalno-rozrywkową, rekreacyjno-sportową, przygodową). W turystyce historyczno-militarnej akcent położony jest na historyczno-edukacyjny aspekt aktywności turystycznej, który przede wszystkim poszerza wiedzę historyczną turysty i zaspokaja jego potrzeby poznawcze.

Analiza ofert turystyki militarnej pozwala zauważyć, iż pod tą nazwą wiedza historyczna promowana jest raczej na pozycji drugoplanowej, a niekiedy ograniczona zostaje jedynie do nazwy i opisu działalności organizatora turystycznego, widniejącej w folderach i przewodnikach turystycznych. W tego typu działalnościach, określanych deklaratorywnie „turystyką militarną”, na pierwszym planie stawia się zaangażowanie uczestnika w różnego rodzaju aktywności ruchowe (czasem „reżyserowane” i noszące znamiona „przygody”), które mają wywołać silne emocje oraz dostarczyć aktywnego wypoczynku, integracji grupowej lub po prostu „przypływu adrenaliny”. Wykorzystują one miejsca, obiekty czy też elementy infrastruktury wojskowej w celach stworzenia produktu turystycznego, który ma za zadanie przede wszystkim zapewnić „dreszczyk emocji” i kreować dla turysty przygodę. Obiekty promujące tego typu aktywności nie wpisują się jednak w naukową definicję turystyki militarnej powiązanej aspektem kulturowym, mimo że niezaprzeczalnie cieszą się

one dużą popularnością wśród kolejnych grup zapalonych turystów. Takie formy aktywności przyciągają szczególnie turystów konwencjonalnych, podróżujących w licznych grupach (tzw. „masach”) i nie mających konkretnie obranego motywu poznawczego jako wiodącego w realizacji swoich podróży.

Przykładem tego typu przedsięwzięć w Indiach może być np. Empower Activity Camps, czyli obozy, gdzie organizowany jest aktywny wypoczynek na świeżym powietrzu (tzw. *outdoor activities*) z wykorzystaniem technik wojskowych w grach integracyjnych, a także sprzętu militarnego oraz czasem obiektów wojskowych. Przedsięwzięcie to realizowane jest głównie na terenie miejscowości Sutarwadi w stanie Maharashtra. Choć obozy te cieszą się ogromną popularnością wśród turystów (przeważnie krajowych, ale niekiedy również zagranicznych), to należy zaznaczyć, że taka działalność nie klasyfikuje się jako turystyka militarna uwzględniająca aspekty kulturowe (w rozumieniu definicji).

Aby lepiej zrozumieć zjawisko turystyki militarnej oraz wyjaśnić pojawiające się w jej kontekście pojęcia, przywołano rozumienie najważniejszych określeń z nią związanych, prezentując w poniższej tabeli spojrzenie wybranych autorów (tab.1).

Tab. 1. Najważniejsze pojęcia związane z turystyką militarną i ich definicje

Forma / typ turystyki	Definicja
<i>Militarna turystyka kulturowa</i>	„Podróże turystyczne mające za cel uzyskanie osobistego doświadczenia lub edukację, w których istotną częścią programu, decydującą o podjęciu podróży lub udziale w niej, jest zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy.” [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 115].
<i>Turystyka historyczno-militarna</i>	„Formy turystyki związane z odwiedzaniem byłych i obecnych obiektów wojskowych, miejsc bitew, muzeów poświęconych historii wojskowości, wybitnym dowódcom, dawnej technice wojskowej, itp., a także innych miejsc związanych z minionymi i obecnymi wydarzeniami militarnymi, jak również udział (czynny i bierny) w inscenizacjach nawiązujących do historii wojen i wojskowości, związanych z tym grach zespołowych itp.” [Kowalczyk 2009, s. 288].
<i>Turystyka wojenna (ang. war tourism)</i>	„Odwiedzanie terenów, na których toczą się działania wojenne” [Kowalczyk 2008, s. 44]; „Dobrowolne podróże do rejonów (stref) objętych aktywnymi konfliktami wojennymi.” [Mahrouse 2016, s. 331]. W ramach turystyki wojennej mieści się podejmowanie takich aktywności, jak np. patrolowanie terenu wojennego z afgańską armią, usuwanie min lądowych, spotkania z gubernatorami wojennymi lub z przywódcami grup buntowników [Warner 2008, za: Mahrouse 2016, s. 331].
<i>Turystyka pól bitewnych (ang. battlefield tourism)</i>	„Podróże i wizyty na polach bitewnych, w muzeach i mauzoleach upamiętniających bitwy, wyrażające się poprzez oglądania okopów, bunkrów, umocnień, poszukiwanie pozostałości wojennych i militariów” [Tanaś 2009, s. 272].
<i>Tanatoturystyka</i>	„Specyficzny rodzaj turystyki kulturowej obejmujący podróże o charakterze poznawczym lub poznawczo – religijnym do miejsc dokumentujących i upamiętniających śmierć. Podróże te, w określonym stopniu, mogą być wywołane szczególnymi cechami osoby lub osób, których śmierć jest przedmiotem zainteresowania, charakterem, historią i interpretacją zdarzenia lub miejsca będącego celem podróży oraz motywami (potrzebami) osób biorących w nich udział” [Tanaś 2008, s. 147].
<i>Mroczna turystyka (ang. dark tourism)*</i>	„Podróże do miejsc katastrof, masowej śmierci, ludobójstwa i morderstw” [Foley, Lennon 1996, za: Komsta 2013, s. 46.]
<i>Archeologia wojskowa</i>	Odwiedzanie miejsc, „(...) o których wiadomo, że toczyły się na nich bitwy, ale nie zostały one upamiętnione.” Jest to forma turystyki będąca na pograniczu turystyki militarnej oraz tzw. <i>research tourism</i> [Kowalczyk 2008, s. 46].
<i>Turystyka aktywna / przygodowa wykorzystująca elementy militariów</i>	Podróże o charakterze turystyki aktywnej lub przygodowej, w której wykorzystywane są elementy militariów: sprzętu wojskowego, czy też terenów wojskowych i pewnych technik stosowanych przez żołnierzy. Taka forma turystyki, zgodnie z definicją, nie może być jednak uznana za turystykę militarną [Jędrusiak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 14-15; 45].

*szczegółowe różnice między mroczną turystyką a tanatoturystyką opisuje np. Komsta 2013, s. 49-51.

Źródło: opracowanie własne.

Choć turystyka militarna powoli zyskuje popularność w krajach takich jak np. USA, Niemcy, Polska, itp., o czym świadczą przykłady w literaturze przedmiotu [Jędrusiak, Mikos von Rohrscheidt 2011; Kowalczyk 2009], w Indiach stanowi ona raczej turystykę niszową, zwłaszcza w przypadku turystów zagranicznych. Dotychczas nie przeprowadzono badań dotyczących stanu turystyki militarnej w Indiach, gdzie zachowane zostałyby procedury naukowe, a badania te następnie opublikowano by w anglojęzycznej literaturze naukowej czy też źródłach internetowych. Uwzględniając segment turystów krajowych, elementy turystyki militarnej realizowane są zwykle w połączeniu z turystyką krajoznawczą lub kulturową (np. wycieczki obsługiwane przez lokalne biura podróży), edukacyjną (wycieczki szkolne dla dzieci i młodzieży), aktywną (np. wycieczki trekkingowe do fortów położonych na trudno dostępnych terenach, np. Fortu Rajmachi) i in.¹⁶ Niemniej jednak dzięki inicjatywie Veer Yatra istnieją duże szanse, by mocniej wyodrębnić turystykę militarną i realizować aktywności turystyczne skupione konkretnie wokół tej formy turystyki.

Charakterystyka i ocena przedsięwzięcia turystycznego Veer Yatra

Możliwość uprawiania turystyki militarnej poprzez uczestnictwo w działalności turystycznej Veer Yatra to inicjatywa, która zapoczątkowana została przez Przedsiębiorstwo Byłych Wojskowych Stanu Maharashtra (ang. Maharashtra Ex-servicemen Corporation Ltd.), którego nazwa w formie akronimu brzmi: MESCO. Powstanie tej instytucji zostało z kolei zainicjowane przez władze stanu Maharashtra. Jej najważniejszym zadaniem jest wspieranie dobrobytu byłych wojskowych i ich rodzin poprzez zapewnianie im zatrudnienia oraz angażowanie byłych żołnierzy w różnego rodzaju zajęcia prospołeczne. Owocem tych działań było zaprojektowanie i wdrożenie w życie turystycznej inicjatywy Veer Yatra. Dzięki odpowiedniemu zaadaptowaniu dostępnej infrastruktury wojskowej dla celów turystycznych (np. w miejscowości Mahad lub w Alibaug) oraz wykorzystaniu dużego doświadczenia i znajomości wojskowych realiów przez byłych żołnierzy armii indyjskiej, stworzono przedsięwzięcie unikalne na skalę krajową. Stosując odpowiednią promocję oraz strategię zarządzania, Veer Yatra w przyszłości stanowić może centrum turystyki militarnej w Indiach, które w jej realizacji uwzględnić będzie przede wszystkim funkcję kulturową i edukacyjną.

Przedsiębiorstwo Byłych Wojskowych Stanu Maharashtra – MESCO – powstało w 2002 roku. Z kolei przedsięwzięcie turystyczne przez nie zaprojektowane (określane przez samych założycieli „inicjatywą turystyczną”), czyli Veer Yatra, zostało utworzone w roku 2013. Nazwa przedsięwzięcia pochodzi od słowa „*veer*” (hindi), będącego określeniem „odważny” (ang. *brave*) [www.shabdkosh.com/translate/brave/brave-meaning-in-Hindi-English, 12.12.2017] oraz „*yatra*” (hindi), co oznacza podróż, procesję [<https://en.wikipedia.org/wiki/Yatra>, 12.12.2017], albo też pielgrzymkę podejmowaną przez wyznawców hinduizmu [www.definitions.net/definition/yatra, 12.12.2017]. Można wysnuć przypuszczenie, że nazwa przedsięwzięcia oznacza „odważną podróż” lub też „odważną peregrynację”, co stanowi zapewne odwzorowanie ducha dyscypliny i odwagi, charakterystycznego dla żołnierskiego życia. Nawiązanie do duchowego aspektu podróży może dodatkowo ilustrować rolę religii w życiu mieszkańców Indii.

Realizacja militarnej turystyki kulturowej w ramach przedsięwzięcia Veer Yatra odbywa się w trzech stałych lokalizacjach, zaprezentowanych na ryc. 1 oraz ryc. 2.

¹⁶ Informacje uzyskano w trakcie wywiadu z Przedstawicielem ds. Turystyki MESCO - brak oficjalnych badań na ten temat, które można tutaj przytoczyć.

Ryc. 1. Lokalizacja obiektów turystycznych Veer Yatra – ujęcie małoskalowe

Źródło: opracowanie własne przy użyciu narzędzia Google Maps.

Ryc. 2. Lokalizacja obiektów turystycznych Veer Yatra – ujęcie wielkoskalowe

Źródło: Opracowanie własne przy użyciu narzędzia Google Maps.

Dwie z nich, tj. Mahad (nr 1 na mapie) oraz Alibaug (nr 2) dysponują bazą noclegową dla turystów. W lokalizacji oznaczonej numerem 3 mieści się siedziba główna MESCO, obok której usytuowany jest Narodowy Pomnik Wojenny Dowództwa Południowego (ang. The National War Memorial Southern Command) oraz znajdujące się na tym samym terenie Muzeum Wojskowe. Oficjalnie na stronie internetowej Veer Yatra [<http://veeryatra.com>, 12.12.2017] przedstawione są dwa pierwsze obiekty spośród wyżej wymienionych. Mając jednak na uwadze potencjał trzeciego obiektu dla realizacji celów

militarnej turystyki kulturowej oraz fakt, że obiekt ten znajduje się pod opieką tego samego przedsiębiorstwa, postanowiono w danym badaniu uwzględnić go jako część infrastruktury turystyki militarnej obsługiwanej przez przedsięwzięcie Veer Yatra. Krótka charakterystyka obiektów została przedstawiona w tab. 2.

Tab. 2. Charakterystyka obiektów umożliwiających realizację turystyki militarnej w Veer Yatra

Nr na mapie	Nazwa obiektu	Adres	Najważniejsze elementy infrastruktury
1.	Mahad Military Guest House 	Military Guest House, Mahad Raigad Dist, Navenagar, Near ST Bus Stand, Mahad, Maharashtra 402301, Indie	<ul style="list-style-type: none"> • baza noclegowa dla turystów: pokoje (x 5) oraz wolnostojące chatki usytuowane nad rzeką (x5) (zniżki dla wojskowych), • zaplecze gastronomiczne, • sala konferencyjna, • możliwość kempingu, • tzw. tereny zielone przy obiekcie (o pow. 3 akrów), które wykorzystywane są m.in. w celach rekreacyjnych, • baza wypadowa, z której organizowane są wycieczki do Fortu Raigad, • wiele plaż w okolicy, • miejscowość Mahad uznawana jest za „ziemię obrońców wolności”. Uważa się, że wiele najważniejszych ruchów wyzwoleniczych zrodziło się właśnie tam [http://mescotourism.com/Pages/AboutMahad, 12.12.2017]. Jest to więc zdecydowanie bardzo ważny punkt dla turystów uprawiających militarną turystykę kulturową.
2.	Alibaug Guest House 	Opp. Home Guard office, Gondhalpada, Alibaug, Raigad, Maharashtra 402201, Indie	<ul style="list-style-type: none"> • baza noclegowa (wybór pokoi od jedno- do dziewięcioosobowych), • baza wypadowa np. w rejonie Konkan i zlokalizowanych tam fortów (np. Fortu Gagangiri).
3.	The National War Memorial Southern Command 	Prince Of Wales Drive, Ghorpuri Lines, Dobarvadi, Ghorpadi, Pune, Maharashtra 411001, Indie	<ul style="list-style-type: none"> • Narodowy Pominik Wojenny Dowództwa Południowego (ang. The National War Memorial Southern Command) - pomnik upamiętniający męczenników i ofiary wojenne, • Muzeum Wojenne (w budynku) z ekspozycją broni wojskowej, umundurowania, odznaczeń wojskowych, historii konfliktów zbrojnych w Indiach, a także zasług i pomocy armii indyjskiej w momentach kataklizmów (np. powodzi), • ekspozycja maszyn wojskowych, m.in. czołgów (w tym zdobyty czołg armii pakistańskiej), samolotów, okrętu wojennego, • wystawa obrazów przedstawiających głównie sceny batalistyczne z kart historii Indii, • tablice informacyjne odnośnie największych bitw w historii Indii, • stanowiska turystyczne z tzw. fotościankami (ang. fotostand), czy też imitacja stanowiska strzelniczego z atrapą broni używanej w armii indyjskiej (ryc.2), itp., • sklepik z pamiątkami związanymi z militariami, • wydzielony teren do gry w paintball, • okazjonalnie organizowane „żywe eksponaty”, czyli pokaz umundurowania wojskowego przez przebranych kadetów lub koncerty pieśni wojskowych, itp.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów źródłowych.

Oprócz wymienionych w powyższej tabeli miejsc, turystyka militarna w ramach Veer Yatra realizuje również inicjatywy związane z edukacją, upamiętnianiem poległych bohaterów wojennych, a także krzewieniem ducha patriotyzmu wśród dzieci i młodzieży. Działania te obejmują m.in. szkolenia dla młodzieży, oprowadzanie po ośrodkach militarnych, pokazy zbrojeniowe, parady, prezentacje umundurowania poprzez „żywe eksponaty” (prezentowanie mundurów np. na młodych kadetach), huczne obchody rocznic najważniejszych batalii wojskowych, i in. Veer Yatra organizuje również specjalne szkolenia dla młodzieży. Szkolenia trwają zwykle trzy dni, a w programie zawarte są różnego rodzaju zajęcia rozwijające umiejętności niezbędne w wojskowym, ale również i w codziennym życiu. Dodatkowo, w trakcie owych obozów, uczniom prezentowane są realia życia wojskowego jak i również przytaczane są opowieści dotyczące historii wojskowości i konfliktów zbrojnych w Indiach, co pełnić ma funkcję edukacyjną i wychowawczą. MESCO, poprzez działalność Veer Yatra pokłada dużą wiarę w wartość edukacji patriotycznej dzieci i młodzieży, dlatego też większość działań poza sezonem turystycznym skupiona jest wokół kształcenia młodych osób i szerzenia edukacji związanej z historią Indii i wojskowym aspektem życia. Szczegółowy opis inicjatyw aranżowanych szczególnie z myślą o młodzieży został zaprezentowany na stronie internetowej Veer Yatra, wraz z bogatym zbiorem fotograficznym ukazującym poszczególne działania [www.veeryatra.com/Gallery.html, 12.12.2017].

Ryc. 3. Przykład imitacji stanowiska strzelniczego dla turystów z atrapą broni na terenie Narodowego Pomnika Wojennego Dowództwa Południowego w Pune (Indie)

Źródło: Fotografia – Puneet Bareja (X 2017).

Podstawowym celem działalności Veer Yatra jest uświadomienie wszystkim mieszkańcom Indii, jak odważne życie wiodą żołnierze armii indyjskiej, co odbywać się ma m.in. na drodze zaangażowania cywilów w uprawianie turystyki militarnej. Celem głównym jest również zapewnienie zatrudnienia wszystkim byłym wojskowym z różnych części kraju, co ma przynieść korzyści materialne oraz dostarczyć środków finansowych byłym żołnierzom oraz ich rodzinom. Pewnego rodzaju „produktem ubocznym” tak sformułowanych celów jest zainicjowanie turystyki militarnej.

Dostrzegając liczne korzyści z realizacji tej formy turystyki, które uzyskują nie tylko zatrudnieni byli żołnierze (czasem również wdowy po żołnierzach), MESCO postanowiło zainwestować w rozwój inicjatywy i umożliwić uprawianie turystyki militarnej (z uwzględnieniem aspektu kulturowego) nie tylko turystom krajowym, lecz również turystom pochodzącym z zagranicy. Z myślą o sektorze turystyki przyjazdowej w 2016 roku

zlecono wykonanie strony internetowej przedsięwzięcia Veer Yatra, której treść przedstawiona została w języku angielskim. W działaniach promocyjnych uwzględniono również prowadzenie profilu w mediach społecznościowych [<http://veeryatra.com>, 12.12.2017]. Zaprojektowano zróżnicowane produkty turystyczne, które umożliwiają uczestnictwo różnych typów podróży w aktywnościach turystycznych o charakterze militarnym. Stworzono specjalne programy szkoleniowe dla grup szkolnych, wyjazdy o charakterze przygodowym, jak i również zawierającym elementy turystyki aktywnej. Z myślą o osobach, dla których ważny jest aspekt duchowości w trakcie podróży, stworzono wycieczki do miejsc będących obiektami pielgrzymkowymi. Ofertę produktów turystycznych, które realizowane są w ramach inicjatywy Veer Yatra, przedstawiono w tab.3.

Ocena produktów turystycznych oferowanych w ramach działalności Veer Yatra

W tabeli 3. w ostatniej kolumnie dokonano oceny poszczególnych produktów turystycznych oferowanych przez Veer Yatra. Ocena ta dotyczy dostrzeżenia elementów militarnej turystyki kulturowej w ofercie przedsięwzięcia. Zastosowano skalę punktową 0-3, w zależności od tego, w jakim stopniu w poszczególnych produktach turystycznych dostępnych w oficjalnej ofercie przedsięwzięcia, można było zaobserwować elementy świadczące o kulturowym charakterze turystyki militarnej. Wartość punktacji wyjaśnia się następująco:

- 0 pkt – brak występowania elementów militarnej turystyki kulturowej;
- 1 pkt – występowanie pewnych aktywności związanych z turystyką militarną, które w zależności od ich sposobu przeprowadzenia (stopień zorientowania na funkcję poznawczą/edukacyjną) mogłyby być uznane za przejawy militarnej turystyki kulturowej;
- 2 pkt – występowanie pewnych aktywności związanych z militarną turystyką kulturową, lecz w zbyt ograniczonym stopniu, by dane działanie (produkt turystyczny) można było w pełni przypisać do tej formy turystyki;
- 3 pkt – działanie (produkt turystyczny), które można określić jako aktywność turystyczną związaną z militarną turystyką kulturową.

W ten sposób oceniono osiem produktów turystycznych oferowanych przez Veer Yatra, z maksymalną liczbą punktów możliwą do zdobycia wynoszącą dwadzieścia cztery oraz maksymalną jednostkową liczbą punktów w każdej kategorii równą trzy. Wyniki zaprezentowano w poniższej tabeli (tab. 3).

Tab.3. Produkty turystyczne oferowane w ramach działalności Veer Yatra

Lp.	Nazwa produktu	Miejsce realizacji	Najważniejsze atrakcje	Elementy militarnej turystyki kulturowej (skala 1-3)
Segment I – Szkolenia dla grup szkolnych – Baal Veer Yatra				
1.	<i>Valiant Pune Camp</i>	Pune, Mahad, Panhala	<ul style="list-style-type: none"> Szkolenie w formie obozów letnich dla młodzieży szkolnej (12+), które ma na celu naukę dyscypliny, poszerzenie wiedzy o historii kraju oraz zapoznanie młodych ludzi z realiami życia w wojsku. Zajęcia podejmowane na obozach mają też wzmacniać ducha patriotyzmu, przykładowe zajęcia aktywizujące: joga, szkolenie z udzielania pierwszej pomocy, samoobrona, rozkładanie namiotów, grupowe gry o charakterze militarnym, odwiedzanie obiektów militarnych, i in. 	Tak – 3/3
2.	<i>Valiant Pune – One day visit</i>	Pune	<ul style="list-style-type: none"> zwiedzanie obiektów militarnych zlokalizowanych w Pune, m.in. Narodowego Pomnika Wojennego Dowództwa Południowego (ang. The National War Memorial Southern Command) oraz infrastruktury towarzyszącej, tj. Muzeum Wojennego, ekspozycji czołgów, armat oraz okrętu wojennego, paintball na terenie obiektu. 	Tak – 3/3
Segment II – turystyka militarna z elementami turystyki aktywnej i przygodowej				
3.	<i>Courageous Konkan</i>	Okolice Bombaju, Pune, Mahad'u i Alibaug	<ul style="list-style-type: none"> zwiedzanie fortów wojskowych, w których rozegrały się ważne wydarzenia w historii kraju (Murud Janjira, Janjira Fort, Raigard Fort), gry wojskowe, aktywności terenowe, np. spływ tratwami po rzece, opowieści o urokach życia wojskowego snute przy ognisku przez byłych żołnierzy, możliwość oglądania krokodyli w naturalnym środowisku, żyjących w pobliskiej rzece Savitri 	Tak – 2/3
4.	<i>Majestic Raigard</i>	Okolice Mahad'u i Fortu Raigard	<ul style="list-style-type: none"> trekking i zwiedzanie Fortu Raigard wraz z poznaniem przeszłości obiektu oraz miejsca, opowieści o urokach życia wojskowego snute przy ognisku przez byłych żołnierzy, gry wojskowe, możliwość oglądania krokodyli w naturalnym środowisku, żyjących w pobliskiej rzece Savitri, inne aktywności – na życzenie. 	Tak – 2/3
Segment III – aktywność turystyczna z elementami turystyki pielgrzymkowej - Religious Veer Yatra				
5.	<i>Kashi Yatra</i>	Varanasi i okolice	<ul style="list-style-type: none"> zwiedzanie miejsc świętych dla wyznawców hinduizmu 	Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego tylko na wyraźne życzenie)
6.	<i>Blissful Char-Dham</i>	Cztery najważniejsze świątynie będące obiektami	<ul style="list-style-type: none"> trekking, przeloty helikopterem, wycieczki krajoznawcze z uwzględnieniem najważniejszych obiektów pielgrzymkowych na trasie czterech świątyń szlaku Char-Dham: 	Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego)

		pielgrzymko wymi na trasie Char-Dham	Badrinath", "Yamunotri"	"Kedarnath", "Gangotri",	tylko na wyraźne życzenie)
7.	<i>Audacious Amarnath</i>	Okolice Świątyni Amarnath	<ul style="list-style-type: none"> • trekking, • przeloty helikopterem, • wycieczki krajoznawcze w okolicach jaskini Amarnath, w tym zwiedzanie pomnika upamiętniającego wojnę kargilską (ang. Kargil War), będącą wynikiem konfliktu między Indiami a Pakistanem 		Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego tylko na wyraźne życzenie)
Segment IV – aktywność turystyczna dla firm (elementy turystyki motywacyjnej)					
8.	<i>Brave Corporate Outbound</i>	Mahad i okolice	<ul style="list-style-type: none"> • warsztaty z zarządzania, planowania strategicznego oraz z tworzenia zespołu (tzw. <i>team-building</i>), • ćwiczenia integracyjne, • aktywne zajęcia ruchowe (np. spływ tratwami po górskiej rzece), • gry wojskowe, • wycieczki po okolicach Mahad'u (np. do Fortu Raigard, Pratapgad, Murud-Janjira). 		Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego tylko na wyraźne życzenie) – charakter turystyki motywacyjnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych źródłowych.

Na 24 możliwe do uzyskania punkty przyznano ich łącznie 10. W ośmiu ocenianych produktach aż cztery z nich nie wykazywały charakteru militarnej turystyki kulturowej w najmniejszym stopniu (0 pkt). Wynik równy punktacji rzędu 10/24 nie jest na pierwszy rzut oka imponujący i mógłby sugerować nikły związek działalności z ideą militarnej turystyki kulturowej. Warto jednak zauważyć, że elementy tej formy turystycznej pojawiają się w oferowanych produktach zależnie od określonych grup turystów. Przykładowo, podróże o charakterze religijnym (segment III – dominująca orientacja na turystykę pielgrzymkową) nie uwzględniają żadnych aspektów militarnych powiązanych z krzewieniem wartości kulturowych, tak jak i podróże zaprojektowane dla segmentu IV (dominująca orientacja na turystykę motywacyjną), w których głównym celem jest zaangażowanie turysty w gry militarne oraz różnego rodzaju integracyjne aktywności ruchowe. Segmentom tym nie przyznano żadnych punktów.

Jednak segment II łączy w sobie elementy militarnej turystyki kulturowej (np. poprzez zwiedzanie dawnych obiektów militarnych – fortów – i poznawanie historii ważnych starć zbrojnych, itp.), a dodatkowo zawiera atrakcje związane z aktywnością na świeżym powietrzu (np. trekkingiem, zespołowymi grami militarnymi, itp.). Produktom przypisanym temu segmentowi przyznano punktację o wartości 2/3.

Działaniami, które za to zdecydowanie można wpisać w nurt militarnej turystyki kulturowej są oferty skierowane do dzieci i młodzieży (segment I), gdzie przyznano maksymalną liczbę punktów (3/3). Może to wynikać z mocno ugruntowanych przekonań osób zarządzających Veer Yatra, o słuszności intensywnego kształcenia młodzieży w duchu patriotyzmu, m.in. poprzez poszerzanie ich wiedzy w zakresie militariów oraz historii wojskowości w ich kraju. Produkty te coraz pełniej ujawniają swój potencjał, gdyż według informacji uzyskanych w czasie wywiadu, to właśnie te dwie oferty z segmentu I są najbardziej popularnym wyborem wśród aktywności turystycznych realizowanych w ramach Veer Yatra.

Po dokonaniu przeglądu zaprezentowanych wyżej wyników stwierdzono, że w działalności odbywającej się w ramach funkcjonowania przedsięwzięcia turystycznego Veer Yatra można dostrzec wiele elementów charakteryzujących militarną turystykę

kulturową. Kulturowy aspekt ujawnia się m.in. poprzez dostarczanie informacji historycznych odnośnie starć zbrojnych w konkretnych obiektach (np. w Forcie Murud Janjira) lub też ogólnej historii wojskowości na terenie całych Indii (np. w Muzeum Wojskowym w Pune wyświetlany jest ok. 15-minutowy film prezentujący historię najważniejszych konfliktów zbrojnych na terenie Indii oraz przedstawiający zasługi armii indyjskiej). Organizowane są również specjalne wydarzenia szerzące kulturę wojskowości (zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży, mające przede wszystkim na celu wychowanie w duchu patriotyzmu). Fotoreportaże z tych działań można obejrzeć na stronie internetowej przedsięwzięcia w zakładce „Galeria” (ang. *Gallery*).

Analizując działalność Veer Yatra postanowiono zdiagnozować także mocne oraz słabe strony przedsięwzięcia pod kątem realizacji militarnej turystyki kulturowej. Uwzględniono przy tym możliwości uczestnictwa turystów krajowych oraz zagranicznych (anglojęzycznych).

Biorąc pod uwagę mocne strony przedsięwzięcia, z pewnością należy wymienić zróżnicowaną i ciekawą ofertę, która uwzględnia różne typy turystów według aktualnych potrzeb lokalnego rynku (np. turystykę pielgrzymkową - będącą nieodłącznym elementem kulturowym Hindusów, czy też cieszącą się dużą popularnością turystykę motywacyjną dla pracowników firm). Kadra zarządzająca Veer Yatra szczególną uwagę poświęca edukacji historyczno-militarnej młodym ludziom, inwestując tym samym w rozwój przyszłych pokoleń w wymiarze kulturowym. W trakcie badań terenowych trudno było nie odnieść wrażenia, że zarówno władze zarządzające, pracownicy obiektu jak i przypadkowo zaczepieni turyści krajowi (w trakcie badań nie zauważono turystów zagranicznych) z dumą odnosili się do swojego dziedzictwa narodowego, a o sferze wojskowości wyrażali się z ogromnym szacunkiem, w którym dostrzegalna była pełna fascynacja i aprobata. Nie można nie zauważyć, że silne uczucia patriotyczne są mocno pielęgnowane przez mieszkańców Indii, a stan Maharashtra, odznaczając się istotnie na mapie historii wojskowości Indii (co uwidacznia się choćby poprzez liczbę rozmaitych obiektów wojskowych na tym obszarze, np. fortów [www.walkthroughindia.com/attraction/top-21-magnificent-forts-of-maharashtra-you-must-visit/, 12.12.2017]) stanowić może potencjał dla rozwoju turystyki militarnej w tym rejonie. Możliwości te lukratywnie wykorzystuje przedsięwzięcie Veer Yatra.

Kolejnym plusem dla omawianego przypadku jest posiadanie własnej infrastruktury służącej do obsługi turystów w trzech punktach regionu (tj. w Mahad, Alibaug – z możliwością zakwaterowania, oraz w Pune- z siedzibą władz MESCO). Przedsiębiorstwo to posiada wsparcie rządu indyjskiego, co wiąże się z posiadaniem źródeł dofinansowania i możliwości rozwoju inicjatyw takich jak np. turystyczne przedsięwzięcie Veer Yatra. Dodatkowo, przy realizacji przedsięwzięcia zatrudnieni są byli wojskowi, których wiedza oraz umiejętności praktyczne są z pewnością nieocenionym wsparciem dla działalności. Obecność wojskowych, którzy posiadają znaczące doświadczenie oraz obeznanie z realiami życia wojskowego wpływa na autentyczność przekazu, co z pewnością zwiększa atrakcyjność oferowanych usług w zakresie realizacji turystyki militarnej.

Niewątpliwą zaletą działalności Veer Yatra jest także pomoc byłym wojskowym oraz ich rodzinom (w tym wdowom po poległych żołnierzach) poprzez zapewnienie im zatrudnienia i środków finansowych. Pomoc ta obejmuje nie tylko żołnierzy zamieszkujących stan indyjski Maharashtra, choć to właśnie lokalni eks-wojskowi są przede wszystkim zatrudniani przy obsłudze ruchu turystycznego w Mahadzie, Alibaug i Pune. Tym samym Veer Yatra realizując jedną z częściowych zasad koncepcji zrównoważonego rozwoju, która dotyczy uwzględnienia interesów lokalnych mieszkańców obszaru, w którym realizowana jest turystyka, a tym samym poprawia jakość ich życia.

Kolejnym punktem działającym na korzyść przedsięwzięcia jest prowadzenie strony internetowej w języku angielskim (odznaczającej się ciekawym projektem oraz atrakcyjną szatą graficzną [<http://veeryatra.com>, 12.12.2017]). Dodatkowo, Veer Yatra aktywnie promuje

swoje działania na portalu społecznościowym Facebook [www.facebook.com/VeerYatraMesco/, 12.12.2017], co stanowi niewątpliwe ułatwienie dla promocji przedsięwzięcia, przez co przekaz ma większe szanse na dotarcie do turystów zagranicznych. Na stronie profilowej Veer Yatra organizatorzy promują działalność przede wszystkim przy użyciu atrakcyjnych pomocy wizualnych, np. krótkich filmów zachęcających do podjęcia podróży przez nich zorganizowanej (przykład filmu reklamującego wyprawę do miejsca pielgrzymkowego – Amarnath - pod nadzorem i w ramach działalności byłych wojskowych armii indyjskiej – dostępny pod linkiem [www.facebook.com/VeerYatraMesco/videos/934055256734632, 12.12.2017]).

Zarządzanie przedsięwzięciem nie jest niestety wolne od pewnych błędów, które rzutują na możliwości jego dalszego rozwoju oraz intensywność popularyzowania turystyki militarnej w Indiach. Wśród niewątpliwych wad przedsięwzięcia należy podać na pierwszym miejscu powolną i niezbyt konsekwentną realizację usług turystycznych w stosunku do turystów zagranicznych. Powody tego stanu rzeczy mogą być różne. Z pewnością znaczącą jest bariera językowa: nie wszyscy pracownicy, z którymi ma styczność potencjalny turysta zagraniczny, władają biegle językiem angielskim. W obecnej chwili zainteresowanie działalnością Veer Yatra przez podróżnych zza granicy jest na tyle znikome, że do zarządzających przedsięwzięciem zgłaszają się jedynie pojedynczy turyści. W związku z tym, program oferty może być czasem mocno okrojony, a profesjonalny przewodnik mówiący w języku angielskim towarzyszy turystom w ograniczonym zakresie (i często za dodatkową opłatą). Niemniej jednak podstawowa komunikacja w języku angielskim jest jak najbardziej możliwa (np. w miejscu zakwaterowania). Poważny problem pojawia się w momencie realizacji wycieczek terenowych, np. do Fortu Raigard. Wtedy żaden wiedzy turysta kierujący się w podróżach przede wszystkim motywem poznawczym, nie zaspokoi swojej ciekawości odnośnie np. historii danego miejsca oraz przebiegu dawnych działań wojennych, właśnie z powodu ograniczonych zdolności lingwistycznych osoby pełniącej funkcję przewodnika na odwiedzanym terenie. Choć osoby zarządzające Veer Yatra deklarowały swoją gotowość do obsługi turystów zagranicznych, czego dowodem ma być np. przygotowanie strony internetowej i profilu działalności w mediach społecznościowych w języku angielskim, to działania te są dopiero pierwszym krokiem w kierunku poszerzenia oferty realizacji turystyki militarnej przez turystów zagranicznych.

Podsumowanie

Zdaniem Autorki artykułu, władze zarządzające przedsięwzięciem Veer Yatra powinny opracować solidną strategię ze szczególnym uwzględnieniem działań marketingowych skupionych na segmencie turystów zagranicznych. Działania te powinny być wdrażane konsekwentnie, a ich realizacja powinna nastąpić w konkretnym, niezbyt odległym horyzoncie czasowym po to, aby móc obserwować pierwsze efekty w nieodległej przyszłości. Brak odpowiedniego przygotowania kadry pod względem merytorycznym oraz lingwistycznym (przynajmniej w zakresie języka angielskiego, który jest, notabene, drugim oficjalnym językiem urzędowym Indii [<http://meity.gov.in/content/official-language-act>, 12.12.2017]), jak i również brak odpowiedniej intensyfikacji działań marketingowych dotyczących Veer Yatra, przyczyniać się będzie do braku wiedzy o przedsięwzięciu oraz braku zainteresowania wśród potencjalnych turystów zagranicznych. Inną przeszkodę stanowi ograniczenie dostępności do niektórych obiektów związanych z militarną kulturą armii indyjskiej (np. do samej siedziby MESCO wraz z obiektami przyległymi) dla turystów zagranicznych. Ograniczenie to uzasadniane jest przepisami dotyczącymi bezpieczeństwa narodowego i tajemnicy wojskowej.

Kupiec i Dusza [2012] trafnie zauważyli, że preferencje osób uczestniczących w turystyce militarnej są odmienne od preferencji turystów masowych. Stanowi to pewne utrudnienie dla adaptacji obiektów militarnych mogących stanowić obiekt zainteresowania dla realizacji turystyki militarnej z uwzględnieniem aspektu kulturowego [Janeczko, Heise 2013, s. 138]. Niemalym wyzwaniem jest również utrzymanie profilu działalności w zgodzie z czystą definicją militarnej turystyki kulturowej czy też turystyki historyczno-militarnej, które najsilniej reprezentują realizację funkcji kulturowej, edukacyjnej, czy też wychowawczej. Niekiedy poszerzenie działalności o kolejne segmenty, np. turystów aktywnych zainteresowanych realizacją turystyki przygodowej/aktywnej z zachowaniem elementów militarnych, a czasem połączenie tych dwóch form w zakresie dopasowanym do konkretnego klienta, może dostarczać nie tylko korzyści materialnych dla przedsiębiorcy w postaci zwiększonych dochodów. Tego typu działania mogą przyczyniać się również do popularyzowania szeroko pojętej turystyki militarnej i wzbudzać zainteresowanie tematyką historii dawnych batalii, elementami wojskowości oraz dziejami samego kraju, poszerzając wiedzę historyczną i krajoznawczą danego turysty. Zakres szczegółowości materiału historycznego oraz elementów militarnych prezentowanych konkretnemu turyście może, a nawet powinien się różnić, w zależności od uczestników i ich wiodących motywacji przy podejmowaniu aktywności turystycznych. Oferta turystyki militarnej powinna być dopasowana do różnego rodzaju segmentów turystycznych: od wyspecjalizowanych pasjonatów po turystów o podstawowej wiedzy z zakresu militariów czy też historii związanej z bataliami. Dzięki temu turystyka militarna oparta na wartościach kulturowych może zyskać popularność na większą skalę.

Poprzez umiejętne skonstruowanie oferty turystycznej stanowiącej kombinację np. elementów turystyki przygodowej z turystyką kulturową o charakterze historyczno-militarnym, będzie można trafić do szerszego grona odbiorców i połączyć tzw. „przyjemne z pożytecznym”. Jest to niezwykle istotne w odniesieniu do grupy ludzi młodych, dla których realizacja militarnej turystyki kulturowej pełnić będzie funkcję wychowawczą oraz odpowiedzialna będzie za kształtowanie postaw patriotycznych. Warto jest więc podejmować próby umiejętnego zestawiania elementów aktywności z innych form i rodzajów turystyki w celu zwiększenia jej atrakcyjności i poszerzenia zasięgu oddziaływania.

Przykładem działania turystycznego, które stosuje taką strategię, funkcjonując w obszarze turystyki militarnej, jest Veer Yatra – jedyna w swojej branży działalność popularyzująca turystykę militarną w Indiach. W swojej ofercie zawiera ona produkty skierowane do różnych grup turystów, o zróżnicowanym występowaniu form i typów turystyki powiązanych z obszarem turystyki militarnej. Inicjatywa ta nie jest wolna od wad i można dostrzec pewne bariery realizacji, zwłaszcza w odniesieniu do obsługi turystów zagranicznych (np. bariera językowa, ograniczone możliwości poznawania niektórych miejsc związanych z życiem wojskowym armii indyjskiej, itp.). Jednakże pomimo to, Veer Yatra stanowi obiekt unikatowy na skalę krajową. Działalność ta zdecydowanie przyczynia się do popularyzowania turystyki militarnej, w tym również militarnej turystyki kulturowej, przede wszystkim wśród turystów krajowych. W przyszłości, przy odpowiednim zarządzaniu i przemyślanej strategii działania, Veer Yatra ma szansę stać się sztandarowym ośrodkiem turystycznym, w którym turystyka militarna realizowana będzie na dużą skalę.

Bibliografia

- Janeczko E., Heise M., 2013, *Możliwości rozwoju turystyki militarnej w lasach na przykładzie Nadleśnictwa Wejherowo*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, R. 15, Zeszyt 37/4/2013, s. 137-143
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa
- Komsta A., 2013, *Problem dark tourism i jego możliwości w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 2/2013, s. 46-65
- Kowalczyk A., 2009, *Turystyka historyczno-militarna*, [w:] K. Buczkowska i A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego, Poznań, s. 286-312
- Kowalczyk A., 2008, *Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 44-46
- Mahrouse G., 2016, *War-zone Tourism: Thinking Beyond Voyeurism and Danger*, „ACME: An International Journal For Critical Geographies”, 2016, 15(2), s. 330-345
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa: fenomen, potencjał, perspektywy*, GWSHM Milenium, Gniezno
- Prideaux B., 2007, *Echoes of War: Battlefield Tourism*, [in:] Ch. Ryan (ed.), *Battlefield tourism. History, Place and Interpretation*, Elsevier, Amsterdam, s. 17-28
- Tanaś S., 2009, *Tanatoturystyka*, [w:] K. Buczkowska i A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego, Poznań, s. 266-285

Spis źródeł internetowych

- www.facebook.com/VeerYatraMesco/videos/934055256734632 [12.12.2017]
- www.raigadfort.in/p/raigad-fort-history.html [12.12.2017]
- <http://mescotourism.com/Pages/AboutMahad> [12.12.2017]
- <http://theses.gla.ac.uk/3547/1/2012milesphd22.pdf> [12.12.2017]
- <http://meity.gov.in/content/official-language-act> [12.12.2017]
- <https://www.facebook.com/VeerYatraMesco/> [12.12.2017]
- <http://www.walkthroughindia.com/attraction/top-21-magnificent-forts-of-maharashtra-you-must-visit/> [12.12.2017]
- www.walkthroughindia.com/attraction/top-21-magnificent-forts-of-maharashtra-you-must-visit/ [12.12.2017]
- www.veeryatra.com/Gallery.html [12.12.2017]
- www.shabdkosh.com/translate/brave/brave-meaning-in-Hindi-English [12.12.2017]
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Yatra> [12.12.2017]
- www.definitions.net/definition/yatra [12.12.2017]

Veer Yatra as an example of tourism activity enabling the realization of military tourism in India

Keywords: military tourism; tourism in India; Veer Yatra

Abstract: Recently the popularity of military tourism is growing, what results in creating new undertakings in this field. The aim of the study was to examine the potential of Veer Yatra as the enterprise that enables the realization of military tourism in India. The research is based on the literature studies, as well as on the empirical research. The method used was the interview and observation (mainly participant observation). Results obtained from the research confirmed assumption that Veer Yatra is a unique and pioneer tourism enterprise at national level, which enhance the popularity of military tourism in India.

Lokalne dziedzictwo. Miejsce pamięci bitwy pod Wąsoszem (23.04.1863)

Słowa kluczowe: powstanie styczniowe, Wąsosz, miejsce pamięci, potencjał turystyczny, pomnik „Gloria Victis”

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony wykorzystaniu przez lokalne społeczności walorów turystycznych miejsca pamięci bitwy z okresu powstania styczniowego. Pod wsią Wąsosz Górny w okolicach Częstochowy 23 kwietnia 1863 roku rozegrała się jedna z bitew powstania styczniowego. Na przestrzeni lat lokalna społeczność podejmowała i podejmuje szereg działań mających na celu pielęgnowanie pamięci o bitwie (budowa mauzoleum powstańców, inscenizacje historyczne). W artykule zaprezentowano te działania pod kątem ich skuteczności w zakresie popularyzacji i utrwalenia wiedzy o wydarzeniu oraz ze względu na wpływ na rozwój turystyki lokalnej.

Wprowadzenie

Turystyka militarna stanowi jeden z ważnych segmentów turystyki kulturowej [Coelho 2011, s. 65; Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 14; Hrusovsky, Noeres 2011, s. 91]. Cechą wyróżniającą turystykę militarną na tle innych form turystyki jest „zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy” [Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 14].

Michael Hrusovsky i Konstantin Noeres [2011, s. 92-93] zwracają uwagę na paradoksalny charakter turystyki militarnej, łączący ją z turystyką niebezpieczeństwa/grozy (disaster tourism/dark tourism). Pola bitew, miejsca obronne, miejsca związane z konfliktami zbrojnymi czy wojskowością mogą budzić lęk i niepokój, wywoływać skojarzenia z niebezpieczeństwem, cierpieniem, śmiercią a więc – treściami przeciwnymi do tych, które tradycyjnie są łączone z turystyką jako relaksem i przyjemnym spędzaniem czasu. Najsilniejsze negatywne emocje towarzyszyłyby w tym przypadku miejscom bitew. A jednak, jak wskazuje Valene L. Smith [1996, s. 248] „poza horrorem śmierci i zniszczenia memorabilia wojny i pól bitewnych konstytuują prawdopodobnie największą kategorię atrakcji turystycznych świata”.

Miejsca bitew lub pamięci o bitwach były i są odwiedzane przez turystów z uwagi na natężenie budzonych emocji. Turyści pragną również pogłębić wiedzę na temat konfliktów i starć zbrojnych, wziąć czynny lub bierny udział w rekonstrukcji wydarzeń historycznych. Kierują nimi pobudki patriotyczne. Nierzadko odwiedzają pola bitew lub miejsca pamięci o bitwach¹ z powodów osobistych, rodzinnych – jako miejsca, w których walczyli i ginęli ich przodkowie i członkowie rodzin [Chylińska 2013, s. 6; Kupiec 2014, s. 60].

Niektóre z miejsc odwiedzanych przez turystów militarnych mają znaczenie wyłącznie lokalne, inne zaś regionalne, ogólnokrajowe czy wreszcie – światowe. W zależności od zasięgu oddziaływania treści historyczno-militarnych miejsca te spełniają swoją funkcję

---

¹ Oczywiście turyści militarni odwiedzają nie tylko pola bitew i miejsca pamięci starć zbrojnych. Zainteresowanie turystów militarnych budzą muzea gromadzące i eksponujące militaria, wystawy i wydarzenia (np. rekonstrukcje bitew) o tematyce militarnej, mogiły i cmentarze poległych żołnierzy, miejsca związane ze słynnymi dowódcami wojskowymi. Szczególną uwagę turystów cieszą się także uroczystości rocznicowe poświęcone wydarzeniom militarnym.

w skali mikro lub makro (od miejscowej do narodowej i światowej). Sprzyjają integracji oraz identyfikacji całego narodu lub lokalnej społeczności. Niektóre odgrywają ważną rolę w procesie budowania zbiorowej tożsamości lub tożsamości społeczności lokalnej.

Jedno z takich miejsc znajduje się w miejscowości Wąsosz Górny w gminie Popów (w województwie śląskim, powiecie kłobuckim). Jest to miejsce pamięci bitwy, która rozegrała się w okolicach Wąsosza 23 kwietnia 1863 roku.

W okresie powstania styczniowego wieś Wąsosz znajdowała się w granicach administracyjnych powiatu wieluńskiego w województwie kaliskim. Franciszek Kopernicki [1959, s. 78], ostatni wojskowy naczelnik powstania w kaliskim pisze: „powiat ten był najbardziej przepelniony Moskwą, która pilnie strzegła pogranicza Śląska. Samo zaś położenie powiatu w kształcie wąskiego pasa ułatwiało Moskałom patrolowanie każdego zakątka powiatu. Trudno było przemknąć się przez powiat, a tym bardziej organizować oddziały”. Strategiczne położenie powiatu wieluńskiego (bezpośrednie sąsiedztwo z Galicją Zachodnią i Śląskiem) wpłynęło na liczbę bitew i potyczek stoczonych tu w czasie powstania styczniowego². Jedną z większych bitew miała miejsce pod Wąsoszem [Rola 1965, s. 45].

W ciągu lat jakie upłynęły od tego wydarzenia mieszkańcy wioski podejmowali różne działania mające na celu upamiętnienie bitwy. Działania te koncentrowały się wokół tzw. starego cmentarza w Wąsoszu, na którym złożono ciała poległych powstańców. Stary cmentarz, a zwłaszcza część, w której pochowano poległych, stał się szczególnym miejscem pamięci o bitwie.

Bitwa pod Wąsoszem

„Przyszło też w owym czasie do walki oddziału powstańczego pod wodzą Luttiga z moskalami na ziemi tutejszej, a mianowicie dnia 23 kwietnia 1863 w lesie pomiędzy wsiami Wąsoszem a Popowem” [Grygoński 1934, s. 2].

W połowie kwietnia 1863 roku w okolicach Częstochowy przebywał oddział Franciszka Parczewskiego, „uczestnika walk z 1848 roku w Poznańskim. Był on naczelnikiem wojennym powiatu kaliskiego i miał do swej dyspozycji od 300 do 500 powstańców” [Rola 1965, s. 43]. Parczewski miał w okolicach Działoszyna połączyć się z oddziałem Aleksandra Lütticha, naczelnika wojskowego powiatu wieluńskiego, w celu uzupełnienia broni i utworzenia większej formacji wojskowej. Oddział dowodzony przez Lütticha składał się w tamtym czasie z około dwustu strzelców uzbrojonych w sztucery i dubeltówki, plutonu kosynierów oraz trzydziestu kawalerzystów [Rola 1965, s. 44]. Rankiem 23 kwietnia Lüttich otrzymał wiadomość, że jest ścigany przez dwie kompanie piechoty i pięćdziesięciu kozaków podpułkownika Smirnowa.

„Nie chcąc przyjąć bitwy, by nie być wziętym z trzech stron – pisze major Lüttich [1863, s. 2] w raporcie z pola bitwy – zebrałem obóz i udałem się ku lasowi więkiemu blisko Wąsosza nad Wartą. W drodze odebrałem wiadomość, że moskale nie do Parzymiech lecz do Popowa idą i weszli w rębelskie lasy, w szyku bojowym. Postępowałem dalej i zająłem stanowisko na brzegu więkiego lasu”.

Bitwa rozpoczęła się około godziny czwartej po południu prawdopodobnie na północ od Popowa między kościółkiem, który dziś stoi na skrzyżowaniu dróg Wąsosz-Zawady-Działoszyn-Krzepice, a wzgórzem zwanym Warowa Góra³. W czasie prawie dwugodzinnej wymiany ognia powstańcy wycofywali się wzdłuż drogi do Wąsosza.

² Według szacunku historyków w okresie powstania styczniowego na terenie powiatu wieluńskiego stoczono około czterdziestu potyczek i bitew.

³ Warowa Góra to wzniesienie o wysokości 238 m. n.p.m. Mieszkańcy Wąsosza i okolic używają właśnie takiej nazwy, natomiast na mapach wojskowych z XIX wieku pojawia się nazwa „Wałowe Góry” [Gąsiorowski 1938, s. 8].

Ryc. 1. Mapa Wąsosz i okolic z zaznaczonymi miejscami bitwy oraz pochówku powstańców

Źródło: mapa gminy Popów, własność autorki

W sporządzonym później i opublikowanym w urzędowym wydawnictwie powstańczym raporcie Aleksandra Lütticha [1863, s. 2] znajdujemy opis przebiegu bitwy: „Na przestrzeni stu kroków ustawiłem strzelców, by odpędzić kozaków i razić z boku piechotę, dwa zaś plutony w pewnym dystansie od gąszczu, gdzie była piechota moskiewska, frontem rozwiniętym postawiłem naprzeciw. Pluton kosynierów za nimi i 15 kawalerzystów z prawego mego boku. Tak ustawivszy się o godz. 4 i pół zacząłem bitwę. Strzelając rotowym ogniem w gąszcz, w ukrytą piechotę moskiewską, gdy celni strzelcy zabijali kozaków i niekiedy piechotę. Moskale z gąszczu dali do nas ognia, kozacy nacierali na strzelców. Ogień trwał półtorej godziny (...). O godzinie 6 i pół bitwa ustała, ja z oddziałem w zupełnym porządku cofałem się szczęśliwie na inną pozycję”.

Raport dowódcy oddziału powstańców nie oddaje emocji towarzyszących walczącym. Te po latach przywołał uczestnik bitwy, częstochowianin Jan Szubert [2012, s. 38-40] w pamiętniku okresu powstania styczniowego i syberyjskiej zsyłki.

Po zakończonej bitwie powstańcy przeszli bród na Warcie i przesunęli się w stronę Murowańca. Lżej rannych rozlokowano w zagrodach chłopskich, bardziej poszkodowanych przewieziono do tajnego powstańczego lazaretu w Kruszynie koło Częstochowy. 28 powstańców zostało wziętych do niewoli⁴ [Gasiorowski 1938, s. 14-15].

⁴ Rosyjski komunikat mówił o 50 jeńcach [Zwycięska walka z buntownikami, „Goniec Częstochowski”, R. XXXIII, Nr 188, 19 sierpnia 1938, s. 4]

Na polu bitwy poległo 34 powstańców [Związek 1983, s. 212]. 16 ciał zostało zidentyfikowanych⁵. Tożsamości osiemnastu powstańców w wieku od 20 do 40 lat, pochodzących w większości z zaboru austriackiego i pruskiego [Rola 1983, s. 9], nie udało się ustalić⁶.

Jakub Śliwicki, najstarszy ze zidentyfikowanych powstańców poległych w bitwie pod Wąsoszem, liczył 41 lat. Najmłodsi (Piotr Czajkowski, Paweł Fikier, Zygmunt Siwik, Aleksander Szwarec) mieli po 20 lat. Zdecydowaną większość stanowili młodzi kawalerowie w wieku 20-25 lat. Tylko jeden z rozpoznanych poległych powstańców (Paweł Fikier) był żonaty. W przypadku dwóch poległych (Julian Siewierski, Antoni Nikiel) nie ustalono ich stanu cywilnego.

Wśród zidentyfikowanych poległych znaleźli się mężczyźni z różnych grup społecznych, o zróżnicowanym poziomie wykształcenia, wykonujący różne zawody: dzierżawca wsi Antoni Kurowski, synowie dzierżawców Kazimierz Michalski i Aleksander Szwarec, kowal Paweł Fikier, ogrodnicy Antoni Nikiel, szewc Teofil Tiliż, cukiernik Piotr Czajkowski, mechanik Robert Langkammer, guwerner Kazimierz Nowakowski, chirurg ze szpitala powiatowego w Wieluniu Jakub Śliwicki, kancelista z sądu w Lublinie Antoni Sztachurski/Stachurski, gimnazjalista Zygmunt Siwik.

Większość powstańców pochodziła z okolic Częstochowy (Paweł Fikier, Julian Siewierski), Wielunia (Robert Langkammer, Teofil Tiliż, Zygmunt Siwik, Jakub Śliwicki, Marian Kurowski) lub Piotrkowa (Kazimierz Michalski, Piotr Czajkowski). Antoni Sztachurski pochodził z Lublina, a Kazimierz Nowakowski przybył aż z Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Informacje o miejscu urodzenia i zamieszkania, wykonywanym zawodzie, wykształceniu oraz statusie społecznym powstańców pozwalają stwierdzić, iż oddział walczący pod Wąsoszem był silnie zróżnicowany. Z całą pewnością podzielane przez wszystkich poległych w bitwie 23 kwietnia przekonania polityczne oraz wspólne im wartości patriotyczne doprowadziły do tego, że ci tak różni ludzie znaleźli się w tym samym miejscu walcząc w obronie tej samej idei.

Akty zgonu powstańców sporządził 25 kwietnia 1863 roku ówczesny proboszcz Wąsosza, ksiądz Antoni Bujakowski. W łacińskiej księdze metrykalnej (*Liber mortuorum ab Anno 1841*) przy nazwiskach poległych zamieścił adnotację „obiit in praelio Polonorum cum Rusinis” (poległy/zabity w walce z Rosjanami), natomiast w księgach urzędu stanu cywilnego (*Unikat zejścia w parafii Wąsosz*) przy nazwisku poległego powstańca dopisał: „w dniu 23 bieżącego miesiąca i roku o godzinie piątej po południu umarł w Wąsoszu” [Związek 1938, s. 212].

Miejsce pamięci – od mogiły do pomnika

Powstańcy polegli w bitwie 23 kwietnia 1863 roku zostali pogrzebani koło kapliczki pod wezwaniem św. Anny w lesie przy drodze między Popowem a Wąsoszem. 26 lub 27 kwietnia ciała zostały przeniesione na cmentarz parafialny w Wąsoszu, gdzie złożono je w zbiorowej mogile w zachodniej części cmentarza [Gąsiorowski 1938, s. 11, Związek 1983, s. 212]. Miejsce to oznaczono dwoma drewnianymi krzyżami. [Gąsiorowski 1938, s. 12, 15].

⁵ Piotr Czajkowski, Paweł Fikier, Marian Kurowski, Robert Langkammer, Kazimierz Michalski, Antoni Nikiel, Kazimierz Nowakowski, Tadeusz Psarski, Julian Siewierski, Zygmunt Siwik, Wojciech Sobolewski, Antoni Sztachurski/Stachurski, Aleksander Szwarec, Jakub Śliwicki, Teofil Tiliż, Józef Wiczorkiewicz.

⁶ W aktach metrykalnych parafii Wąsosz ich zgon poświadczali Michał Marcinkowski z Wąsosza, Jan Orszulak z Pustkowie-Kęty(Koty) i Ignacy Łyko z Wąsosza, podczas gdy zgon zidentyfikowanych powstańców zgłaszali członkowie rodzin.

Notatka wąsoskiego proboszcza księdza Antoniego Bujakowskiego o uczestnictwie miejscowej ludności w pogrzebie powstańców stanowi jedyną informację o charakterze źródłowym na temat reakcji mieszkańców Wąsosz na bitwę. Kolejne informacje pochodzą dopiero z lat 30. XX wieku i dotyczą budowy powstańczego mauzoleum.

W ponad siedemdziesięcioletnim okresie dzielącym te dwa wydarzenia (bitwa, budowa pomnika-mauzoleum) próżno szukać wiadomości na temat zainteresowania społeczności Wąsosz mogiłą powstańców z wioskowego cmentarza oraz wydarzeniem, do którego doszło w okolicy – bitwą z okresu powstania styczniowego. Być może ludność otaczała miejsce pochówku powstańców czią i szacunkiem, dbając o wygląd mogiły. Równie prawdopodobny jest jednak inny scenariusz, w którym mogiła pozostawała zapomniana, ulegając stopniowej dewastacji. Miejscowa ludność co prawda licznie ze wszystkich stron przybyła [Związek 1983, s. 212] by wziąć udział w uroczystości pogrzebowej poległych powstańców, zorganizowanej kilka dni po bitwie przez wąsoskiego proboszcza. Aktywność ta mogła mieć jednak charakter jednorazowy i wynikać ze zwykłej ciekawości lub też wznioślejszych pobudek, takich jak szacunek dla zmarłych. Mieszkańcy Wąsosz i okolic mogli wszak koncentrować się na sprawach dotyczących własnych rodzin i gospodarstw, nie zaprzątając sobie zbytnio głów wydarzeniem, w którym brały udział nieznane im osoby. Ponadto, w latach następujących bezpośrednio po bitwie obawa represji ze strony władz carskich mogła skutecznie zniechęcać do podejmowania działań pielęgnacji mogiły oraz upamiętnienia samej bitwy. Nie da się również wykluczyć, iż niska świadomość polityczna mieszkańców Wąsosz (lub jej całkowity brak) zdecydowała o braku zainteresowania wydarzeniami z okresu powstania styczniowego.

Ten stan rzeczy zmienił się po roku 1930, gdy stanowisko proboszcza w Wąsosz objął, przeszedłszy do Wąsosz z Wierzbia koło Wielunia, ksiądz Wincenty Spirra. Nowy duszpasterz okazał się człowiekiem niezwykle przedsiębiorczym i energicznym. Dostrzegając potencjał miejsca, w którym przyszło mu pracować, zamierzał uczynić z Wąsosz ośrodek turystyki pielgrzymkowo-patriotycznej. Ponieważ Wąsosz stanowił (i nadal stanowi) przystanek dla pielgrzymów zmierzających na Jasną Górę, ks. Spirra postanowił wykorzystać ten fakt i skierować do pielgrzymów odpowiednią ofertę w postaci specjalnych uroczystości religijnych (nabożeństwo kalwaryjskie w pierwszą niedzielę lipca) oraz nowych obiektów o charakterze sakralnym. W tym celu przede wszystkim rozbudował kościół parafialny, by mógł odpowiadać nowym zapotrzebowaniom i pomieścić zarówno wiernych z parafii, jak i przyszłych pielgrzymów. W wąwozie nad rzeką Wartą zaplanował stworzenie kalwarii, która stanowiłaby kolejny ważny punkt na trasie pielgrzymkowej. Budowę kalwarii zakończono, podobnie jak modernizację kościoła, w 1937 roku⁷.

Na rok przed wybuchem wojny proboszcz zrealizował najśmielszy ze swoich planów – budowy pierwszego w kraju pomnika upamiętniającego powstanie styczniowe. Pomnik ten stanął na starym cmentarzu w Wąsosz w miejscu, w którym w 1863 roku usypano powstańczy kurhan⁸. Określany mianem mauzoleum pomnik powstania styczniowego miał stanowić dodatkową atrakcję dla pielgrzymów odwiedzających Wąsosz w drodze na Jasną Górę poprzez połączenie z kalwarią jako ostatnia stacja drogi krzyżowej. Zaprojektowanie mauzoleum jako integralnej części kalwarii zapowiadało również zwiększenie frekwencji w miejscu pamięci powstania styczniowego i lokalnej bitwy.

⁷ W roku 2012 kalwaria została na nowo zagospodarowana. Wykonane zostało oświetlenie wąwozu, w którym rozlokowane są kapliczki, ścieżki zostały wyłożone granitową kostką. W zboczu wąwozu na początku kalwarii zbudowano amfiteatr. Środki na realizację projektu pochodziły z Funduszy Europejskich.

⁸ Podczas kopania fundamentów wydobyto kości powstańców, srebrny krzyż z wizerunkiem Chrystusa, kulę rosyjską, która leżała między kośćmi żebrowymi jednego z powstańców, guziki z emblematem 33 p.p. (pułk piechoty) i srebrny medal z napisem: „za usmirenje miatieża w Dagestanie 1859” [Szadkowska 1938, s. 5] co może świadczyć o tym, że razem z ciałami powstańców musiano, prawdopodobnie przypadkowo, pochować żołnierza rosyjskiego.

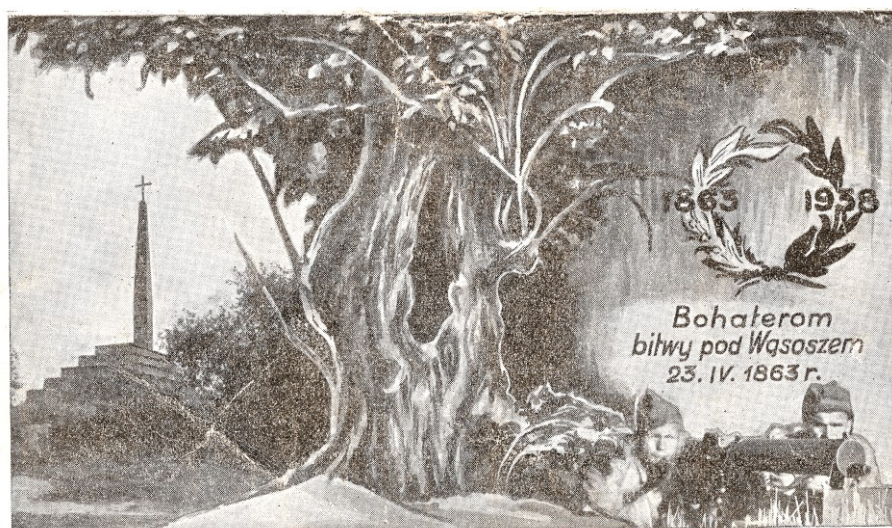

Ryc. 2. Ks. Spirra z grupą mieszkańców Wąsosza pod krzyżem na mogile powstańców (fotografia wykonana prawdopodobnie w czerwcu 1938 roku – przed rozpoczęciem prac przy budowie mauzoleum)

Źródło: własność Wandy Weber z Wąsosza

W 1938 roku ksiądz Spirra powołał komitet budowy mauzoleum. Szczególny patronat nad budową objął generał brygady Janusz Gąsiorowski⁹, który przygotował broszurę o bitwie pod Wąsoszem oraz zaprojektował kartkę pocztową. Całkowity dochód ze sprzedaży książeczki i pocztówki przeznaczony został na budowę pomnika.

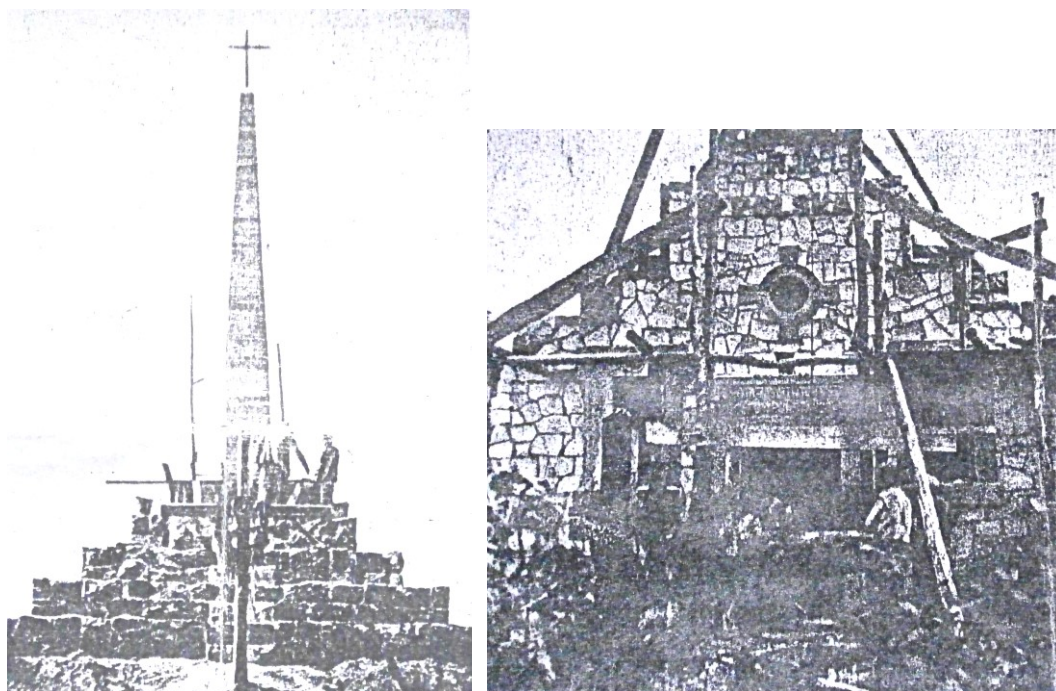
POMNIK - MAUZOLEUM „Grota zmartwychwstania powstańców 1863 r.”
LIPA w lesie pod Wąsoszem, przy której wrzał najkrwawszy bój 23.IV.62 r.

Ryc. 3. Pocztówka projektu gen. Janusza Gąsiorowskiego

Źródło: własność autorki

⁹ Janusz Tadeusz Gąsiorowski (1889-1949) urodzony we Lwowie. Od 1909 roku związany ze Związkiem Strzeleckim, od 1916 z POW. Współpracownik Józefa Piłsudskiego. Od 1918 roku szef Sekcji Regulaminów i Wyszkożenia Ministerstwa Spraw Wojskowych i Sztabu Generalnego. W 1931 roku otrzymał stanowisko szefa Sztabu Głównego Wojska Polskiego i równocześnie odebrał nominację na generała brygady. Od 1935 roku mieszkał w Częstochowie, gdzie dowodził 7 Częstochowską Dywizją Piechoty [www.muzeum-slask1939.pl, www.sejm-wielki.pl, 08.11.2017].

Ryc. 4-5. Dokumentacja budowy pomnika-mauzoleum

Źródło: Szadkowska 1938, s. 4-5

Obiekt został odsłonięty 15 sierpnia 1938 roku w dzień Święta Żołnierza. Na uroczystość przybyli przedstawiciele władz wojskowych, rządowych i samorządowych oraz mieszkańcy sąsiednich parafii: Wąsosza, Miedźna, Makowisk, Brzeźnicy i Pajęczna. Wielu uczestników uroczystości wystąpiło w strojach ludowych, kilku mężczyzn w wypożyczonych z teatru w Częstochowie strojach kosynierów i mundurach powstańczych. Chór kościelny z Wąsosza śpiewał patriotyczne pieśni, a młodzież, przygotowana przez nauczycielki Helenę Afanasjew i Irenę Krupińską, recytowała wiersze.

Ryc. 6. Pomnik-mauzoleum bitwy pod Wąsoszem i powstania styczniowego w dniu odsłonięcia 15.08.1938 r.

Źródło: własność Wandy Weber z Wąsosza

Pierwsze mauzoleum powstania styczniowego wyglądało bardzo okazale. Miało kształt wysokiego na kilkanaście metrów kopca, którego fronton stanowiła zbudowana z białego wapienia kaplica z trzema ołtarzami, ozdobiona ułożonym z piaskowca krzyżem i napisem „R.P. Polska”. Szczyt kaplicy, na który wiodły pięciokondygnacyjne schody stanowił zarazem taras widokowy. Zwieńczono go dziewięciometrowym obeliskiem zakończonym krzyżem. Na obelisku widniał napis „Cześć bohaterom 1863 r.”. Umieszczono na nim również cytaty z pism Marszałka Piłsudskiego, którego podobizna ozdobiła kaplicę. Nad wejściem do kaplicy gdzie mieściło się mauzoleum poległych znalazło się hasło: „Grotą Zmartwychwstania – Mauzoleum powstańców 1863 r.”. W podziemiach wzniesiono trzy ołtarze: Zmartwychwstania Chrystusa, Zmartwychwstania Polski i Matki Boskiej Częstochowskiej. Z jednej strony głównego ołtarza wmurowany został akt erekcyjny, z drugiej tablica z nazwiskami poległych powstańców. Z tyłu kopca ułożono godło Polski. Całość uzupełniały urny i znicze. Niestety nie wiadomo, kto był projektantem pomnika. Można tylko przypuszczać, iż autor okolicznościowej pocztówki, gen. Janusz Gąsiorowski mógł brać czynny udział w pracach projektowych.

Pomnik-mauzoleum tylko półtora roku stał w miejscu powstańczej mogiły. Wiosną 1940 roku żołnierze niemieccy wysadzili obiekt, a ocalałe resztki polecili miejscowej ludności rozebrać i zniszczyć¹⁰. Mieszkańcy Wąsosz zabezpieczyli wówczas pewne elementy pomnika. Edward Kosowski zdemontował i przechował we własnym domu płyty z nazwiskami powstańców, natomiast Andrzej Nowakowski ukrył godło pod darnią [Dudek, Kubiak 1964, s. 3].

Po zakończeniu II wojny światowej w dziejach miejsca pamięci o bitwie pod Wąsoszem pojawia się kolejna biała plama. Nie wiadomo, czy i w jaki sposób mieszkańcy miejscowości zatroszczyli się o zniszczony pomnik powstańców. Dopiero przypadająca w 1963 roku setna rocznica wybuchu powstania styczniowego zmobilizowała miejscową ludność do podjęcia zdecydowanych działań w celu uporządkowania cmentarza i mogiły powstańców¹¹. Przede wszystkim powrócono do idei pomnika upamiętniającego bitwę. Powołano komitet zajmujący się budową¹². Zamówiono niebanalny projekt w kształcie prostokątnego cokołu, na frontonie którego wyryto napis „Gloria Victis” („Chwała Zwyciężonym”). Na cokole, w którym zamurowano trumienkę z odnalezionymi w trakcie prac budowlanych kośćmi powstańców, została umieszczona odlana w mieszaninie opiłków żelaza i cementu postać siedzącego

¹⁰ Zniszczenie wąsoskiego mauzoleum powstańców styczniowych stało się tematem wiersza napisanego przez Helenę Giniewicz-Michalską. Wiersz został przesłany proboszczowi parafii Wąsosz Franciszkowi Barowi w liście datowanym na 6 października 1977 roku.

„Szumią wśród nocy bez gwiazd i księżyca.
Czy to wzdychania, czy żale – okrzyki?!
Wspominając 38 rok – łzami nabiegła żrenica.
Boleści Wąsosz nie wypowiedzą języki.
Zniszczono pomnik, który miał być sławą.
Pokoleniom postawiony przez proboszcza Spirę
Dziś tylko zostało wspomnienie mgliste.
Na cześć ich spalmy w kadzielnicy mirrę.
Odrzućmy zemsty – chociaż są powody.
Odpłaćmy słowem – Przebaczymy!
Bo niezbadane są wyroki Boskie.

I na sąd Jego oddajmy” [www.polskaekologia24.pl; 08.11.2017].

¹¹ Inicjatywa obchodów setnej rocznicy bitwy pod Wąsoszem wyszła od biskupa częstochowskiego, księdza Zdzisława Golińskiego. Wystosował on list do mieszkańców Wąsosz, w którym przypomniał o bitwie z 1863 roku i zapowiedział swoją wizytę na mogile powstańców. Wizyta, która miała się odbyć w pierwszą niedzielę lipca 1963 roku, nie doszła jednak do skutku z powodu choroby biskupa.

¹² Na czele komitetu stanął Antoni Spałek (przewodniczący Rady Narodowej z Kłobucka), a jego członkami zostali mieszkańcy Wąsosz Szczepan Forys i Michał Załoga, mieszkaniec wsi Więcki Stefan Kościelny oraz Włodzimierz Krośnicki – kierownik szkoły podstawowej w Wąsosz i Marian Hantulski – lekarz z Wąsosz.

rannego powstańca, który lewą ręką zasłania się przed ciosem wroga¹³. Naprzeciwko postaci powstańca na płycie pomnika wyryto nazwiska zidentyfikowanych powstańców. Odsłonięcie obiektu miało miejsce 22 lipca 1964 roku, a uroczystość była transmitowana przez Polskie Radio.

Ryc. 7. Pomnik „Gloria Victis” w dniu odsłonięcia 22.07.1964 r.

Źródło: własność Mieczysława Mężika z Annolesia

W roku 1993 w związku z obchodami 130 rocznicy bitwy pod Wąsoszem do pomnika „Gloria Victis” dodano nowe elementy. Przed pomnikiem stanęły postumenty z tablicami, na których znalazły się nazwiska poległych powstańców. Do pomnika dobudowano obelisk, w którym została zamurowana urna z ziemią z grobów polskich oficerów z Katynia. Obelisk jest konstrukcją wolnostojącą, umiejscowioną z lewej strony pomnika „Gloria Victis”. Budowa obiektu była prywatną inicjatywą ks. Zygmunta Pilarczyka, ówczesnego proboszcza parafii Wąsosz. W zamyśle proboszcza obelisk miał, po pierwsze, przypominać mauzoleum z 1938 roku, w którym pojawiło się to samo rozwiązanie konstrukcyjne. Po drugie, umieszczenie wewnątrz obelisku ziemi z grobów polskich oficerów zamordowanych w Katyniu miało uczynić z wąsoskiego cmentarza szczególne miejsce pamięci. W rzeczywistości obelisk zaburza przekaz historyczny związany z pomnikiem „Gloria Victis”. O ile bowiem pomnik stanowi materialną oznakę wydarzenia, które identyfikuje i wyróżnia Wąsosz Górny na tle innych miejscowości, o tyle obelisk katyński pozostaje bez związku z wioską, w której został wzniesiony.

¹³ Postać powstańca stanowi obecnie najbardziej zniszczoną część pomnika. Przez lata rzeźba wystawiona na działanie warunków atmosferycznych, a w żaden sposób nie zakonserwowana, stopniowo niszczała. W 2013 roku w związku ze 150 rocznicą bitwy pod Wąsoszem podjęto próbę pozyskania dla odnowienia pomnika środków z puli Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na 31 posiedzeniu Sejmu RP w dniach 3-4 stycznia 2013 roku interpelację nr 12570 w tej sprawie zgłosił poseł Szymon Giżyński z Częstochowy. Wniosek nie został jednak rozpatrzony [<http://orka2.sejm.gov.pl>, 06.12.2017].

Ryc. 8. Obelisk katyński przy pomniku „Gloria Victis”

Źródło: fot. Aleksandra Kijak-Sawska, 28.04.2013 r.

Ryc. 9. Plan Wąsosza z zaznaczoną lokalizacją najważniejszych obiektów zabytkowych, w tym pomnika „Gloria Victis”

Źródło: mapa gminy Popów, własność autorki

Zagospodarowanie turystyczne miejsca pamięci

Potencjał lokalnego miejsca pamięci jako atrakcji turystycznej został dostrzeżony w latach 30. XX wieku przez ówczesnego proboszcza Wąsosz, ks. Wincentego Spirrę. Ks. Spirra z pewnością zdawał sobie sprawę, iż w planach uczynienia z Wąsosz ośrodka turystyki pielgrzymkowej i patriotycznej nie może wykorzystać Warowej Góry, w pobliżu której rozegrała się bitwa z 1863 roku. Miejsce to, znajdujące się w lesie pomiędzy Wąsoszem a Popowem nie mogło zainteresować potencjalnych turystów, gdyż nie zostało w żaden sposób zagospodarowane. Nie wytyczono nawet szlaku prowadzącego od wzgórza do najbliższej drogi. Położenie miejsca bitwy w lesie oraz braki w zakresie infrastruktury sprawiały, iż podjęcie jakichkolwiek prac w tym rejonie wymagałoby o wiele większego nakładu środków niż wykonanie tych samych prac we wsi Wąsosz. Ponadto, idea koncentracji przestrzennej istniejących i nowo budowanych obiektów, które mogły stać się atrakcjami turystycznymi, wymuszała niejako wybór lokalizacji pomnika upamiętniającego bitwę.

Pomnik-mauzoleum miał spore szanse stać się atrakcją turystyczną na skalę krajową. Ochotnicy pracujący przy budowie oraz uczestnicy uroczystości związanych z poświęceniem fundamentów, a następnie odsłonięciem pomnika, ponieśli ze sobą informacje na temat obiektu oraz upamiętnianego przezeń wydarzenia. Wśród odbiorców tych informacji z całą pewnością znaleźli się chętni do odwiedzenia Wąsosz nad Wartą i zobaczenia miejsca pamięci bitwy z okresu powstania styczniowego. Zakładając stopniowy wzrost liczby turystów odwiedzających Wąsosz z pobudek religijnych lub patriotycznych można przypuszczać, iż gdyby nie wybuch II wojny światowej, wąsoszkie miejsce pamięci bitwy z 1863 roku mogłoby stać się ważnym punktem w turystycznym kanonie co najmniej w skali regionalnej. O popularyzowanie informacji na temat Wąsosz i znajdującego się tu miejsca pamięci z całą pewnością zatroszczyłby się ks. Spirra. Rozmach prac związanych z budową mauzoleum powstańców świadczy o tym, iż duszpasterz projektował oddziaływanie tworzonego miejsca pamięci w skali regionalnej, możliwe nawet że ogólnopolskiej.

Zburzenie mauzoleum „zdegradowało” wąsoszkie miejsce pamięci bitwy z 1863 roku, znacznie zawężając zasięg jego oddziaływania. Budowa nowego pomnika upamiętniającego powstanie i poległych powstańców nie przyniosła znaczących zmian w tej kwestii. Po roku 1964 wąsoszkie miejsce pamięci nadal funkcjonowało w skali mikro, będąc znanym i popularnym przede wszystkim w obrębie gminy i powiatu. Ten stan rzeczy był skutkiem braku działań promujących miejscowość oraz lokalne miejsce pamięci. Nie wiadomo, dlaczego takich działań nie podjęto, zwłaszcza wobec faktu, iż w oparciu o wyjątkowy pomnik w miejscu pamięci bitwy z okresu powstania styczniowego można było zbudować znakomity produkt turystyczny.

Do wykreowania produktu turystycznego można było wykorzystać także inne elementy znajdujące się w przestrzeni miejsca pamięci bitwy z 1863 roku. Przestrzeń tę stanowi bowiem nieużywany od 1919 roku cmentarz parafialny (tzw. stary cmentarz), na którym można znaleźć chociażby zabytkowe nagrobki szlacheckie z połowy XIX wieku oraz dwie kapliczki stanowiące część miejscowej kalwarii. Najważniejszym wszakże obiektem, który ma znajdować się w obrębie starego cmentarza, jest grób majora Henryka Dobrzańskiego. Lokalizacji grobu do tej pory nie potwierdzono, mimo iż w latach 2006-2007 prowadzono intensywne poszukiwania nadzorowane przez Wojskowe Biuro Badań Historycznych i oddział IPN z Katowic. Wokół domniemanego pochówku Hubala na wąsoszskim cmentarzu urosła prawdziwa lokalna legenda, w której fakty¹⁴ mieszają się z niedomówieniami,

¹⁴ Z ustnych przekazów kolejnych proboszczów Wąsosz (ks. Franciszka Bara, ks. Zygmunta Pilarczyka) oraz pochodzącego z Wąsosz Stefana Szaflika wynika, iż w maju 1940 roku na plebanii w Wąsoszu pojawiła się grupa Niemców przewożących ciało polskiego żołnierza. Zmarły był słusznej budowy, brodaty. Na mundurze żołnierskim miał naszytą gwiazdkę z dwiema belkami, co wskazuje, iż był w stopniu majora. Zwłoki żołnierza pochowano na terenie ogrodu przed plebanią. W roku 1956 w trakcie elektryfikacji wsi ekshumowano

domysłami i pobożnymi życzeniami. Brak jednoznacznych dowodów potwierdzających lub obalających tezę o wąsokim grobie Hubala nie musi blokować wykorzystania tej historii w celach turystycznych. Atmosfera tajemniczości związana z tematem pochówku Hubala w Wąsoszu stanowi wręcz dodatkowy atut tego tematu.

Wąsokie miejsce pamięci bitwy z 1863 roku jest atrakcyjne turystycznie nie tylko ze względu na związane z nim treści historyczne. Zaletą miejsca pamięci są jego walory krajobrazowe. Stary cmentarz jest bowiem położony na wzniesieniu, skąd rozciąga się widok z jednej strony na malownicze zakole Warty, z drugiej zaś – na pola uprawne, pobliski las oraz wąwóz, w którym znajduje się wybudowana przez księdza Spirrę kalwaria. Okolica zachęca do długich pieszych lub rowerowych wycieczek i aktywnego wypoczynku na łonie natury. Teren nad Wartą został w 2010 roku staraniem samorządu gminy Popów zagospodarowany w sposób umożliwiający taki wypoczynek. Usypano plażę, wybudowano altanę z miejscem na ognisko, ustawiono ławki parkowe, wytyczono plac zabaw dla dzieci i boisko do gry w siatkówkę. Od wiosny do jesieni z tak przygotowanego miejsca wypoczynku, popularnie nazywanego „przystanią”, korzystają mieszkańcy Wąsosza i okolic. „Przystań” na brzegu Warty w Wąsoszu stanowi również miejsce postoju uczestników licznych spływów kajakowych. Od kilku lat miejsce to stało się przystankiem na trasie kajakarzy ze Słowacji, którzy w Wąsoszu spędzają dwa dni. Turyści ci zwiedzają miejscowość z jej zabytkami – cmentarzem i XIX-wiecznym kościołem pw. św. Andrzeja Apostoła, mającym status Sanktuarium Maryjno-Pasyjnego. Z myślą o takich właśnie przybyszach przy wejściu na teren przylegającej do rzeki kalwarii ustawiona została tablica informacyjna zawierająca historię Wąsosza oraz jego najważniejszych zabytków.

Sąsiedztwo kalwarii okazuje się ważne dla miejsca pamięci bitwy z okresu powstania styczniowego. Turyści odwiedzający kalwarię z pobudek religijnych byli i są niejako zobligowani do wizyty na starym cmentarzu, gdzie znajduje się pomnik upamiętniający bitwę z 1863 roku. Budowniczy kalwarii oraz pierwszego pomnika bitwy pod Wąsoszem – ksiądz Wincenty Spirra planował współoddziaływanie w obrębie jednej przestrzeni oraz jednego obiektu treści historycznych i religijnych. W tym celu zaplanował pomnik bitwy pod Wąsoszem jako ostatnią stację miejscowej kalwarii. Nowy, wzniesiony w 1964 roku pomnik bitwy nie pełni już funkcji sakralnej, natomiast na terenie cmentarza w bliskim sąsiedztwie pomnika znajdują się aż trzy kaplice kalwarii. Są to nowe kaplice, które pojawiły się w tym miejscu w efekcie rozbudowy kalwarii przeprowadzonej w latach 1989-1993 staraniem księdza Zygmunta Pilarczyka, który zwiększył liczbę kaplic z 15 do 33. Ksiądz Krzysztof Jeziorowski, następca ks. Pilarczyka na stanowisku proboszcza, powrócił do przedwojennej idei uczynienia z Wąsosza centrum turystyki religijno-patriotycznej. Skuteczna promocja miejscowości przełożyła się na liczbę pielgrzymów odwiedzających Wąsosz. W latach 2008-2014 odnotowano kilkadziesiąt grup pielgrzymkowych. Każda z tych grup odwiedziła miejsce pamięci bitwy z 1863 roku.

Największą frekwencję odwiedzających miejsce pamięci zauważono jednak nie w związku z pielgrzymkami na pobliską kalwarię, a z obchodami 150 rocznicy bitwy, przypadającej w 2013 roku. Z tej okazji zaproszono grupy rekonstrukcyjne (GHR Strzelcy im. 31pSK z Mszczonowa, 9 Rota 1863), które przygotowały inscenizację bitwy pod Wąsoszem. Wybór przestrzeni kalwarii jako miejsca przeprowadzenia inscenizacji dał jedyną w swoim rodzaju możliwość zatarcia granic pomiędzy strefą widowni i sceny. Oglądający widowisko mogli poczuć się niemal jego uczestnikami.

Scenariusz widowiska przygotował Piotr Dymecki, współzałożyciel grupy rekonstrukcyjnej z Mszczonowa, wiceprezes mszczonowskiego Stowarzyszenia Historycznego. Scenariusz obejmował 12 scen ilustrujących najważniejsze momenty z życia powstańców: pożegnanie powstańczej partii, poświęcenie broni, wręczenie chorągwi,

---

zachowane szczątki i złożono je na starym cmentarzu. Grobu nie oznaczono. Przekaz ten potwierdził Edward Tałajczyk, stolarz z Wąsosza, który wykonał trumnę na potrzeby pochówku z 1956 roku.

wymarsz oddziału, założenie obozowiska, odbicie jeńców, życie obozowe, bitwa, rozstrzelanie księdza, kontratak, na pobojuwisku, defilada [<https://dobroni.pl>, 20.10.2017]. Zainteresowanie uroczystością 150 rocznicy bitwy z uwagi na jej część rekonstrukcyjną stanowi cenną informację na temat możliwości podejmowania w miejscu pamięci bitwy pod Wąsoszem działań z zakresu turystyki „żywej historii”.

Ryc. 10-13. Widowisko plenerowe towarzyszące obchodom 150 rocznicy bitwy pod Wąsoszem
Źródło: fot. Autorki, 28.04.2013 r

Podsumowanie

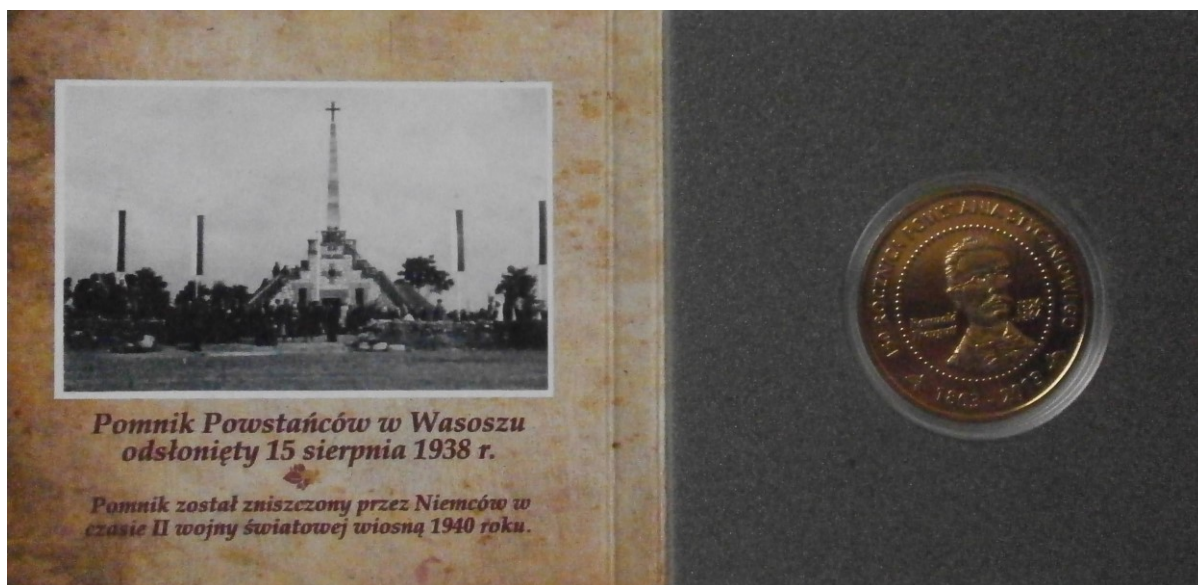
Jak zauważa Piotr Sadowski [2012, s. 143], „obiekty związane z historią militarną stanowią duży potencjał, przydatny w kreowaniu regionalnych szlaków turystyki kulturowej”. Taki potencjał związany jest z miejscem pamięci bitwy pod Wąsoszem. Miejsce to posiada wszelkie walory, by stać się jedną z ważniejszych atrakcji turystycznych regionu. W tym celu potrzebny jest spójny i konsekwentnie realizowany program zagospodarowania turystycznego. Działania podejmowane okazjonalnie, najczęściej w związku z okrągłymi

rocznicami bitwy, mimo iż niejednokrotnie pełne rozmachu – jak obchody 150 rocznicy¹⁵ – nie przynoszą trwałych rozwiązań ani w zakresie zagospodarowania miejsca ani rozwoju lokalnej turystyki.

Ryc. 14-15. Pamiątkowy medal wybity z okazji 150 rocznicy bitwy pod Wąsoszem. Awers i rewers
Źródło: własność autorki

Ryc. 16. Okolicznościowa moneta z podobizną Romualda Traugutta, patrona szkoły podstawowej w Wąsoszu, wybita z okazji 150 rocznicy bitwy pod Wąsoszem
Źródło: własność autorki

Wąsoskie miejsce pamięci potrzebuje przede wszystkim opracowania projektu, który zawierałby wskazania dotyczące tak jego ochrony (np. poprzez wpisanie do rejestru zabytków), jak i zagospodarowania turystycznego. W dalszej kolejności konieczne jest wyłonienie lub powołanie instytucji, która zajmowałaby się realizacją projektu. Należy również zabezpieczyć środki na wykonanie zadań wskazanych w projekcie.

¹⁵ Główne uroczystości rocznicowe odbyły się 28 kwietnia 2013 roku w Wąsoszu. Honorowy patronat nad uroczystością objął prezydent RP Bronisław Komorowski, który wystosował specjalny list, odczytany w trakcie nabożeństwa odprawionego w kościele parafialnym w Wąsoszu. Kolejnym honorowym patronem został arcybiskup częstochowski Wacław Depo, który również wystosował z tej okazji list do wiernych. W związku ze 150 rocznicą bitwy pod Wąsoszem został wybity pamiątkowy medal oraz moneta, zaprojektowane przez Eugeniusza Chrzana. Powstała również broszura poświęcona bitwie pod Wąsoszem oraz walkom w powstaniu styczniowym na ziemi częstochowskiej. Broszurę przygotowała Anna Kijak.

Miejsce pamięci bitwy pod Wąsoszem potrzebuje również odpowiedniej infrastruktury turystycznej. Należałoby wytyczyć szlaki łączące stary cmentarz jako miejsce pochówku powstańców z Warową Górą – miejscem, w którym rozegrała się bitwa i lipą w lesie za Wąsoszem, pod którą powstańcy rozbili obóz i gdzie, jak głosi lokalna legenda, zakopali złoto. Wymienione trzy lokalizacje należałoby odpowiednio oznakować. Tymczasem żadna z nich (nawet pomnik na starym cmentarzu) nie posiada tablicy informacyjnej. Jak bardzo tego typu rozwiązania są potrzebne, świadczy przypadek powstańczej lipy, która została 10 maja 2001 roku ozdobiona kapliczką. Brak w tym miejscu tablicy informacyjnej¹⁶ wyjaśniającej powody zawieszenia kapliczki na drzewie sprawia, iż przekaz historyczny związany z kapliczką jest czytelny tylko dla nielicznych – osób znających historię bitwy pod Wąsoszem.

Wąsoskie miejsce pamięci z uwagi na związane z nim treści historyczne oraz warunki krajobrazowo-przyrodnicze pozwala na organizowanie różnego rodzaju rekonstrukcji, inscenizacji, gier terenowych, dzięki czemu może być atrakcyjne dla turystów militarnych uprawiających turystykę aktywną/przygodową [Hrusovsky, Noeres 2011, s. 87]. Turyści tego typu znajdą w Wąsoszu doskonałe warunki do rekreacji i aktywnego spędzania czasu, a także zaspokoją potrzebę zabawy, rywalizacji i testowania swoich możliwości fizycznych – pod warunkiem przygotowania dla nich oferty w tym zakresie (np. wytyczenia szlaków i ścieżek edukacyjnych).

Kolejną poza infrastrukturą palącą potrzebą miejsca pamięci jest promocja i reklama. Pewne działania w tym zakresie były podejmowane (pocztówka, pamiątkowy medal, publikacje książkowe), jednak miały charakter okazjonalny – były związane z konkretnymi wydarzeniami: budową mauzoleum i kolejnymi rocznicami bitwy. W efekcie publikacji poświęconej bitwie pod Wąsoszem oraz powstaniu styczniowemu na ziemi częstochowskiej, wydanej zaś staraniem gminy Popów, po 2013 roku nie wznawiano. Nie powrócono również do pomysłu pocztówki, zaproponowanego przez Janusza Gąsiorowskiego w związku z budową mauzoleum w 1938 roku. Nie wykorzystuje się także możliwości promocyjnych jakie daje regionalna prasa (dodatek kłobucki do „Dziennika Zachodniego”). Przyczyną takiego stanu rzeczy jest wskazany już wyżej brak konsekwentnie realizowanego programu promocji wąsoskiego miejsca pamięci bitwy z 1863 roku oraz brak instytucji odpowiedzialnych za realizację takiego programu.

Miejsce pamięci bitwy pod Wąsoszem stanowi, wraz z kalwarią i zabytkowym kościołem pw. św. Andrzeja Apostoła (Sanktuarium Maryjno-Pasyjne), wizytówkę miejscowości. Potencjał miejsca pozwala myśleć o nim jako o ważnej turystycznej wizytówce regionu. Planowe i systematyczne, nie zaś doraźne działania ukierunkowane na wyeksponowanie walorów turystycznych pozwoliłyby na przywrócenie wąsoskiemu miejscu pamięci rangi, którą starano się mu nadać przed II wojną światową.

---

¹⁶W pobliżu kapliczki znajduje się co prawda tabliczka, jednak informacja na niej umieszczona jest zbyt lakoniczna, by mogła być zdekodowana przez osoby odwiedzające to miejsce, a nieznające historii Wąsosza i bitwy z 1863 roku.

Bibliografia

- Chylińska D., 2013, *Pole bitwy jako przedmiot zainteresowania i przystosowania turystycznego – zarys problematyki*, „Turystyka kulturowa”, nr 11/2013, s. 6-16
- Coelho J. F. P., 2011, *Turismo Militar como segmento do Turismo Cultural. Memória, Acervos, Expografias e Fruição Turística*, Instituto Politécnico de Tomar, Tomar
- Dudek Z., Kubiak J., 1938, *Zwycięzcy zwyciężeni*, „Gazeta Kłobucka”, R. IX, 1964, nr 30 (424), s. 3
- Gąsiorowski J., *Bitwa pod Wąsoszem. 23 kwietnia 1863 r.*, Komitet Budowy Pomnika w Wąsoszu, Częstochowa
- Grygosiński J. E., 1934, *Powstanie styczniowe w ziemi częstochowskiej*, „Słowo Częstochowskie”, R. IV, nr 34, s. 2
- Jurek K., 1965, *Ziemia częstochowska w powstaniu styczniowym 1863-1864 r.*, „Ziemia częstochowska”, t.V, Częstochowa, s. 126-158
- Hrusovsky M., Noeres K., 2011, *Military tourism*, [w:] Papathanassis A. (red.), *The Long Tail of Tourism. Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism*, Gabler Verlag, Springer Science & Business Media, Heidelberg, s. 87-94
- Kopernicki F., 1959, *Pamiętnik z powstania styczniowego. Notatnik z powstania w woj. kaliskim w r. 1863-64*, oprac. E. Halisz, E. Ratajczak, Wojskowa Akademia Polityczna im. F. Dzierżyńskiego, Warszawa
- Kupiec M., 2014, *Bitwa pod Sabinowem (Zondorf) jako obiekt turystyki kulturowej*, „Turystyka kulturowa”, nr 9/2014, s. 59-74
- Lüttich A., 1863, *Raport o bitwie pod Wąsoszem*, „Wiadomości z pola bitwy”, nr 10, 7 maja 1863, s. 2
- Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa – zagadnienia ogólne*, [w:] Jędrysiak T., Mikos von Rohrscheidt A. (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 13-46
- Rola H., 1983, *Bitwa pod Wąsoszem*, „Katolik”, nr 8 (28), s. 9
- Rola H., 1965, *Powstanie styczniowe na ziemi częstochowskiej*, Biuletyn nr 56, Śląski Instytut Naukowy, Katowice
- Sadowski P., 2012, *Pamiętniki historii militarnej w południowej Małopolsce jako walory turystyki kulturowej*, [w:] Sadowski P. (red.) *Rozwój turystyki kulturowej i przyrodniczej na pograniczu polsko-słowackim*, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Nowy Targ, s. 141-152
- Szadkowska S., 1938, *Pierwsze mauzoleum powstania. Jak uczczono bohaterów 1863 roku, poległych pod Wąsoszem*, „Na szerokim świecie”, nr 33, s. 4-5
- Szubert J., 2012, *Pamiętnik częstochowianina – powstańca styczniowego*, oprac. Strzyżewska Z., Muzeum Częstochowskie, Częstochowa
- Związek J., 1983, *Bitwa pod Wąsoszem – 23. IV. 1863 R. Na tle walk powstańczych na ziemi częstochowskiej*, „Częstochowskie wiadomości diecezjalne”, R. 57, nr 9, s. 206-217
- Zwycięska walka z buntownikami*, 1938, „Goniec Częstochowski”, R. XXXIII, Nr 188, s. 4

Spis adresów internetowych

- http://orka2.sejm.gov.pl/StenoInter7.nsf/0/D2804FD40A044C41C1257B0F00457D75/%24File/31_an_eks_książka.pdf [06.12.2017]
- www.polskaekologia24.pl/styl-zycia/regiony/gminy/gmina-popow/zabytki-muzea/825/pamiec-o-bitwie-pod-wasoszem [08.11.2017]
- www.muzeum-slask1939.pl/content/12 [08.11.2017]
- www.sejm-wielki.pl/b/sw.12891 [08.11.2017]
- <https://dobroni.pl/n/wasosz-2013-zaszczytiny/13746> [20.10.2017]

Local heritage. A place of memory of the Battle of Wąsosz (23.04.1863)

Key words: January Uprising, Wąsosz, memorial place, tourism potential, monument „Gloria Victis”

Abstract:

The article is devoted to the using by local communities of tourist attractions the place of memory of the battle from the period of the January Uprising. Under the village of Wąsosz Górny near Częstochowa on April 23, 1863, one of the battles of the January Uprising took place. Over the years, the local community has undertaken and takes a number of actions aimed at nurturing the memory of the battle (construction of the insurgents' mausoleum, historical staging). The article presents these activities in terms of effectiveness of popularization and consolidation of knowledge about the event and due to the impact on the development of local tourism.

„Oblężenie Malborka”, jako event militarnej turystyki kulturowej. Analiza profilu turystów biorących udział w wydarzeniu.

Słowa kluczowe: inscenizacja, muzeum, zamek krzyżacki, żywa historia

Abstrakt

Festiwal Kultury Średniowiecznej „Oblężenie Malborka” wpisał się na stałe w kalendarz wydarzeń odtwórstwa historycznego epoki średniowiecza. Trzydniowy *event* z licznymi pokazami batalistycznymi, jarmarkiem rzemiosła średniowiecznego, teatrem i tańcem dawnym oraz edukacyjnymi zabawami dla dzieci przyciąga turystów kierujących się różnymi motywacjami, co do uczestnictwa w wydarzeniu. Jest to przyczynkiem do analizy profilu turystów biorących udział w wydarzeniu: ich motywów uczestniczenia, zainteresowania historią i odtwórstwem historycznym w celu wyodrębnienia grupy turystów militarnych.

W tekście zaprezentowano wyniki badań empirycznych przeprowadzonych wśród uczestników „Oblężenia Malborka” w dniach 21-23 lipca 2017 roku. Analiza wyników badań wskazuje, że w „Oblężeniu Malborka” uczestniczą osoby świadome przekazu wartości historycznej wydarzenia, biorące udział również w innych krajowych *eventach* żywej historii. Ponad to poddano analizie program wydarzenia oraz jego ocenę przez turystów. Stwierdzono, że „Oblężenie Malborka” jest wydarzeniem o specyfice militarnej, jednak jego program wymaga modyfikacji, zwłaszcza w ofercie edukacji dzieci.

Wstęp

Wpisana w 1997 r. na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO warownia w Malborku jest atrakcją turystyczną nie tylko dla turystyki militarnej. Obiekt zarządzany przez Muzeum Zamkowe w Malborku jest plenerem wielu wydarzeń o charakterze kulturalnym i edukacyjnym. Jednym z nich jest cykliczny Jarmark Kultury Średniowiecznej „Oblężenie Malborka”, będący trwałym produktem turystycznym województwa pomorskiego. Kilkudniowe wydarzenie, ze względu na swój bogaty i różnorodny program, nie mieści się wyłącznie w granicach *eventu*, czy wydarzenia turystyki żywej historii.

Ze względu na rekonstruowany wątek historyczny, otoczenie warowni krzyżackiej i inscenizację batalistyczną, można je analizować w perspektywie wykorzystania w turystyce militarnej, co stanowi cel niniejszego opracowania. Jako narzędzie badawcze użyto analizy programu wydarzenia, wyodrębniając w nim elementy stanowiące rdzeń klasyfikacji „Oblężenia Malborka”, jako *eventu* militarnej turystyki kulturowej. Dodatkowo przedstawiono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród turystów biorących udział w wydarzeniu. Zbadano profil uczestników imprezy, ich opinię o programie wydarzenia oraz wskazano jak liczną grupę stanowią turyści militarni.

Analizowane wydarzenie mieści się w ramach tzw. *event* marketingu, czyli zarządzania przez wydarzenia. Muzea, jako atrakcje turystyczne, przestały być instytucjami przechowującymi i popularyzującymi zbiory dziedzictwa historycznego. Swoją działalnością wykraczają znacznie poza ustawowe cele działalności muzealnej. Przykładem jest „Oblężenie Malborka”, jako impreza o silnym działaniu promocyjnym, kreująca markę regionu turystycznego. Problematyka zarządzania wydarzeniami poprzez *event* marketing, była poruszana przeze mnie [Hochleitner i Rekuć 2017a], jak i wielu badaczy [m.in. Kolber 2003a, 2003b; Kuźniar 2010; Nowacki 2014; Olejniczak 2013; Piotrowski 2012]. Pomijam, więc wywody teoretyczne dotyczące wpisywania się analizowanego wydarzenia w koncepcje *event* marketingu, polecając zainteresowanym przywołaną literaturę.

Dotychczasowe badania i analizy dotyczące „Oblężenia Malborka” skupiają się głównie na funkcji edukacyjnej wydarzenia [Hochleitner 2016a, 2016b], problematyce zarządzania [Hochleitner i Rekuć 2017a] oraz odtwórstwa historycznego, zarówno w kontekście interpretacji przeszłości [Hochleitner 2013], jak i analizy profilu rekonstruktorów biorących udział w wydarzeniu [Hochleitner i Rekuć, 2017b]. Analiza wydarzenia w aspekcie wykorzystania w turystyce była przez badaczy wykorzystywana wyłącznie w odniesieniu do funkcji turystycznej zespołu zamkowego w Malborku [Mikos von Rohrscheidt 2016; Musiaka 2016].

Po konsultacjach z dyrekcją Muzeum Zamkowego w Malborku i kwerendzie literatury stwierdziłam brak badań przeprowadzonych wśród osób odwiedzających zamek w Malborku oraz uczestników „Oblężenia Malborka”. Z punktu widzenia zarządzania muzeum jako atrakcją turystyczną, badania odwiedzających, tzw. *visitor studies*, są kluczowe do oceny kierunku zmian w ofercie wystaw czasowych, podnoszenia atrakcyjności obecnej oferty i jej dostępności [Ziębińska-Witek 2015, s. 95-115]. Zmiany trendów w turystyce i oczekiwań turystów, co do przekazu wartości historycznej przez jednostki muzealne, zmuszają je do szukania nowych rozwiązań prezentacji swoich zbiorów oraz efektów prowadzonych badań, nie tylko poprzez zmianę aranżacji ekspozycji. Wpisują się w to wydarzenia muzealne, zarówno w formie fabularyzowanego zwiedzania, czy gier terenowych, jak i kilkudniowe *eventy* kulturalne.

Dotychczasowe badania osób uczestniczących w wydarzeniach żywej historii prowadzone były między innymi podczas „Weekendu Fortecznego” w Poznaniu [Maćkowiak i inni 2013], imprez odtwórczych epoki napoleońskiej [Rojek 2009] czy festynu archeologicznego w Biskupinie [Nowacki 2017]. Ze względu na różnorodność epok historycznych stanowiących rdzeń wydarzeń nie przytoczono ich wyników. Jedynymi przywołanymi badaniami są przeprowadzone w 2016 r. na zlecenie Narodowego Centrum Kultury¹, mające na celu analizę środowiska odtwórczego oraz uczestników wydarzeń rekonstrukcji historycznej w kontekście krzewienia kultury narodowej. Badania zrealizowano podczas piętnastu wydarzeń odtwórczych, pomijały one jednak „Oblężenie Malborka”. Ze względu na odmienną metodologię badań nie stosuje się analizy porównawczej, a ich przywołanie ma na celu ogólne spojrzenie na różnice i podobieństwa między uczestnikami analizowanego wydarzenia, a osobami biorącymi udział w innych imprezach odtwórczych.

Charakter wydarzenia

Festiwal Kultury Średniowiecznej „Oblężenie Malborka” odbywa się rokrocznie w scenerii Zamku w Malborku w II połowie lipca, w kolejnym tygodniu po Dniach Grunwaldu [Hochleitner 2015, s.161-172; Hochleitner 2016a, s. 170]. Przywołuje wydarzenia z 1410 r., kiedy to królowi polskiemu Władysławowi Jagielle i księciu litewskiemu Witoldowi po zwycięskiej bitwie pod Grunwaldem, nie udało się zdobyć malborskiej twierdzy po dwumiesięcznym oblężeniu. Głównym organizatorem od lat jest Muzeum Zamkowe w Malborku we współpracy z licznymi podmiotami prywatnymi i samorządowymi [Hochleitner i Rekuć 2017a, s. 143-159]. W 2005 r. wydarzenie zostało wyróżnione Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej dla najlepszego produktu turystycznego [Mierziński 2005, s. 201].

Zmieniający się w ciągu lat współorganizatorzy, oczekiwania turystów oraz społeczności lokalnej, znacznie wpływały na program wydarzenia, który jest przedmiotem analizy w dalszej części opracowania. Muzeum Zamkowe w Malborku ustawowo zobligowane jest do ochrony „dóbr naturalnego i kulturowego dziedzictwa ludzkości

¹ Biuro Badań Społecznych *Question Mark*, 2016, *Grupy rekonstrukcji historycznych – działania oddolne na rzecz krzewienia kultury narodowej. Raport z badań*.

o charakterze materialnym i niematerialnym [...] upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej i światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej” [Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach...]. Powyższe cele realizuje między innymi poprzez prowadzenie działalności edukacyjnej, artystycznej oraz upowszechniającej kulturę, czego wyrazem jest między innymi „Oblężenie Malborka”. Problemy społeczno-polityczne i ekonomiczne sprawiły, że w latach 2014 i 2015 zrezygnowano z jednego z kluczowych elementów programu, jakim jest nocna inscenizacja batalistyczna. W zamian za to pojawiły się krótkie potyczki w ciągu dnia, nawiązujące do wydarzeń z 1410 roku.

Dyskusja medialna oraz korzyści ekonomiczne i promocyjne, jakie przynosi nocna inscenizacja sprawiły, że od 2016 r. powrócono do nocnego widowiska rekonstrukcyjnego, a jego organizacją zajął się Urząd Miasta Malborka. Odciąża to Muzeum Zamkowe w Malborku z ponoszenia kosztów, jakie niesie za sobą tak spektakularny pokaz. Jednocześnie muzeum poprzez skupienie uwagi na organizacji *mikroeventów* w obrębie murów zamkowych pełniej realizuje cele edukacyjne i poznawcze, jakim przyświeca jego działalność statutowa. Warto podkreślić, że współpraca między podmiotami generującymi ruch turystyczny, a władzami lokalnymi jest niezbędna do kreowania marki turystycznej regionu. Dodatkowo przyczynia się to do powstawania nowych form organizacyjnych i budowania nowych produktów turystycznych. Takiemu podejściu służy również współpraca z lokalnym sektorem prywatnym. Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że nadzór merytoryczny muzeum nad wydarzeniami o charakterze odtwórczym jest niezbędny do utrzymania wysokiej jakości wydarzenia.

„Oblężenie Malborka” jest wydarzeniem, które ciężko przyporządkować do konkretnej formy turystyki kulturowej. Nocne widowisko, realizowane przy udziale odtwórców epoki średniowiecza specjalizujących się w tego typu rekonstrukcjach teatralnych, jest typowym *eventem* kulturowym, czyli wydarzeniem artystycznym, często komercyjnym, o silnej promocji, przyciągającym turystów w celu bezpośredniego uczestnictwa w nim [Łukowski 2015, s. 155-159]. Program realizowany w obrębie murów zamkowych o silnym wątku poznawczym i edukacyjnym dziedzictwa epoki średniowiecza mieści się w aspektach turystyki edukacyjnej i historycznej. Odtwórczy charakter wydarzenia sprawia, że o ruchu turystycznym generowanym przez wydarzenie będziemy mówić w odniesieniu do turystyki żywej historii. Dziedzictwo przestrzeni wydarzenia, to jest obiektu warownego wpisanego na listę UNESCO [Chodyński 1998, s.19-23] i pomniku historii², pozwala nam rozpatrywać imprezę w aspekcie turystyki militarnej. Uzupełnieniem przestrzeni militarnej są rekonstruowane *mikroeventy* zawarte w programie „Oblężenia Malborka”. W niniejszym opracowaniu to właśnie obecność w programie *mikroeventów* o specyfice militarnej jest elementem kluczowym do zdefiniowania wydarzenia, jako *eventu* militarnej turystyki kulturowej.

Granica między poszczególnymi formami turystyki, jakie generuje „Oblężenie Malborka” jest płynna. Dlatego drugim czynnikiem branym pod uwagę, przy próbie zdefiniowania charakteru wydarzenia są sami uczestnicy. Według Ratkowskiej [2010, s. 26-46] turyści *eventowi* to „turyści indywidualni lub rodziny albo grupy znajomych, rzadziej grupy turystyczne, które w określonych miejscach i określonym czasie odbywania się imprezy tworzą jedną wspólną i bardzo liczną, zazwyczaj, grupę widzów bądź bezpośrednich uczestników wydarzenia”. Dodatkowo wśród motywów, jakimi kierują się *eventowi* turyści militarni, w przypadku „Oblężenia Malborka”, znaczące będą zwłaszcza zainteresowanie historią, odtwórstwem historycznym (w szczególności batalistyką) oraz chęć zwiedzenia zamku w Malborku, jako obiektu militarnego [Mikos von Rohrscheidt i Jędrysiak 2011, s. 22-24].

² Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii. MP Nr 40 Poz. 420.

Program „Oblężenia Malborka”³

Każde wydarzenie, czy to kulturalne, czy sportowe, jak również atrakcja turystyczna nie może obejść się bez kramów i handlarzy oraz stoisk gastronomicznych. W przypadku Jarmarku Średniowiecznego ważna jest rekonstrukcja autentyczności, a nie komercjalizacja dziedzictwa, jaka zazwyczaj towarzyszy produktom silnie rozwiniętym turystycznie [Rekuć 2015 s. 120]. Oczywiście i w przypadku „Oblężenia Malborka” odwiedzający zamek mogą nabyć koszulkę z wizerunkiem swojego ulubionego bohatera filmowego, świecącą zabawkę, czy nową torebkę, a po „zakupie pamiątek” zjeść gofra z cukrem i „zabrać na drogę” oscypka prosto z Żuław. Podobnie jak na innych *eventach* odtwórczych, jak Dni Grunwaldu, zachowana jest wyraźna granica między „kolorowym jarmarkiem”, a kramami rzemieślniczymi rekonstruktorów. Te pierwsze zlokalizowane są wprawdzie częściowo w obrębie murów przedzamcza (to „prawo” przysługuje sponsorom wydarzenia i stoiskom oferującym wyroby regionalne), jednak nie zakłócają stylizacji średniowiecznego życia między murami zamkowymi.

Jarmark Średniowieczny, jak czytamy w zaproszeniu dla wystawców, utrzymany jest „w konwencji historycznej pod względem namiotu, aranżacji wystroju i ubioru obsługi”, zaś wystawcami są „rzemieślnicy i kramarze zajmujący się szeroko pojętym odtwórstwem średniowiecznym”⁴. Często wyroby oferowane odwiedzającym wykonywane są na kramach. Nie zabrakło oczywiście tablic „Zdjęcie w zbroi 10 złotych”, lecz amatorów średniowiecznych replik wśród osób, które często na „Oblężenie Malborka” trafiło przypadkiem, jest niewielu, a kramarz chce zarobić. Całość jarmarku, podobnie jak komercyjnych straganów stanowi raczej uzupełnienie programu, chociaż obozowiska rekonstruktorów, jak zwykle się mawiać potocznie, „nadają średniowieczny klimat”.

„Gród dziecięcy – historyczny plac zabaw” to program skierowany do najmłodszych uczestników wydarzenia. Seria warsztatów i animacji ma na celu szeroko pojętą edukację historyczną wśród dzieci. Dzieci za udział w pojedynczych warsztatach otrzymują pieczętki na dyplomie, które później mogą wymienić na krzyżackie monety – brakteaty, a te zaś na inne atrakcje (strzelanie z łuku, jazda konna). Ten punkt programu cieszy się bardzo dużą popularnością wśród rodzin z dziećmi, a ze względu na swój edukacyjny charakter, nie stanowi o militarnym charakterze wydarzenia. Podobnie jak wszystkie punkty programu oferta podwykonawcy na realizację „Grodu dziecięcego” zatwierdzana jest przez odpowiedni dział Muzeum Zamkowego w Malborku, w tym wypadku dział edukacji.

Pokaz machin oblężniczych jest typowym punktem programu o charakterze militarnym. W takiej formie pojawił się również pierwszy raz. Ze względu na brak informacji w programie wydarzenia o godzinach prezentacji machin w działaniu oraz peryferyjne (ze względów bezpieczeństwa) zlokalizowanie nie cieszył się dużym zainteresowaniem wśród odwiedzających⁵.

Półgodzinny pokaz tresury ptaków drapieżnych odbywał się w częstotliwości dwóch razy dziennie przez trzy dni. Nie był to program o ukierunkowaniu militarnym. Jednak czy sokolnictwo, jako technikę łowiecką stosowaną zarówno w okresie średniowiecza, jak i czasach późniejszych, można rozpatrywać w aspekcie edukacji historycznej? Pokaz cieszył się zainteresowaniem wśród uczestników „Oblężenia Malborka”, lecz uważam, że z punktu widzenia „możliwości obcowania” z dużymi ptakami drapieżnymi, które bardzo często przelatywały wprost nad głowami widzów, pokaz sokolniczy należy uznać za punkt programu

³ Podrozdział opracowany na podstawie strony www.oblezenie.zamek.malbork.pl, [1.12.2017 r.], obserwacji własnych oraz konsultacji z Muzeum Zamkowym w Malborku.

⁴ *Zaproszenie dla wystawców*, www.oblezenie.zamek.malbork.pl [1.12.2017 r.].

⁵ Wniosek formułowany na podstawie zachowania turystów, którzy przystawali przy nich z ciekawości, lecz na krótki czas. W przypadku punktów programu z wyznaczonymi godzinami prezentacji zauważono oczekiwanie uczestników.

o charakterze edukacji ornitologicznej, aniżeli kulturowej, czy historycznej.

W programie znalazły się trzy punkty z udziałem rycerstwa pieszego. W przeciwieństwie do roku ubiegłego żaden nie miał charakteru sportowego. Pokaz rycerski odbywający się na międzymurzu zachodnim skierowany był do najmłodszych uczestników „Oblężenia Malborka”. Reżyserowanej walce towarzyszył komentarz dotyczył między innymi stroju rycerzy i historycznych przyczyn potyczek. W pokazy były zaangażowane również dzieci, mogące walczyć z rycerzem przy użyciu piankowych mieczy treningowych. Inaczej wyglądały pokazy rycerskie skierowane do widzów dorosłych. Te odbywały się w fosie północnej, w szrankach, jednak nie miały charakteru sportowej walki turniejowej. Komentarz towarzyszący scenkom potyczkowym, nazywał elementy uzbrojenia i zastosowane techniki walki. Uważam, że przez swój silny przekaz edukacyjny należy traktować go, jako element edukacji militarnej. Podobnie klasyfikuję turniej sprawności rycerskiej. Wykorzystano w nim współczesne maszyny Pagińskiego, pokazujące sprawność techniczną użycia miecza. Niemniej zauważono duże zainteresowanie uczestników tymi punktami programu, co potwierdzają również przeprowadzone badania ankietowe.

Pokazy artyleryjskie, ze względu na huk wystrzałów i swąd prochu bardzo często były negatywnie odbierane przez uczestników wydarzenia. Pokaz broni czarno prochowej nie ograniczał się wyłącznie do średniowiecznych hakownic i bombardów. Ten punkt programu miał charakter silnie militarny. W komentarzu towarzyszącemu pokazowi przedstawiono historię artylerii i rozwoju broni czarno prochowej oraz techniki użycia poszczególnych jej rodzajów. Wprawdzie przeprowadzone badania ankietowe nie potwierdziły dużego zainteresowania uczestników tym punktem programu, jednak zaobserwowano znaczną frekwencję widzów. W aspekcie batalistycznym rozpatrywać należy również turniej konny oraz stałe stanowisko łuczniczo-kusznicze.

W programie znalazły się również elementy kulturalne, jak koncerty muzyki dawnej, teatryki marionetkowe, pokazy tańca z flagami. Aspektem przekazu kultury średniowiecznej była również prezentacja rekonstrukcji strojów dawnych.

Najczęściej powtarzanymi punktami niestałymi były wszelkie pokazy rycerskie. Łącznie odbyły się 49 razy, co stanowi 45% niestałych punktów programu. Drugim najczęściej powtarzanym punktem był teatr marionetkowy, zarówno w przedstawieniu scenicznym, jak i stolikowym. Łącznie odbyły się 24 spektakle. *Mikroeventy* o charakterze kulturalnym stanowiły 41% wszystkich niestałych punktów programu. Pokazy o charakterze militarnym stanowiły łącznie 61% niestałych *mikroeventów* podczas „Oblężenia Malborka”. Tak duży udział wydarzeń związanych ze średniowieczną kulturą rycerstwa i batalistyką pozwala traktować tam wydarzenie, jako średniowieczny *event* militarny.

Tab. 1. Częstość występowania punktów programu

Punkt programu	Piątek	Sobota	Niedziela	Razem
Pokazy sokolnicze	2	3	2	7
Pokazy rycerskie	12	20	17	49
Pokazy artyleryjskie	2	4	4	10
Pokazy strojów	3	4	3	10
Pokazy konne	2	3	3	8
Teatr średniowieczny	7	10	7	24
Muzyka średniowieczna	2	3	3	8
Taniec z flagami	4	4	7	8

Źródło: opracowanie własne na podstawie programu „Oblężenia Malborka” 2017

Oddzielnym przedmiotem analizy są biletowane punkty programu. Są to „Inscenizacja Oblężenia Malborka”, „Rycerska przygoda na zamku – nocne zwiedzanie” i „Światło i dźwięk”. Ze względu na obecność spektaklu „Światło i dźwięk” w stałej ofercie sezonowej Muzeum Zamkowego w Malborku ten punkt programu pomija się w omówieniu.

Nocne zwiedzanie w formule rycerskiej przygody na zamku⁶ oferowane było podczas „Oblężenia Malborka” po raz drugi. Prócz iluminacji obiektu, zaangażowano ok. 100 rekonstruktorów, którzy swoją obecnością „ożywiają” życie zamkowe. Trasa pomijała wystawy stałe i czasowe, a czas zwiedzania wynosił ok. 1,5 godziny. Mimo znacznej frekwencji, zachowana została drożność trasy zwiedzania, co w odwiedzanej przez kilka tysięcy turystów dziennie warowni jest częstym problemem.

Szacuję, że Inscenizację „Oblężenia Malborka” mogło oglądać nawet 10 tysięcy widzów⁷. Jak wykazały przedstawione poniżej badania dla wielu uczestników „Oblężenia Malborka”, to właśnie nocne widowisko jest docelowym punktem programu. W ciągu la zmieniała się również formuła widowiska. W pierwszych edycjach „Oblężenia Malborka” to właśnie nocne widowisko stanowiło rdzeń produktu oferowanego przez Muzeum Zamkowe w Malborku i Stowarzyszenie Anno Domini 1410. Inscenizacja batalistyczna i towarzyszący jej powrót wojsk krzyżackich były współczesną kontynuacją odbywającej się tydzień wcześniej rekonstrukcji bitwy grunwaldzkiej. W latach późniejszych rekonstrukcja historyczna, poprzez udział profesjonalnych aktorów była spektakularnym pokazem teatralnym. Wtedy też odnotowywano największą frekwencję. W 2006 r., podczas trzech dni „Oblężenia Malborka” sprzedano 26 tysięcy biletów wstępu do muzeum, szacując, że w imprezie mogło wziąć udział nawet 100 tysięcy osób [Hochleitner 2016a, s. 176-180]. W latach 2014-2015 zrezygnowano z nocnego widowiska na rzecz mniejszych inscenizacji, kilkakrotnie powtarzanych w ciągu dnia. Przywoływana wcześniej dyskusja medialna i oczekiwania społeczności lokalnej oraz turystów, doprowadziła do powrotu do realizacji nocnego widowiska. Inscenizacja batalistyczna w latach 2016-2017 realizowana była przez profesjonalny teatr średniowieczny odpowiedzialny między innymi za inscenizację grunwaldzką. Oprawa słowno-muzyczna towarzysząca rekonstrukcji, z zachowaniem nawiązania stylistycznego do odtwarzanej epoki, realizowana była przez muzyków z grupy Shannon.

W 2016 r. pokaz piątkowy traktowany był, jako próba generalna, zaś sobotni, jako występy właściwe. W 2017 r. oba występy traktowane były, jako właściwe. Wyprzedanie biletów (na sobotni pokaz jeszcze przed „Oblężeniem Malborka”) świadczy o dużym popycie na tego typu widowiska. Pokazuje również jak silne jest oddziaływanie rynku turystycznego na kreowanie produktów turystycznych. Z punktu widzenia wydłużenia weekendowego ruchu turystycznego warto rozważenia byłaby realizacja widowiska również w czwartek lub niedzielę.

Metody badań

Zastosowaną metodą badawczą był sondaż diagnostyczny z wykorzystaniem ankiety przeprowadzony w dniach 21-23 lipca 2017 r. podczas Festiwalu Kultury Średniowiecznej „Oblężenie Malborka”. Kwestionariusz konstrukcji własnej składał się z 6 pytań o charakterze otwartym, 3 pytań zamkniętych i 4 półotwartych oraz metryki osobowej. Ankieta złożona była z dwóch części dotyczących oceny atrakcyjności wydarzenia oraz przeglądowej aktywności turystycznej uczestników wydarzenia. W opracowaniu wykorzystano tylko odpowiedzi na pytania odnoszące się do tematu artykułu, pomijając ocenę atrakcyjności wydarzenia. Badania przeprowadzono na terenie zamku niskiego, gdzie odbywały się *mikroeventy* organizowane przez Muzeum Zamkowe w Malborku.

⁶ Nocne zwiedzanie zamku jest stałą ofertą fabularyzowaną oferowaną przez Muzeum Zamkowe w Malborku. Trasa zwiedzania pomija wystawy stałe i czasowe. Grupę oprowadza przewodnik w stroju krzyżackim, a efektem uatrakcyjnającym zwiedzanie jest iluminacja obiektu.

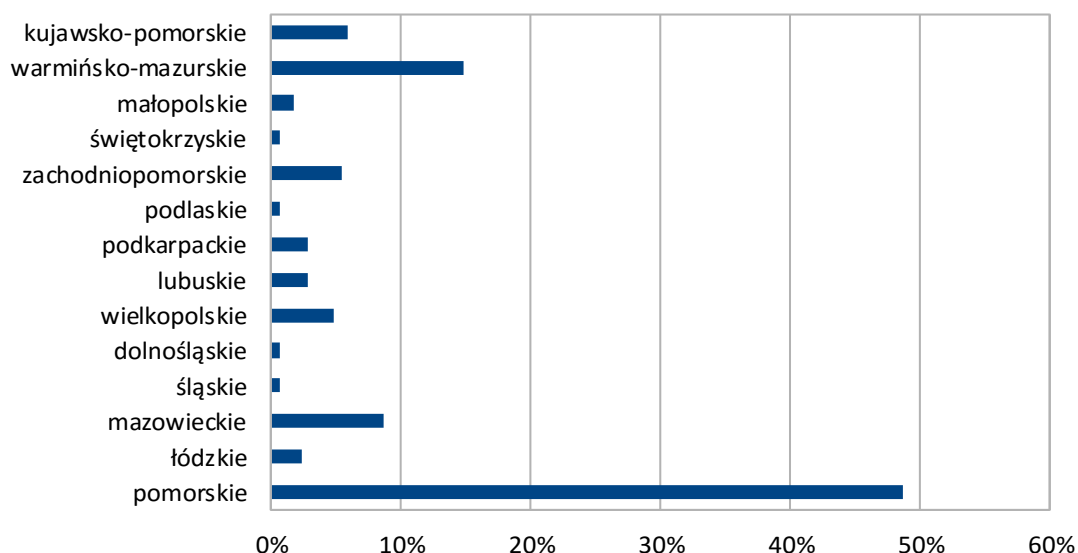
⁷ Prócz sprzedaży wszystkich biletów na trybuny mogące pomieścić jednorazowo 3 tysiące osób, wielu widzów spektakl oglądało „zza barierki”.

W opracowaniu nie przeprowadzono analizy statystycznej, a jedynie procentowe zestawienie pozyskanego materiału ilościowego. W każdym zestawieniu suma odpowiedzi równa się 100%.

Ankietowani byli bezpośrednimi uczestnikami wydarzenia. Ostatecznie próba badawcza wynosiła 311 osób. Nie prowadzono przy tym rejestru odmowy ankietowania. Według danych pozyskanych od Muzeum Zamkowego w Malborku w ciągu trzech dni „Oblężenia Malborka” sprzedano 20 tysięcy biletów wstępu do muzeum (łącznie z nocnym zwiedzaniem). Muzeum szacuje, że w „Oblężeniu Malborka” wzięło udział około 30 tysięcy uczestników.

Uczestnicy „Oblężenia Malborka”

7% respondentów stanowili mieszkańcy Malborka. Tak niski udział społeczności lokalnej w ogólnej liczbie uczestników jest podstawą do analizy imprezy w kontekście wydarzenia generującego ruch turystyczny. Spośród respondentów 66% stanowiły kobiety, 34% mężczyźni. Struktura wieku badanych przedstawia się następująco: 16-20 lat – 14%, 21-26 lat – 11%, 27-35 lat – 23%, 36-50 lat – 39%, 50 lat i więcej – 14%. Osoby pracujące stanowiły 75% badanych. Osoby deklarujące edukację na poziomie szkoły średniej i studiów stanowiły 14% badanych. Zaskakujące jest pochodzenie respondentów. Aż 49% ogółu badanych pochodzi z województwa pomorskiego. Również kolejne w udziale deklaracje dotyczyły województw sąsiednich: warmińsko-mazurskie – 15%, kujawsko-pomorskie – 6%, zachodniopomorskie – 6%, wielkopolskie – 5%. Tylko 15% badanych pochodziło z innych województw.

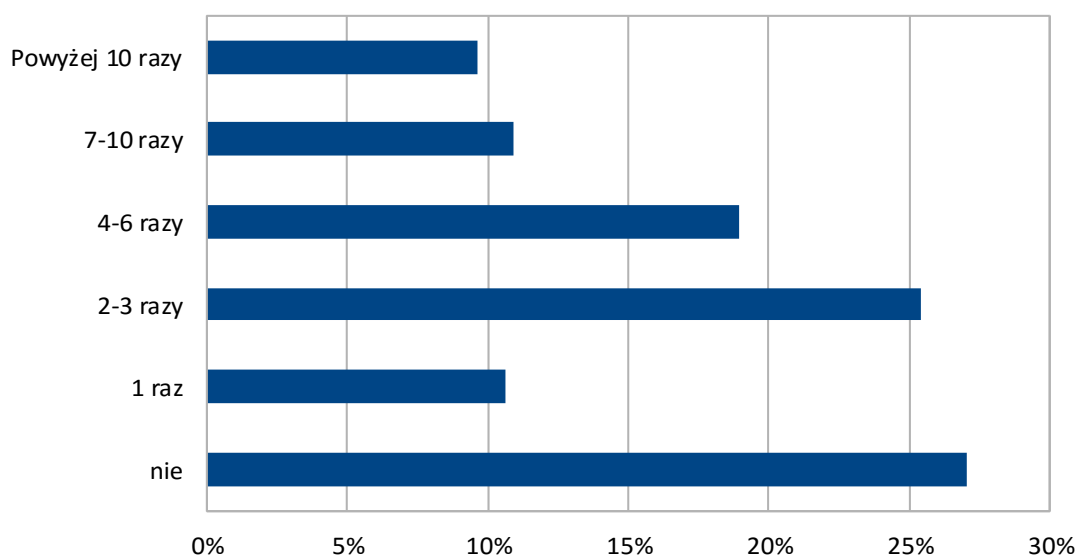
Ryc. 1. Pochodzenie respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych

„Oblężenie Malborka” ma silne oddziaływanie regionalne. Mimo niskiego udziału społeczności lokalnej w ogólnej liczbie badanych, odwiedzający Zamek w Malborku podczas imprezy pochodzą z niedalekiej okolicy. Badania przeprowadzone na zlecenie Narodowego Centrum Kultury [2016, s. 20] wykazały, że uczestnicy wydarzeń o charakterze odtwórczym uczestniczą w nich celowo, jeżeli odbywają się one w obrębie powiatu lub gminy (27%),

rzadziej województwa (18,2%). Jednocześnie aż 21,6% zadeklarowało, że nigdy nie wyjechało celowo na rekonstrukcję, nawet w obrębie powiatu, czy gminy.

Uczestników zapytano o wcześniejsze wizyty w Muzeum Zamkowym w Malborku. 27% spośród badanych nie było wcześniej w murach zamkowych. 11% odwiedziło muzeum wcześniej 1 raz, a 25% 2-3 razy. 19% badanych wskazało, że było w Muzeum Zamkowym w Malborku 4-6 razy. 10 i więcej razy zamek odwiedzało 10% badanych. Warto zaznaczyć, że udział społeczności lokalnej na poziomie 7%, mieści się w tej grupie. Niemniej liczba wizyt powrotnych wynosząca 73% jest bardzo wysoka. W przypadku obiektów o charakterze muzealnym udział wizyt powrotnych jest nieznaczący [Mierzwiński 2005, s. 198]. Tymczasem przeprowadzone badania pokazują, że większość respondentów zamek w Malborku odwiedziło więcej niż 1 raz.

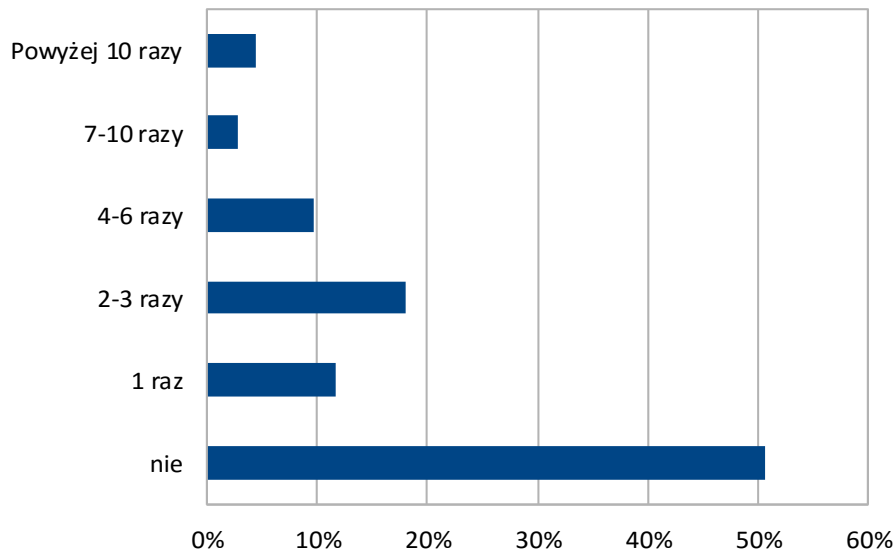

Ryc. 2. Wcześniejsze wizyty respondentów w Muzeum Zamkowym w Malborku

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych

Istotne z punktu widzenia przedmiotu badań są wizyty powrotne w celu uczestniczenia w „Oblężeniu Malborka”. Aż 51% badanych nie uczestniczyło wcześniej w wydarzeniu. Wcześniejsze uczestnictwo w imprezie 1 raz zadeklarowało 12% ankietowanych. Większą ilość wskazań zanotowano dla przedziału 2-3 razy. Takiej odpowiedzi udzieliło 18% respondentów. Zauważalne jest, że badani częściej powtórnie odwiedzają Muzeum Zamkowe w Malborku niż ponownie uczestniczą w „Oblężeniu Malborka”. Tylko 49% ogółu badanych uczestniczyło wcześniej w wydarzeniu. Świadczyć to może o większej atrakcyjności zamku w Malborku niż *eventu*, bądź zwiedzeniu krzyżackiej warowni i powtórny przyjeździe do miasta na „Oblężenie Malborka”. Jednak badania przeprowadzone przez Narodowe Centrum Kultury pokazują, że „Oblężenie Malborka” jest drugą, po Bitwie Grunwaldzkiej, najczęściej wskazywaną imprezą odtwórczą, w której uczestniczyli ankietowani. Warto zaznaczyć, że badania te były przeprowadzane na kilku wydarzeniach rekonstrukcji historycznej, jednak pomijały „Oblężenie Malborka”. Pokazuje to, że badany *event* ma silną markę wśród tego typu wydarzeń.

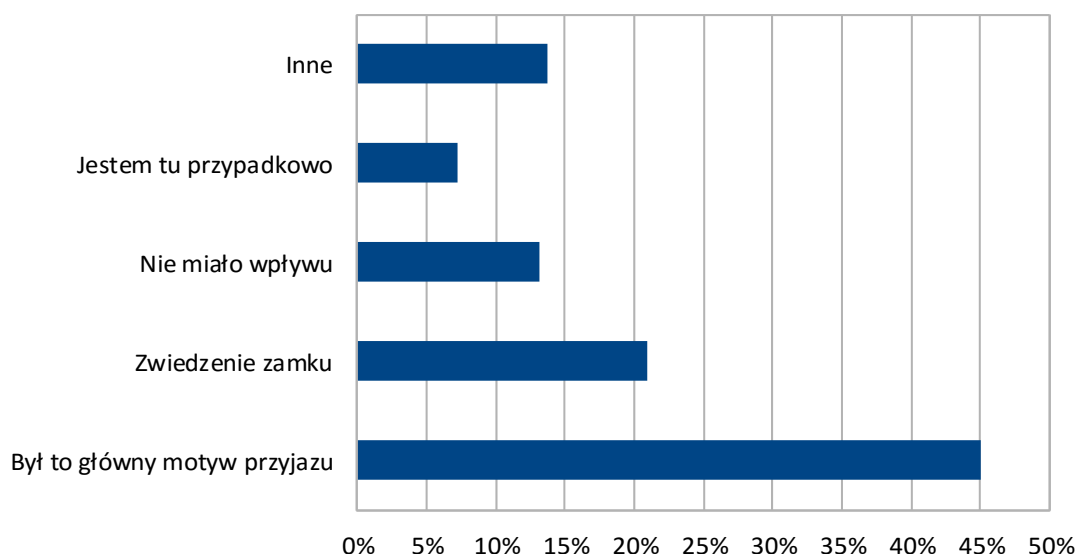

Ryc. 3. Wcześniejsze uczestnictwo respondentów w „Oblężeniu Malborka”

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych

Uczestników zapytano o zależność decyzji o odwiedzeniu zamku w Malborku od odbywającego się wydarzenia. 45% badanych wskazało, że „Oblężenie Malborka” było głównym motywem przyjazdu do Malborka. Spośród respondentów 21% wskazało, że wydarzenie było czynnikiem dodatkowym, a ich głównym motywem było zwiedzenie Muzeum Zamkowego. Kolejne 13% badanych nie uzależniało chęci odwiedzenia Muzeum Zamkowego od „Oblężenia Malborka”. 7% badanych wskazało, że na „Oblężeniu Malborka” pojawiło się przypadkowo. Łączy się to z wcześniejszymi wynikami małej liczby przyjazdów powrotnych celem uczestniczenia w wydarzeniu. Mimo odbywania się wydarzenia znaczna liczba respondentów kierowała się chęcią zwiedzenia zamku, a nie udziałem w nim.

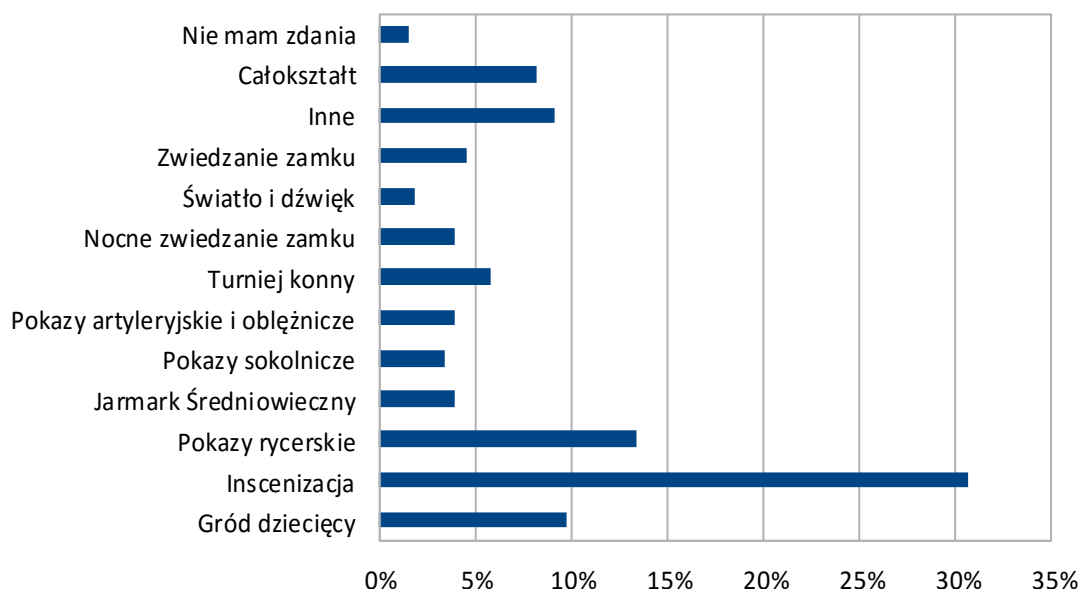

Ryc. 4. Wpływ „Oblężenia Malborka” na decyzję respondentów o przyjechaniu do Malborka

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych

W kolejnym pytaniu zapytano respondentów o to, który punkt programu jest dla nich najbardziej interesujący. Pytanie miało charakter otwarty, skąd duży udział odpowiedzi „inne” (9% ogółu badanych), w której zawarto odpowiedzi o pojedynczych wskazaniach. Najczęściej wskazywana była nocna inscenizacja Oblężenia Malborka. Takiej odpowiedzi udzieliło 31% ankietowanych. Kolejnymi wskazaniem były pokazy rycerskie (13%) oraz gród dziecięcy (10%). Ogółem wskazania na elementy programu stanowiące rdzeń militarnego charakteru „Oblężenia Malborka”, to jest nocna inscenizacja, pokazy rycerskie i artyleryjskie oraz turnieje konne, stanowiły 54%. Można stwierdzić, że większą część uczestników zainteresowały batalistyczne punkty programu.

Pytanie dotyczące motywów uczestniczenia w „Oblężeniu Malborka” miało charakter otwarty. Problematiczne było pogrupowanie otrzymanych odpowiedzi. O ile na przykład odpowiedź „gród dziecięcy” świadczy o pobycie rodzinnym, bądź zapewnieniu rozrywki dzieciom, tą i podobne odpowiedzi przypisano do podgrupy „Spędzenie czasu z rodziną”. Ze względu na cel pracy, jakim jest wyodrębnienie wśród ogółu uczestników turystów militarnych, najtrudniejsze w klasyfikacji było rozdzielanie turystów zainteresowanych historią od chcących poznać historię. Do motywu poznawczego sklasyfikowano odpowiedzi w wyraźnym zaznaczeniu w orzeczeniu: „poznać”, „zobaczyć”, „zwiedzić”. Odpowiedzi deklarujące typu: „lubię”, „interesuję się” przypisano do grupy „zainteresowanie historią”. W tej kategorii umieszczono również odpowiedzi będące bezkolicznikiem, jak: „historia”, „zamek”, „rycerze”, subiektywnie zakładając zainteresowanie kulturą średniowiecza badane osoby. Dla zachowania pełnego obiektywizmu w ocenie otrzymanych wyników przedstawione wyniki należałoby rozpatrywać w kategorii „motywy poznawcze i zainteresowanie historią”. Idąc za Jędrusiakiem i Rohrscheidtem, który wśród motywacji turystów militarnych rozróżniają zainteresowanie historią/wojskowością, czyli ukierunkowanie na doświadczenia związane z uczestnictwem w *eventie* oraz wyjazdy celem edukacji historycznej, czyli motywy poznawcze [Jędrusiak i Rohrscheidt 2011, s. 14-15] zdecydowałam się na próbę wyodrębnienia dwóch typów motywacji.

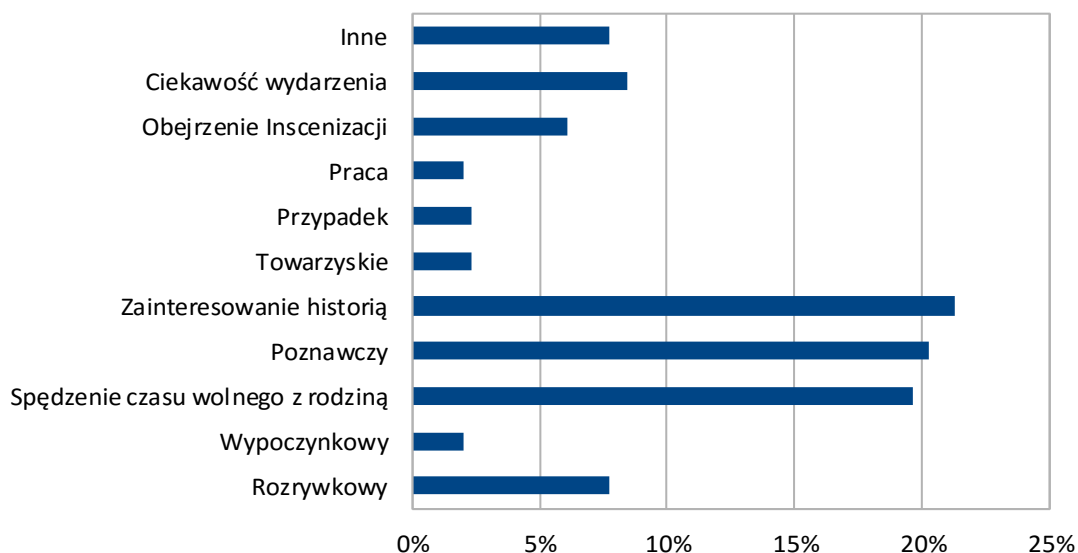
Ryc. 5. Punkty programu najbardziej interesujące respondentów

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych

Wśród respondentów najczęściej wskazywane były zainteresowania historyczne (21%). 20% badanych przyjechało w celach poznawczych. Ankietowani deklarowali zarówno chęć zwiedzenia i poznania historii malborskiej warowni, jak również kultury

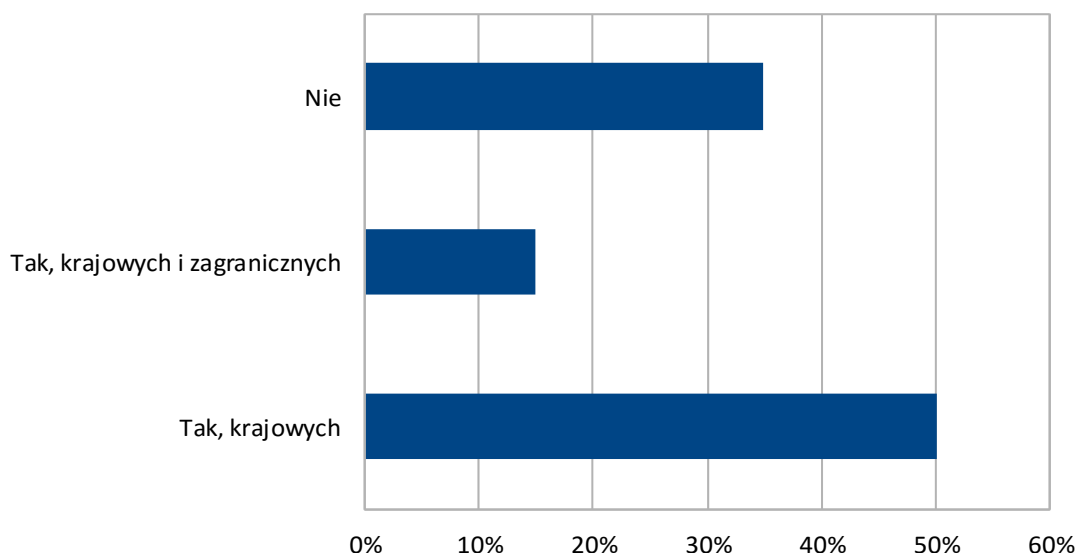
średniowiecznej poprzez uczestnictwo w *mikroeventach* odbywających się w murach zamkowych. Uczestnictwo w „Oblężeniu Malborka” było sposobem spędzenia czasu wolnego z rodziną i dziećmi dla 20% ankietowanych. Warto zaznaczyć, że zamek w Malborku jest celem wycieczek jednodniowych turystów wypoczynkowych, w dużej mierze rodzin z dziećmi, przebywających w pobliskich miejscowościach nadmorskich. Zdecydowałam się na wyodrębnienie grupy „Obejrzenie Inscenizacji”, ze względu na różnorodny aspekt tego widowiska. Z jednej strony inscenizacja batalistyczna, ze względu na swoje nawiązanie do wątków historycznych, ma charakter edukacyjny (poznawczy). Z drugiej przez swój teatralny charakter, jest wydarzeniem artystycznym. Nie bez znaczenia pozostaje również silne oddziaływanie medialne i promocyjne tego punktu programu. Niemniej 6% badanych wskazało, że uczestniczy w „Oblężeniu Malborka” w celu obejrzenia nocnej inscenizacji. Odpowiedzi 10% respondentów przypisano do kategorii „Ciekawość wydarzenia”. Badani w opisie wskazywali zarówno na ciekawy i różnorodny program oraz zaciekawienie jak wygląda wydarzenie (w tym wypadku badani często wskazywali na uczestniczenie w „Oblężeniu Malborka” po raz pierwszy). W grupie „Inne” (8% badanych) w większości zgrupowano odpowiedzi trudne do zinterpretowania i wynikające z braku zrozumienia pytania.

Wśród motywów, jakimi kierowali się uczestnicy „Oblężenia Malborka”, jako te o charakterze militarnym można wyodrębnić: chęć obejrzenia inscenizacji, zainteresowanie historią oraz motyw poznawczy. Turyści militarni stanowili 48% badanych. Biorąc pod uwagę wcześniejsze wskazanie przez 54% ankietowanych na zainteresowanie punktami programu o charakterze militarnym można stwierdzić, że połowa turystów biorących udział w „Oblężeniu Malborka” jest turystami militarnymi.

Ryc. 6. Motywy uczestniczenia respondentów w „Oblężeniu Malborka”

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych

Ryc. 7. Uczestnictwo respondentów w innych wydarzeniach odtwórstwa historycznego

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych

W kolejnym pytaniu respondentów zapytano o ich uczestnictwo w innych imprezach odtwórstwa historycznego. Pytanie miało charakter zamknięty jednokrotnego wyboru. 50% badanych wskazało, że uczestniczy w wydarzeniach o charakterze odtwórczym, ale tylko krajowym. 15% ankietowanych uczestniczy zarówno w wydarzeniach krajowych, jak i zagranicznych. Tylko 35% badanych wskazało, że nie uczestniczyło wcześniej w *eventach* odtwórczym. Przypomnę, że 51% respondentów zadeklarowało, że pierwszy raz uczestniczy w „Oblężeniu Malborka”, jednak dla części z nich nie jest to pierwsza impreza odtwórcza, w której uczestniczą. Również badania Narodowego Centrum Kultury [2016, s. 14] pokazują, że 64,5% ankietowanych uczestniczyło wcześniej w *eventach* odtwórczych.

Podsumowanie

Celem pracy było zbadanie, czy „Oblężenie Malborka” może być traktowane, jako *event* turystyki militarnej. W tym zamyśle przeprowadzono analizę programu wydarzenia. Stwierdzono obecność punktów o charakterze batalistycznym, jak Inscenizacja Oblężenia Malborka, pokazy rycerskie, pokazy machin oblężniczych i artyleryjskich, turniej konny. Kluczowe przy tym były częstotliwości powtórzeń poszczególnych punktów programu w ciągu trzech dni. Również chęć zwiedzenia Muzeum Zamkowego w Malborku, będącego krzyżackim zamkiem warownym należy traktować, jako pobudkę o charakterze militarnym. Wyraźny aspekt edukacyjny „Oblężenia Malborka” dotyczy również militariów: historia broni czarno prochowej, maszyny oblężnicze, strój waleczny rycerzy, techniki użycia broni białej, historia średniowiecznych turniejów pieszych i konnych. „Oblężenia Malborka” nie można rozpatrywać, zatem wyłącznie, jako *eventu* turystyki żywej historii. Impreza ma charakter militarny, a jej uczestników należy traktować, jako turystów militarnych.

Również badania ankietowe wykazały, że blisko połowa uczestników wydarzenia to zadeklarowani turyści militarni. Aż 73% procent respondentów odwiedziło zamek po raz kolejny. Nie bez znaczenia pozostaje regionalizacja ruchu turystycznego. Bliskie względem pochodzenia uczestników zlokalizowanie warowni, wpływa na ilość wizyt powrotnych. Dodatkowo deklaracja przez 45% respondentów, przyjazdu celem uczestniczenia

w „Oblężeniu Malborka”, pokazuje jak ważna w tworzeniu marki produktu turystycznego jest *eventyzacja* obiektów dziedzictwa. Problematyka ta wielokrotnie była poruszana przez badaczy [Kowalczyk 2009, Łukowski 2015, Rohrscheidt 2010].

41% badanych to świadomi turyści militarni (21% zainteresowanych historią i kulturą średniowiecza, 20% deklarujących przyjazd w celu poznawczym). Badania Narodowego Centrum Kultury pokazują, że wśród badanych uczestników wydarzeń odtwórstwa historycznego 37,3% zainteresowanych jest historią, zaś 14,1% militariami [2016, s. 11-12]. Mniejszy procentowy udział wśród badanych świadomego, pod względem zainteresowań, udziału w wydarzeniu wynikać może z rozpoznawalności obiektu i wydarzenia.

Idąc za Łukaszem Gawłem „to, co wielkie, niecodzienne, spektakularne, uznane, rozpoznawalne i przystępne, będzie na ogół faworyzowane, reszta zaś ignorowana” [2011, s. 72], malborska warownia i „Oblężenie Malborka” będą generować ruch turystyczny. W analizowanym przypadku ważne jest ukierunkowanie oferty (na typowy produkt turystyki militarnej) do konkretnej grupy odbiorców (turyistów militarnych). Działania edukacji historycznej realizowane podczas wydarzenia powinny być bardziej ukierunkowane na poznanie warownego charakteru warowni, który nie jest prezentowany w obecnym programie. Również forma współczesnej prezentacji walk rycerskich nie wpisuje się w tendencję rozwoju sportowych walk rycerskich. Aranżowane pokazy rycerskie nie są skierowane do turysty militarnego w szczególności zainteresowanego tą formą odtwórstwa historycznego. Druga, pod względem częstości ilość wskazań badanych, na pokazy walk rycerskich, jako interesujących (13%) powinna być dla organizatorów czynnikiem do rozwoju tego punktu programu. Warta rozważenia byłaby współpraca z Rycerską Kardą Polski⁸ na rzecz organizacji turnieju ligowego Sportowych Walk Rycerskich, bądź profesjonalnego turnieju towarzyskiego, na wzór turniejów o Miecz Grunwaldu realizowanych podczas Dni Grunwaldu⁹.

„Oblężenie Malborka” jest produktem turystyki militarnej, jednak, aby rozpatrywać je wyłącznie w tym aspekcie, należałoby zmodyfikować program. Wyzwaniem dla organizatorów jest również spełnienie zapotrzebowania turystów, co do możliwości uczestnictwa w inscenizacji wieczornej oblężenia. W tym wypadku wpłynęłoby to korzystnie na wydłużenie czasu trwania imprezy oraz problemy drożności infrastruktury drogowej oraz pojemności bazy noclegowej.

Bibliografia

- Biuro Badań Społecznych Question Mark, 2016, *Grupy rekonstrukcji historycznych – działania oddolne na rzecz krzewienia kultury narodowej. Raport z badań*, <http://www.nck.pl/upload/attachments/318583/Grupy-rekonstrukcji-historycznych-raport-z-badan.pdf>, [07.01.2018 r.]
- Chodyński A., 1998, *Uroczystość wręczenia certyfikatu UNESCO na Zamku w Malborku*, „Muzealnictwo”, nr 40, s. 19-23
- Gawęł Ł., 2011, *Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
- Hochleitner J., 2013, *Interpretacja przeszłości a inscenizacje historyczne na przykładzie bitwy grunwaldzkiej i oblężenia Malborka* [w:] M.F. Woźniak, T.F. de Rosset, W. Ślusarski (red.), *Muzeum. Formy i środki prezentacji I: Historia w muzeum*, Muzeum Okręgowe

⁸ Do tej pory organizacją Sportowych Walk Rycerskich na terenie Polski zajmowało się zawieszone jesienią 2017 r. Polskie Stowarzyszenie Walk Rycerskich. Jego obowiązki przejęła Rycerska Kadra Polski.

⁹ W przypadku turniejów grunwaldzkich, turnieje o Złoty i Srebrny Miecz Grunwaldu (miecz długi) oraz Złoty i Srebrny Pas Grunwaldu (miecz i tarcza) wpisały się na stałe w harmonogram turniejów towarzyskich, zaś jesienią odbywa się jeden z 6 turniejów ligowych mających na celu wyłonienie Mistrza Polski w Sportowych Walkach Rycerskich.

- im. L. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 102-112
- Hochleitner J., 2015, *Z dziejów inscenizacji bitwy grunwaldzkiej*, [w:] J. Hochleitner, W. Połom-Jakubowicz (red.), *Funkcje muzeum współcześnie. Wyzwania i interpretacje oferty muzealnej*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, s. 161-172
- Hochleitner J., 2016a, *Inszenizacje historyczne w Muzeum Zamkowym w Malborku* [w:] J. Hochleitner (red.) *Wyzwania turystyki kulturowej w Malborku*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2016, s. 167-185
- Hochleitner J., 2016b, „Ożywianie historii” w ofercie edukacyjnej Muzeum Zamkowego w Malborku, [w:] G. Kobrzeńska-Sikorska, A. Omelan (red.), *Sztuka i turystyka w przestrzeni kulturowej regionu*, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 25-40
- Hochleitner J., Rekuć I., 2017a, *Zarządzanie wydarzeniami muzealnymi na przykładzie „Obłężenia Malborka”*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1/2017, s. 143-159
- Hochleitner J., Rekuć I., 2017b, *O „ożywianiu historii” i współczesnych rycerzach na malborskim zamku*, [w:] J. Hochleitner, K. Polejewski (red.), *W służbie zabytków*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, s. 321-332
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa
- Kolber D., 2003b, *Event – bliskie spotkanie marketingowe*, „Marketing w Praktyce”, nr 9, s. 7-10
- Kolber D., 2003a, *Markowe wydarzenia*, „Marketing w Praktyce”, nr 11, s. 19-23
- Kowalczyk A., 2009, *Proces przekształcania zasobów kulturowych w atrakcje turystyczne (na przykładzie zagospodarowania turystycznego pól bitewnych)*, [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka - razem, ale jak?*, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, Łódź, s. 34-35
- Kuźniar W., 2010, *Obszary wykorzystania events marketingu w promocji walorów jednostki terytorialnej na przykładzie woj. podkarpackiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług. Marketing Przyszłości: Trendy. Strategie. Instrumenty. Partnerstwo i komunikacja w regionie”, nr 56, s. 359-368
- Łukowski K., 2015, *Muzeum – fabryka event’ów?*, [w:] J. Hochleitner, W. Połom-Jakubowicz (red.), *Funkcje muzeum współcześnie. Wyzwania i interpretacje oferty muzealnej*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, s. 155-159
- Maćkowiak P., Maćkowiak M., Graja-Zwolińska S., Jęczyk A., Spychała A., Uglis J., 2013, *Formy popularyzacji fortecznego dziedzictwa kulturowego. Studium przypadku imprezy Weekend Forteczny w Poznaniu – sylwetka uczestnika*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 5-32
- Mierzwiński M., 2005, *Muzeum Zamkowe w Malborku na szlakach turystycznych Europy*, „Muzealnictwo”, t. 46, s. 195-207
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Wykorzystanie średniowiecznych obiektów obronnych w Polsce w ramach różnych form turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, s. 4-25
- Mikos von Rohrscheidt A., 2016, *Zamek w Malborku na szlakach kulturowych. Analiza oferty i stanu integracji obiektów w systemy tematyczne*, [w:] J. Hochleitner (red.) *Wyzwania turystyki kulturowej w Malborku*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, s. 55-84
- Musiaka Ł., 2016, *Funkcja turystyczna zamków dawnego państwa krzyżackiego na przykładzie malborka*, [w:] J. Hochleitner (red.) *Wyzwania turystyki kulturowej w Malborku*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, s. 23-42
- Nowacki M., 2014, *Zarządzanie atrakcjami turystycznymi w świetle aktualnych badań*, „Folia Turistica”, nr 31, s. 31-51
- Nowacki M., 2017, *Jakość i autentyczność w percepcji osób zwiedzających festyn archeologiczny w Biskupinie*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 83-101

- Olejniczak A., 2013, *Event marketing jako jedna z form innowacji marketingowych w instytucjach naukowych i badawczych*, „Marketing i Rynek”, nr 10, s. 9-15
- Ratkowska P., 2010, *O festiwalu w kontekście turystyki kulturowej, czyli turystyka eventowa raz jeszcze*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6/2010, s. 26-46
- Rekuć I., 2015, *Turystyka alternatywna w województwie warmińsko-mazurskim – szanse i korzyści rozwoju na przykładzie agroturystyki*, [w:] S. Czachorowski, Ż. Kostyk, A. Zielińska (red.), *Warmia i Mazury – nasze wspólne dobro. cz. II*, wyd. Centrum Badań nad Dziedzictwem Kulturowym i Przyrodniczym, Akademicki Klub Turystyczny przy Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, Olsztyn, s. 115-124
- Rojek K., 2009, *Znaczenie pamiątek i rekonstrukcji historycznych epoki napoleońskiej w Polsce dla rozwoju turystyki kulturowej (biograficzno-historycznej)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, s. 4-27
- www.oblezenie.zamek.malbork.pl [1.12.2017 r.]
- Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach – Dziennik Ustaw nr 5 z 1997 poz. 24 z późniejszymi zmianami
- Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii. MP Nr 40 Poz. 420
- Ziębińska-Witek A., 2015, *Muzea wobec nowych trendów w humanistyce. Refleksje teoretyczne*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, t. 45, s. 97-115

"Siege of Malbork" as an event of military cultural tourism. Analysis of the profile of tourists taking part in the event.

Keywords: living history, museum, staging, teutonic castle,

Abstract

The Medieval Culture Festival "Siege of Malbork" has been permanently inscribed in the calendar of events of historical reenactment of the Middle Ages. A three-day event with numerous battle shows, a medieval craft fair, theater and old dance and educational games for children attracts tourists with various motivations as to participation in the event. This is a contribution to the analysis of the profile of tourists taking part in the event: their motives for participation, interest in history and historical reenactment in order to distinguish a group of military tourists.

The text presents the results of empirical research carried out on the participants of the "Siege of Malbork" on July 21-23, 2017. The analysis of the research results shows that the "Siege of Malbork" is attended by people aware of the historical value of the event, taking part in other national events of living history. In addition, the program of the event and its assessment by tourists were analyzed. It was stated that the "Siege of Malbork" is an event of military specificity, but its program requires modification, especially in the children's education offer.

Treść i forma map wykorzystywanych w turystyce historyczno-militarnej

Słowa kluczowe: mapa; treść mapy; turystyka historyczno-militarna

Abstrakt:

Artykuł dotyczy map przydatnych dla uprawiania turystyki historyczno-militarnej. Ponieważ może ona być przedmiotem zainteresowania osób o różnym doświadczeniu turystycznym, jak i zróżnicowanej wiedzy w zakresie historii, przyrody, czy techniki, oczekiwania turystów względem map ułatwiających podejmowanie tej formy aktywności są bardzo różne. Również fakt, iż te same miejsca związane z historią wojen i wojskowości bywają odwiedzane przez turystów z różnych krajów, a nawet odmiennych kręgów kulturowych, oznacza, że przygotowywane z myślą o nich mapy powinny spełniać szereg założeń dotyczących ich treści i formy, po to aby spełniały swoje zadania. W artykule przedstawiono założenia teoretyczne dotyczące wymogów, jakie powinny spełniać mapy powstające z myślą o osobach interesujących się turystyką historyczno-militarną, jak również zwrócono uwagę na ich formę. Omawiając problem zasygnalizowany w tytule, w artykule przywołano przykłady konkretnych map, wskazując na ich mocne i słabe strony w kontekście potrzeb użytkowników zainteresowanych turystyką historyczno-militarną.

Wprowadzenie

Według W. Kaprowskiego [1973, s. 46] mapa turystyczna powinna wykazywać następujące cechy: dawać dostateczną orientację w terenie, dostarczać informacje o urządzeniach turystycznych, podkreślać walory krajobrazowe terenu. Powyższy problem dobrze ujmuje G. F. McCleary Jr. [2009, s. 2], który – powołując się na M. Clawson¹ – wyróżnia kilka sytuacji, w których turyści posługują się mapami:

- (a) etap pojawienia się myśli o wyjeździe (*anticipation stage*),
- (b) etap planowania wyjazdu (*planning stage*),
- (c) etap wyjazdu do wybranego miejsca (*travel-to stage*),
- (d) etap pobytu w wybranym miejscu (*on-site activities stage*),
- (e) etap powrotu (*travel-from stage*),
- (f) etap wspomnień z wyjazdu (*recollection stage*).

W tym miejscu należy wspomnieć, jak autor prezentowanego tekstu pojmuje turystykę historyczno-militarną. Otóż pod tym terminem należy rozumieć wszelkie formy aktywności podejmowanej przez turystów, którzy kierują się – traktując to jako cel zasadniczy lub uboczny – chęcią odwiedzenia obiektów i miejsc związanych w różnym stopniu z przeszłością, a których wspólnym mianownikiem są aspekty dotyczące działań wojennych i szeroko pojmowanej wojskowości. Atrybutami tak rozumianej turystyki historyczno-militarnej są przede wszystkim obiekty wojskowe, miejscowości powstałe w danym miejscu z uwzględnieniem możliwości ich obrony, miejsca bitew i innych wydarzeń związanych z walkami zbrojnymi, miejsca urodzenia i śmierci wybitnych dowódców (niekiedy również żołnierzy, którzy wstawili się męstwem), muzea ze zbiorami dotyczącymi w różnym stopniu wojskowości, cmentarze, wojskowe, pomniki i inne formy upamiętnienia uczestników walk zbrojnych oraz ich ofiar, jak również współczesne wydarzenia nawiązujące do tradycji historyczno-militarnych. Inni autorzy na ogół zgadzają się z najważniejszymi fragmentami

¹ Dla przypomnienia: Marion Clawson (właściwie Robert Marion Clawson, 1905-1998) był na przełomie lat 50./60. XX w. jednym z czołowych amerykańskich ekonomistów zajmujących się teoretycznymi podstawami turystyki i rekreacji (http://www.foresthistory.org/ead/Clawson_Marion.pdf, 15.11.2014).

przytoczonej definicji, wprowadzając jednocześnie termin „kulturowe dziedzictwo militarne”, które należy rozumieć jako „...zasób miejsc, obiektów, przedmiotów i eventów związanych z wojskiem i konfliktami militarnymi, uznawany za wartościowy i godny ochrony” [Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 17].

Odnosząc się do ogólnych kwestii dotyczące map turystycznych, należy zwrócić uwagę, że w przypadku map umożliwiających i ułatwiających uprawianie turystyki historyczno-militarnej, kilka spraw ma szczególne znaczenie.

Po pierwsze, co dotyczy turystyki jako takiej, użytkownicy tej samej mapy mogą mieć bądź duże doświadczenie w korzystaniu z map, bądź też ich kontakt z mapą zakończył się na etapie szkoły podstawowej lub średniej.

Po drugie, wśród osób posługujących się tymi samymi mapami mogą znaleźć się zarówno osoby od lat uprawiające turystykę historyczno-militarną, jak i osoby których doświadczenia w tym zakresie są niewielkie. Dotyczy to nie tylko różnych doświadczeń w zakresie historii, geografii, wiedzy politycznej, a także (wcale nie tak rzadko) architektury, techniki itp., ale także w zakresie kartografii ogólnej (włączając w to topografię), kartografii historycznej oraz – *last but not least* – kartografii wojskowej. Oczywiście w uprawianiu turystyki historyczno-militarnej pomaga również wiedza w zakresie kartografii turystycznej oraz doświadczenie w posługiwaniu się takimi mapami.

Po trzecie, z samej istoty turystyki historyczno-militarnej wynika, że często te same mapy mogą być wykorzystywane przez turystów z różnych państw. Na ogół państw, które kiedyś były różnymi stronami w konfliktach zbrojnych. Można oczywiście przyjąć, że turyści z państw A i B odwiedzając pole bitwy X posługują się mapami wydanymi we własnym kraju i zgodnymi z obowiązującą w nich narracją historyczną, ale częściej się zdarza, że mapa dotycząca bitwy X jest wydawana w państwie, na terytorium którego się ona toczyła. Ponadto, co ma coraz większe znaczenie w epoce globalizacji, tą samą mapą mogą posługiwać się turyści z różnych krajów, posługujących się różnymi językami (i nie znający innych języków poza ojczystym), reprezentujący różne kręgi kulturowe, posługujący się różnymi formami pisma, mający różne doświadczenia w podróżowaniu do innych krajów itp. Ma to znaczenie poważniejsze niż to się na pozór wydaje, gdyż według A. M. MacEachren'a [1995, s. 160], różnice kulturowe oznaczają m.in. możliwość wystąpienie problemów nawet ze stosowaniem kolorów na mapach używanych w różnych kontekstach kulturowych oraz różny odbiór tych samych kolorów na mapach o zasięgu międzynarodowym,² co może dotyczyć również map wykorzystywanych w celach związanych z turystyką historyczno-militarną.³

Uwzględniając to co wyżej napisano i przechodząc do określenia celu prezentowanego niżej tekstu, uznano, że głównym celem artykułu jest wykazanie, iż mapy wykorzystywane w turystyce historyczno-wojskowej mają swoją specyfikę, która wyróżnia je spośród innych map turystycznych. Można przyjąć, co jest swojego rodzaju hipotezą, że różnice te dotyczą zarówno ich treści, jak i sposobu przekazu kartograficznego. W pierwszym przypadku dotyczy to konieczności jednoczesnego przedstawienia na mapie informacji geograficznych, historyczno-wojskowych i turystycznych. W drugim przypadku, forma przekazu kartograficznego powinna uwzględniać, że użytkownikami tych map mogą być osoby nie mające odpowiedniego przygotowania w zakresie geografii, a zwłaszcza kartografii, a także osoby nieposiadające wykształcenia historycznego i wojskowego. Oznacza to, że sposób prezentacji kartograficznej powinien być czytelny dla różnych grup użytkowników.

² Wolne tłumaczenie. W oryginale „This cultural difference suggests potential problems in trying to select colors for maps used in cross-cultural contexts or default colors in mapping systems for a multinational market (e.g. tourist maps)”.

³ Np. na radzieckich i rosyjskich mapach wojskowych własne wojska oznacza się kolorem czerwonym, a wojska przeciwnika kolorem niebieskim, a na mapach NATO odwrotnie.

Celem pobocznym badań leżących u podstaw przeprowadzonej analizy jest wykazanie, że złożoność problematyki związanej z mapami dedykowanymi osobom interesującym się turystyką historyczno-wojskową sprawia, iż większość z tych map zawiera poważne uchybienia natury kartograficznej. Autor przedstawianego tekstu nie jest z wykształcenia i zawodu ani historykiem ani wojskowym, ale według stanu jego wiedzy część z tego rodzaju map posiada również niedociągnięcia w zakresie prezentacji kartograficznej wydarzeń *stricto* historyczno-wojskowych.

Artykuł składa się z czterech zasadniczych części. Po ogólnym przedstawieniu cech, jakie wykazują mapy szczególnie przydatne dla uprawiania turystyki historyczno-militarnej, w kolejnych fragmentach szerzej omówiono tzw. mapy analogowe (z reguły występujące w postaci drukowanej na papierze bądź folii) oraz mapy cyfrowe. W odniesieniu do pierwszej grupy map, podzielono je na publikowane w przewodnikach, folderach, ulotkach itp. oraz na mapy wydawane w formie arkuszy. W czwartej części prezentowanego tekstu poświęcono uwagę mapom, które turysta może spotkać w odwiedzanym przez siebie miejscu na tablicach informacyjnych, czy w postaci specjalnie przygotowanych makiet. Artykuł kończy dyskusja, której częścią jest próba udzielenia odpowiedzi na przedstawioną wyżej hipotezę.

Kończąc część wstępną, należy zaznaczyć, że występujące w dalszej części tekstu określenie „mapa”, jest swojego rodzaju skrótem myślowym, gdyż obejmuje mapy właściwe, plany, prezentacje z wykorzystaniem narzędzi informatycznych oraz inne formy tzw. geowizualizacji. Wspólną cechą tych wszystkich środków przekazu wizualnego jest to, iż dotyczą one lokalizacji obiektów i zachodzących między nimi relacji przestrzennych.

Należy również dodać, że omawiając przytoczone niżej mapy autor starał się pomijać kwestie związane z ich poprawnością historyczną oraz wojskową, koncentrując się na sprawach kartograficznych. Niekiedy jednak trudno było oddzielić sprawy *stricto* kartograficzne od historyczno-wojskowych.

Cechy map przydatnych dla uprawiania turystyki historyczno-militarnej

Według B. Medyńskiej-Gulij [2003, s. 95] „Podstawową treścią mapy turystycznej jest warstwa topograficzna, która uzupełniona zostaje poprzez dodanie elementów niezbędnych jej użytkownikowi, czyli turyście”. W następnym zdaniu ta sama autorka pisze „Nie jest możliwe jednoznaczne wyodrębnienie elementów należących do tematu mapy, ponieważ można przyjąć, że całą treść topograficzną jest przydatna w orientowaniu się w terenie”. Wnioski sformułowane przez B. Medyńską-Gulij [2003, s. 95] są słuszne także dla większości map wykorzystywanych przez osoby uprawiające turystykę historyczno-militarną.

W przypadku znacznej części map przeznaczonych dla turystów interesujących się historią wojen i wojskowości i pokrewnymi zagadnieniami, można wyróżnić cztery warstwy tematyczne (ryc. 1):

- warstwę pochodzącą z mapy topograficznej lub ogólnogeograficznej;
- warstwę dotyczącą przedstawianych na mapie wydarzeń historycznych;
- warstwę obejmującą wojskowe aspekty prezentowanych na mapie wydarzeń historycznych;
- warstwę przedstawiającą stan zagospodarowania turystycznego.

Pierwsza z wymienionych wyżej warstw stanowi podkład mapy, natomiast trzy pozostałe są jej właściwą treścią i można je uznać za część tematyczną mapy.

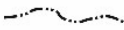

W jednym z tekstów autora tych słów [Kowalczyk 2015, s. 12], przytoczono opinię M. Roszczewskiej i W. Zalewskiego [2003, s. 17], którzy uznali, że w przypadku map turystycznych szczególne znaczenie mają dwie kwestie: jak powinien wyglądać podkład zaczerpnięty z mapy topograficznej, a także jakie elementy map topograficznych powinny być wykorzystywane przy sporządzaniu podkładu dla różnych rodzajów map turystycznych. Odnosząc się do tych zagadnień, należy zauważyć, że z punktu widzenia map wykorzystywanych w turystyce historyczno-militarnej szczególnie ważne jest drugie pytanie,

gdyż w zależności od potrzeb turystów podkład zaczerpnięty z mapy topograficznej może być bardzo ważnym elementem mapy (np. dla przybliżonego odtworzenia w terenie przebiegu danej bitwy) lub też jego znaczenie może być drugorzędne. To z kolei oznacza, że w pierwszej kolejności należy określić jaka kategoria turystów ma być głównym odbiorcą mapy, a dopiero potem zastanawiać się jakie elementy z mapy topograficznej powinny być uwzględnione na mapie adresowanej do turystów interesujących się tematyką historyczno-wojskową. Oznacza to, że przy opracowywaniu map historyczno-wojskowych trzeba uwzględniać propozycję G. F. McCleary Jr. [2009, s. 1-2], według którego każda mapa powinna być rozpatrywana z uwzględnieniem jej „tekstu” (*text*), „podtekstu” (*subtext*) i „kontekstu” (*context*). „Tekstem” mapy jest jej przewodni temat (główna treść), pod pojęciem „podtekst” G. F. McCleary Jr. [2009, s. 1-2] rozumie wszystko co wiąże się z redagowaniem mapy, stosowanymi znakami itp, natomiast „kontekstem” jest cel, dla którego wykorzystywana jest mapa.

Zdaniem cytowanego autora w przypadku kartografii turystycznej szczególnie ważny jest „podtekst”, gdyż często nadmiar różnych znaków kartograficznych (z którymi przeciętny turysta nie jest obeznany) powoduje, iż odbiorca ma poważne trudności z czytaniem mapy. Jednak w odniesieniu do map historyczno-wojskowych niemniej ważny jest „kontekst”, gdyż zupełnie inna będzie mapa, na której przedstawiona ma być ogólna sytuacja polityczno-wojskowa związana z daną wojną (czy bitwą), a inna, której główny celem jest przedstawienie wyłącznie działań militarnych. Różnica może polegać m.in. na tym, iż

w pierwszym przypadku stosowane będą sposoby prezentacji kartograficznej typowe dla geografii i historii, a w drugim znaki taktyczne zaczerpnięte z map wojskowych.

TREŚĆ MAPY		ZNAKI KARTOGRAFICZNE			NAPISY
		Punktowe	Linijowe	Powierzchniowe	
Treść podkładowa	Referencyjna	 Miejscowość	 Granica państwowa	 Jezioro	ŁÓDŹ Nazwa miasta
	Topograficzna	 Kościół	 Droga utwardzona	 Las	<i>Rawka</i> Nazwa rzeki
Treść tematyczna	Wojskowa	 Brygada pancerna strony B	 Kierunek natarcia strony A	 Rejon koncentracji wojsk strony B	II Korpus Nazwa związku operacyjnego strony A
	Turystyczna	 Pole namiotowe	 Żółty szlak turystyczny	 Obszar chroniony	<i>Hotel Zacisze</i> Nazwa obiektu turystycznego

Ryc. 1. Przykładowe znaki kartograficzne i napisy na mapach przydatnych w uprawianiu turystyki historyczno-militarnej z uwzględnieniem treści podkładowej i tematycznej mapy

Źródło: opracowanie Autora

Chociaż przyjmuje się, że pod względem przyjętych metod prezentacji kartografia turystyczna nie różni się zbyt wiele od kartografii topograficznej, to jednak w przypadku map opracowywanych z myślą o osobach interesujących się na przykład odwiedzaniem pól bitewnych sytuacja jest nieco inna. Głównym sposobem prezentacji kartograficznej

na mapach turystycznych są znaki punktowe i liniowe (sygnatury)⁴ oraz powierzchniowe (metoda zasięgu). Oznacza to, iż w kartografii turystycznej operuje się głównie metodami przedstawiające zjawiska jakościowe, najczęściej opisywane skalą nominalną, niekiedy również porządkową. Inaczej jest w przypadku map przeznaczonych dla turystów uprawiających turystykę historyczno-militarną, gdyż do wymienionych wyżej form prezentacji, dochodzą wspomniane wyżej znaki taktyczne. Na ogół są to sygnatury punktowe (geometryczne i symboliczne, ale niekiedy również obrazkowe) i sygnatury liniowe, rzadziej znaki powierzchniowe. Jednak w odróżnieniu od innych map, na mapach wojskowych bardzo często stosowanym środkiem prezentacji są również sygnatury literowe (np. „DP” dla oznaczenia dywizji piechoty), do których często dodana jest cyfra lub liczba (np. „12. DP”).

Inną specyfiką stosowanych na mapach wojskowych znaków taktycznych, co ma odzwierciedlenia na niektórych mapach kierowanych do turystów interesujących się turystyką historyczno-militarną, jest bardzo szerokie uwzględnianie zasady izomorfizmu. Dotyczy to zarówno izomorfizmu postaci, jak i izomorfizmu merytorycznego

Izomorfizm postaci zakłada, że podstawowym założeniem przy redagowaniu mapy powinno być, aby najwyższemu hierarchicznie stopniowi odpowiadały znaki najprostsze w formie oraz najbardziej abstrakcyjne. Im niższy stopień hierarchiczny, tym znak jest bardziej złożony w rysunku i zbliża się do postaci znaku obrazkowego. Wielka różnorodność faktów kategorii najniższej będzie reprezentowana przez znaki przypominające postać obserwowaną w rzeczywistości, a więc wykluczającą niepewność odczytania. W przypadku znaków taktycznych oznacza to, że dyslokacja pułku artylerii będzie wyrażona metodą sygnatury lub zasięgu i stosownym opisem, ale pozycja ogniowa zajmowana przez konkretne działo będzie przedstawiona umownym znakiem przypominającym działo (sygnatura symboliczna lub nawet obrazkowa). Z kolei izomorfizm merytoryczny oznacza, że różnym grupom faktów powinny odpowiadać grupy znaków różniące się między sobą wyraźnie dostrzegalnym, różnym kształtem (lub kolorem) przewodnim [Ratajski 1973, s. 77]. Stąd na przykład przyjęło się oznaczać wojska „własne” jednym kolorem, a „obce” innym.

W przypadku znaków taktycznych stosowanych na tego rodzaju mapach istotne jest również uwzględnianie zasady operatywności znaków, która oznacza możliwość łączenia znaków i ich elementów w celu uzyskania rozbudowanej treści informacyjnej znaku oraz w celu uzyskania jak największej oszczędności miejsca na mapie. Zgodnie z tą zasadą przede wszystkim należy przyjąć taki kształt przewodni znaku, aby łączenie znaków spełniało wymogi estetyki i miało sens logiczny. Trzon znaku powinien tworzyć rdzeń (morfem główny), to znaczy postać znaku, która, zachowując ten sam sens semantyczny, mogłaby być powtarzana w różnych kombinacjach rysunkowych. Rdzeń znaku powinien być wzbogacony o afiks (morfem poboczny), pod którym to terminem należy rozumieć element graficzny znaku uzupełniający morfem główny znaku oraz nadający mu dodatkową treść znaczeniową. W zależności od położenia afiksu w stosunku do znaku przewodniego można mu umownie przypisać odpowiednie znaczenie (może on być w górę od rdzenia, w dół itd.) [Ratajski 1973, s. 77-78).

Przedstawione wyżej rozważania można by kontynuować, jednak celem przedstawianej publikacji nie jest omawianie specyfiki map turystycznych, jak również nie jest jej celem zwracanie uwagi na specyfikę map taktycznych. W pierwszym przypadku zainteresowani tą tematyką czytelnicy mogą sięgnąć do tekstu autora tych słów z 2015 r., a w drugim przypadku wiele informacji na przedstawiony temat zawierają stosowne strony internetowe.

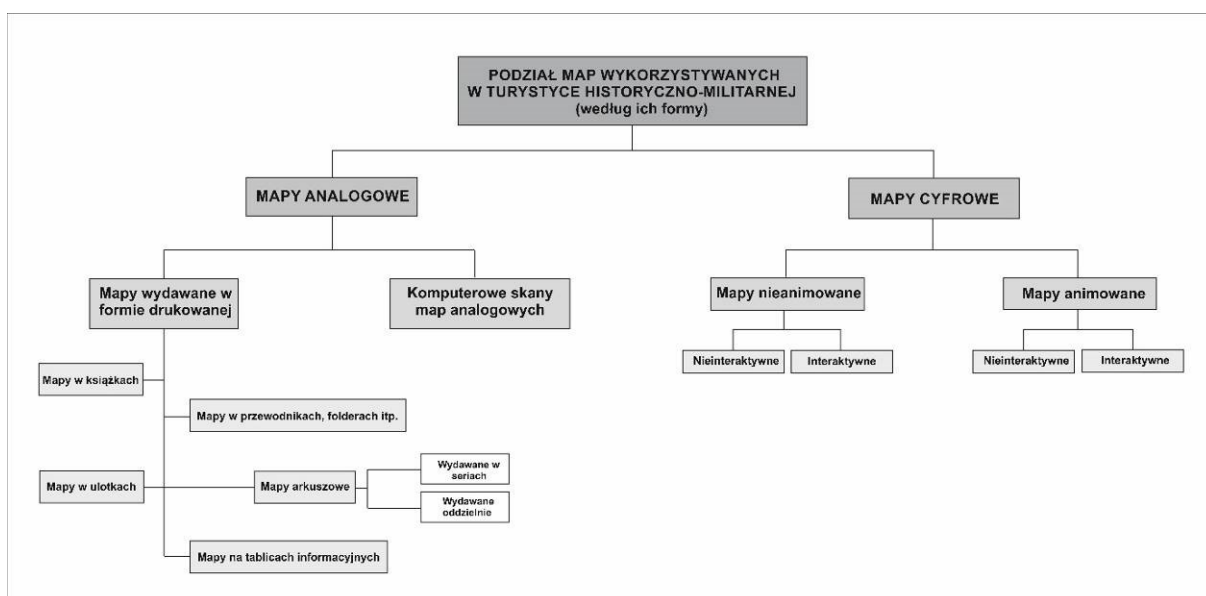
Na zakończenie tych rozważań należy poświęcić kilka zdań przyjętej metodzie analizy. Wychodząc od poglądów przyjętych we współczesnej kartografii [Żyszkowska, Spallek 2012, s. 20-25] mapa tematyczna – a za taką trzeba *ex definitione* uznać każdą mapę adresowaną do osób interesujących się turystyką historyczno-militarną – ma strukturę złożoną z następujących elementów:

⁴ W dalszej części artykułu określenia „znak” i „sygnatura” są stosowane zamiennie.

- treści podkładowej, która obejmuje (a) elementy mające pozwolić na jej dostosowanie do charakteru treści tematycznej, w przypadku map poddanych dalej analizie mogą to być rzeki, drogi, sieć osadnicza, granice państwowe, lasy itp.; (b) skalę mapy,
- treści tematycznej, którą stanowią informacje dotyczące zagadnień bezpośrednio związanych z turystyką historyczno-militarną,
- legendy.

Ponadto pod uwagę zostały wzięte takie części składowe struktury mapy, jak:
 (a) zgodność jej tytułu z treścią,
 (b) informacje tekstowe, zdjęcia itp.,
 (c) dołączenie do zasadniczego pola treści kartograficznej tzw. mapy lokalizacyjnej I powiększonego fragmentu mapy (tzw. kartonu) oraz innych elementów [Medyńska-Gulij 2012, s. 131].

Zaprezentowaną poniżej analizę map przeprowadzono odnosząc się do podziału map służących uprawianiu turystyki związanej z historią wojen i wojskowości zaproponowanego na ryc. 2.

Ryc. 2. Podział map przydatnych w uprawianiu turystyki historyczno-militarnej ze względu na ich formę

Źródło: opracowanie Autora

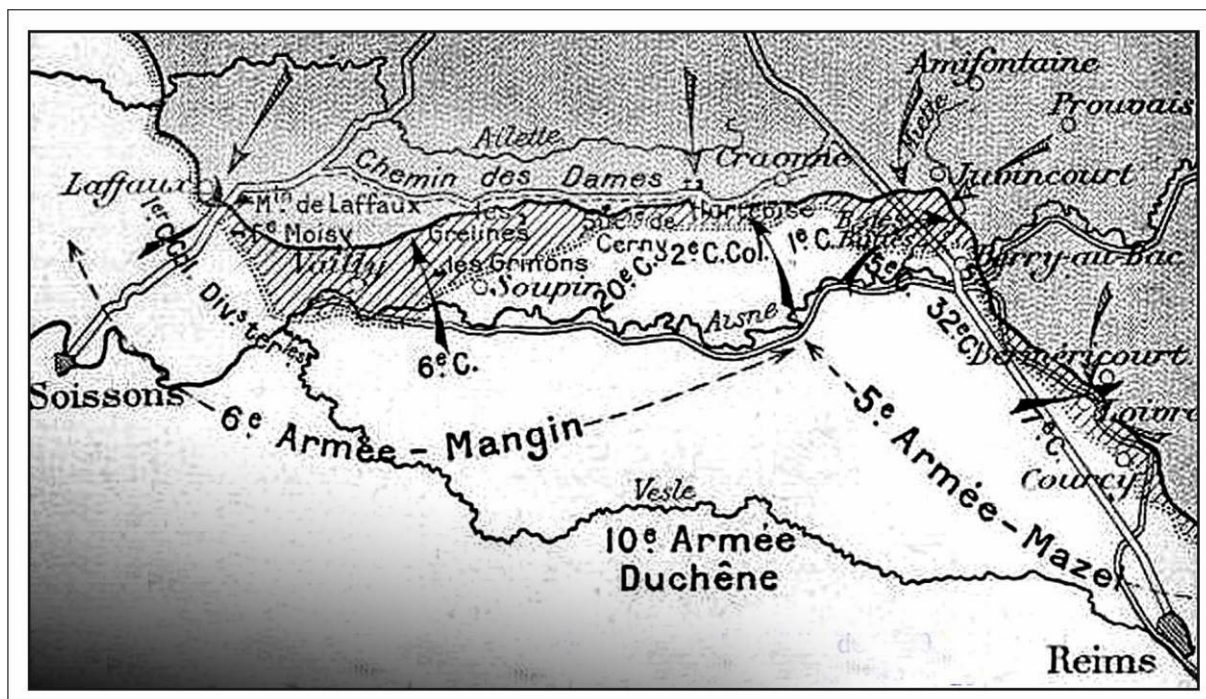
Przykłady map wykorzystywanych w turystyce historyczno-militarnej

MAPY ANALOGOWE

Trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy pojawiły się pierwsze mapy turystyczne specjalnie kierowane do osób interesujących się historią wojen i wojskowości. Wiadomo jednak, że na pewno był one wydawane we Francji już pod koniec I wojny światowej i w pierwszych latach bezpośrednio po jej zakończeniu. Początkowo były publikowane głównie w przewodnikach po polach bitewnych frontu zachodniego. O dużym zainteresowaniu tego rodzaju publikacjami może świadczyć fakt, iż tylko wydawnictwo MICHELIN et Cie. opublikowało 29 tego rodzaju przewodników. Jedną z takich map – zamieszczoną w przewodniku dotyczącym bitwy pod Chemin des Dames w 1917 r. przedstawiono na ryc. 3. Podobnie, jak i inne mapy z tych przewodników, była ona wykonana w technice czarno-białej, a zastosowane na niej środki prezentacji kartograficznej były ograniczone. Podobnie było ze szczegółowością rysunku. Należy jednak wziąć pod uwagę

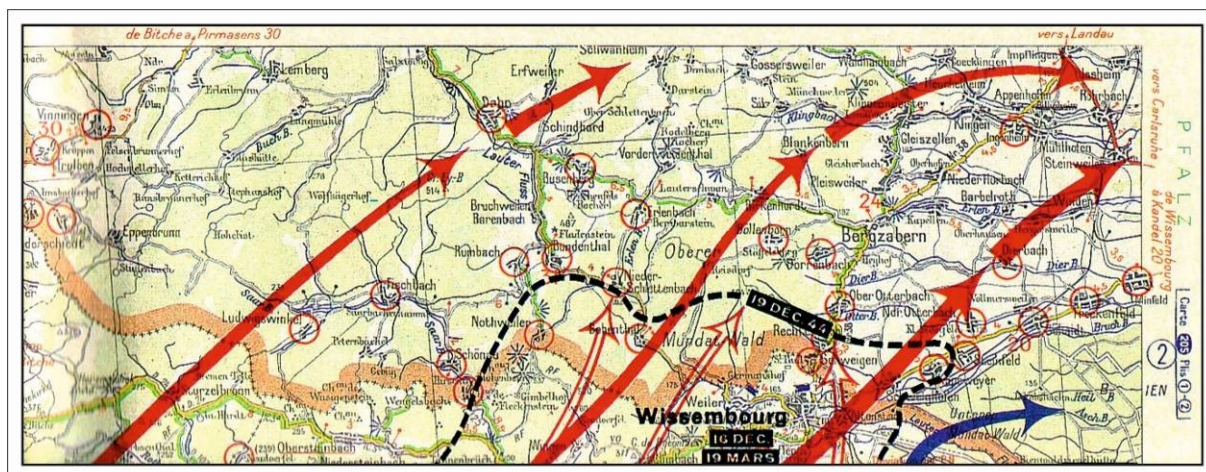

fakt, iż wydawane przez MICHELIN et Cie. przewodniki były adresowane nie tyle do osób pasjonujących się historią wojen i wojskowości, co raczej do uczestników niedawnych walk, którzy chcieli – korzystając z samochodu – odwiedzić miejsca, w których toczono boje.

Ryc. 3. Fragment mapy z wydanego w 1920 r. przez MICHELIN et Cie. przewodnika „Le Chemin des Dames” ukazującego przebieg walk w Szampanii (Francja) w kwietniu-październiku 1917 r.

Źródło: La bataille du chemin des Dames, le contexte, <http://historyweb.fr/wp-content/uploads/2014/07/chemin-des-dames-premiere-guerre-mondiale-site-histoire-historyweb-3.jpg?x82533> (20.10.2017).

Ryc. 4. Fragment mapy przedstawiającej przebieg walk w Alzacji (Francja) w latach 1944-1945. Podkładem mapy wydanej przez MICHELIN et Cie. jest mapa samochodowa.

Źródło: opracowanie Autora na podstawie Bataille d'Alsace. Nov. 1944 – Mars 1945, Pneu Michelin, 104, Réimpression de la carte historique de 1947/Battle of Alsace. Nov. 1944 – March 1945, Pneu Michelin, 104, Reprint of the 1947 map, 1992, MICHELIN et Cie., Clermont-Ferrand.

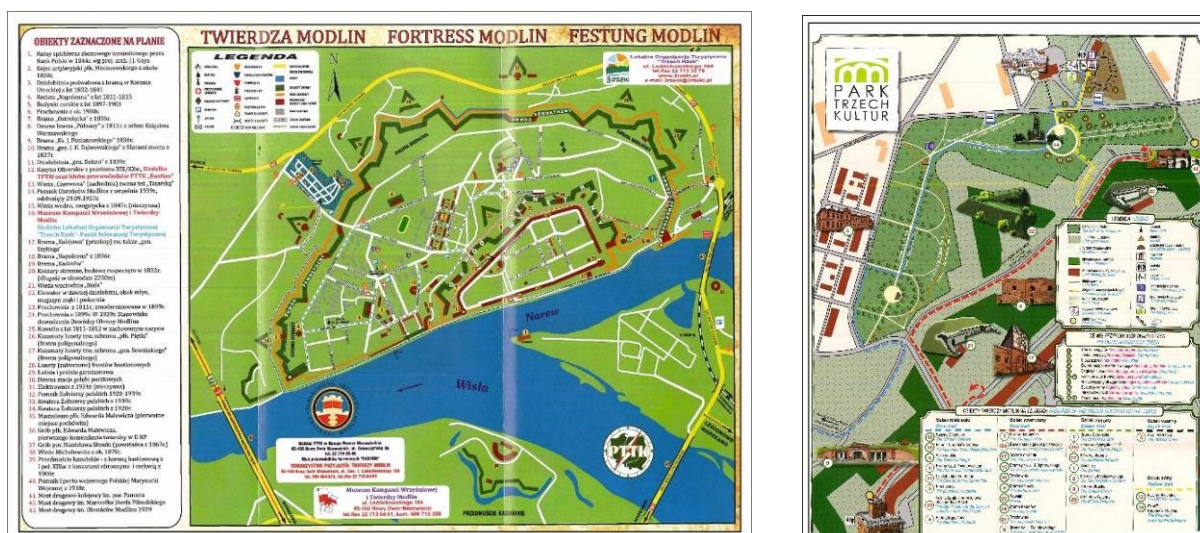
To samo wydawnictwo opublikowało po II wojnie światowej cztery mapy dotyczące walk na terenie Francji w latach 1944-1945. Trzy z nich dotyczyły wybranych regionów (Alzacja, Normandia i Prowansja), a jedna – zatytułowana „Voie de la liberté” („Droga Wyzwolenia”) – przedstawiała przebieg głównych działań wojennych, które doprowadziły

do odzyskania Francji przez wojska alianckie. Wspólną cechą tych map było wykorzystanie jako podkładu map samochodowych w skali 1:200 000. Tym samym, aby mapy były nadal czytelne, temat związany z przebiegiem działań wojennych został pod względem środków przekazu kartograficznego ograniczony. Na mapach przedstawiono jedynie kierunki uderzeń sił alianckich, opisując większe jednostki oraz ważniejsze miasta i daty ich zajęcia. Wycinek jednej z takich map przedstawiono na ryc. 4. Kolorem czerwonym przedstawiono na niej kierunki działań armii amerykańskiej, a kolorem niebieskim kierunki natarcia wojsk francuskich. W obu przypadkach posłużono się metodą sygnatury liniowej, a strzałki nawiązują do sygnatur wektorowych. Czerwonym kółkiem zaznaczono miejscowości dotknięte większymi zniszczeniami. Na rycinie można jeszcze dostrzec zaznaczony czarną przerywaną linią przebieg linii frontu (z podaną datą), jak również (w dolnej części wycinka) datę natarcia konkretnych jednostek. W prawym dolnym rogu mapy „Bataille d’Alsace. Nov. 1944 – Mars 1945, Pneu Michelin, 104, Réimpression de la carte historique de 1947/Battle of Alsace. Nov. 1944 – March 1945” zamieszczono dodatkową legendę (legenda podkładowej mapy samochodowej była w górnym prawym rogu) dotyczącą wydarzeń z lat 1944-1945. Są w niej jedynie cztery znaki: strzałki kierunków natarcia (czerwona i niebieska), data wyzwolenia miasta, data natarcia oraz sygnatura punktowa, dla wskazania miast objętych zniszczeniami. Poza główną mapą, na arkuszu w jej bezpośrednim sąsiedztwie, znalazł się opis działań wojennych, jakie miał miejsce w Alzacji na przełomie lat 1944/1945 oraz kilka map dotyczących ogólnego ich przebiegu.

Mapy w przewodnikach i folderach poświęconych turystyce historyczno-militarnej

Do publikacji szczególnie użytecznych dla osób uprawiających turystykę historyczno-militarną należą przewodniki, foldery, ulotki itp., w których są co prawda zamieszczone mapy, ale główny nacisk został przez ich wydawców i redaktorów położony na opis wydarzeń mających miejsce w przeszłości.

Ryc. 5a-b. Mapy Twierdzy Modlin (województwo mazowieckie). Po lewej stronie mapa z folderu „Twierdza Modlin” (ryc. 5a). Po prawej stronie mapa z publikacji „Przewodnik. Twierdza Modlin. Park Trzech Kultur” (ryc. 5b).

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Twierdza Modlin”, bez roku wydania, Wydano na zlecenie Burmistrza Miasta Nowy Dwór Mazowiecki, Nowy Dwór Mazowiecki; „Przewodnik. Twierdza Modlin. Park Trzech Kultur”, bez roku wydania, bez miejsca wydania.

Jako pierwszy przykład mapy pochodzącej z folderu posłuży przedstawiona na ryc. 5a mapa twierdzy w Modlinie. Choć nie ma ona skali, posiada legendę, w której znalazło się aż 26 znaków kartograficznych. Jednak tylko niewielka część znaków dotyczy twierdzy, a w dodatku zostały one umieszczone na końcu legendy. Są to znaki (sygnatury liniowe)

przedstawiające: obiekty ziemne (kolor zielony), mury obronne (kolor pomarańczowy), murowane obiekty zabytkowe (kolor brązowy) oraz szlaki, które zaznaczono w kolorach czerwonym, niebieskim i szarym (szlaki główne) oraz żółtym i czarnym (szlaki łącznikowe). Poza tymi znakami na treść mapy składają się sygnatury przedstawiające lokalizację szkół, stacji benzynowych, aptek, przychodni, parkingów itp., czyli obiektów nie mających nic wspólnego z turystyką (szkoły), bądź dotyczących infrastruktury paraturystycznej. W lewej górnej części mapy, pod legendą, zaznaczono (kolorem będącym pośrednim między ciemnozielonym a ciemnoniebieskim) cmentarz wojenny. Oceniając mapę przedstawioną na ryc. 5a w kontekście turystyki historyczno-militarnej należy stwierdzić, że mimo iż zatytułowana ona została „Twierdza Modlin. Fortress Modlin. Festung Modlin”, to fakt jak potraktowano w legendzie treść kartograficzną związaną z twierdzą, świadczy o tym, iż w pierwszej kolejności jest ona po prostu mapą Twierdzy Modlin, jako części Nowego Dworu Mazowieckiego, a dopiero potem mapą służącą turystom interesującymi się historią wojen i wojskowości.

Znacznie bardziej przemyślana wydaje się być mapa dotycząca również Modlina, która jest zawarta w publikacji „Przewodnik. Twierdza Modlin. Park Trzech Kultur” (ryc. 5b). Należy jednak zaznaczyć, że również i ona nie ma podanej skali, a treść w niektórych miejscach jest zasłonięta tekstem ograniczonym ramkami. Poza legendą, w odrębnych ramkach są podane wykaz obiektów militarnych na składających się na twierdzę Modlin oraz wykaz drzew cennych przyrodniczo. Wszystkie te obiekty są przedstawione na mapie (z numerami). Obiekty militarne są opisane w formie kółka z zielonym obramowaniem (numer obiektu jest podany w kolorze czerwonym), a okazy przyrodnicze są opisane przez zielone kółko z czerwonym obramowaniem (numery są w kolorze białym). Przy czytaniu mapy okazuje się, że ten sposób oznaczenia jest bardzo czytelny. W tym miejscu trzeba z uznaniem podkreślić, że sygnatury punktowe z opisem obiektów, jak również wszystkie pozostałe znaki kartograficzne są takiej samej wielkości i na mapie i w legendzie. Na mapie przedstawiono ponadto sygnaturami punktowymi różnego rodzaju elementy zagospodarowania turystyczno-wypoczynkowe (np. muzeum, punkt informacji turystycznej, wypożyczalnię rowerów, toaletę, przewijak dla matek z małymi dziećmi), punkty widokowe, a także – stosując metodę chorochromatyczną⁵ – różne formy użytkowania terenu. Jedyne poważniejsze zastrzeżenie, jakie można mieć to przyjętych przez autorów mapy sposobów prezentacji dotyczy terenów zielonych nazwanych Parkiem Trzech Kultur. Na mapie w niektórych miejscach zamieszczono sygnatury przypominające drzewa, natomiast w legendzie ograniczono się jedynie do przedstawienia Parku Trzech Kultur w postaci zielonego czworokąta ograniczonego czarną, przerywaną, linią z kropkami. Na omawianej mapie ukazano także przebieg pięciu szlaków (niebieski, czerwony, zielony, czarny, żółty), dzięki którym turyści mogą dotrzeć do obiektów militarnych. Ciekawym rozwiązaniem jest zamieszczenie informacji w ramce dotyczącej atrakcji historyczno-wojskowych zgodnie z podziałem na wspomniane szlaki (a nie kolejno według przypisanych obiektom numerów). Wydaje się, że taki sposób jest znacznie wygodniejszy dla odbiorcy mapy niż stosowane na ogół opisywanie obiektów według kolejności rosnąco. Przy przedstawianiu najważniejszych obiektów twierdzy Modlin, które zaznaczono w kolorach brązowym (budynki) i ciemnozielonym (wały), skorzystano także z sygnatur-winięt. Zostały one wykonane z dużą dbałością o detale, co sprawia, że mniej doświadczony turysta nie powinien mieć kłopotów z identyfikacją konkretnego obiektu w terenie. Poza opisanymi wyżej elementami, mapa twierdzy Modlin zawiera jeszcze szereg innych znaków kartograficznych, ale z punktu widzenia turystyki historyczno-militarnej te, które opisano, są z pewnością najważniejsze.

⁵ Metoda chorochromatyczna, inaczej metoda jednostek naturalnych, jest sposobem prezentacji zbliżonym do metody zasięgów, przy czym uwzględnione na mapie jednostki przestrzenne nie mogą na siebie zachodzić (czego nie wyklucza metoda zasięgów) [Medyńska-Gulij 2012, s. 121].

Jak już wspomniano, współcześnie przyjmuje się, że pod mianem „opracowania kartograficzne” mieszczą się nie tylko mapy, ale również inne formy geowizualizacji. Na ryc. 6. znalazła się jedna z takich form, a mianowicie rzut perspektywiczny (choć użyto na nim angielskiego słowa „map”) przedstawiający znajdujące się we wschodniej części wyspy Hongkong (Chiny, Specjalny Region Autonomiczny Hongkong) muzeum obrony wybrzeża. Chociaż większą część rysunku stanowią sylwetki obiektów wojskowych znajdujących się na terenie muzeum, zostały na nim również sygnatury punktowe (obrazkowe) ukazujące lokalizację służącej odwiedzającym infrastruktury. Mimo że mają one postać powszechnie stosowanych piktogramów, autorzy folderu uznali, że należy je opisać w legendzie. Trzeba również zwrócić uwagę na fakt, że na mapie zaznaczono kierunek północny, co należy uznać za słuszne, gdyż w odróżnieniu od stosowanej na ogół w kartografii zasady, w tym przypadku północ nie znajduje się w górnej części mapy. Na odwrocie zamieszczono powiększone rzuty perspektywiczne głównego obiektu Hong Kong Museum of Coastal Defence, który jest w górnej części mapy przedstawionej na ryc. 6. Ponadto na folder składają się, poza częściowo pokazanymi na rycinie opisami z zdjęciami obiektów i eksponatów militarnych, mapa w skali 1:7000 przedstawiająca sąsiadującą z muzeum dzielnicę Shau Kei Wan, na której zaznaczono stację metra, przystanki tramwajowy i autobusowy, parking publiczny i parking dla odwiedzających Hong Kong Museum of Coastal Defence. Pokazano na niej również trasy dojścia i dojazdu do muzeum.

Ryc. 6. Fragment broszury „Visitors’ guide. Hong Kong Museum of Coastal Defence” (Chiny, Specjalny Region Autonomiczny Hongkong).

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Visitors’ guide. Hong Kong Museum of Coastal Defence”, August 2008, Leisure and Cultural Service Department – Hong Kong Museum of Coastal Defence, bez miejsca wydania.

Ryc. 7a-b. Fragmenty folderów dotyczących twierdzy w Kostrzynie (województwo lubuskie). Rzut perspektywiczny ukazujący dawną twierdzę (ryc. 7a). Plan przedstawiający układ ulic w dawnej twierdzy oraz stan zachowania jej umocnień (ryc. 7b).

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Twierdza Kostrzyn”, bez roku wydania, Urząd Miasta w Kostrzynie nad Odrą, Kostrzyn nad Odrą; „Ruiny Starego Miasta i Twierdzy Kostrzyn”, bez roku wydania, Muzeum Twierdzy Kostrzyn, Kostrzyn nad Odrą.

Nieco podobny charakter ma zamieszczona na ryc. 7a mapa (czy też rysunek) „Twierdza Kostrzyn”. Jest ona rzutem perspektywnym ukazującym Kostrzyn w postaci, jaka nie istnieje już od wielu lat. Chociaż można sądzić, iż rzut nawiązuje do dawnej litografii, możliwe jest również, że jest on autorskim projektem plastyka (grafika komputerowego?), który jedynie pragnął przedstawić dawny Kostrzyn według manieri typowej dla rycin z XVII-XVIII w. Tym niemniej należy przyjąć, że tego rodzaju rzuty perspektywiczne, które były szeroko stosowane w dawnej kartografii, mogą być użyteczne dla osób uprawiających współcześnie turystykę historyczno-militarną, gdyż dają pojęcie o wyglądzie miasta w przeszłości.⁶

Również ryc. 7b przedstawia twierdzę w Kostrzynie, a właściwie to co z niej się zachowało. Mimo że nie ma ona ani skali, ani zaznaczonej orientacji, w odróżnieniu od rysunku perspektywnego na ryc. 7a można przyjąć, że jest to mapa. Z legendy (w lewym dolnym rogu) wynika, że sygnaturami liniowymi przedstawiono na niej istniejące mury i obiekty twierdzy (kolor brązowy) oraz obiekty wyburzone jeszcze przed II wojną światową. Na mapie zamieszczono białe kółka obwiedzione czarnym obramowaniem, w których (w kolorze czarnym) podano liczby. Odpowiadają one nieistniejącym już obiektom, które zostały opisane na odwrocie broszury (do każdego opisu dodano czarno-białe zdjęcie).

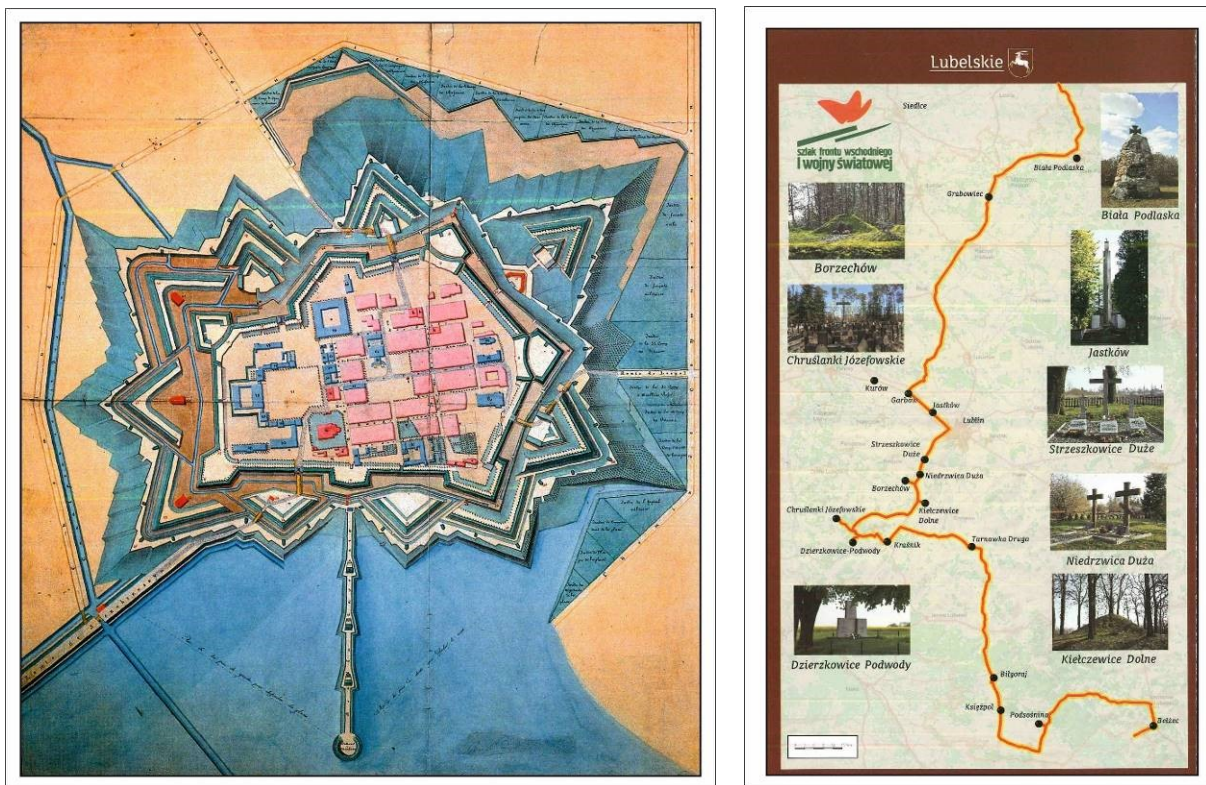
Jako przykład opracowania, w którym część kartograficzna została potraktowana marginalnie może służyć dotyczący Zamościa informator „Arsenał. Muzeum Fortyfikacji i Broni” (15 stron). Na jednej ze stron zamieszczono w nim co prawda kolorowy plan twierdzy Zamość (projekt jej rozbudowy z 1825 r.), ale przedstawiona na rycinie (ryc. 8a) treść nie doczekała się komentarza, mimo że zastosowano na niej różne kolory dotyczące nie tylko otaczających miasto wód powierzchniowych i zieleni miejskiej, ale i obiektów w samym Zamościu (poszczególne budynki przedstawiono w kolorach czerwonym, różowym i niebieskim). Z powodu braku spełnienia podstawowych warunków, które sprawiłyby, aby opisaną rycinę potraktować jako dzieło kartograficzne w postaci w jakiej został przedstawiony w publikacji „Arsenał. Muzeum Fortyfikacji i Broni”, plan twierdzy Zamość należy uznać za ilustrację, a nie mapę.

Przykładem tego rodzaju publikacji jest także wydany przez Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego folder „Szlak frontu wschodniego I wojny światowej 1914-1918”, którego tylną okładkę stanowi schematyczna mapa z zaznaczoną trasą proponowanego szlaku po miejscach wydarzeń z lat 1914-1915 (cały folder ma 10 stron, przy czym 7 zajmuje opis

⁶ Opisany folder został wydany również w wersji niemieckojęzycznej („Die Festung Küstrin”).

szlaku). Jako podkład wykorzystano mapę z zaznaczonymi rzekami i lasami oraz ważniejszymi miejscowościami i drogami, jednak jest on mało czytelny, gdyż jest utrzymany w ogólnej tonacji beżowo-szaro-zielonej (ryc. 8b). Sam szlak został natomiast zaznaczony sygnaturą liniową (czerwoną z żółtymi obrzeżami) i jest dobrze czytelny. Pewnym mankamentem – ale dotyczy to nie tyle strony kartograficznej, co raczej opisu proponowanej trasy – jest zamieszczenie na wspomnianej mapie miejscowości, które nie są uwzględnione w przewodniku (np. miejscowości Podsośnina na odcinku Biłgoraj – Bełzec).

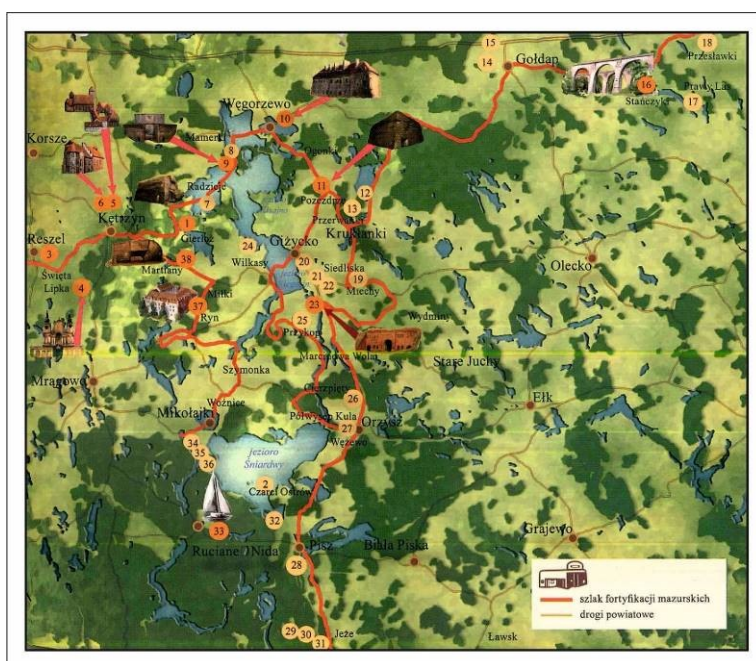
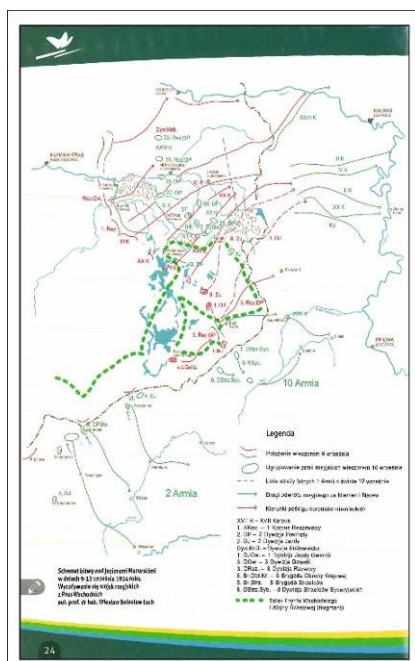

Ryc. 8a-b. Plan Zamościa (województwo lubelskie) z prawdopodobnie XVII w. (ryc. 8a) oraz trasa przebiegu „Szlaku frontu wschodniego I wojny światowej 1914-1918” w województwie lubelskim (ryc. 8b).

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Arsenal. Muzeum Fortyfikacji i Broni”, 2014, Miasto Zamość, Zamość; „Szlak frontu wschodniego I wojny światowej 1914-1918”, skala mapy ok. 1:1 200 000, bez roku wydania, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin.

Śród opracowań dotyczących wydarzeń na terenie obecnej Polski mających miejsce podczas I wojny światowej należy także wymienić przewodnik „Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w województwie warmińsko-mazurskim” (24 strony). Na wewnętrznej stronie przedniej okładki zawiera ona mapę znacznej części województwa, której podkład jest w dwóch odcieniach zieleni (ciemniejsza zieleń oznacza lasy), w dwóch odcieniach koloru niebieskiego (jasnoniebieski – jeziora i Zalew Wiślany, ciemnoniebieski – rzeki i Kanał Elbląski), kolorze żółtym (szersze – drogi krajowe, węższe – drogi wojewódzkie) oraz w kolorze szarym (granice państwa i granice województw). Na ten podkład naniesiono w formie sygnatury liniowej (czerwonej) trasę Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej z zaznaczonymi 37 miejscami uznanymi za atrakcje turystyczne (nie wszystkie dotyczą I wojny światowej). Przy każdej z nich zamieszczono żółte kółko z czerwonym obremowaniem i czarną (wewnątrz kółka) liczbą oznaczającą daną atrakcję. W dołączonej do mapy legendzie opisano sześć znaków kartograficznych – sygnatury ukazującą przebieg szlaku i znajdujące się na nim atrakcje turystyczne, drogi krajowe i wojewódzkie oraz granice. W tym miejscu trzeba nadmienić, że oznaczenie granic województwa podane w legendzie jest nieco inne, niż granice przedstawione na mapie. Drugą mapą zamieszczoną

w publikacji „Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w województwie warmińsko-mazurskim” jest mapa nazwana „Schemat bitwy nad jeziorami Mazurskimi w dniach 9-12 września 1914 roku. Wycofywanie się wojsk rosyjskich z Prus Wschodnich” (ryc. 9a). Zostały na niej zaznaczone główne jeziora Krainy Wielkich Jezior oraz ważniejsze rzeki (kolor niebieski), wybrane miasta (kolor szary), granica między ówczesnymi Niemcami a Rosją oraz kompleks leśny w rejonie Insterburg – Allenburg – Wehlau (obecnie w obwodzie kaliningradzkim), Puszcza Borecka i Puszcza Romincka (w obu przypadkach zastosowano technikę zasięgu liniowego sygnaturowego z wykorzystaniem koloru szarego). Na treść „wojskową” mapy składają się miejsca dyslokacji i kierunki uderzeń wojsk niemieckich (kolor czerwony) oraz położenie i kierunki odwrotu wojsk rosyjskich (kolor zielony). Związki taktyczne obu armii zostały opisane w kolorach (odpowiednio) czerwonym i zielonym z użyciem przyjętych w polskiej literaturze przedmiotu skrótów. Zostały one wyjaśnione w legendzie, podobnie jak i inne znaki użyte na mapie oraz zielona sygnatura liniowa (przerywana), która w sposób uproszczony przedstawia przebieg Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. Poza wspomnianymi mapami, na jednej ze stron przewodnika zamieszczono (przedrukowaną z jednej ze stron internetowych) mapę bitwy pod Tannenbergiem (1914 r.), która jednak nie zawiera legendy. Dla turystów nie posiadających wiedzy w zakresie wojskowości jej odczytanie może być nieco kłopotliwe, gdyż na mapie (utrzymanej w kolorystyce czarno-białej) występują znaki taktyczne stosowane przez armię niemiecką w czasie I wojny światowej (i tuż po niej). Na zakończenie omawiania map zawartych w publikacji „Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w województwie warmińsko-mazurskim” należy stwierdzić, że żadna z nich nie ma podanej skali.

Ryc. 9a-b. Mapy pochodzące z publikacji adresowanych do osób uprawiających turystykę historyczno-militarną wydawane w województwie warmińsko-mazurskim. Mapa ukazująca przebieg wydarzeń podczas tzw. bitwy nad Jeziorami Mazurskimi w 1914 r. (ryc. 9a) oraz mapa przedstawiająca „Szlak Fortyfikacji Mazurskich” (ryc. 9b).

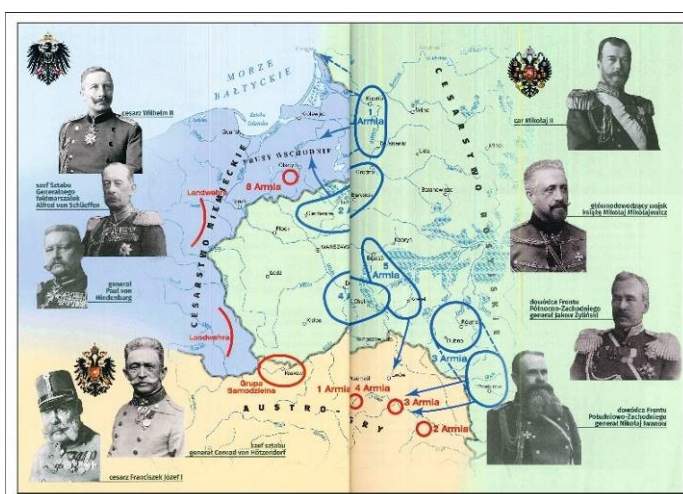
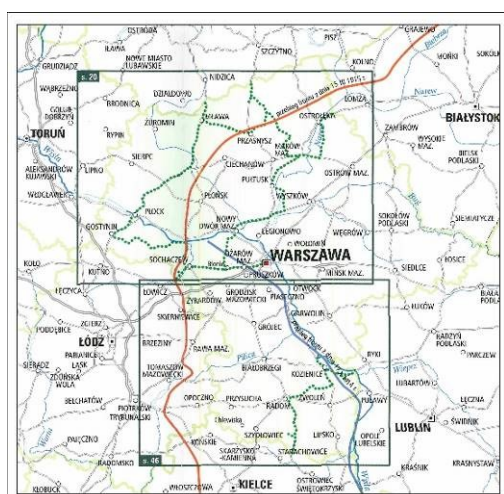
Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w województwie warmińsko-mazurskim”, przy mapach nie podano skali, 2015, Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Departament Turystyki, Olsztyn; „Szlak Fortyfikacji Mazurskich”, 2016, wydanie II, mapa i większość szkiców nie ma podanej skali, Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Departament Turystyki, Olsztyn.

Również przewodnik „Szlak Fortyfikacji Mazurskich” składa się głównie z części tekstowej i zdjęć (24 strony), a mapy i szkice pełnią w nim drugorzędne znaczenie.

W publikacji tej znajduje się właściwie tylko jedna mapa (bez podanej skali), która stanowi stronę wewnętrzną przedniej okładki (ryc. 9b). Jej podkład stanowi schematyczna mapa Warmii i Mazur w różnych odcieniach koloru zielonego i żółtego (lasy zaznaczono kolorem ciemno-zielonym) z zaznaczonymi głównymi jeziorami oraz ważniejszymi miejscowościami i drogami, a także – czego się można jedynie domyślać – granicą państwową z Rosją. Za część podkładu mapy należy uznać sygnatury-winiety przedstawiające kilkanaście obiektów uznanych najwidoczniej przez wydawcę za główne atrakcje turystyczno-kulturowe tej części województwa warmińsko-mazurskiego. Jedynym elementem nawiązującym do tytułu przewodnika jest czerwona sygnatura liniowa, która została w legendzie opisana jako „szlak fortyfikacji mazurskich” (tak jest w oryginale). Przy trasie szlaku zaznaczono kółkiem (z czarnym numerem w środku – kółka, nie wiadomo dlaczego, są pomarańczowe lub ciemno-żółte) 38 miejsc, które zdaniem wydawcy mogą być przedmiotem zainteresowania turystów. W legendzie zaznaczono również i opisano „drogi powiatowe”, co może budzić pewne zdziwienie, gdyż znaczną część przedstawionych na mapie dróg stanowią szosy o znaczeniu krajowym i wojewódzkim. W legendzie znalazła się jeszcze sygnatura punktowa, którą można uznać za obrazkową, a która przypomina schron bojowy. Nie została ona jednak opisana, a co więcej nie została przedstawiona na mapie. Do mapy dołączono spis zaznaczonych na niej obiektów, przy czym znaczną ich część stanowią dawne obiekty militarne (zarówno z okresu średniowiecza, jak i czasów III Rzeszy). Poza wspomnianą mapą w przewodniku są jeszcze trzy szkice dzieł fortecznych z XIX w., które zostały przedstawione czarnym kolorem. Przypominają one ilustracje zamieszczane w podręcznikach wojskowych i chociaż podano przy nich skalę (w postaci podziałki liniowej), to jednak nie mają legendy, nie zostały opisane itp. Trudno je uznać za efekt pracy kartografa. Podobnie jest z dwoma innymi szkicami (tym razem bez podziałki liniowej), które przedstawiają zarys schronów bojowych (typu 107A w Piszcu i 105C w Jeżach).

Już sam tytuł „Szlak frontu wschodniego I wojny światowej na Mazowszu. Przewodnik turystyczny” wskazuje, że publikacja dotycząca wydarzeń z lat 1914-1915 na Mazowszu jest przede wszystkim przewodnikiem, a część kartograficzna ma w niej znaczenie drugorzędne. Tym niemniej znalazły się w niej cztery mapy, które należy pokrótce scharakteryzować.

Ryc. 10a-b. Mapy z publikacji „Szlak frontu wschodniego I wojny światowej na Mazowszu. Przewodnik turystyczny”. Mapa indeks na wewnętrznej stronie okładki tytułowej (ryc. 10a). Mapa przedstawiająca rozmieszczenie wojsk niemieckich i austro-węgierskich oraz wojsk rosyjskich na początku I wojny światowej (ryc. 10b).

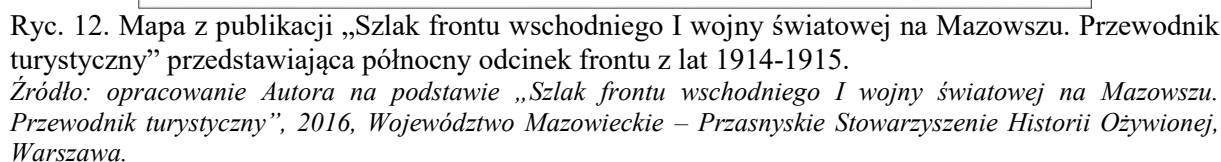
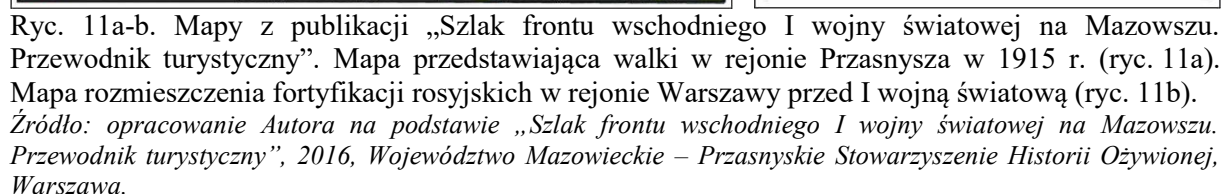
Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Szlak frontu wschodniego I wojny światowej na Mazowszu. Przewodnik turystyczny”, 2016, Województwo Mazowieckie – Przasnyskie Stowarzyszenie Historii Ożywionej, Warszawa.

Pierwsza z nich, na wewnętrznej stronie przedniej okładki, jest czymś w rodzaju indeksu (ryc. 10a). Jest na niej zaznaczone województwo mazowieckie oraz ramki wskazujące zasięg dwóch map szczegółowych, które znajdują się w dalszej części opracowania. Przy każdej z nich jest podany numer strony, co należy uznać za znaczne ułatwienie dla czytelnika zainteresowanego daną częścią Mazowsza. Na opisywanej mapie, poza ważniejszymi rzekami, miejscowościami i szosami, zaznaczono sygnaturą liniową przebieg linii frontu na dzień 17.10.1914 r. i 15.03.1915 r. W pierwszym przypadku posłużono się kolorem niebieskim, a w drugim kolorem czerwonym. Trudno zrozumieć, czym kierowali się autorzy mapy stosując dwa różne kolory. Na ogół na mapach tego rodzaju sytuację z różnych dni (miesiące, lat, ale i godzin) podaje się w tym samym kolorze, stosując bądź różne linie (ciągła, przerywana, kropkowa itd.), bądź różnicując je z wykorzystaniem zmiennej jasności (ciemnoczerwony, jasnoczerwony, różowy). Do tej części mapy można mieć jeszcze jedno – tym razem poważne – zastrzeżenie. Otóż linia ukazująca linię frontu w listopadzie 1914 r. zaczyna się na południu na rubieży Wisły na wschód od Ostrowca Świętokrzyskiego, a kończy – nie wiadomo dlaczego – na linii Wisły na zachód od Nowego Dworu Mazowieckiego (powyżej ujścia Bzury). Dla czytelnika nieobeznanego z historią działań wojennych na Mazowszu w początkowym okresie I wojny światowej pozostaje sprawą nieznaną, czy linia frontu kończyła się na Wiśle (nie przechodząc na jej północny brzeg), czy biegła wzdłuż rzeki w stronę Płocka i Włocławka, czy też miała jeszcze inny przebieg, a może w ogóle w tym miejscu front się kończył. To ostatnie przypuszczenie – wynikające z wyraźnego błędu autora mapy – jest oczywiście absurdalne, szczególnie, że w części opisowej przewodnika wiele miejsca poświęcono m.in. wydarzeniom w północnej części Mazowsza w 1914 r. Kończąc omawianie tej mapy należy jeszcze dodać, iż jest na niej zaznaczony przebieg szlaku I wojny światowej (właściwie są to dwa systemy szlaków – w rejonie Radom – Kozienice – Dęblin (nie zaznaczony na mapie), a także szlak obejmujący tereny na zachód i północ od Warszawy). Szlak ten został przedstawiony w postaci sygnatury liniowej z użyciem kropek w kolorze zielonym. Natomiast odnosząc się do formy opisywanej mapy, to trzeba podkreślić, że jest ona bardzo czytelna, co zresztą powinno mieć miejsce w przypadku map indeksowych.

Również do następnej mapy, zamieszczonej na następnej stronie, można mieć zastrzeżenia, ale nie tyle co do jej treści, co formy. Przedstawia ona w sposób ogólny rozmieszczenie wojsk niemieckich i austro-węgierskich oraz wojsk rosyjskich na początku I wojny światowej (ryc. 10b). Ponieważ mapa ta nie została zatytułowana, można się jedynie tego domyślać. Poza główną treścią mapy zamieszczono podobizny czołowych dowódców kierujących wojskami podczas kampanii na Mazowszu w latach 1914-1915. Chociaż do podkładu mapy, jak i jej treści trudno mieć poważniejsze zastrzeżenia (jest ona bardzo czytelna, a brak skali nie jest tu tak istotny), to jednak jej rozmieszczenie na dwóch stronach powoduje, że część środkowa (m.in. okolice Warszawy, Radomia) jest nieczytelna, gdyż jest w zgięciu między stronami.

Na stronie 18 omawianej publikacji jest mapa rejonu Mława – Przasnysz, na której przedstawiono przebieg tzw. II bitwy przasnyskiej (lipiec 1915 r.) (ryc. 11a). Zaznaczono na niej jako treść podkładową główne rzeki, miejscowości i drogi oraz większe lasy, a na główną treść tematyczną mapy składa się przedstawienie przebiegu walk w dniach 13-14.07.1915 r. Mapa ma legendę, w której opisano wszystkie użyte na mapie znaki kartograficzne. Pewnym uchybieniem może być jedynie opisanie taką samą czcionką dywizji i pułków, tym bardziej że korpusy podano większą czcionką. Na ogół przyjmuje się, że przy opisywaniu jednostek taktycznych stosuje się zapis zgodny z hierarchią, a więc napis „2 D.Syb.” (2. Dywizja Syberyjska) powinien być większy niż np. „2 P.Syb.” (2. Pułk Syberyjski). Na zakończenie należy podkreślić, że opisywana mapa jest czytelna (choć nie ma podanej skali), a tym samym łatwa w odbiorze.

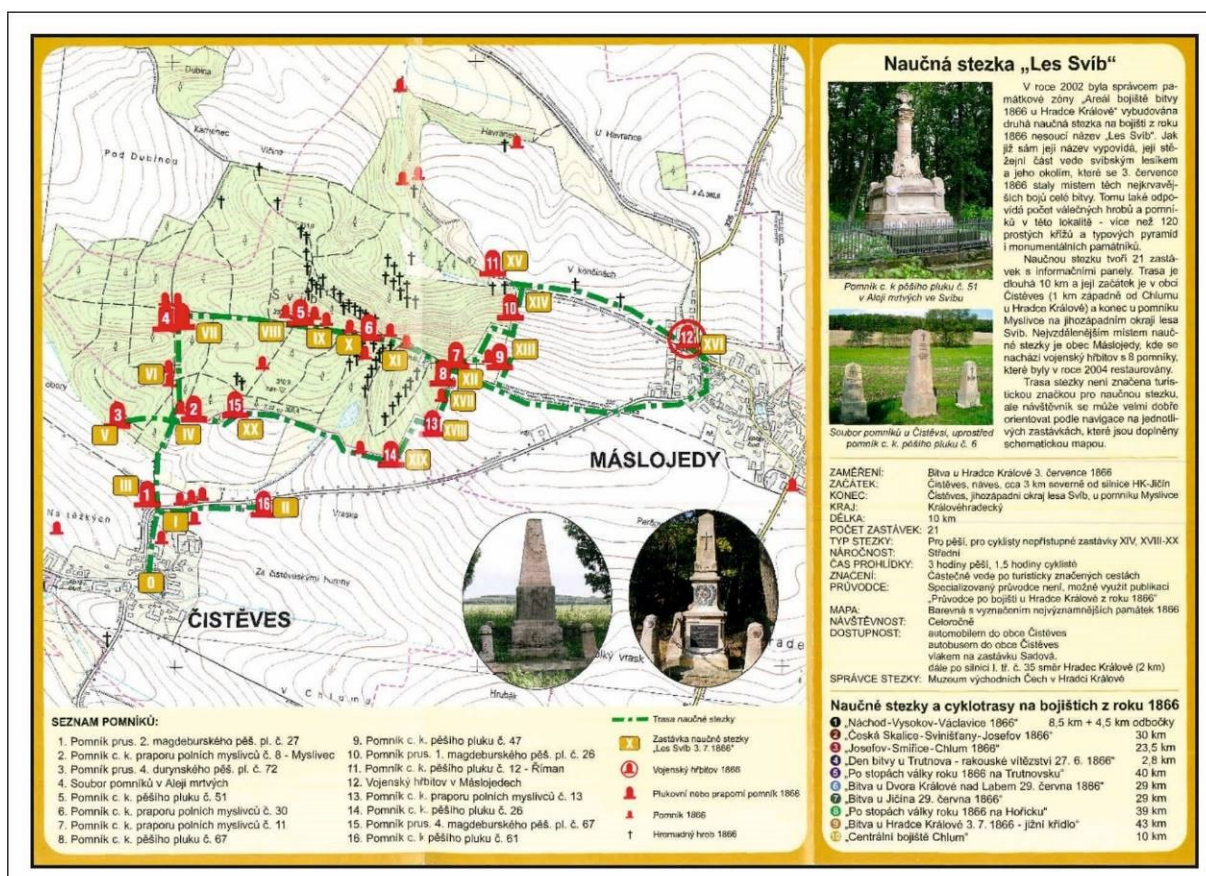
⁷ Nie jest to niedopatrzaniem autora mapy, lecz redaktora podkładu, który został wykorzystany jako tło, ale rzeki w ich górnych odcinkach są na mapie bardziej widoczne, niż te same rzeki w ich dolnym biegu. Wynika to z tego, iż co prawda sygnatura liniowa oznaczająca Bug i Narew w ich górnym odcinku jest poprowadzona cieńszą kreską, ale za to ciemniejsza.

miejsowości i dróg (z ich numerami), większych kompleksów leśnych i granic województwa mazowieckiego. Na to naniesiono przebieg linii frontu z października 1914 r. i marca 1915 r. Podobnie, jak w przypadku pierwszej z omawianych map, linia frontu z jesieni 1914 r. kończy się koło wsi Nowy Secymín nad Wisłą. Na opisywanej mapie zaznaczono również przebieg Szlaku Frontu Wschodniego I wojny światowej (tak samo jak na mapie-indeksie), a miejscowości opisane w przewodniku zaznaczono przy jej nazwie żółtym tłem.

Na stronie 22 opisywanej publikacji zamieszczono jeszcze niewielki plan Warszawy z zaznaczonymi fortami rosyjskimi sprzed 1914 r. (tytuł „Forty Twierdzy Warszawa”) (ryc. 11b). Chociaż do mapy tej nie można mieć większych zastrzeżeń (bardzo dobrze, że przedstawiono obszar Warszawy z 1913 r. i współcześnie), to szkoda, że nie wyjaśniono co oznaczają opisy warszawskich fortów z wykorzystaniem cyrylicy („II”, „B”, „B-III”, „III”, „III-M”, „M-Ч” i „Ч”). Również i ta mapa nie ma podanej skali.

Ostatniej mapy w przewodniku („Szlak Frontu Wschodniego I wojny światowej na Mazowszu – odcinek południowy”) nie ma potrzeby omawiać, bo jest wykonana w takiej samej konwencji jak mapa dotycząca północnego Mazowsza. Nie dotyczą jej jednak uwagi krytyczne zawarte w przypisie oraz związane z przedstawieniem linii frontu jesienią 1914 r.

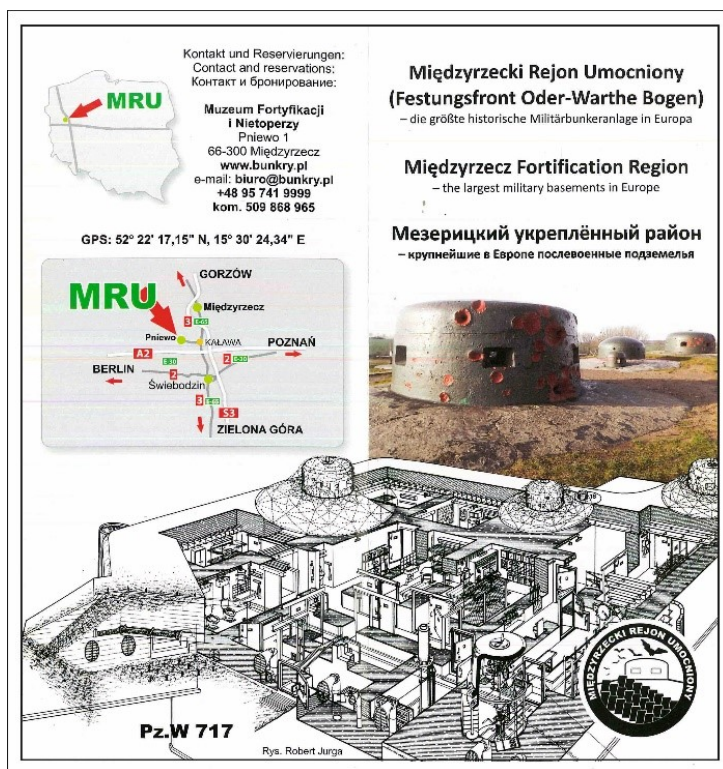

Ryc. 13. Mapa zamieszczona w folderze „Naučná stezka 1866. Les Svíb” (Czechy, Královéhradecký kraj).

Źródło: Naučná stezka 1866. Les Svíb, 2008 Komitét pro uzdržování památek z války roku 1866, Hradec Králové.

Na ryc. 13 przedstawiono mapę stanowiącą część broszury poświęconej jednemu z miejsc walk podczas wojny austriacko-pruskiej na terenie wschodnich Czech. Ponieważ nie ma ona podanej konkretnej skali, można jedynie wnioskować, że jest to pomniejszenie rzędu ok. 1:25 000. Podkładem mapy jest mapa topograficzna z poziomnicami (prawdopodobnie) co 2,5 m. Na niej została naniesiona treść będąca tematem przewodnim mapy, na którą składa się przebieg trasy ścieżki dydaktycznej (zielona przerywana sygnatura liniowa)

z zaznaczonymi miejscami dotyczącymi wydarzeń podczas starć w lesie Svíb. W tym celu użyto sygnatury punktowe (geometryczne) w formie jasnobrązowych czworokątów obwiedzionych czarną ramką oraz z podanym wewnątrz numerem przedstawionym cyframi rzymskimi w białym kolorze. Ponadto na mapie zaznaczono groby masowe (sygnatura obrazkowa) oraz cmentarz wojenny i dwa rodzaje pomników, które przedstawiono sygnaturami symbolicznymi w kolorze czerwonym. Należy w tym miejscu zauważyć, że dla przedstawienia cmentarza i pomników posłużono się wspomnianą wyżej zasadą operatywności (w przypadku cmentarza morfemem pobocznym jest czerwone kółko, które otacza znak pomnika). Część pomników została oznaczona numerami składającymi się z cyfr arabskich. Pomniki te opisano w wykazie obiektów pod mapą. Poza mapą, fragment folderu przedstawiony na ryc. 13 zawiera krótki opis trasy ścieżki dydaktycznej oraz wykaz podobnych ścieżek oraz szlaków rowerowych związanych z polami walk w 1866 r. Natomiast na drugiej stronie rozłożonej broszury zamieszczono opis bitwy. Na zakończenie należy dodać, że ścieżka dydaktyczna w lesie Svíb ma również wersję internetową, która różni się nieco bardziej rozbudowaną treścią (są na niej przebiegające przez ten teren szlaki turystyczne) oraz obejmuje znacznie większy obszar.

Ryc. 14. Mapy lokalizacyjne na okładce folderu poświęconego Międzyrzeckiemu Rejonowi Umocnionemu (województwo lubuskie).

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Międzyrzecki Rejon Umocniony (Festungsfront Oder-Warthe Bogen) – die größte historische Militärbunkeranlage in Europa/Międzyrzecz Fortification Region – the largest military basements in Europe/Мезерицкий укрепленный район – крупнейшие в Европе послевоенные подземелья”, bez roku wydania, Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy, Pniewo.

Ostatnią kwestią, która powinna być poruszona w kontekście omawiania map przydatnych dla uprawiania turystyki historyczno-militarnej, jest sprawa możliwości dotarcia do danego miejsca. Jest to dosyć ważny temat, gdyż często pola bitew, czy też obiekty militarne pozostają w znaczym oddaleniu od większych miast, głównych szos, lotnisk itd. Problem ten został dobrze rozwiązany w folderze wydanym przez Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy w Pniewie. Na ryc. 14. można zauważyć, że autor folderu najpierw (w sposób bardzo ogólny) wskazał na schematycznej mapie, w jakiej części Polski znajduje się Międzyrzecki Rejon Umocniony, a następnie zlokalizował obiekt w odniesieniu do przebiegu autostrady A2 i drogi ekspresowej S3. Okładkę tę zamieszczono jeszcze z jednego powodu – można na niej dostrzec logikę w przedstawianiu obiektów militarnych – najpierw określenie ich położenia (obie mapy), następnie ich wygląd zewnętrzny (zdjęcie schronów), a na końcu ich układ wewnętrzny (rysunek w dolnej części ryciny).

Na zakończenie omawiania map znajdujących się w przewodnikach, informatorach turystycznych, ulotkach itp., należy wspomnieć o mapach i planach zamieszczanych w innych publikacjach wydawanych drukiem, a mianowicie opracowaniach książkowych dotyczących historii wojen i wojskowości, jak również turystyki militarnej. Zawarte w nich mapy i plany mogą pełnić różną rolę. Jako przykład różnego traktowania map w wydawnictwach książkowych może posłużyć monografia autorstwa T. Jędrysiaka i A. Mikosa von Rohrscheidta [2011], w której część map została potraktowana jako uzupełnienie informacji zawartych w książce – na mapach tych z reguły zaznaczono miejsca i obiekty opisane w tekście – a na kilku przedstawiono fragmenty map i planów z materiałów oferowanych turystom (pochodzą one z publikacji dotyczących Kostrzyna, Przemyśla, Warszawy i zamków gotyckich w Polsce). W kontekście poniższego artykułu szczególnie istotne są mapy będące uzupełnieniem danego fragmentu książki. Na większość z nich obiekty i miejsca wydarzeń przedstawiono znakami punktowymi i liniowymi oraz skorzystano z metody zasięgu. W przypadku sygnatur punktowych wiele z nich ma postać sygnatur symbolicznych (np. na rysunkach na stronach 141, 150, 154, czy 277), a w przypadku rysunku 22 (na stronie 220) przedstawiając obiekty na wyszczególnionych w tekście szlakach tematycznych skorzystano z zasady operatywności.⁸

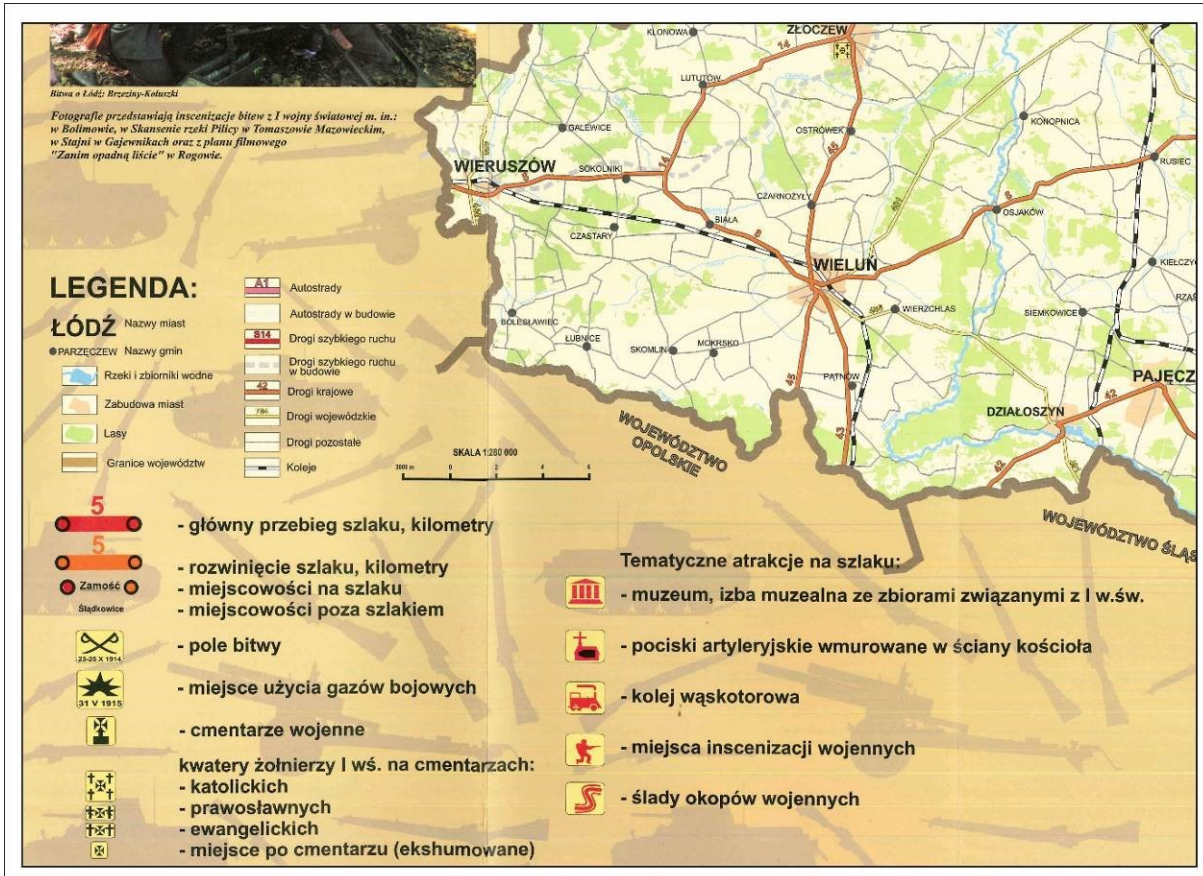
Mapy arkuszowe poświęcone turystyce historyczno-militarnej

Drugą grupę opracowań kartograficznych, które służą osobom zainteresowanym turystyką historyczno-militarną stanowią właściwe mapy, pod którym to określeniem należy rozumieć, że nie tylko zostały one tak nazwane, ale zawierają rozbudowaną treść *stricte* kartograficzną. Rzadko jednak są to wyłącznie mapy. Na ogół zawierają one również część opisową (na ogół na odwrocie mapy), zdjęcia, schematy itp. Mimo że tego rodzaju publikacje są mapami, ich treść kartograficzna może budzić niekiedy poważne zastrzeżenia.

Jako przykład mapy, która jednak została wykonana z nieuwzględnieniem kilku zasad przyjętych w kartografii można uznać mapę „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego” (ryc. 15). Najważniejszym zastrzeżeniem, jakie można mieć do niej jest niezgodność wielkości sygnatur punktowych zamieszczonych w legendzie z wielkością takich samych znaków prezentowanych na samej mapie. Na przykład znak dotyczący kwater żołnierskich na cmentarzach katolickich ma w legendzie wielkość 7 mm x 7 mm, a analogiczny znak usytuowany przez napisie „Kamieńsk” jedynie 5 mm x 5 mm., a obok napisu „Opoczno” jedynie 4 mm x 4 mm. Podane przykłady nie są jedynymi odstępstwami od zasady, iż wielkość znaku kartograficznego na mapie powinna być taka sama, jak w legendzie. Bardzo duża liczba odstępstw od tej zasady wskazuje, że autorzy mapy nie respektowali jej. Jest to niewłaściwe z punktu widzenia teorii i praktyki kartografii, gdyż różna wielkość znaku w legendzie i na mapie może sugerować, że różnica wynika z tego, iż mamy do czynienia z innymi zjawiskami – jedno jest zaznaczone na mapie, ale nie opisane w legendzie, a drugie jest podane w legendzie, ale nie przedstawione na mapie.

W tym miejscu należy przypomnieć, że zgodnie z koncepcją J. Bertina wielkość znaku kartograficznego jest taką samą zmienną jak kolor, kształt, czy orientacja. Oznacza to, że inna wielkość dotyczy innych cech przedstawianego na mapie zjawiska, np. jego znaczenia. W przypadku omawianej mapy można przyjąć, że np. starcie w pobliżu Szadku (16-20.11.1914 r.) miało mniejsze znaczenie lub było przeprowadzone z mniejszym użyciem sił niż bitwa stoczona koło Dąbia (15-16.11.1914 r.). W pierwszym przypadku wielkość stosownej sygnatury wynosi 11 mm x 8 mm, a w drugim 14 mm x 8 mm.

⁸ Obiekty na „Szlaku Zamków Krzyżackich” i „Szlaku Zamków Gotyckich” oraz na obu tych szlakach.

Ryc. 15. Fragment mapy „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego”. Można na nim dostrzec różnicę w wielkości znaku kartograficznego na mapie i w legendzie. Sygnatura obrazkowa pod napisem „Złoczew” (w górnej części mapy) jest mniejsza, niż opisana w legendzie (czwarta sygnatura od dołu w lewej kolumnie legendy). Na mapie pierwsza ma 4 mm x 4 mm, a druga 9 mm x 9 mm.

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego, skala 1:280 000”, 2013, Urząd Marszałkowski w Łodzi, Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Łódź.

Nie jest to jedyna usterka omawianej mapy. W kartografii obowiązuje zasada, że treść mapy powinna być zgodna z treścią legendy. Do nielicznych wyjątków należy sytuacja, gdy np. podkładem mapy tematycznej jest mapa topograficzna. Wówczas znaki zamieszczone na mapie topograficznej nie muszą być opisane w legendzie. W przypadku mapy „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego” między miejscowością Paradyż a Tomaszów Mazowiecki została zamieszczona sygnatura liniowa (oznaczona linią przerywaną) w kolorze różowym, która nie znalazła się w legendzie. Jest to ewidentny błąd, który jest o tyle poważny, iż z treści mapy trudno zorientować się co oznacza ten znak kartograficzny. Tak było w przypadku piszącego te słowa, którego zdaniem możliwe, że wspomniana sygnatura znajdowała się na innej mapie i przez pomyłkę została przeniesiona na mapę „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego”.

Przechodząc do stanowiących integralną treść każdej mapy napisów, za uchybienie należy uznać nie podanie na mapie „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego” powodów przedstawienia niektórych nazw kursywą (np. „Krogulec”, na południe od Zgierza; „Doły” i „Mileszki”, wschodnia część Łodzi, „Żabiczki”, między Lutomińskiem a Konstantynowem Łódzkim).

W przedstawianych rozważaniach należy także uznać za niezgodne z metodyką kartografii przedstawienie autostrad w budowie mniej intensywnym odcieniem szarości, niż dróg szybkiego ruchu w budowie. Zgodnie z przyjętą w kartografii praktyką zjawisko o większym znaczeniu (a tak jest w tym przypadku – ranga autostrady jest większa niż drogi

szybkiego ruchu) powinno być przedstawiane bardziej intensywnym odcieniem tego samego koloru, niż zjawisko o mniejszym znaczeniu.

Kończąc powyższe wywody, trzeba zwrócić uwagę na jeszcze jeden fakt. Mapa „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego” zawiera również 10 barwnych zdjęć (ze scenami z inscenizacji) oraz cztery kartony z mapami, na których w sposób uproszczony przedstawione są wydarzenia towarzyszące walkom podczas I wojny światowej, jakie miały miejsce w szeroko rozumianych okolicach Łodzi. Jedna z map – zatytułowana „Początek I wojny światowej – 1914/1915: 1 – front zachodni, 2 – front wschodni” zawiera poważny błąd merytoryczny. W jej prawym dolnym rogu przedstawiono Półwysep Bałkański z granicami państw sprzed mającej miejsce dwa lata wcześniej I wojny bałkańskiej, a więc na pewno nie z lat 1914-1915. Tym samym, konfrontując treść mapy z jej tytułem, należy uznać, iż występuje między nimi niezgodność, co jest bardzo istotnym uchybieniem w sztuce kartografii.⁹

Na zakończenie trzeba wspomnieć, że na odwrocie mapy opisano miejsca (niekiedy z dołączonym zdjęciem) leżące na trasie szlaku.

Inną mapą dotyczącą wydarzeń z lat 1914-1915 w rejonie Łodzi, jest mapa „Operacja łódzka 1914-1915. Cmentarze i mogiły/Лодзинская операция 1914-1915. Кладбища и могилы / Operation Lodsche (Schlacht bei Lodz). Friedhöfe und Grab”, której wycinek przedstawiono na ryc. 16.

Już na wstępie należy stwierdzić, że mapa ta – utrzymana w konwencji bardzo podobnej do mapy, której fragment znalazł się na ryc. 15 (co można dostrzec porównując jej legendę z częścią legendy z poprzednio opisanej mapy dotyczącą miejsc bitew oraz miejsc pochówku poległych) – w jeszcze większym stopniu nie spełnia wymogów stawianych przed mapami.¹⁰ Głównym zarzutem jest to, iż z powodu użytych na niej kolorów (odcieni brązu i koloru pomarańczowego) jest ona bardzo mało czytelna. Trudno wyjaśnić, czym kierował się redaktor mapy decydując się na przedstawienie lasów właśnie takimi kolorami, a nie odcieniami koloru zielonego. Dodatkowo napisy opisujące obszary chronione są również w kolorze brązowym. Inne napisy są czarne (dotyczące miast) oraz czerwone (opisujące miejscowości, w których są pochowani polegli w czasie działań wojennych w latach 1914-1915).

Innym poważnym uchybieniem jest dopuszczenie do tego, iż użyte na mapie sygnatury (takie, jak na mapie na ryc. 15 z małym wyjątkiem – dla oznaczenia miejsc użycia gazów bojowych zastosowano kolor czerwony, a nie czarny) są również bardzo słabo widoczne. W legendzie są one czytelne z racji umieszczenia białych czworokątów na ciemnożółtym tle, ale na mapie te czworokąty (obwiedzione cienką czarną ramką) są trudne w odczycie, gdy występują na białym tle. Jako przykład może służyć sygnatura pod napisem „Złoczew” w górnej części zamieszczonego wycinka. Kolejny zarzut dotyczy przedstawienia na mapie wód powierzchniowych w kolorze jasnoszarym, co jest praktycznie niewidoczne i na białym tle i na brązowym (lasy). Z kolei linie kolejowe i drogi zaznaczono w kolorze brązowym. Wszystko to co wyżej napisano sprawia, iż mapa „Operacja łódzka 1914-1915. Cmentarze i mogiły/Лодзинская операция 1914-1915. Кладбища и могилы/Operation Lodsche (Schlacht bei Lodz). Friedhöfe und Grab” jest praktycznie nieczytelna, a dodatkowym zarzutem pod adresem jej redaktorów (wykonawców?) jest to, iż – tak samo, jak na mapie przedstawionej na ryc. 15 – występuje niezgodność między wielkością sygnatur w legendzie i na właściwej mapie. Opisywana mapa nie ma również podanej skali. Na arkuszu mapy,

⁹ Przedstawione wyżej uwagi nie są jedynymi zastrzeżeniami odnośnie do mapy „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego”, jednak prezentowany tekst nie jest jej recenzją.

¹⁰ Poza główną mapą, w publikacji kartograficznej „Operacja łódzka 1914-1915. Cmentarze i mogiły/Лодзинская операция 1914-1915. Кладбища и могилы/Operation Lodsche (Schlacht bei Lodz). Friedhöfe und Grab” zamieszczono trzy kartony z mapami, omówionymi przy opisywaniu mapy „Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego”

w sąsiedztwie jej zasadniczej treści, znalazły się natomiast zdjęcia wybranych miejsc pochówku żołnierzy poległych w walkach w rejonie Łodzi. Ponadto na odwrocie mapy opisano w językach polskim, rosyjskim i niemieckim wydarzenia będące jej tematem przewodnim, jak również zamieszczono kilka reprintów map rosyjskich i niemieckich (bez podania źródła) przedstawiających przebieg bitwy pod Łodzią.

Po tym co wyżej napisano, należy jednoznacznie stwierdzić, że mapa „Operacja łódzka 1914-1915. Cmentarze i mogiły/Лодзинская операция 1914-1915. Кладбища и могилы / Operation Lodsch (Schlacht bei Lodz). Friedhöfe und Grab” zawiera na tyle dużo usterek natury kartograficznej, iż można powątpiewać, czy jej redaktorem był nie tylko kartograf, ale w ogóle geograf.

Ryc. 16. Fragment mapy „Operacja łódzka 1914-1915. Cmentarze i mogiły/Лодзинская операция 1914-1915. Кладбища и могилы/Operation Lodsch (Schlacht bei Lodz). Friedhöfe und Grab”.

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Operacja łódzka 1914-1915. Cmentarze i mogiły/Лодзинская операция 1914-1915. Кладбища и могилы/Operation Lodsch (Schlacht bei Lodz). Friedhöfe und Grab”, 2009, Urząd Marszałkowski w Łodzi, Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Łódź.

Na szczególną uwagę wśród map adresowanych do osób interesujących się historią wojen i wojskowości zasługuje „Mapa Powstania Warszawskiego 1 VIII-2 X 1944” m.in. dlatego, że została wydana przez firmę kartograficzną obecną na rynku od co najmniej kilkunastu lat, która specjalizuje się w reprintach polskich map topograficznych i planów miast sprzed 1939 r. Już ten fakt różni wspomnianą mapę od wcześniej opisywanych, które z reguły nie były wydawane przez instytucje kartograficzne. Jej podkładem jest nieco zmieniony plan Warszawy z 1939 r. (w skali 1:10 000),¹¹ na który naniesiono treść dotyczącą przebiegu walk podczas Powstania Warszawskiego. Chociaż mapa jest czytelna i nie zawiera

¹¹ Zakres zmian opisano w metryczce mapy.

istotnych uchybień *stricte* kartograficznych, do jej treści „wojskowej” można mieć kilka zastrzeżeń.

Po pierwsze, w górnej części jest zapis „2 DP armii Berlinga” (obok napisu „St. Praga”), natomiast w części obejmującej tereny między Dworcem Wschodnim a Dworcem Wileńskim jest zaznaczony kierunek natarcia „1 D.WP”. W obu przypadkach chodzi o związki taktyczne 1. Armii Wojska Polskiego (nazwa oficjalna), a więc inne zapisy w odniesieniu do jej 1. Dywizji Piechoty oraz 2. Dywizji Piechoty są nieuzasadnione. Niejako „przy okazji” trudno zrozumieć, dlaczego autor mapy użył zapisu „1. D.WP”. W kontekście 2. DP może to sugerować, że 1. Dywizja należała nie do piechoty, ale innego rodzaju wojsk (co jest nieprawdą).

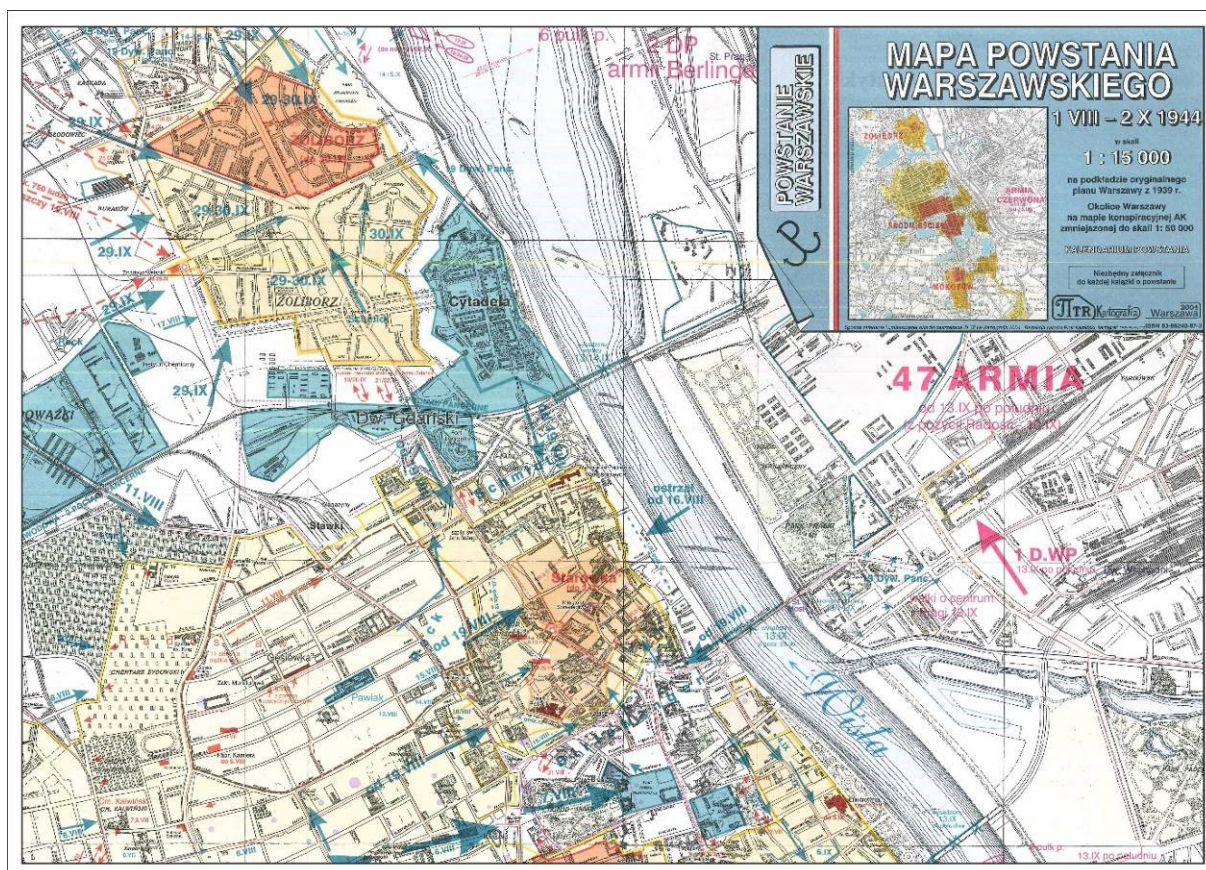
Po drugie, w części mapy obejmującej Saską Kępę (przy prawej ramce) jest strzałka ukazująca kierunek natarcia „175 D”. Niezorientowany odbiorca mapy może mieć trudności ze zidentyfikowaniem, iż w tym przypadku chodzi o radziecką 175. Dywizję Strzelecką (lub 175. Dywizję Strzelców, 175. DS.; w literaturze polskiej radzieckie związki taktyczne bywają także zapisywane jako dywizje piechoty, DP). Wobec opisanego wyżej przypadku „1 D.WP” oraz zaznaczonej w rejonie praskiego przedmościa Mostu Kierbedzia niemieckiej „19. Dyw. Panc.” nie podanie pełnej nazwy (lub jej skrótu) 175. Dywizji Strzeleckiej należy potraktować jako błąd kartograficzny. A wystarczyłoby przecież umieścić jej skrót w lewo od strzałki, której dotyczy.

Po trzecie, uchybieniem mniejszego kalibru jest opisanie pułków piechoty związków taktycznych 1. Armii Wojska Polskiego w formie „9 pułk p.” (Saska Kępa) i „6 pułk p.” (praski brzeg Wisły naprzeciwko Żoliborza). Osoba znająca problem wie, że w obu przypadkach chodzi o pułki piechoty, ale dla użytkownika mapy niezorientowanego w temacie sama litera „p.” może być niezrozumiała. Zwłaszcza w sytuacji, gdy na mapie podane są jednostki piechoty („2. DP”) oraz niemieckie jednostki pancerne – wspomniana „19 Dyw. Panc.” (zaznaczona na Pradze i Bielaniech) oraz „25. Dyw. Panc.” (na Bielaniech, przedstawiona w pobliżu lewego górnego rogu mapy). Chociaż na opisywanej mapie można dostrzec jeszcze kilka innych uchybień (np. nie wiadomo dlaczego jest „MOKOTÓW” i „Dolny Mokotów”, w legendzie nie opisano, co oznaczają napisy w rodzaju „Dirlewanger”, „RONA”, czy „Schmidt”), wymienione niekonsekwencje można uznać za najbardziej znaczące.

Na odwrocie omawianej mapy jest reprint przedwojennej mapy topograficznej okolic Warszawy w skali 1:50 000 z zaznaczonymi kolorem czerwonym miejscami dyslokacji wojsk niemieckich, jakie zostały stwierdzone przez wywiad Armii Krajowej w 1943 r.. Poza nią na odwrocie głównej mapy zamieszczono opis i kalendarium ważniejszych wydarzeń podczas Powstania Warszawskiego, a także niewielką mapę (skala 1:2 000 000) przedstawiającą ogólny przebieg działań wojennych w rejonie Warszawy według stanu na 04.08.1944 r. Również i do tej mapy można mieć kilka uwag. Przede wszystkim nie zostały wyjaśnione napisy w rodzaju „HG”, „XXXIX K”, IV panc. SS”, czy „19. panc.”. Po drugie nie podano jakiego rodzaju wojsk były „1131 bryg”, „45 dyw.” i „17 dyw”. W obu przypadkach dotyczy to jednostek niemieckich. Po trzecie, co jest już mniejszym zarzutem, opisano radziecki 3. Korpus Pancerny, ale w przypadku korpusu kawalerii (działającego w rejonie Mińska Mazowieckiego) nie podano jego numeru.

Podsumowując to co wyżej napisano należy zwrócić uwagę na jeden fakt. Otóż „Mapa Powstania Warszawskiego 1 VIII-2 X 1944” prawie nie zawiera usterek *stricte* kartograficznych (co nie powinno dziwić, gdyż jej redaktorem był doświadczony i znany w środowisku kartograf). Można natomiast postawić jej autorowi zarzuty dotyczące kwestii wojskowych. Co prawda na okładce zamieścił on wskazanie „Niezbędny załącznik do każdej książki o powstaniu” (co można rozumieć, że odbiorca mapy ma wystarczającą wiedzę w zakresie historii II wojny światowej), ale należy przyjąć, że odbiorcą „Mapy Powstania

Warszawskiego 1 VIII-2 X 1944” może być również osoba, która nie jest czytelnikiem książki o Powstaniu Warszawskim.

Ryc. 17. Fragment mapy „Mapa Powstania Warszawskiego 1 VIII-2 X 1944”

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Mapa Powstania Warszawskiego 1 VIII-2 X 1944”, skala 1:15 000, 2004, IITRKartografia, Warszawa.

Następna rycina (ryc. 18) przedstawia wycinek mapy „Szlakiem obiektów militarnych regionu łódzkiego”. Już na wstępie należy podkreślić, że wyróżnia się ona wśród innych map dotyczących tematyki historyczno-wojskowej w odniesieniu do województwa łódzkiego dbałością o zachowanie głównych zasad kartografii. Po pierwsze podano na niej skalę (wynosi ona 1:280 000), którą dodatkowo wyrażono w postaci podziałki liniowej (lewy dolny róg ryciny). Po drugie, wielkość znaków w legendzie odpowiada ich rozmiarom na mapie. Po trzecie, tło mapy (jasnożółte z zaznaczonymi na zielono lasami, oznaczonymi niebieskim kolorem rzekami, przedstawioną w kolorze szarym obszarami zabudowanymi, zaznaczonymi czerwoną linią szosami i przedstawionymi w konwencji map topograficznych liniami kolejowymi) sprawia, że pod względem kolorystyki jest ona czytelna. Pewnym dysonansem może być jedynie zaznaczenie zieloną linią granic województwa, gdyż pole mapy poza granicami jest utrzymane w tonacji zielono-brunatnej. Ponadto można dostrzec niezgodność, (trudną do wytłumaczenia) między kolorem niebieskim na mapie i w legendzie. Dużą zaletą mapy jest dobór znaków przedstawiających obiekty stanowiące główny temat mapy. Wszystkie znaki na mapie zostały opisane w legendzie, która ma uporządkowany charakter, gdyż najpierw zostały wyjaśnione różnice w napisach, następnie przedstawiono znaki powierzchniowe (wyrażone metodą zasięgu), potem sygnatury liniowe, a na końcu sygnatury punktowe (bardziej obrazkowe niż symboliczne). Sygnatury punktowe, które wykorzystano dla przedstawienia obiektów militarnych, miejsc inscenizacji poświęconych wydarzeniom historycznym itp., podzielono na cztery kategorie. Uporządkowanie można zauważyć również w części legendy dotyczącej dróg. Poza treścią główną mapy zamieszczone zdjęcia

wybranego sprzętu bojowego, Na jej odwrocie opisano zaznaczone na mapie obiekty, a w niektórych przypadkach zamieszczono stosowne zdjęcie.

Ryc. 18. Fragment mapy „Szlakiem obiektów militarych regionu łódzkiego”.

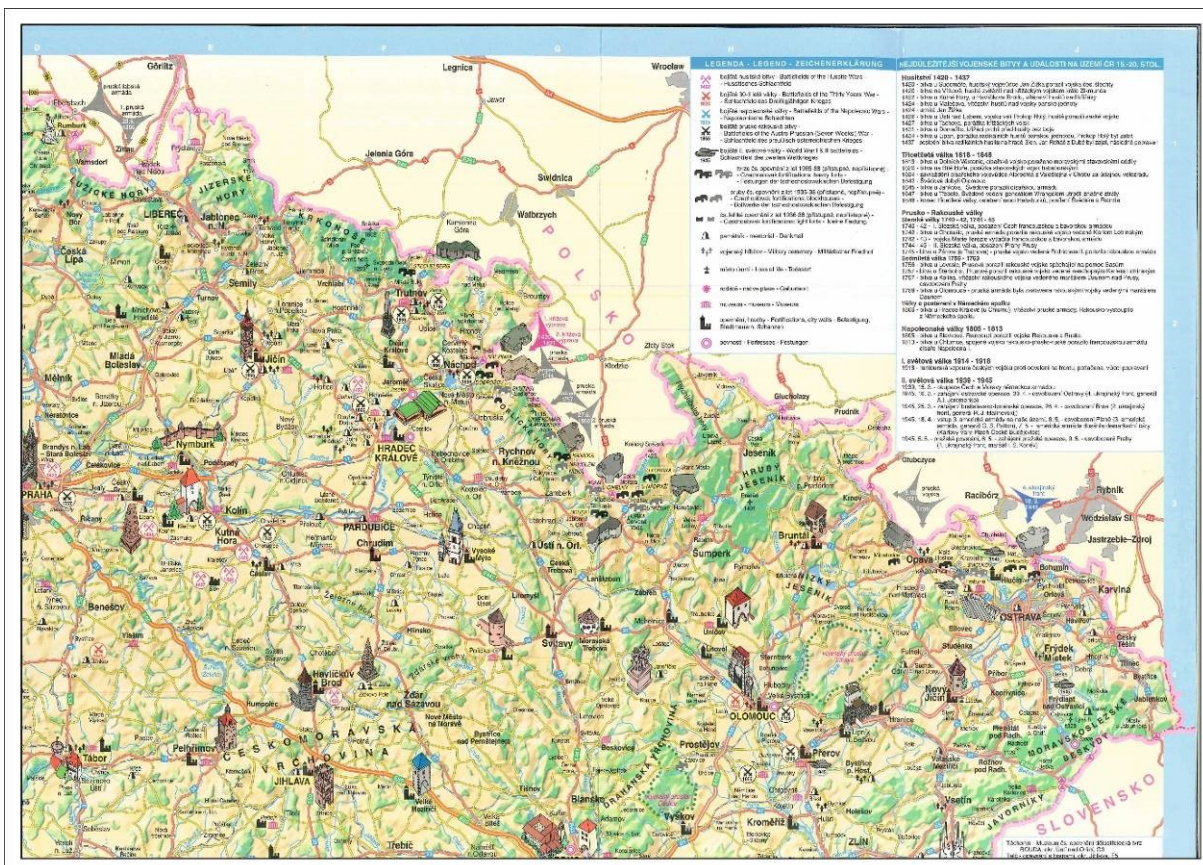
Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Szlakiem obiektów militarych regionu łódzkiego”, 2013, Urząd Marszałkowski w Łodzi, Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Łódź.

Interesującą mapą pod względem nie tylko kartograficznym, ale w ogóle graficznym, jest wydana w Czechach mapa „Česká republika. Vojeenské památky” (ryc. 19). Została ona wydana w skali ok. 1:800 000 (na mapie jest jedynie podziałka liniowa z oznaczeniami co 10 km) i jest jedną z wielu map tematycznych przedstawiających atrakcje turystyczne Czech. Jej podkładem jest mapa utrzymana w różnych odcieniach beżu i zieleni (lasy), na której specyfikę ukształtowania terenu zaznaczono cieniowaniem. Ponadto przedstawiono na niej rzeki, ważniejsze linie kolejowe oraz ważniejsze szosy (z ich numeracją, ale bez podania kilometrażu), a także miejscowości. Jednak tematem przewodnim map są różnego rodzaju obiekty i miejsca związane z szeroko rozumianą wojskowością. Są to: (a) miejsca bitew (z chronologicznym podziałem na pięć kategorii; na mapie przy każdej sygnaturze jest podany rok), (b) zamki, (c) twierdze, (d) miasta z zachowanymi murami obronnymi, (e) umocnienia sprzed II wojny światowej, (f) muzea wojskowe, (g) pomniki, (h) miejsca urodzenia (dotyczy to wodza husyckiego Jana Žižki z Trocnova) i śmierci, (i) cmentarze wojskowe i pomniki. Dla ich przedstawienia wykorzystano sygnatury symboliczne (np. pola bitew z czasów wojen husyckich, wojny trzydziestoletniej, wojen napoleońskich i wojny prusko-austriackiej w 1866 r.,¹² twierdze, miejsca urodzenia i śmierci, pomniki) oraz obrazkowe (np. schrony z lat 1935-1938 i miejsca walk podczas II wojny światowej). Wszystkie wymienione wyżej znaki przedstawiono w legendzie, przy czym ich wielkość jest taka sama jak na mapie. Jednak przy dokładniejszej analizie mapy można zauważyć, że nie wszystkie znaki kartograficzne przedstawione na niej zostały zawarte w legendzie.

¹² Co ciekawe, taką samą sygnaturą przedstawiono bitwę pod Kolinem w 1757 r.

Pominięto w niej (przedstawione metodą zasięgu zamkniętego) współczesne poligony wojskowe oraz (zaznaczone poza granicami państwa) kierunki działań wojsk, które atakowały w różnych epokach historycznych tereny wchodzące obecnie w skład Czech. Dla ich przedstawienia wykorzystano rozszerzające się ku dołowi różnokolorowe strzałki (w takich kolorach, jakie przypisano poszczególnym wojnom przy oznaczaniu miejsc bitew), co nieco przypomina metodę sygnatur liniowych wektorowych. Przy każdej z takich strzałek jest stosowny napis (np. „10.3.1945” i „4. ukraiński front), co można dostrzec na opisywanej mapie w rejonie Racibórz – Rybnik – Wodzisław Śląski (przy prawej ramce poniżej legendy).

Ryc. 19. Fragment mapy „Česká republika. Vojské památky”.

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Česká republika. Vojské památky”, 2000, B.A.T. Program s.r.o., Rožnov pod Radhoštěm

Obok legendy jest również wykaz najważniejszych wydarzeń wojennych w Czechach, na Morawach i Śląsku, poczynając od wojen husyckich. Poniżej właściwej mapy przedstawiono wykaz (z krótką charakterystyką i wskazaniem miejsca na mapie) obiektów militarnych i pomników. Jednak tym co najbardziej rzuca się w oczy na mapie, są zamieszczone na niej znaki-winiety przedstawiające wybrane obiekty historyczno-militarne (np. baszta w mieście Klatovy, brama miejska w Chebie, pomnik na polu bitwy pod Lipanami).

Na odwrotnej stronie mapy jest – uporządkowany chronologicznie, a następnie według kwadratów mapy (np. kolejno D4, F4) i alfabetycznie (np. w G5 „Mohyla Míru” a potem „Tvarožná”) – opis wydarzeń przedstawionych na mapie. Każdy opis jest w językach czeskim, angielskim i niemieckim. Obok opisu jest rysunek przypominający dane wydarzenie, przy czym część z nich jest taka sama jak znak-winieta na mapie (niektóre rysunki nie mają odpowiednika na mapie).

Kończąc omawianie mapy „Česká republika. Vojské památky” trzeba stwierdzić, że została ona pomyślana i wykonana profesjonalnie z uwzględnieniem zarówno celu mapy,

jak i głównych zasad przyjętych w kartografii. Ze względu na skalę i związany z tym sposób prezentacji historii wojen i wojskowości na terenie Czech, można ją uznać za szczególnie przydatną podczas planowania wyjazdu związanego z odwiedzaniem miejsc o charakterze historyczno-militarnym. Może być ona również wykorzystywana w trakcie samej podróży (temu służą oznaczenia dróg), natomiast wątpliwa jest jej przydatność po znalezieniu się turysty w danym miejscu, m.in. dlatego, iż nie ma na niej informacji o bazie noclegowej itp.

Omówiona wyżej mapa jest przykładem mapy, która nie tylko spełnia większość wymogów dotyczących redagowania map, ale może również swoim wyglądem przyciągać turystów mniej obeznaną z kartografią. Podobnie jest w mapą przedstawioną na ryc. 20.

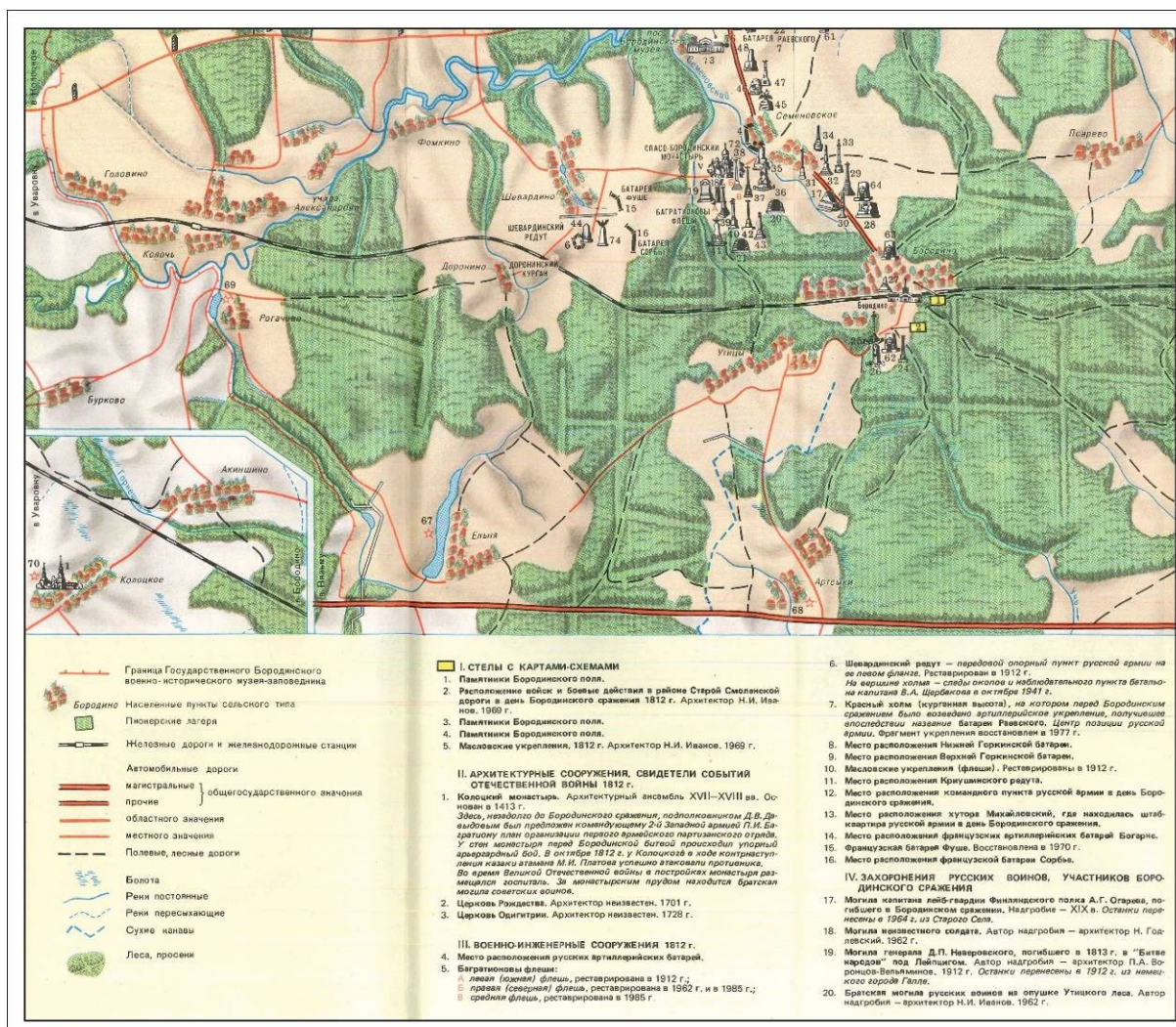

Рис. 20. Fragment mapy przedstawiającej rozmieszczenie pomników upamiętniających bitwę pod Borodino (Rosja).

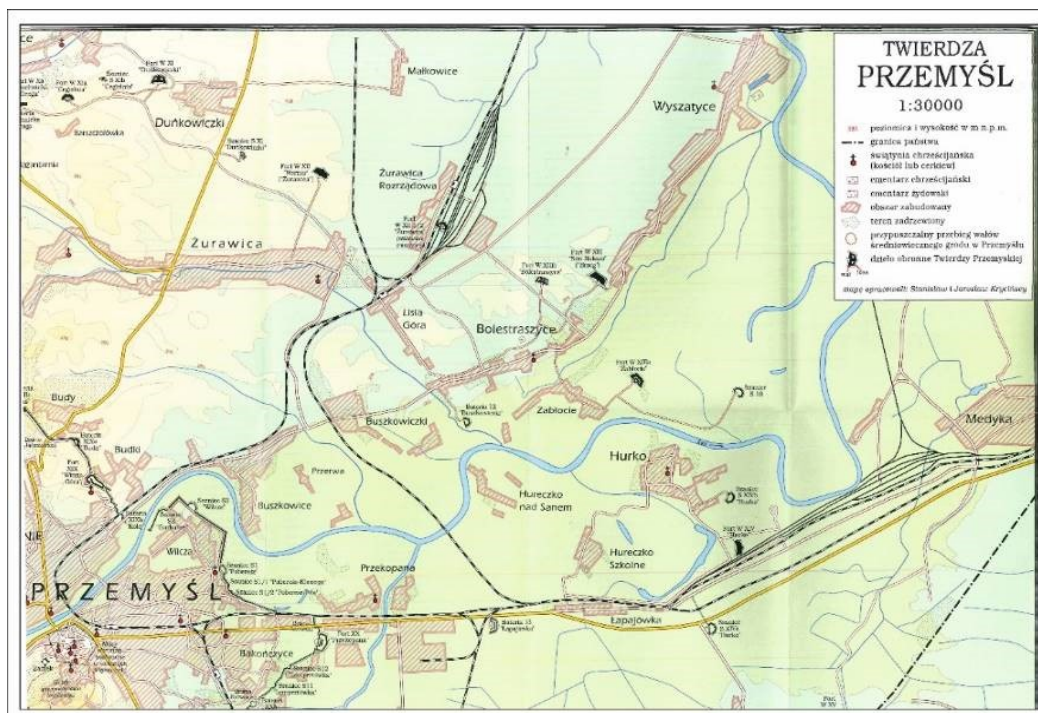
Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Памятники Бородинского поля”, 1986, Главное Управление Геодезии и Картографии при Совете Министров СССР, Москва.

Przedstawia ona pomniki zlokalizowane na miejscu bitwy pod Borodino w 1812 r. Ponieważ mapa została wydana jeszcze w ZSRR, nie ma podanych informacji o jej skali. Poniżej właściwej mapy znajduje się legenda (po lewej stronie) oraz wykaz pomników rozrzuconych w różnych miejscach pola bitwy pod Borodino (z krótką informacją na temat każdego z obiektów). Co ciekawe, w legendzie przedstawiono jedynie znaki ogólnokartograficzne (rodzaje dróg, linia kolejowa, obszary zabudowane, ciekі wodne, lasy

itp.), pomijając znaki, które stanowią o zasadniczej treści mapy. Nie należy się jednak temu dziwić, gdyż każdy z pomników zamieszczonych na mapie przedstawiono inną winietą, która przypomina rzeczywisty wygląd danego pomnika. Stąd też ustalenie jednej sygnatury, która oznaczałaby pomnik byłoby pozbawione sensu. Ustosunkowując się do samej mapy należy zauważyć (widać to zresztą na rycinie), że ma ona przypominać dawną mapę (podobnie wygląda jej okładka). Dotyczy to zwłaszcza sposobu przedstawienia lasów, obszarów zabudowanych (są one przedstawione metodą zasięgu z wykorzystaniem symboli budynków), a także pozostałych terenów. W przypadku tych ostatnich i obszarów leśnych zastosowano technikę cieniowania, co sprawiło, iż obraz na mapie jest jakby trójwymiarowy. Na odwrocie mapy „Памятники Бородинского поля” opisano wszystkie pomniki, zamieszczono kilka barwnych zdjęć oraz małą mapę (wycinek mapy drogowej, ale bez uwzględnienia kilometrażu) ukazującą możliwość dojazdu do pola bitwy od strony Moskwy.

Zupełnie inny charakter ma mapa przedstawiona na ryc. 21. Tło mapy „Twierdza Przemyśl. Mapa 1:30 000” przypomina mapę topograficzną, gdyż ma ono rysunek poziomicowy (co 20 m), ale zabudowa, lasy, ciekі, drogi itp. są na nim przedstawione w sposób bardzo zgeneralizowany. Na podkład naniesiono treść tematyczną mapy, na którą składają się dzieła obronne Twierdzy Przemyśl z przełomu XIX i XX w. oraz przebieg prawdopodobnych umocnień Przemyśla z okresu średniowiecza. Chociaż w legendzie umieszczono znak (ostatni znak w ich wykazie) przedstawiający forty Twierdzy Przemyśl (w postaci przypominającej bastion, z zaznaczeniem wału i fosy), to jednak na mapie każde dzieło jest przedstawione w konwencji sugerującej, iż jest to „topograficzne” odwzorowanie danego obiektu. Tym samym można przyjąć, że poszczególne obiekty militarne przedstawiono korzystając ze znaków-winiet. Zostały one jednak tak dobrane, iż nie przeszkadzają w odbiorze innych elementów uwidocznionych na mapie, dzięki czemu jest ona w pełni czytelna. Pewnym niedosytem związanym z opisywaną mapą jest nie zaznaczenie na niej szlaków turystycznych, co byłoby jak najbardziej wskazane, gdyż ułatwiałoby to poruszanie się w terenie turystom pieszo (lub na rowerze) z mapą. Tym bardziej, że mapa jest – stosując terminologię stosowaną przez E. Romera – „pozornie pusta” (Sirko 2003: 215), a więc możnaby jeszcze na niej uwzględnić jeszcze inne obiekty.

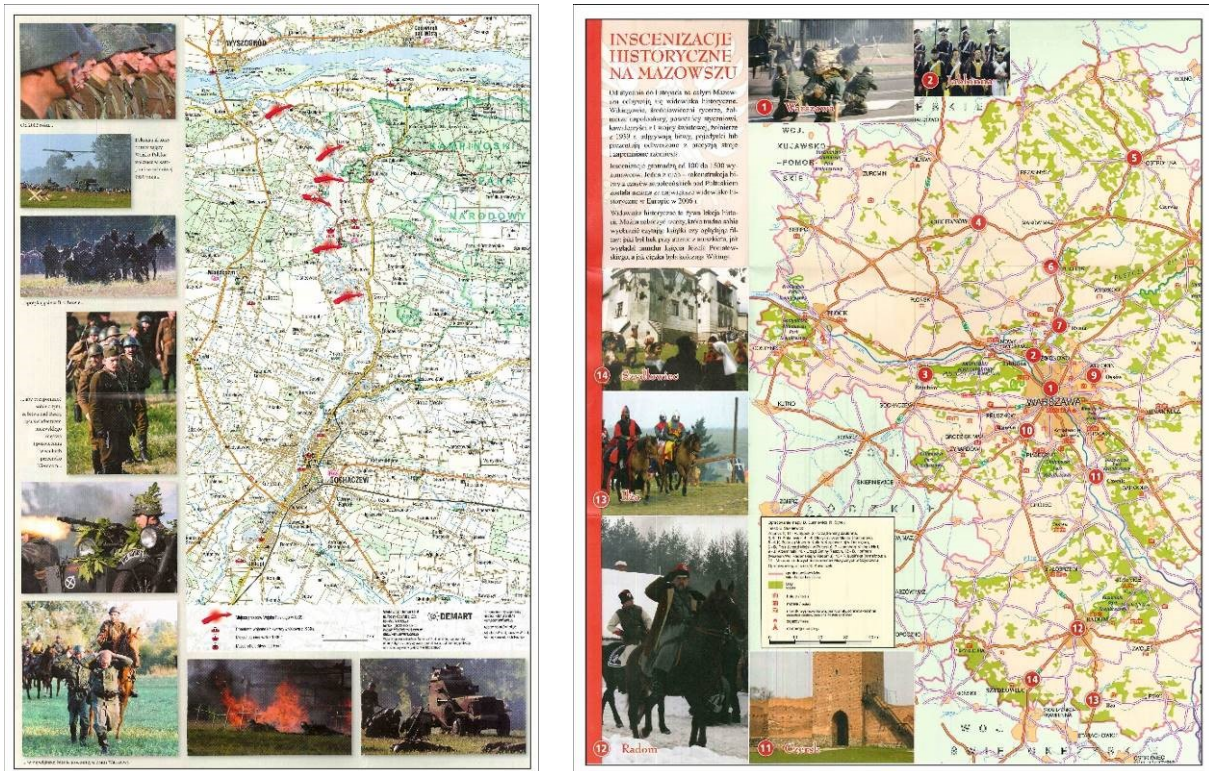

Ryc. 21. Fragment mapy przedstawiającej umocnienia twierdzy Przemyśl przed I wojną światową.

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Twierdza Przemyśl. Mapa 1:30 000”, 2003, Wydawnictwo Stanisław Kryciński, Warszawa.

Na odwrocie mapy „Twierdza Przemyśl. Mapa 1:30 000” zamieszczono krótki opis historii Przemyśla oraz historię dzieł fortecznych Twierdzy Przemyśl. Poza tekstem, przy trzech dziełach (Fort artyleryjski I „Salis Soglio”, Fort pancerny XIII „San Rideau” i Fort XVI „Zniesienie”, którego fragment jest tylną okładką mapy) zamieszczono ich szkice perspektywiczne z zaznaczonymi głównymi elementami danego umocnienia.

Od pewnego czasu, w przypadku Europy Zachodniej i USA już od kilkudziesięciu lat, w Polsce właściwie po 1989 r., integralną częścią turystyki historyczno-militarnej jest udział w imprezach plenerowych, które może nazwać inscenizacjami wydarzeń mających miejsce w przeszłości. Nic więc dziwnego, że na wielu wydawanych współcześnie mapach pojawiają się informacje dotyczące miejsc, gdzie odbywają się takie wydarzenia.

Ryc. 22a-b. Mapy dotyczące wydarzeń historyczno-militarnych na terenie obecnego województwa mazowieckiego. Lewa rycina przedstawia mapę „Bzura 1939” (ryc. 22a). Prawa rycina zawiera fragment mapy „Inscenizacje historyczne na Mazowszu” (ryc. 22b). W obu publikacjach mapom towarzyszą zdjęcia z imprez plenerowych

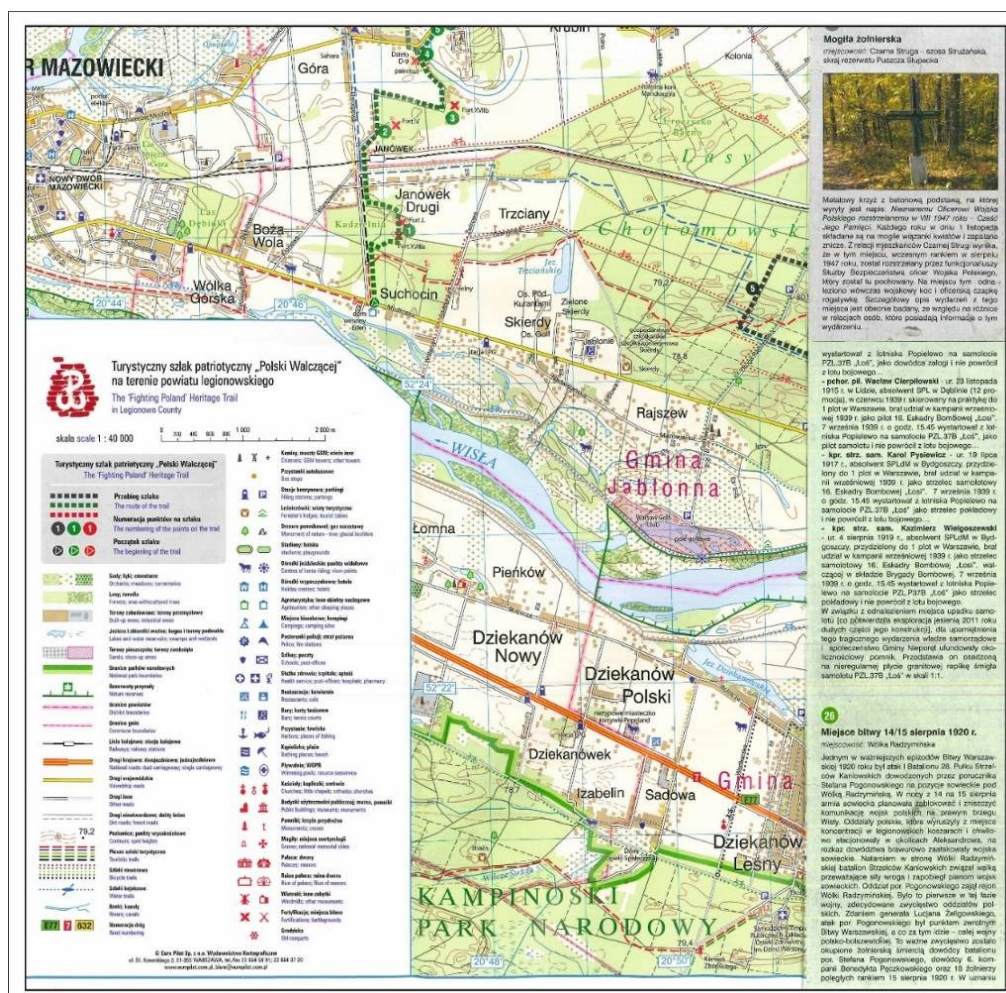
Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Bzura 1939, Wielkie bitwy”, bez roku wydania, Demart S.A., Warszawa; „Inscenizacje historyczne na Mazowszu”, bez roku wydania, Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego, Warszawa.

Na ryc. 22a-b zaprezentowano dwie mapy. Na ryc. 22a zamieszczono mapę ukazującą końcowy etap walk nad rzeką Bzurą we wrześniu 1939 r. Jej podkładem jest mapa turystyczna (skala została wyrażona podziałką liniową i wynosi ok. 1:120 000), na którą naniesiono przebieg walk podczas bitwy nad Bzurą, a także lokalizację cmentarzy wojennych, miejsc pamięci i Muzeum Pola Bitwy nad Bzurą. Chociaż w prezentowanym tekście przy omawianiu map postanowiono do minimum ograniczyć komentarze dotyczące kwestii „niekartograficznych”, w tym przypadku odstępiono od tej zasady. Ponieważ mapa została wydana przez renomowane wydawnictwo kartograficzne, trudno pojąć dlaczego przy kierunkach działań wojsk polskich nie podano dat, kiedy one miały miejsce. Pewnego rodzaju wyjaśnieniem mogą być zdjęcia sąsiadujące z mapą. Pochodzą one ze wspomnianych wcześniej inscenizacji (kilku a może tej samej) przypominających bitwę nad Bzurą. To oraz umieszczone na odwrocie mapy rysunki przedstawiające umundurowanie i wyposażenie

wojsk polskich w 1939 r. pozwalają na wyciągnięcie wniosku, iż mapa przeznaczona jest dla szerokiego kręgu zainteresowanych wydarzeniami mającymi miejsce podczas kampanii wrześniowej, a nie tylko dla osób mających większe oczekiwania w związku ze zwiedzaniem pól bitewnych. Za dowód potwierdzający tę tezę można uznać fakt, iż mapa „Bzura 1939” powstała z wykorzystaniem wspomnianej wcześniej mapy turystycznej.

Do szerokiego kręgu użytkowników jest najprawdopodobniej adresowana także mapa „Inscenizacje historyczne na Mazowszu” (skala ok. 1:800 000). Świadczy o tym nie tylko jej tytuł, ale wykaz organizowanych inscenizacji, zdjęcia z niektórych spośród nich i treść mapy (ryc. 22b). Jako podkład są na niej zaznaczone główne rzeki i drogi (z ich numerami i rangą), większe kompleksy leśne oraz ważniejsze miejscowości, a także – co przesądza o tym, iż jest to mapa turystyczna – oznaczone sygnaturami punktowymi (symbolicznymi i obrazkowymi) hotele, motele, ośrodki wypoczynkowe, zajazdy i kempingi. Są one – podobnie jak lasy i granice województwa – opisane w legendzie (która też zawiera wykaz autorów zdjęć) w języku polskim i angielskim. W przypadku opisywanej mapy treść naniesiona na podkład jest jednak bardzo uboga – są to czerwone kółka z białym obramowaniem, wewnątrz których są numery dotyczące miejsc, gdzie odbywają się widowiska plenerowe uznane za inscenizacje. Ich dosyć dokładny opis został zamieszczony na odwrocie mapy.

Ryc. 23. Fragment mapy „Turystyczny szlak patriotyczny „Polski Walczącej” na terenie powiatu legionowskiego”.

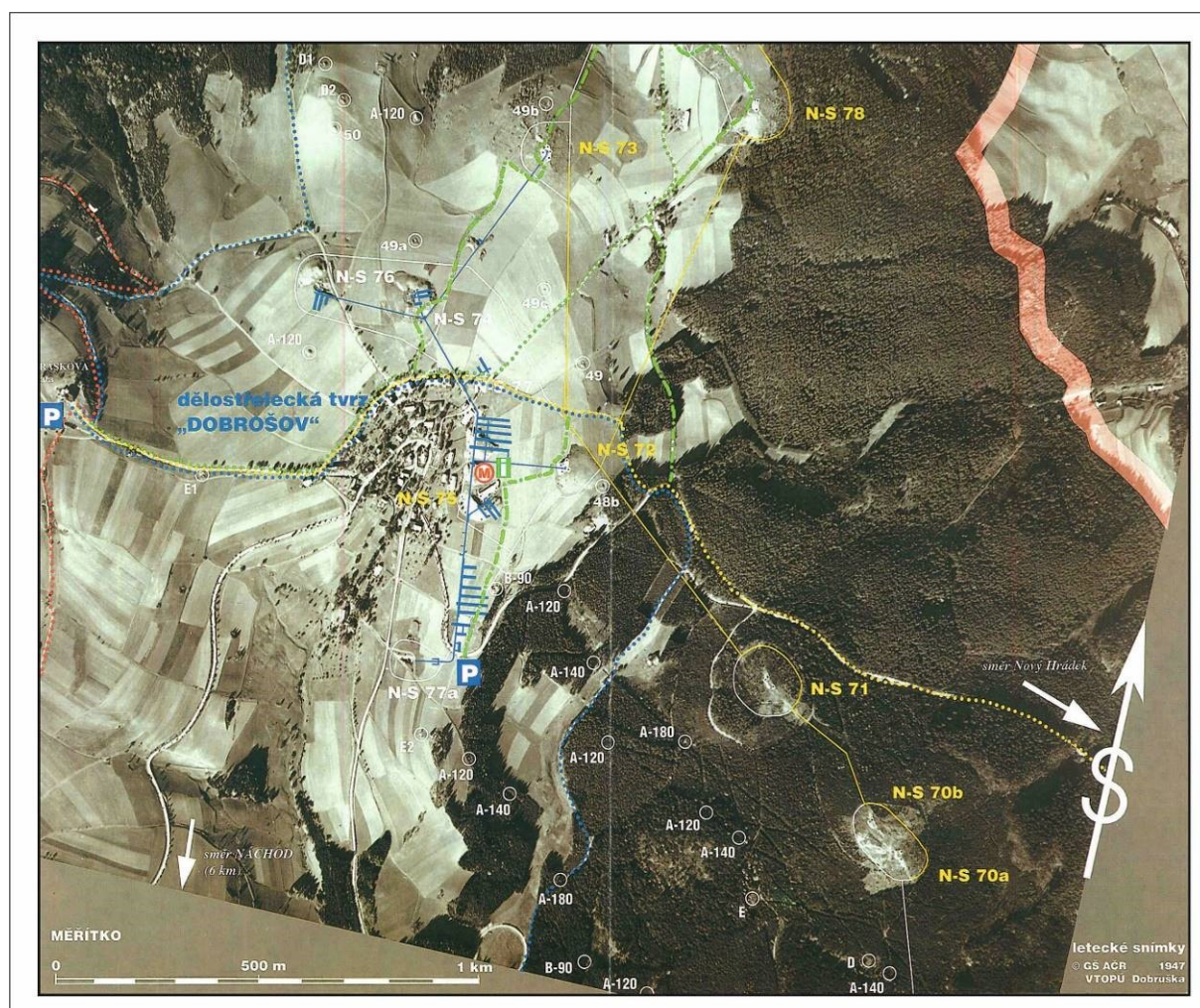
Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Turystyczny szlak patriotyczny „Polski Walczącej” na terenie powiatu legionowskiego. Mapa turystyczna 1:40 000. Opis miejsc historycznych”, wydanie drugie zmienione, Starostwo Powiatowe w Legionowie, Legionowo.

Z przedstawionej na ryc. 23 mapy „Turystyczny szlak patriotyczny „Polski Walczącej” na terenie powiatu legionowskiego. Mapa turystyczna 1:40 000. Opis miejsc historycznych”

wynika, że podkładem dla niej jest mapa turystyczna. Świadczy o tym zarówno treść mapy, jak i jej legenda, w które znaki związane z tematem przewodnim map zostały zamieszczone w jej górnej części. Jest ich łącznie 9 (biorąc pod uwagę ich zróżnicowanie kolorami), co oznacza, iż stanowią one zaledwie 10% wszystkich znaków zamieszczonych i opisanych w legendzie. Znaki stanowiące główną treść mapy są dwójakiego rodzaju: sygnatury liniowe (przebieg szlaków) oraz sygnatury punktowe geometryczne (z numerem szlaku oraz z jego początkiem). Chociaż nie ma tego na rycinie, poza główną mapą są do niej dołączone (w postaci tzw. kartonów) plany Legionowa (1:16 000), Serocka Wieliszewa i Jabłonny (wszystkie w skali 1:15 000). Również na nich są zaznaczone wspomniane w tytule szlaki. Na odwrocie mapy umieszczono opis każdego ze szlaków z dokładnymi informacjami o punktach przystankowych oraz stosownymi zdjęciami.

Przedstawiony wyżej mapa jest typową mapą pozwalającą na poruszanie się w terenie, a ponadto zawierającą o nim informacje w postaci opisów. Ponieważ została ona wykonana przez jedno z bardziej znanych w Polsce wydawnictw kartograficznych, jej treść i forma spełnia zasadnicze założenia metodyki sporządzania map.

Ryc. 24. Fragment mapy „Československé opevnění 1935-1938. Náchodsko” przedstawiający pogranicze Czech z Polską na południe od Kudowy Zdrój

Źródło: opracowanie Autora na podstawie „Československé opevnění 1935-1938. Náchodsko”, 2000, Sdružení muzeí čs. opevnění Náchod, Náchod.

Na zakończenie omawiania problematyki związanej z materiałami kartograficznymi dotyczącymi turystyki historyczno-militarnej wydawanymi w postaci odrębnych map warto poświęcić nieco uwagi mapom tematycznym, których podkładem są zdjęcia lotnicze bądź

satelitarne. Jako przykład posłuży mapa „Československé opevnění 1935-1938. Náchodsko” (podziałka liniowa wskazuje, że w skali ok. 1:13 000), na której przedstawiono rozmieszczenie umocnień czechosłowackich w przededniu tzw. kryzysu sudeckiego i przejścia kontroli nad pograniczem z Niemcami przez III Rzeszę (ryc. 24). Już na wstępie należy zauważyć, że zdjęcia lotnicze, które posłużyły jako podkład zostały wykonane w 1947 r., co w tym przypadku jest bardzo ważne, gdyż na zdjęciach współczesnych zabudowa, układ dróg, czy użytkowanie ziemi, byłyby zupełnie inne. Jednak patrząc na problem z innej strony, zdjęcie lotnicze pochodzące sprzed kilkudziesięciu lat może utrudniać turystom poruszanie się po terenie.

W górnej prawej części opisywanej mapy (czego nie ma na rycinie) jest legenda, w której zamieszczono i opisano 18 znaków kartograficznych. Dokładnie połowa z nich dotyczy obiektów wojskowych, a druga połowa infrastruktury turystycznej. Na przedstawionej rycinie widać niektóre z tych znaków – np. ukazujące usytuowanie muzeum (stosowna litera w kółku), informacji turystycznej i parkingu. Znaki dotyczące turystyki są w formie sygnatur punktowych (symbolicznych) i przedstawiających szlaki turystyczne znaków liniowych. Natomiast znaczna część znaków przedstawiających obiekty militarne ma postać napisów w kolorach białym i żółtym, sygnatur liniowych (białych, żółtych i niebieskich) oraz sygnatur punktowych geometrycznych (białe i żółte kółka). Kończąc omawianie mapy, której fragment jest na ryc. 24, należy zauważyć, że w legendzie nie opisano granicy państwowej, ale podano znak określający przejście graniczne. Na odwrocie omawianej mapy jest opis (z kolorowymi zdjęciami zrekonstruowanych obiektów) typów schronów bojowych, jakie zostały na niej zaznaczone.

MAPY CYFROWE

Map nadających się do wykorzystania w celu uprawiania turystyki historyczno-militarnej, które są w postaci cyfrowej, jest w ostatnich latach coraz więcej, co związane jest zarówno z ogólnym rozwojem technologii informatycznych, jak i rosnącym ich wykorzystaniem w turystyce. Ponieważ temat ten znajduje coraz większą popularność wśród badaczy zajmujących się innowacjami w sektorze turystycznym, wątek ten nie będzie dalej rozwijany.

Przechodząc do istoty problemu należy na wstępie zauważyć, że mapy w formie cyfrowej dotyczące turystyki historyczno-militarnej mogą występować w dwóch postaciach:

- jako tradycyjne mapy analogowe (wydane drukiem), które objęto skanowaniem i zamieszczono na stronach internetowych, bardzo często są to mapy zamieszczone wcześniej w publikacjach dotyczących historii wojen i wojskowości;
- jako mapy wykonane w technice cyfrowej (wektorowe lub rastrowe) [Medyńska-Gulij 2012, s. 27].

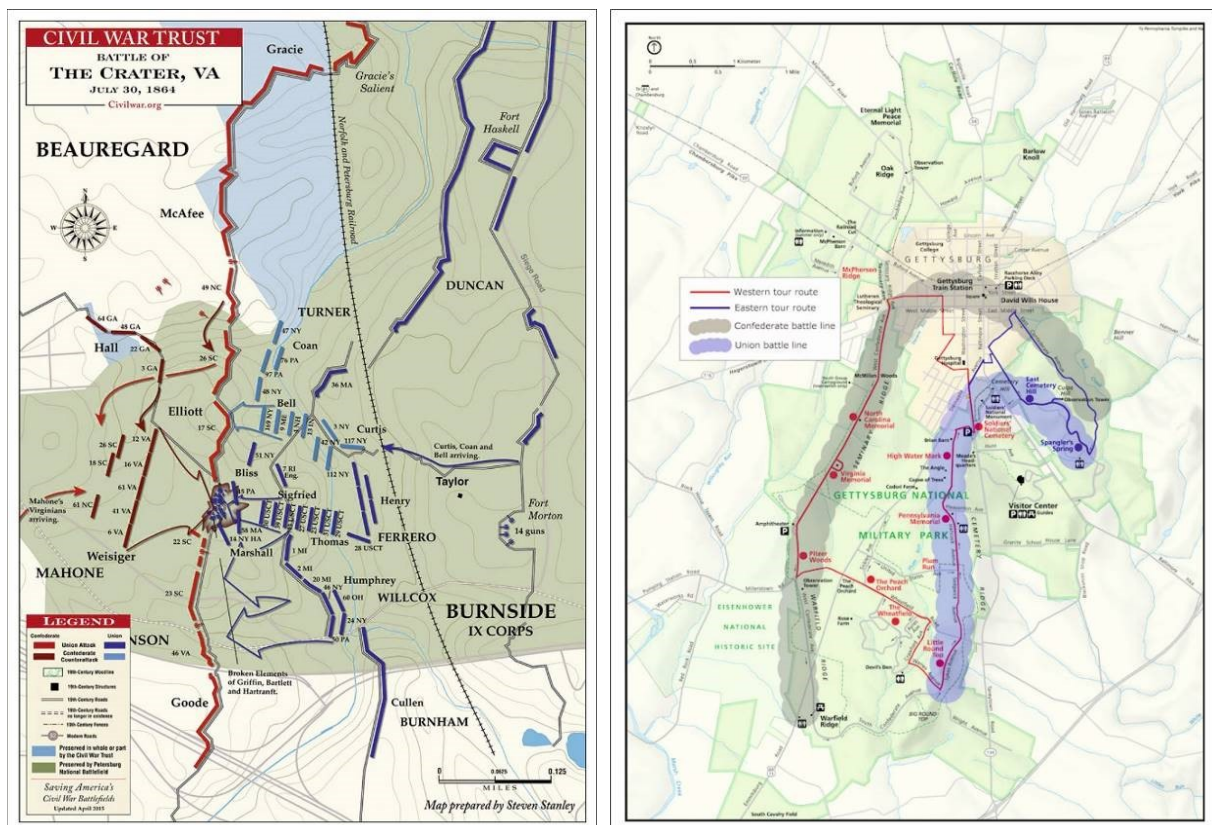
Pierwsze z wymienionych map nie muszą być omawiane, gdyż sposób ich przygotowywania pod względem kartograficznym jest taki sam jak map drukowanych w postaci papierowej. Tym niemniej na ryc. 25a-b przedstawiono dwie tego rodzaju mapy, obie dotyczące wydarzeń mających miejsce podczas wojny secesyjnej w USA. Mapa oznaczona jako ryc. 25a dotyczy bitwy pod The Crater (stan Wirginia). Jest na niej przedstawiony przebieg bitwy z uwzględnieniem konwencjonalnych sposobów prezentacji kartograficznej. W górnym lewym rogu mapy jest jej tytuł, a w lewej dolnej jej części zamieszczono legendę. Coś co rzuca się w oczy nawet przy pobieżnym czytaniu mapy, to zaznaczenie znacznej jej części kolorami zielonym i jasnoniebieskim. Nie powoduje to jednak, iż jest ona nieczytelna, a z legendy mapy wynika, że w obu przypadkach zaznaczono w ten sposób (wykorzystując metodę zasięgu) stan prawny terenów, na których toczyła się bitwa. Kolorem niebieskim przedstawiono także rozmieszczenie i działania wojsk federalnych oraz wody powierzchniowe. Jednak również i to nie obniża czytelności mapy, gdyż użyto różnych odcieni koloru niebieskiego, a obiekty o podobnej jasności są od siebie oddalone.

Kolorem czerwonym (w dwóch odcieniach) przedstawiono rozmieszczenie i kierunki działań armii konfederatów. Warto w tym miejscu zauważyć, że zarówno jednostki armii Unii, jak i wojsk Konfederacji opisano na czarno, a nie – odpowiednio – na niebiesko i czerwono, jak ma to zwykle miejsce na tego rodzaju mapach.

Na mapie występuje wiele sygnatur liniowych, które zastosowano dla przedstawienia rzek (kolor jasnoniebieski) oraz dróg (nie tylko występujących w XIX w., ale i współczesnych). Ponieważ na opisywanej mapie zaznaczono również poziomicę, sprawia to, iż jest w wielu jej miejscach nadmierna koncentracja różnych odcieni szarości. Natomiast linia kolejowa została zaznaczona kolorem czarnym w sposób, często przyjęty na innych mapach. Kolorem czarnym przedstawiono także jedyne na tym obszarze zabudowania.

Istotnym szczegółem związanym z opisywaną mapą jest niemal brak sygnatur punktowych. Pomijając oznaczenia jednostek taktycznych (w rodzaju „46 VA” czy „24 NY” – w pierwszym przypadku chodzi o pułk ze stanu Wirginia, a w drugim o pułk ze stanu Nowy Jork¹³) sygnatury punktowe (symboliczne) użyto jedynie dla przedstawienia rozmieszczenia artylerii.

Ryc. 25a-b. Przykłady przeniesionych ze stron internetowych map cyfrowych dotyczących pól bitew podczas wojny secesyjnej w USA. Mapa po lewej stronie (ryc. 25a.) przedstawia przebieg bitwy pod The Crater (stan Wirginia). Mapa po prawej stronie (ryc. 25b) dotyczy jednej z możliwości zwiedzania pola bitwy pod Gettysburgiem (stan Pensylwania).

Źródło: strony internetowe Battle Map. Battle of The Crater, <https://www.civilwar.org/learn/maps/battle-crater> (20.10.2017); Gettysburg segway, <http://www.segtours.com/images/routemap.jpg> (20.10.2017).

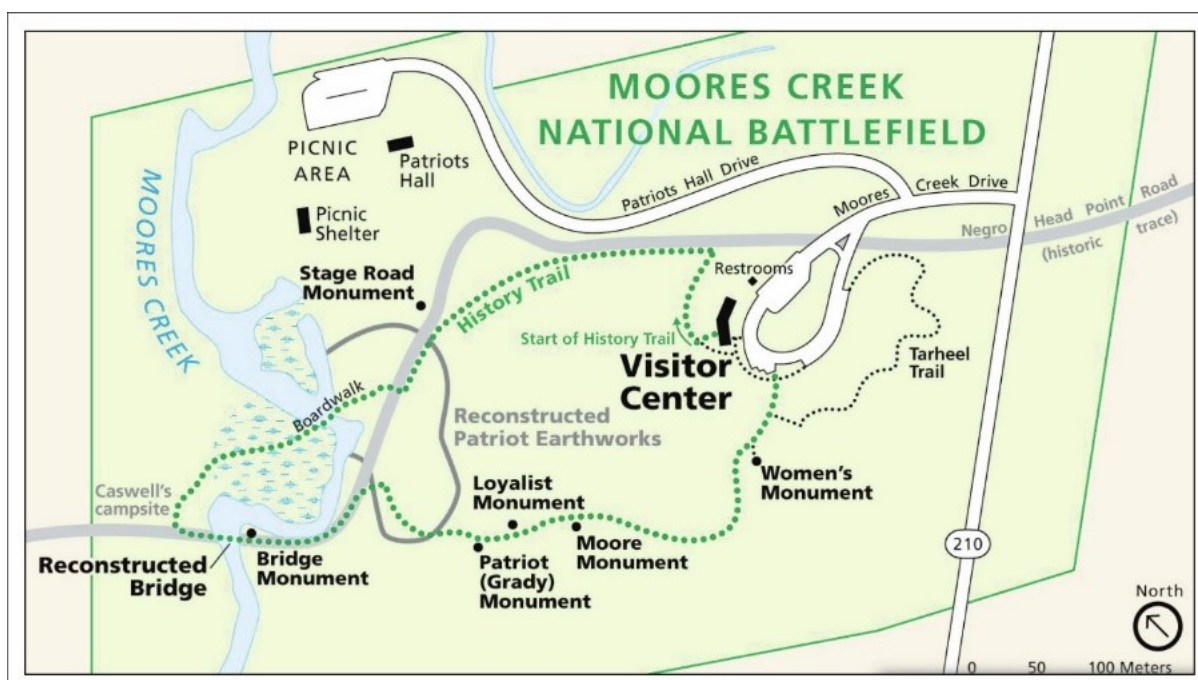
Chociaż można uznać, że mapa na ryc. 25a. jest po prostu przedstawieniem sytuacji, jaka miała miejsce podczas jednej z bitew w czasie wojny secesyjnej, można przyjąć, że może

¹³ Oznaczenia jednostek nie zostały opisane w legendzie. Widocznie autor mapy przyjął założenie, że podane skróty są powszechnie znane, co najprawdopodobniej jest zgodne z prawdą. Natomiast drobnym uchybieniem jest nie podanie w legendzie, że jednostkami wojskowymi ukazanymi na mapie są pułki.

ona być użyteczna dla osób, które chcą odwiedzić rejon bitwy, bądź będąc na miejscu chcą zorientować się w terenie, jaki miała ona przebieg. Należy jednak zauważyć, że mapa ta nie ma żadnych informacji o zagospodarowaniu turystycznym, a więc nie jest dobrym przykładem mapy przeznaczonej dla turystów.

Inaczej jest z mapą przedstawioną na ryc. 25b. Nie wchodząc w dotyczące jej szczegóły, należy odnotować, że posiada ona skalę, a jej treść dotyczy walorów turystycznych i związanej z nimi infrastruktury. Ma ona również legendę. Jednak legenda nie dotyczy (przedstawionej dosyć szczegółowo) treści ogólnoturystycznej, ale tego co jest zasadniczym tematem mapy – możliwości zwiedzania pola bitwy pod Gettysburgiem z wykorzystaniem stosunkowo nowych w turystyce (ale coraz bardziej rozpowszechnionych) środków przemieszczania się, a mianowicie segway'ów. We wspomnianej legendzie segway'om poświęcone są dwa znaki kartograficzne – w kolorze szarym i niebieskim – przedstawiające metodą zasięgu teren, który będzie dostępny dla turystów korzystających z segway'ów. W pierwszym przypadku kolor dotyczy obszarów położonych w sąsiedztwie rozmieszczenia armii konfederatów, a w drugim przypadku – wojsk Unii. Ponadto w legendzie opisano sygnatury liniowe, którymi zaznaczono na mapie dwa szlaki pozwalające na zwiedzanie pola bitwy pod Gettysburgiem, używając w tym celu kolorów czerwonego i niebieskiego.

Mimo że opisane wyżej mapy pozyskano ze stron internetowych, prawdopodobnie nie są one mapami cyfrowymi *sensu stricto* i mają prawdopodobnie wersję drukowaną.

Ryc. 26. Mapa przedstawiająca zagospodarowanie Moores Creek National Battlefield (USA, stan Karolina Północna).

Źródło: Moores Creek, <http://npplan.com/wp-content/uploads/2014/07/Moores-Creek-Trails.jpg> (20.10.2017).

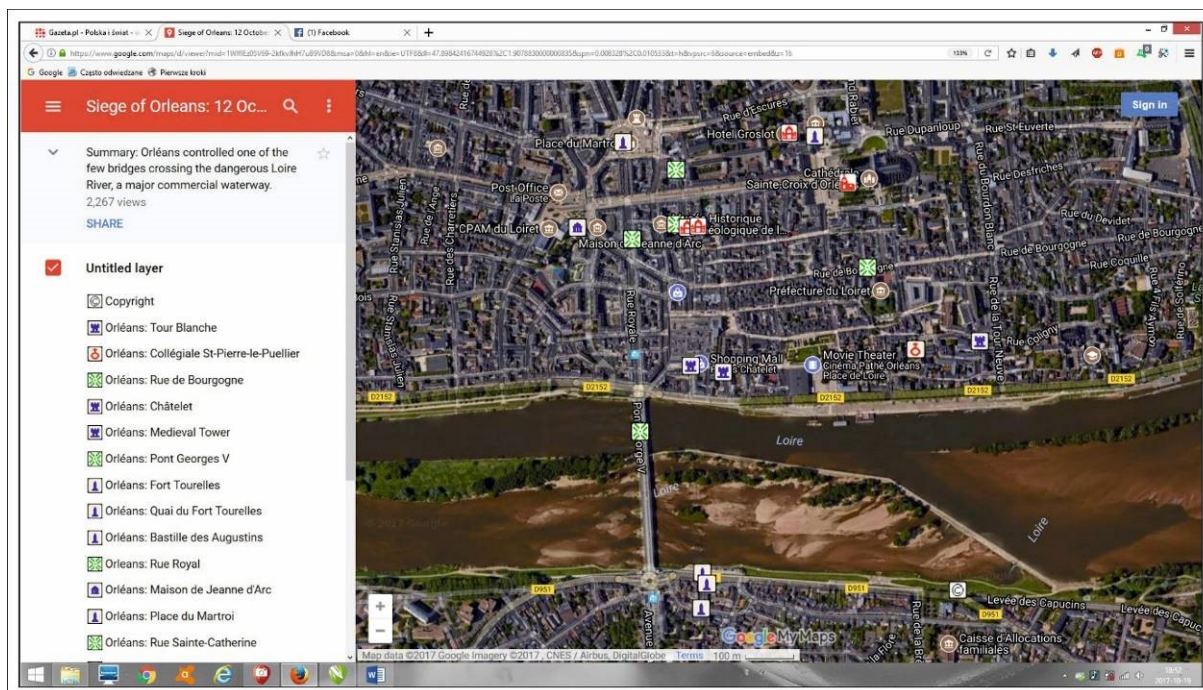
Podobnie jest z mapą przedstawioną na ryc. 26. Została ona uwzględniona dlatego, iż co prawda są na niej informacje dotyczące wydarzeń z 27.02.1776 r., ale towarzyszą im informacje na temat terenów do piknikowania, szlaków do zwiedzania pola bitwy, kempingu itp. Tym samym można uznać, że mapa jest dedykowana turystom uprawiającym turystykę krajoznawczą czy weekendową, a w mniejszym stopniu osobom pasjonującym się historią i wojskowością.

Inaczej jest z mapami, które zostały omówione poniżej. Jak już zasygnalizowano, mapy wykonane w technice cyfrowej można podzielić na mapy nieanimowane (które różnią się

od map wcześniej opisanych jedynie tym, że od początku były redagowane z wykorzystaniem kartografii komputerowej) oraz mapy animowane. Wśród tych drugich można wyróżnić mapy animowane nieinteraktywne i mapy animowane interaktywne. Co prawda B. Medyńska-Gulij (2012: 27) wśród map cyfrowych wyróżnia jeszcze multimedialne, ale wydaje się, że poza względami związanymi ze sposobem ich przekazu odbiorcom, nie różnią się one w sposób istotny (np. w zakresie redagowania) od pozostałych map cyfrowych.

Jako przykład mapy cyfrowej nieanimowanej interaktywnej mogą służyć mapy zamieszczone na portalu „Virtual Battlefield Tours”. W części obejmującej wojnę stuletnią jest m.in. strona internetowa poświęcona oblężeniu Orleanu. Poza „statyczną” mapą przedstawiającą przebieg oblężenia, znajduje się na niej mapa, którą przedstawiono na ryc. 27.

Ryc. 27. Rzut z ekranu monitora przedstawiający mapę „wyjściową” ze strony internetowej dotyczącej oblężenia Orleanu (Francja) w latach 1428-1429. „Kliknięcie” na zaznaczone z lewej strony ikony powoduje powiększenie odpowiedniej sygnatury na mapie.

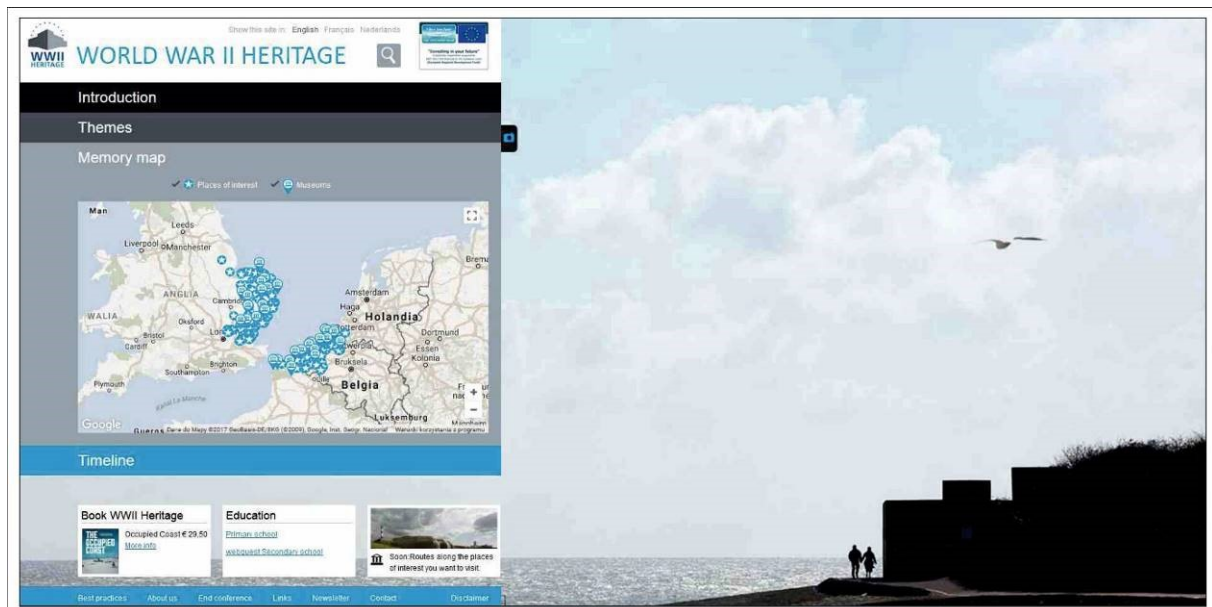
Źródło: *Seige of Orleans: 12 October 1428 to 8 May 1429*,

<https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1WJfLEz05V69-2kfkvJhH7uB9VD8&msa=0&hl=en&ie=UTF8&ll=47.89842416744928%2C1.9078830000000835&spn=0.008328%2C0.010533&t=h&vpsrc=6&source=embed&z=16> (20.10.2017).

Jest to mapa wykorzystująca współczesne zdjęcie satelitarne Google Maps, na którym zaznaczone obiekty kluczowe dla obrony Orleanu w latach 1428-1429. Po prawej stronie zdjęcia zamieszczono ikony przedstawiające obiekty i wydarzenia ważne dla okresu objętego oblężeniem (19 ikon), które poprzedzono ikoną informującą o prawach wydawcy do tej mapy. Łącznie przy nanoszeniu na zdjęcie treści historyczno-militarne wykorzystano sześć sygnatur punktowych, które można uznać za sygnatury geometryczne, symboliczne i obrazkowe. Trudno jednak doszukać się logiki w przypisywaniu poszczególnych znaków konkretnym obiektom. Np. taką samą sygnaturą oznaczono pomnik, plac i fragment umocnień, a katedra i jeden z kościołów zostały przedstawione bardzo różnymi znakami. Ponadto na mapie są jeszcze inne sygnatury, które nie zostały opisane w tej swoistej „legendzie”. Stało się tak prawdopodobnie dlatego, iż są to znaki stosowane rutynowo przez Google Maps. Kończąc omawianie przedstawionej na ryc. 27. mapy należy jeszcze zwrócić uwagę na drobną usterkę

formalną. Podczas, gdy w tytule mapy jest „Siege of Orleans: 12 October 1428 to 8 May 1429...”, w adresie internetowym strony jest słowo „Seige”.

Również rzut z ekranu monitora przedstawiony na ryc. 28 ukazuje rodzaj map cyfrowych, które nazwano mapami nieanimowanymi interaktywnymi. Zaprezentowana w lewej części ryciny (i ekranu monitora) mapa może być powiększana, jak również we wszystkie strony przesuwana. Warto zauważyć, że treść podkładowa pochodzi z portalu Google Maps a znajdujące się na niej sygnatury punktowe (opisane jako atrakcje i muzea) są standardowymi znakami kartograficznymi stosowanymi przez ten portal. Przyjęcie przez autorów strony internetowej takiego rozwiązania jest zapewne słuszne pod względem komercyjnym, gdyż nie wymaga przy sporządzaniu tego rodzaju map udziału kartografów, pozostawiając ich tworzenie specjalistom co najwyżej w zakresie grafiki komputerowej.

Ryc. 28. Rzut z ekranu monitora mapy zamieszczonej na stronie internetowej „World War II Heritage” po wybraniu zakładki „Memory map”. Na mapie ukazują się wówczas miejsca upamiętniające wydarzenia związane z II wojną światową we wschodniej części Anglii oraz na wybrzeżu Morza Północnego od ujścia Renu i Mozy w Holandii po okolice Calais we Francji.

Źródło: opracowanie Autora na podstawie *World War II heritage* <http://www.worldwar2heritage.com/en/#memorymap> (17.10.2017).

Jednak nie wszystkie mapy cyfrowe są opracowywane bez odwoływania się do zasad obowiązujących w kartografii. Dobrym przykładem ukazującym na czym polegają zalety map cyfrowych (w tym przypadku jest to mapa animowana interaktywna) jest mapa pola bitwy pod Gettysburgiem, która została zaprezentowana na ryc. 29. Można na niej wyróżnić kilka zasadniczych elementów, które powinny mieć tego rodzaju mapy:

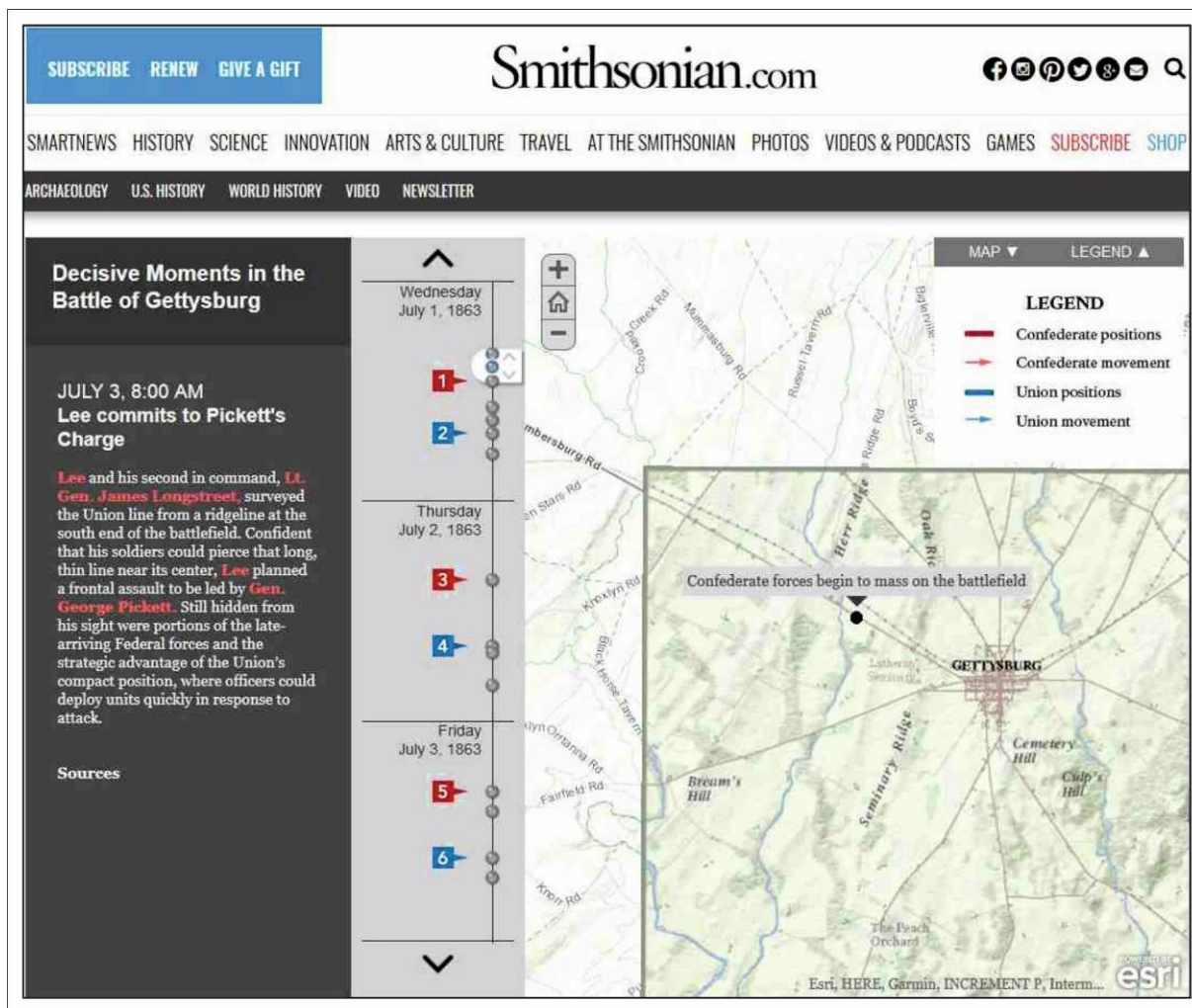
- można ją, w zależności od potrzeby, powiększać lub zmniejszać; najlepiej, aby dotyczyło to zarówno całej mapy, jak i jej fragmentów (ma to szczególnie duże znaczenie, gdy obszar objęty mapą jest rozległy);
- poza treścią kartograficzną (zarówno topograficzną, jak i wojskową) do mapy powinien być dołączony komentarz z krótkim opisem bitwy (lub jej określonej fazy);
- w przypadku bitew trwających dłuższy czas wskazane jest dodanie osi czasu, która pozwalałaby odbiorcy mapy otworzyć jej przebieg w danym etapie bitwy;
- mapie powinny towarzyszyć odnośniki („linki”) do innych opracowań dotyczących bitwy, publikacji naświetlających jej genezę itp.

Jak wynika z zaprezentowanej ryciny opisywana mapa ma legendę, ale nie ma skali. Jest to zrozumiałe przyjmując, że mapę można powiększać i zmniejszać, ale szkoda,

że w sytuacji, gdy użytkownik mapy powiększy (zmniejszy) ją, nie pojawia się stosowana informacja (nawet nie tyle w postaci podziałki liniowej, ale skali ilorazowej).

Należy również wyjaśnić sens „okienka” w prawym górnym fragmencie mapy. Są w niej opcje „Map” i „Legend”. Pierwsza opcja pozwala użytkownikowi mapy wybrać „Historical” (ten wariant jest przedstawiony na zamieszczonej rycinie) lub „Satellite” (wówczas treść historyczno-wojskowa jest nałożona na współczesne zdjęcie satelitarne). Trzeba również dodać, iż w wersji „Legend” jest opisanych 10 znaków kartograficznych, a nie cztery, jak ma to miejsce w wariantcie zaprezentowanym na ryc. 29. (na której przedstawiono początkową fazę bitwy).

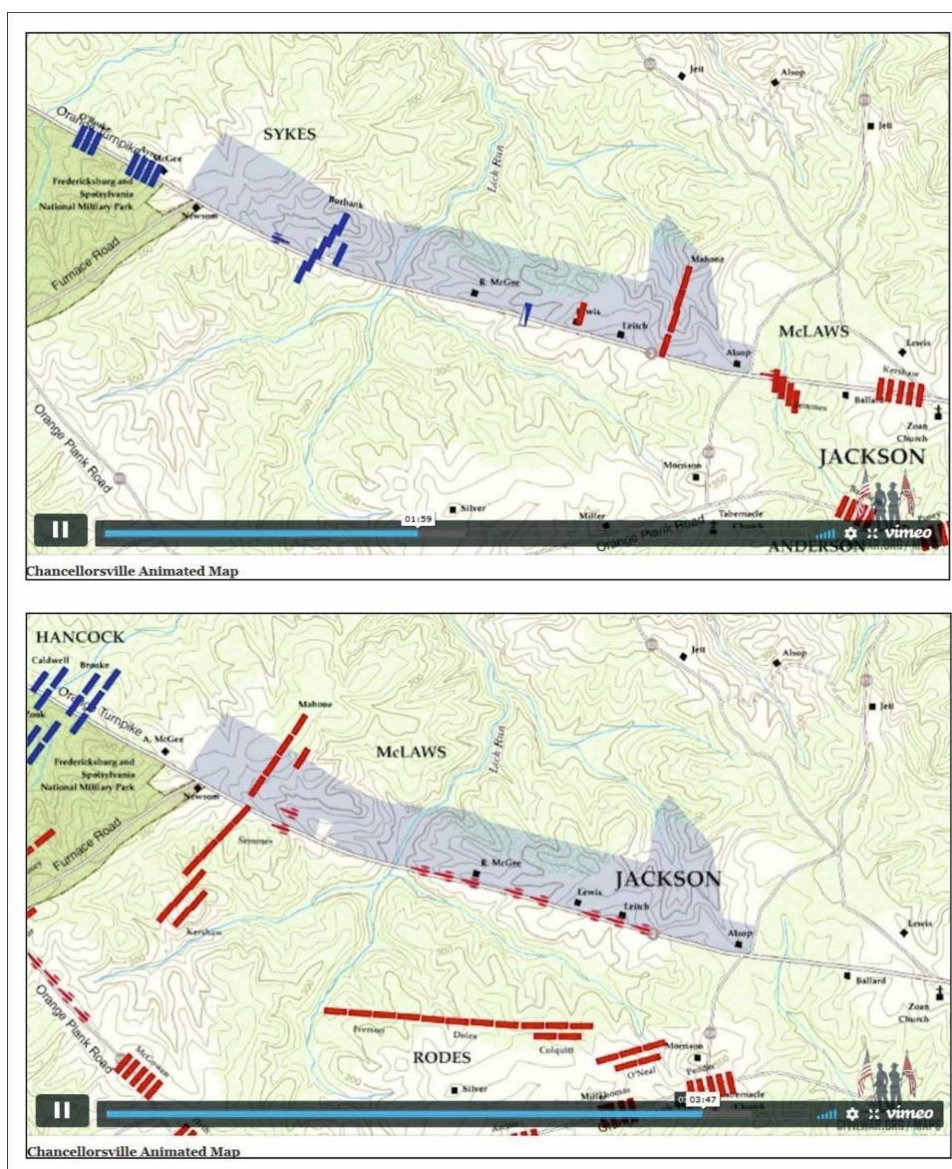
Ryc. 29. Rzut z ekranu monitora, na którym przedstawiono przebieg bitwy pod Gettysburgiem (USA, stan Pensylwania).

Źródło: opracowanie Autora na podstawie *Interactive Map of the Battle of Gettysburg*.

<https://www.smithsonianmag.com/history/A-Cutting-Edge-Second-Look-at-the-Battle-of-Gettysburg-1-180947921> (20.10.2017).

Komentując przedstawioną na ryc. 29 mapę należy wyrazić żal, że w górnej części rzutu strony z ekranu monitora (powyżej mapy przedstawiającej przebieg bitwy pod Gettysburgiem) nie ma odsyłaczy do zdjęć, publikacji opisujących bitwę, oryginalnych map, a także – co ma istotne znaczenie dla osób pragnących odwiedzić (lub już będących na miejscu) – urządzeń zagospodarowania turystycznego, w rodzaju bazy noclegowej, bazy gastronomicznej itd.

Natomiast jako przykład animowanej interaktywnej mapy cyfrowej w pełnym tego określenia znaczeniu może posłużyć mapa na stronie internetowej przedstawiająca przebieg bitwy w czasie wojny secesyjnej w USA pod Chancellorsville w stanie Wirginia w dniach 30.04.-06.05.1863 r. (ryc. 30). Animacja trwa 4 minuty i 20 sekund i towarzyszy jej muzyka. Film, bo tym jest w rzeczywistości ta animacja, obejmuje przebieg działań bojowych oraz ich opis którego integralną częścią są zdjęcia dowódców. Opis występuje w dwóch formach – na początku i na końcu filmu oraz w niektórych fragmentach w środkowej jego części, gdy w kilku zdaniach (zamieszczonych w ramkach zasłaniających w danej chwili mapę) komentowane są kluczowe momenty bitwy. Co ciekawe, do mapy przedstawiającej przebieg bitwy nie jest dołączona legenda. Użytkownik mapy może się jedynie domyślać (amerykański odbiorca mapy, kojarząc nazwiska dowódców, powinien to jednak wiedzieć ze szkoły), że kolorem czerwonym przedstawiono wojska konfederacji, a kolorem wojska federalne. Mankamentem opisywanej mapy jest również brak skali (mimo że podkład pochodzi z mapy topograficznej), a przede wszystkim brak legendy. Pomijając już kwestię jaka armia została przedstawiona jakim kolorem i co oznaczają zamieszczone na mapie sygnatury, nie wyjaśniono co oznacza cieniowanie po północnej stronie traktu Orange Turnpike.

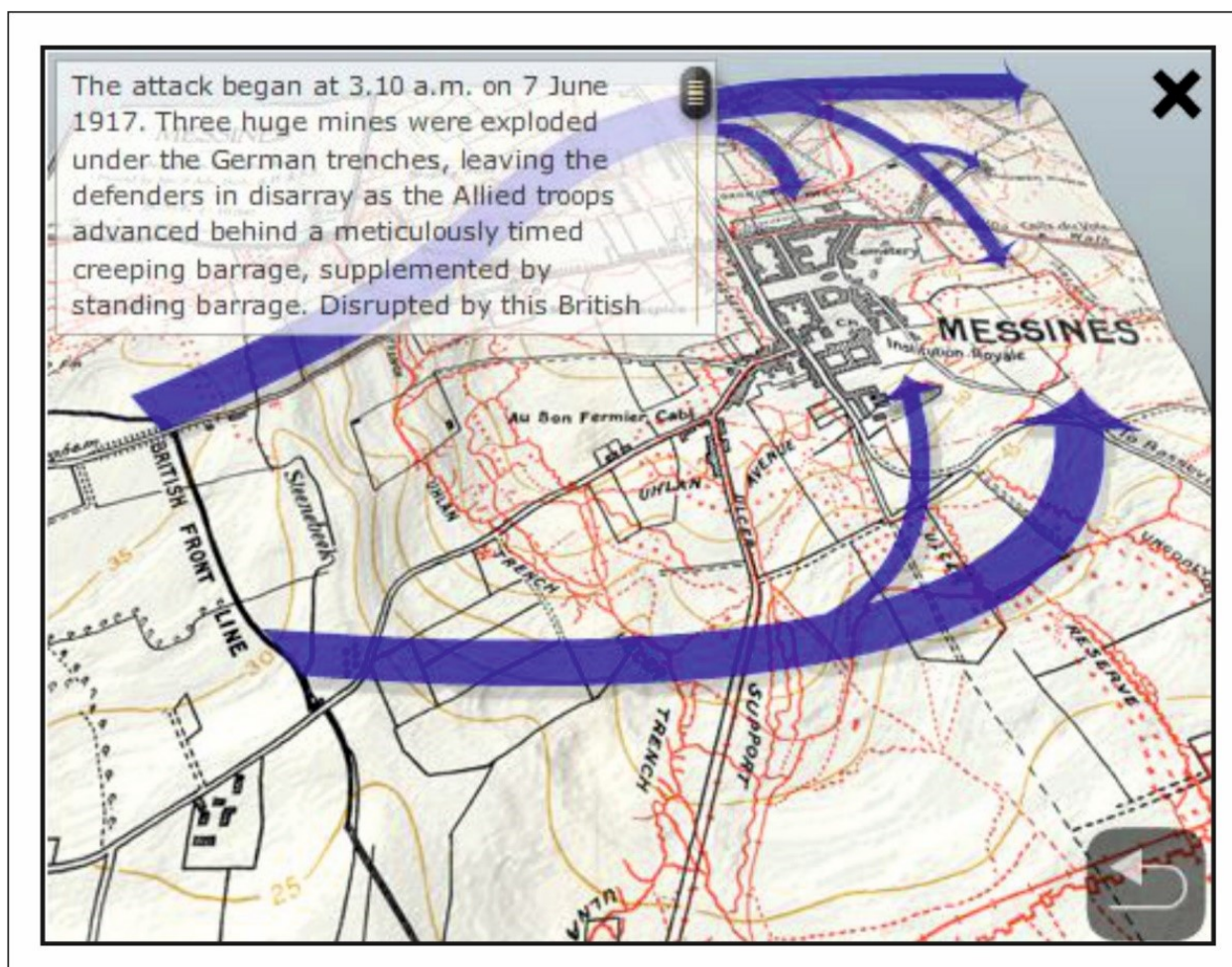

Ryc. 30. Rzut z ekranu monitora, na którym uchwycono dwa momenty (1'59' i 3'47'' filmu) geowizualizacji przedstawiającej przebieg bitwy pod Chancellorsville (USA, stan Wirginia).

Źródło: opracowanie Autora na podstawie *Chancellorsville animated map*, <https://www.civilwar.org/learn/maps/chancellorsville-animated-map> (20.10.2017).

Jeden z problemów poruszonych przy omawianiu mapy przedstawiającej bitwę pod Chancellorsville został rozwiązany na mapie zamieszczonej na ryc. 31. Przedstawia ona jeden z epizodów walk we Francji w 1917 r. i pochodzi z witryny internetowej „New Zealand History”.

Ryc. 31. Rzut z ekranu monitora, na którym uchwycono atak wojsk brytyjskich na pozycje niemieckie pod Messines (Francja) w dniu 07.06.1917 r.

Źródło: opracowanie Autora na podstawie Passchendaele interactive map,

<https://nzhistory.govt.nz/media/interactive/passchendaele-interactive-map> (20.10.2017).

W odróżnieniu od omówionej wcześniej mapy animowanej poświęconej bitwie pod Chancellorsville, na stronie internetowej dotyczącej walk na froncie zachodnim, które przeszły do historii wojen jako bitwa pod Passchendaele, pomyślano o rozwiązaniu, które zapobiegło przesłanianiu treści mapy przez ramkę z opisem toczących się w danej chwili walk. Uczyniono to w sposób bardzo pomysłowy i jednocześnie prosty, a mianowicie zastosowano technikę nazywaną (np. w programie Corel Draw) „przeroczystością”. Dzięki temu rozwiązaniu można przeczytać opis wydarzeń, mając jednocześnie jako widoczny cały czas podkład ich przebieg na mapie.

MAPY UMIESZCZANE W MIEJSCU WYDARZEŃ HISTORYCZNO-MILITARNYCH

Odrębną kategorię map adresowanych do osób uprawiających turystykę historyczno-militarną stanowią mapy znajdujące się w odwiedzanych przez nie miejscach, a więc przede wszystkim w miejscach bitew, w dawnych obiektach militarnych (lub w ich sąsiedztwie) itp. Przeznaczeniem tych map powinno być nie tylko dostarczenie informacji o wydarzeniach

i obiektach, których one dotyczą, ale również ułatwienie turystom poruszania się po danym obszarze (obiektach), a także umożliwienie identyfikacji w terenie ważniejszych wydarzeń, jakie miały miejsce w przeszłości.

Chociaż na ogół mapy umieszczane w miejscach wydarzeń i w obiektach historyczno-militarnych mają swoje wersje drukowane, to jednak różnią się one kilkoma istotnymi szczegółami od map tradycyjnych:

- mają zazwyczaj znacznie większy format niż mapy drukowane, co powoduje, iż są łatwiej czytane przez użytkowników;
- niekiedy mają formę trójwymiarową (przybierają postać blokdiagramu), aby lepiej oddać specyfikę ukształtowania powierzchni w danym miejscu;
- z racji miejsca usytuowania są narażone na oddziaływanie różnego rodzaju czynników zewnętrznych (warunki atmosferyczne, akty wandalizmu) przez co powinny być wykonywane z materiałów odpornych na szybkie zniszczenie;
- są (a przynajmniej powinny być) umieszczone w miejscach łatwo dostępnych dla turystów;
- powinny być nie tylko źródłem informacji, ale powinny ułatwiać orientację w terenie.

Zalecane jest także, aby mapa nie zasłaniała terenu bądź obiektu, którego dotyczy. Stąd właściwe jest, aby była ona umieszczona w płaszczyźnie poziomej (lub nieco ukośnej, jak na fot. 1a-b), a nie pionowo. Istotne jest także, aby jej rozmiary nie były na tyle duże, iż utrudniałyby jej czytanie.

Ryc. 32a-b. Isandlwana (RPA, prowincja KwaZulu-Natal). Na lewym zdjęciu turysta oglądający mapę bitwy. Na drugim planie charakterystyczne wzgórze dominujące nad polem bitwy w 1879 r. (fot. 1a). Na prawym zdjęciu plansza dotycząca bitwy. Poza blokdiagramem i schematem przedstawiającymi przebieg bitwy, są na niej zdjęcia dowódców walczących stron oraz ryciny z XIX w. przedstawiające sceny z bitwy (fot. 1b).

Źródło: Fot. Anna Kowalczyk 2008.

Jako przykład mapy spełniającej podane wymagania może posłużyć mapa na polu bitwy Isandlwana w RPA. Jej usytuowanie pośrodku pola bitwy z 1879 r. pozwala turystom dobrze „odnaleźć się” w terenie, a treść i forma sprawiają, iż zawarte na niej informacje są łatwe w odbiorze nawet przez osoby nie mające wiedzy historyczno-wojskowej i doświadczenia w posługiwaniu się mapami (fot. 1a-b). Należy również dodać, że na zamieszczonej na zdjęciu mapie przedstawiono przebieg bitwy korzystając z niektórych znaków taktycznych, które jednak są łatwe w odbiorze nawet dla turysty, który nigdy nie miał do czynienia z mapami wojskowymi.

Wysoko należy także ocenić mapę przedstawiającą Fort Bema w Warszawie (fot. 2b). Poza zarysem nieistniejących już w większości budynków z XIX w., na planie przedstawiono współczesne zagospodarowanie terenu, w postaci ulic, parkingów, ujęć wody, ścieżek, boisk sportowych i placu zabaw. Oprócz właściwej treści kartograficznej, mapa posiada legendę

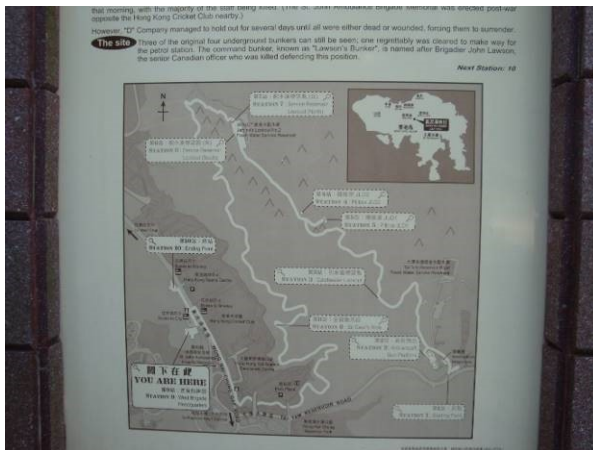

oraz podziałkę liniową. natomiast nie ma podanego kierunku północnego. Uchybieniem jest jednak, iż wielkość sygnatur punktowych w legendzie jest inna niż na mapie.

Ryc. 33a-b. Tablice informacyjne na terenie Fortu Bema w Warszawie (dzielnica Bemowo). Ryc. 33a przedstawia sposób rozplanowania tablicy dotyczącej fortyfikacji warszawskich w czasach zboru rosyjskiego. Na planszy przedstawiono (lewy dolny róg) ich rozmieszczenia w aktualnych granicach Warszawy oraz opis (ze stosownymi rysunkami perspektywicznymi) obecnego Fortu Bema. Na ryc. 33b jest plansza z planem sytuacyjnym Fortu Bema.

Źródło: Fot. Anna Kowalczyk 2017.

Ryc. 34a-b. Tablice informacyjne dotyczące Wong Nai Chung Gap Trail (Chiny, Specjalny Region Autonomiczny Hongkong). Ryc. 34a przedstawia przebieg szlaku śladami walk wojsk kanadyjskich z armią japońską na wyspie Hongkong w grudniu 1941 r. (fot. Xa). Na uwagę zwraca fakt, iż została ona wykonana w odcieniach szarości, co jednak w tym przypadku nie ma żadnego znaczenia dla jej ewentualnie mniejszej czytelności. W lewym dolnym rogu mapy jest informacja dotycząca lokalizacji miejsca jej usytuowania względem całego szlaku. Natomiast w górnym prawym rogu jest karton ukazujący umiejscowienie miejsca lokalizacji mapy w odniesieniu do wyspy Hongkong. Mapa nie ma legendy i skali i jest opisana w języku chińskim oraz angielskim. Ryc. 34b ukazuje sposób usytuowania wspomnianej mapy. Jest ona częścią planszy w jednym z punktów na szlaku (Station 9) z opisem Wong Nai Chung Gap Trail, a obok (po lewej stronie) jest tablica z informacjami dotyczącymi przebiegu walk właśnie w tym miejscu. Na dalszym planie widać zrekonstruowane schrony bojowe z 1941 r.

Źródło: Fot. Autora 2011.

Pozytywnie należy również ocenić mapę przedstawioną na ry. 34a. Poświęcona ona jest bojom między żołnierzami kanadyjskimi i Japończykami, jakie miały miejsce na wyspie Hongkong w grudniu 1941 r. Chociaż w odróżnieniu od mapy na polu bitwy pod Isandlwana mapa na fot. 3a nie jest wielobarwna, jest mimo to czytelna. Na uwagę zwraca fakt, iż w jej prawym górnym rogu jest schematyczna mapa wyspy Hongkong. Należy również zauważyć, że mapa ta jest w języku angielskim i chińskim, co związane jest z pochodzeniem turystów poruszających się szlakiem walk z 1941 r. W odróżnieniu od wcześniej opisanej mapy, na mapie przedstawionej na ryc.34a nie ma oznaczeń taktycznych, są natomiast znaki typowe dla map turystycznych (m.in. parkingi).

Inaczej trzeba ocenić mapę ustawioną na polu bitwy pod Sarbinowem (województwo zachodniopomorskie, gmina Dębno). Chociaż sprawia ona wrażenie bardzo efektownej (głównie z powodu kolorystyki i sylwetki umundurowanego pruskiego grenadiera), to jednak nie ma objaśnień, co oznacza, iż trudno na jej podstawie pojąć przebieg bitwy (ryc. 35). Została ona co prawda opisana, ale trudno zrozumieć dlaczego pominięto język rosyjski, jeżeli walczącymi stronami były Prusy i Rosja.

Ryc. 35. Tablica z mapą dotyczącą bitwy między Prusami a Rosją pod Sarbinowem (Zornsdorf) w 1758 r. (województwo zachodniopomorskie). Zamieszczony plan bitwy, nawiązujący swoją grafiką do mapy z epoki, nie ma objaśnień dotyczących użytych na mapie znaków topograficznych i taktycznych. Po obu stronach tablicy są jedynie opisy bitwy w językach polskim i niemieckim. Przedstawioną na rycinie mapę (mimo podania na niej podziałki liniowej) można bardziej traktować jako formę graficzną, a nie jako mapę wykonaną zgodnie z założeniami kartografii.

Źródło: Fot. Autora 2012.

Zbliżając się do końca omawiania problematyki związanej z mapami, jakie turyści interesujący się historią i militariami mogą spotkać w miejscach, które są przez nich odwiedzane, warto przedstawić rozwiązanie zastosowane we wsi Jankov (Jankau) w środkowych Czechach, gdzie w 1645 r. doszło do jednej z największych bitew wojny trzydziestoletniej z udziałem wojsk szwedzkich i cesarskich (ryc. 36 a-b). Już samo usytuowanie planszy z tą mapą jest dosyć nietypowe, gdyż tablica znajduje się w centrum wsi, przez co pole walk jest zasłonięte przez zabudowę. Sama mapa ma wiele cech mapy topograficznej, ale nie zawiera treści dotyczącej przebiegu bitwy. Jest na niej natomiast zaznaczony szlak (czerwonym kolorem na wschód i zachód od Jankova), który prowadzi na pole bitwy. Na samym polu wydarzeń z 1645 r. nie ma żadnych map, ale są tablice informacyjne, na których w formie nieco alegorycznej przedstawiono opis bitwy i jej znaczenie.

Ryc. 36a-b. Tablica informacyjna we wsi Jankov (Czechy, okres Benešov), gdzie w 1645 r. miała miejsce bitwa między wojskami szwedzkimi a wojskami cesarskimi. Ryc. 36a przedstawia ogólny widok tablicy i miejsce jej usytuowania. Na stanowiącej jej część mapie (ryc. 36b) zaznaczono przebieg szlaku łączącego Jankov z pomnikiem upamiętniającym bitwę, jak również zamieszczono dwa kartony: jednej ukazuje Jankov w czasie bitwy (prawy górny róg), a drugi przedstawia żołnierza z epoki.

Źródło: Fot. Autora 2009.

Kończąc powyższe wywody należy wspomnieć, że coraz częściej autorzy map dotyczących turystyki opracowują je z myślą o osobach niedowidzących lub niewidomych. Takie mapy (tyflomapy, w języku angielskim *tactile maps*) rzadko powstają z myślą o turystach interesujących się historiami wojen i wojskowości, co jednak nie oznacza, iż ich nie ma. Jako przykład może posłużyć plansza przedstawiająca zarys średniowiecznej twierdzy w Madrycie, w czasach, gdy pozostawał on w rękach Maurów (ryc. 37). Obserwując rosnące w ostatnich latach zainteresowanie kartografów tyflomapami można sądzić, że w przyszłości pojawi się więcej map adresowanych do turystów niewidomych interesujących się historią wojen i wojskowości.

Ryc. 37. Madryt. Plansza z planem przedstawiającym dawną twierdzę mauretańską. Przedstawiony schemat został wykonany z myślą o osobach niewidomych i niedowidzących.

Źródło: Fot. Anna Kowalczyk 2015.

MAPY ZNAJDUJĄCE SIĘ W OBIEKTACH ZWIĄZANYCH Z HISTORIĄ WOJEN I WOJSKOWOŚCI

Ostatnim zagadnieniem, o którym należy wspomnieć w kontekście omawiania map historyczno-militarnych są mapy znajdujące się w obiektach odwiedzanych przez turystów interesujących się historią wojen i wojskowością. Na ogół są one częścią ekspozycji muzealnych lub występują w obiektach pełniących niegdyś funkcje militarne. Niekiedy zresztą pierwotnym przeznaczeniem muzeów historyczno-wojskowych były cele stricte militarne. Tak było np. w przypadku Muzeum Historii Wojskowości (Heeresgeschichtliches Museum) we Wiedniu, które zostało ulokowane w dawnym arsenale. W muzeach dotyczących historii wojen i wojskowości przedstawiane są głównie mapy z epoki dotyczącej danych wydarzeń, jak również mapy współczesne. W przypadku tych pierwszych (ryc. 38a) trudno omawiać je z perspektywy współczesnej kartografii, gdyż ich analiza wymaga przygotowania nie tylko kartograficznego, ale i historycznego.¹⁴ Inaczej jest z mapami współczesnymi. Jako przykład może posłużyć mapa przedstawiona na ryc. 38b, która zawiera treść przewodnią, karton z ukazaniem lokalizacji obiektu w odniesieniu do reszty miasta (na prawo od tytułu) i opis, ale nie ma legendy i podanej skali.

Ryc. 38 a-b. Mapy w obiektach związanych z historią wojen i wojskowości.

Ryc. 38a – Muzeum Historii Wojskowości (Heeresgeschichtliches Museum) we Wiedniu (Austria). Rycina (po lewej) oraz mapa (po prawej) przedstawiające zdobycie Belgradu przez wojska cesarskie w 1688 r. Ryc. 38b – tablica informacyjna przedstawiająca wydrążone przez Włochów schrony pod twierdzą w mieście Pula (Chorwacja), które służyły ludności miasta podczas bombardowań alianckich w czasie II wojny światowej, a po niej miały być schronami przeciwojowymi.

Źródło: Fot. Autora 2014, fot. Anna Kowalczyk 2016.

Dyskusja

Przechodząc do dyskusji nad przytoczonymi wyżej mapami wykorzystywanymi w związku z turystyką historyczno-militarną należy zająć się nimi zarówno w kontekście ich treści, jak i formy. W tym miejscu należy jeszcze raz przypomnieć, że zajmując się treścią autor przedstawianego tekstu ogranicza się do treści kartograficznej, a nie historyczno-wojskowej.

Po pierwsze, na podstawie tego co wyżej przedstawiono oraz analizy map, które zostały pominięte w powyższym opracowaniu, mapy służące uprawianiu turystyki historyczno-militarnej różnią się do siebie pod względem tematycznym – przede wszystkim dotyczą

¹⁴ Z tego też powodu są one przedmiotem studiów zarówno historii kartografii, jak i kartografii historycznej.

różnych okresów historycznych, jak również są na nich przedstawiane różne obszary. Zróżnicowana tematyka powoduje, że ich autorzy posługują się różnymi metodami prezentacji kartograficznej. Z kolei różna wielkość przedstawianych na mapach obszarów sprawia, iż są one w różnych skalach.

Mapy, których adresatem mają być turyści interesujący się historią wojen i wojskowości, są wykonywane na różnych podkładach. W przypadku map obejmujących mniejsze obszary i kierowanych do bardziej doświadczonych odbiorców podkładem są często mapy topograficzne, a niekiedy zdjęcia lotnicze i satelitarne. Mapy, których odbiorcami mają być osoby nie mające większych doświadczeń w zakresie kartografii (geografii, czy historii wojen i wojskowości) są na ogół przygotowywane bez podkładu lub ich podkładem są mapy samochodowe bądź przeglądowe.

Trzecią kwestią dotyczącą treści kartograficznej, są sposoby prezentacji wydarzeń i obiektów związanych z historią wojen i wojskowości. W tym przypadku rzadko kiedy mapy adresowane do osób uprawiających turystykę historyczno-militarną różnią się od map przygotowywanych z myślą o innych kategoriach turystów. Najczęściej dla prezentacji treści historyczno-militarnej są na nich wykorzystywane standardowe znaki kartograficzne, przede wszystkim sygnatury punktowe (symboliczne i obrazkowe, rzadziej sygnatury geometryczne) i sygnatury liniowe, jak również metoda zasięgu. Nieco rzadziej autorzy map posługują się winietami. Chociaż większość poddanych analizie map jest wielokolorowa, niektóre spośród nich są utrzymane w tonacji białoczarnej lub w różnych odcieniach szarości.

Przechodząc do zagadnień związanych z formą map przydatnych dla uprawiania turystyki historyczno-militarnej, należy zwrócić uwagę na kilka spraw.

Po pierwsze, co jest dużym uchybieniem w kontekście metodyki sporządzania map i planów, znaczna ich część nie ma podanej skali. Niepokoić musi fakt, że brak podanej skali lub podziałki liniowej występuje często na mapach, które dotyczą przebiegu działań wojennych, a więc takich sytuacji, w których odległość jest szczególnie istotna.

Chociaż na większości map służących osobom zainteresowanym turystyką historyczno-militarną jest zamieszczona legenda, jej forma często odbiega od zasad przyjętych w kartografii. Jednym z częstszych błędów jest inna wielkość znaków zamieszczanych w legendzie w stosunku do znaków znajdujących się na mapie. Również struktura legendy i kolejność umieszczenia w niej znaków kartograficznych, są często niezgodne z zasadami przyjętymi w kartografii.

Trzecią cechą map wydawanych z myślą o turystach interesujących się historią wojen i wojskowości jest umieszczanie na nich – już poza zasadniczą treścią mapy lub na jej odwrocie – dodatkowych informacji, w formie opisów przedstawianych na mapie wydarzeń, związanych z nimi zdjęć, szkiców itd. Niekiedy te dodatkowe – co wynika np. z tytułu mapy – informacje zajmują na tyle dużo miejsca, iż znaczenie mapy staje się drugorzędne.

Dla współcześnie wydawanych map bardzo ważnym zagadnieniem jest sposób ich publikowania. Chociaż niektóre mapy mogą być wydawane i w wersji tradycyjnej (na papierze) i w formie cyfrowej, to jednak z kartografią cyfrową związanych jest szereg nowych rozwiązań, jak np. pojawienie się map animowanych i interaktywnych. Technologie związane z kartografią komputerową sprawiły także, że zupełnie inne znaczenia niż dotychczas ma kwestia skali mapy, jak również sprawa jej formatu (jej rozmiarów).

Niewątpliwie kartografia komputerowa sprzyja nie tylko publikowaniu map w wielu kolorach, ale również w wielu językach. Dotyczy to zarówno map, które mają legendę (rzadziej napisy na mapie) w kilku językach, jak i map wydawanych w różnych wersjach językowych.

Na zakończenie omawiania kwestii związanych z formą, jaką przybierają mapy publikowane z myślą o turystach interesujących się wojnami i wojskowością, należy zwrócić uwagę, iż są one bardzo często wydawane przez instytucje samorządowe, organizacje społeczne i osoby prywatne, a nie profesjonalne wydawnictwa kartograficzne. Stąd ich

pomysłodawcami i wykonawcami są często osoby nie mające elementarnej wiedzy w zakresie kartografii, ale sprawne w posługiwaniu się grafiką komputerową. Jest to istotny problem, który dotyczy map i planów zamieszczanych w folderach, przewodnikach, książkach i w tym podobnych wydawnictwach, jak również na tablicach informacyjnych ulokowanych w miejscach bitew, przy obiektach militarnych itp. Szczególnie często zjawisko to występuje wówczas, gdy inicjatorzy wydania mapy chcą wydać ją po niskich kosztach (np. w postaci bezpłatnej broszury), co na ogół oznacza, iż starają się nie zatrudniać kartografów, jak również korzystać z pomocy profesjonalnych firm kartograficznych.

Jak zaznaczono na wstępie, zasadniczym celem przedstawionego wyżej artykułu było wykazanie, że mapy sporządzane z myślą o osobach uprawiających turystykę historyczno-militarną wykazują pewną specyfikę, która wyróżnia je spośród innych map turystycznych. Wydaje się, że na podstawie przeprowadzonej analizy cel ten został osiągnięty, a główną specyfiką tego rodzaju map jest poświęcanie przez ich autorów uwagi zagadnieniom dotyczącym historii wojen i wojskowości, nierzadko z pominięciem faktu, iż prezentując przebieg działań militarnych, czy też zamieszczając obiekty wojskowe na mapie, należy uwzględniać podstawowe zasady obowiązujące w kartografii. Część przytoczonych w tekście przykładów dowodzi, że pomysłodawcy i wykonawcy map ignorują fakt, iż dziedziną wiedzy obejmującą redagowanie i sporządzanie map i planów jest kartografia, która ma swoją historię oraz dobrze rozwiniętą teorię i metodykę.

Postawiona na wstępie hipoteza zakładała, że specyfika map wykorzystywanych w turystyce historyczno-militarnej przejawia się w ich treści oraz sposobie przekazu kartograficznego. W zakresie treści hipoteza ta częściowo – niestety – sprawdziła się. Na wielu mapach wyraźnie dominuje dążenie ich autorów do przedstawienia informacji historycznych, kosztem nie tylko treści geograficznych, ale przede wszystkim informacji turystycznych (np. dotyczących zagospodarowania, dostępności przestrzennej). Można przyjąć, że część hipotezy dotycząca formy map przydatnych dla uprawiania turystyki historyczno-wojskowej również sprawdziła się tylko częściowo. Co prawda na mapach tych na ogół nie są stosowane zaawansowane techniki przekazu kartograficznego (co z punktu widzenia niedoświadczonego odbiorcy jest korzystne), ale brak legendy (lub jej niestaranne sporządzanie), brak skali, czy przypadkowo dobierane kolory, są z pewnością czynnikami utrudniającymi posługiwanie się mapą. Szczególnie mniej doświadczonym turystom.

Zakończenie

Mapy wykorzystywane przez osoby interesujące się turystyką historyczno-militarną stanowią niekiedy odrębną grupę map, które od użytkownika wymagają, aby dobrze byłoby, gdyby posiadał odpowiednią wiedzę w zakresie historii i wojskowości i ogólną znajomość geografii. Jeszcze lepiej byłoby, gdyby ich odbiorca miał doświadczenie w posługiwaniu się mapami topograficznymi oraz znał (choćaby w stopniu podstawowym) stosowane na mapach wojskowych oznaczenia taktyczne. Turystów, którzy dysponowaliby taką wiedzą i doświadczeniem jest niestety niewielu, co sprawia, iż znaczna część map adresowanych do osób uprawiających turystykę historyczno-militarną nie podlega ocenie przez dobrze przygotowanego do ich odbioru ich użytkownika. Dotyczy to zarówno map wydawanych w formie tradycyjnej (drukowanych na papierze), jak i map cyfrowych.

Opisany wyżej problem dotyczy nie tylko map i planów opracowywanych i wydawanych z myślą o turystach interesujących się historią, wojnami i wojskowością. Przygotowywanie map przez instytucje i osoby nie mające elementarnych kwalifikacji kartograficznych – zwłaszcza dzięki coraz łatwiejszemu dostępowi do oprogramowania pozwalającemu na sporządzanie map komputerowych – dotyczy nie tylko kartografii turystycznej, ale i innych działów tej dziedziny wiedzy.

Bibliografia

- Clawson Marion, http://www.foresthistory.org/ead/Clawson_Marion.pdf (15.11.2014).
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kaprowski W., 1973, *Potrzeba opracowania map turystycznych na podkładzie mapy topograficznej*, [w:] „Problemy kartografii turystycznej. Kraków 2-4.X.1970 r. Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych”, t. 2, PTG – Komisja Kartograficzna/Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Kraków-Warszawa, s. 46-51.
- Kowalczyk A., 2015, *Kartografia turystyczna – problemy metodologiczne i metodyczne*, [w:] *Turystyka w badaniach geograficznych. Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, „Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace”, tom 15, s. 9-31.
- Maceachren, A. M., 1995, *How maps work: representation, visualization, and design*, The Guilford Press, New York – London.
- Markowska D., 1973, *Stan prac nad ujednoliceniem znaków kartograficznych na polskich mapach turystycznych*, [w:] „Problemy kartografii turystycznej. Kraków 2-4.X.1970 r., Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, t. 2”, PTG - Komisja Kartograficzna/Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Kraków-Warszawa, s. 70-73.
- Mccleary Jr. G. F., 2009, *Confronting the tourist map: divergent purposes and disparate users*, „Proceedings of the 24th International Cartographic Conference”, Santiago de Chile, Chile, 15-21 November 2009, http://icaci.org/files/documents/ICC_proceedings/ICC2009/html/nonref/23_3.pdf [dostęp 26.07.2014].
- Medyńska-Gulij B., 2003, *Wizualizacja treści map turystycznych*, [w:] „Kartografia w turystyce – turystyka w kartografii, XXIX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna – Kraków 2003”, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, 24, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 95-98.
- Medyńska-Gulij B., 2012, *Kartografia i geowizualizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa – zagadnienia ogólne* [w:] T. Jędrusiak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), „Militarna turystyka kulturowa”, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 13-45.
- Ratajski L., 1973, *Problematyka międzynarodowej unifikacji znaków kartograficznych i jej zastosowanie do map turystycznych* [w:] „Problemy kartografii turystycznej. Kraków 2-4.X.1970 r.”, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, t. 2, PTG – Komisja Kartograficzna/Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Kraków-Warszawa, s. 74-78.
- Roszczewska M., Zalewski W., 2003, *Mapa topograficzna jako podkład map turystycznych* [w:] „Kartografia w turystyce – turystyka w kartografii, XXIX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna – Kraków 2003”, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, 24, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 17-27.
- Sirko M., 2003, *Zarys dorobku kartograficznego prof. Eugeniusza Romera*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, LVIII, 11, Sectio B, s. 213-222.
- Żyszkowska W., Spallek W., 2012, *Kartografia tematyczna* [w:] W. Żyszkowska, W. Spallek, D. Borowicz (red.), *Kartografia tematyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 13-29.

Mapy będące przedmiotem analizy

- Arsenał. Muzeum Fortyfikacji i Broni*, 2014, Miasto Zamość, Zamość.
- Bataille d'Alsace. Nov. 1944 – Mars 1945, Pneu Michelin, 104, Réimpression de la carte historique de 1947/Battle of Alsace. Nov. 1944 – March 1945, Pneu Michelin, 104, Reprint of the 1947 map, 1992, MICHELIN et Cie., Clermont-Ferrand.
- Battle Map. Battle of The Crater*, <https://www.civilwar.org/learn/maps/battle-crater> (20.10.2017);
- Bzura 1939*, „Wielkie bitwy”, bez roku wydania, Demart S.A., Warszawa.

- Chancellorsville animated map*, <https://www.civilwar.org/learn/maps/chancellorsville-animated-map> (20.10.2017).
- Česká republika. *Vojenské památky*, 2000, B.A.T. Program s.r.o., Rožnov pod Radhoštěm
- Československé opevnění 1935-1938. *Náchodsko*, 2000, Sdružení muzeí čs. opevnění Náchod, Náchod.
- Gettysburg segway*, <http://www.segtours.com/images/routemap.jpg> (20.10.2017).
- Inscenizacje historyczne na Mazowszu*, bez roku wydania, Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Interactive Map of the Battle of Gettysburg*, <https://www.smithsonianmag.com/history/A-Cutting-Edge-Second-Look-at-the-Battle-of-Gettysburg-1-180947921> (20.10.2017).
- La bataille du chemin des Dames, le contexte*, <http://historyweb.fr/wp-content/uploads/2014/07/chemin-des-dames-premiere-guerre-mondiale-site-histoire-historyweb-3.jpg?x82533> (20.10.2017).
- Le Chemin des Dames, Guides illustrés Michelin des champs de bataille*, 1920, Michelin & Cie, Clermont-Ferrand, Michelin Tyre Co. Ltd., London, Michelin Tire Co., Milltown, NJ, USA.
- Mapa Powstania Warszawskiego 1 VIII – 2 X 1944*, skala 1:15 000, 2004, PTRKartografia, Warszawa.
- Międzyrzecki Rejon Umocniony (Festungsfront Oder-Warthe Bogen) – die größte historische Militärbunkeranlage in Europa/Międzyrzecz Fortification Region – the largest military basements in Europe/Мезерицкий укрепленный район – крупнейшие в Европе послевоенные подземелья*, bez roku wydania, Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy, Pniewo.
- Moore's Creek*, <http://npplan.com/wp-content/uploads/2014/07/Moores-Creek-Trails.jpg> (20.10.2017).
- Naučná stezka 1866. Les Svib*, 2008 Komitét pro uzdržování památek z války roku 1866, Hradec Králové.
- Operacja łódzka 1914-1915. Cmentarze i mogiły/Подлинская операция 1914-1915. Кладбища и могилы / Operation Lodsch (Schlacht bei Lodz). Friedhöfe und Grab*, 2009, Urząd Marszałkowski w Łodzi, Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Łódź.
- Przewodnik. Twierdza Modlin. Park Trzech Kultur*, bez roku wydania, bez miejsca wydania.
- Ruiny Starego Miasta i Twierdzy Kostrzyn*, bez roku wydania, Muzeum Twierdzy Kostrzyn, Kostrzyn nad Odrą.
- Seige of Orleans: 12 October 1428 to 8 May 1429*, <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1WlflEz05V69-2kfkVJhH7uB9VD8&msa=0&hl=en&ie=UTF8&ll=47.89842416744928%2C1.9078830000000835&spn=0.008328%2C0.010533&t=h&vpsrc=6&source=embed&z=16> (20.10.2017).
- Szlak Fortyfikacji Mazurskich*, 2016, wydanie II, mapa i większość szkiców nie ma podanej skali, Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Departament Turystyki, Olsztyn.
- Szlak frontu wschodniego I wojny światowej na Mazowszu. Przewodnik turystyczny*, 2016, Województwo Mazowieckie – Przasnyskie Stowarzyszenie Historii Ożywionej, Warszawa.
- Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w województwie warmińsko-mazurskim*, przy mapach nie podano skali, 2015, Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Departament Turystyki, Olsztyn.
- Szlak frontu wschodniego I wojny światowej 1914-1918*, skala mapy ok. 1:1 200 000, bez roku wydania, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin.
- Szlakiem I wojny światowej regionu łódzkiego*, skala 1:280 000, 2013, Urząd Marszałkowski w Łodzi, Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Łódź.
- Szlakiem obiektów militarnych regionu łódzkiego*, 2013, Urząd Marszałkowski w Łodzi, Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Łódź.
- Turystyczny szlak patriotyczny „Polski Walczącej” na terenie powiatu legionowskiego. Mapa turystyczna 1:40 000. Opis miejsc historycznych*, wydanie drugie zmienione, Starostwo Powiatowe w Legionowie, Legionowo.
- Twierdza Kostrzyn*, bez roku wydania, Urząd Miasta w Kostrzynie nad Odrą, Kostrzyn nad Odrą.
- Twierdza Modlin*, bez roku wydania, Wydano na zlecenie Burmistrza Miasta Nowy Dwór Mazowiecki, Nowy Dwór Mazowiecki.
- Twierdza Przemyśl. Mapa 1:30 000*, 2003, Wydawnictwo Stanisław Kryciński, Warszawa.

Visitors' guide. Hong Kong Museum of Coastal Defence, August 2008, Leisure and Cultural Service Department – Hong Kong Museum of Coastal Defence, bez miejsca wydania.

World War II heritage, <http://www.worldwar2heritage.com/en/#memorymap> (17.10.2017).

Памятники Бородинского поля, 1986, Главное Управление Геодезии и Картографии при Совете Министров СССР, Москва.

Content and form of maps used for historical-military tourism

Key words : map, content of map; historical-military tourism

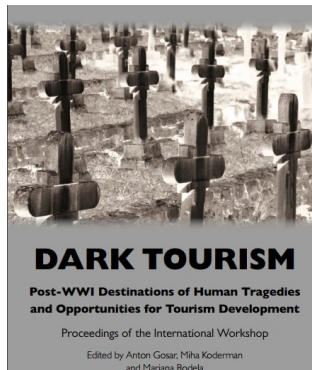
Abstract:

The article concerns maps useful for practicing historical-military tourism. This form of cultural tourism is attractive for people with different tourist experience, as well as diverse knowledge in the field of history, warfare, geography, or technology. It means that the expectations of tourists in relation to maps are very different. The use of maps at battlefields, in historical-military attractions etc. often need experience in the use of topographic and historical maps. Sometimes, however, it is also useful to know the signs used on military (tactical) maps. Also the fact that the same places associated with the history of wars and warfare are visited by tourists from different countries, and even different cultural circles, means that the maps prepared for them should have content and form for various users. The article presents the theoretical assumptions regarding the requirements that maps should meet for people interested in historical and military tourism, as well as their form. While discussing the problem highlighted in the title, the article refers to examples of specific maps, pointing to their strengths and weaknesses in the context of the needs of users interested in historical-military tourism. Apart from analogue maps (most often printed in a paper version), a lot of space has been devoted to digital maps, which are more often in the form of mobile applications. Attention was also drawn to the fact that tourists practicing historical and military tourism often encounter maps in the places they visit, e.g. on battlefields, in historical military objects or military museums. The article gives examples of numerous maps published in Poland, as well as in other countries.

Recenzja

Andrzej Kowalczyk

Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development – Proceedings of the International Workshop

Tytuł: Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development – Proceedings of the International Workshop

Redaktorzy: Anton Gosar, Miha Koderman and Mariana Rodela

Wydawca: University of Primorska Press, Koper

Liczba stron: 170

Rok wydania: 2015

UWAGA: książka jest w wersji drukowanej oraz cyfrowej – m.in. pod adresem:

<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6963-28-2.pdf>.

Jak wskazuje tytuł recenzowanej książki, zawiera ona materiały z międzynarodowej konferencji „Dark tourism: Post – WWI Destinations of Human Tragedies and Relevant Tourism Development Opportunities”, jaka miała miejsce w Słowenii w dniach 2-4 października 2014 roku w mieście Koper nad Morzem Adriatyckim. Chociaż nie jest to zasygnalizowane w tytule, wspomniana konferencja została zorganizowana w nawiązaniu do wydarzeń z lat I wojny światowej, jakie miały miejsce na pograniczu ówczesnych Austro-Węgier i Włoch. Obecnie tereny te leżą w znacznej mierze w granicach Słowenii.

W tym miejscu nasuwa się refleksja, że chociaż kwestia działań wojennych z lat 1915-1918 na froncie włoskim nie budziła i nie budzi – co jest po części zrozumiałe – w polskiej literaturze przedmiotu zainteresowania takiego, jak walki toczące się na ziemiach obecnej Polski, czy na wschodnich kresach II Rzeczypospolitej, to jednak w bojach nad rzeką Socza (w języku słoweńskim Soča, w językach włoskim i niemieckim Isonzo) uczestniczyły tysiące Polaków. Większość z nich służyła w pułkach formowanych w Przemyślu, Sanoku, Nowym Sączu, Tarnowie, Wadowicach i Cieszynie, w tym w 32. Pułku Piechoty Krajowej (Nowy Sącz). Wsławił się on toczonymi w maju 1917 podczas tak zwanej 10. bitwy nad Soczą bojami w rejonie Vodice – Sveta Gora. Należy nadmienić, że niektórzy z Polaków walczących nad Soczą zajmowali w armii austro-węgierskiej wysokie stanowiska dowódcze. Tak było na przykład z Franciszkiem Latinikiem, który już w niepodległej Polsce w 1919 roku dowodził wojskiem polskim na Śląsku Cieszyńskim, a w sierpniu 1920 roku broniąca Warszawę przez wojskami radzieckimi 1. Armią WP.

To co wyżej napisano skłania do wyrażenia zadumy, że kwestia walk na froncie włoskim podczas I wojny światowej nie znalazła jeszcze w Polsce większego odzwierciedlenia w ofertach biur turystycznych, czy w przewodnikach turystycznych. Może to dziwić, gdyż na przykład w sąsiednich Czechach już w 2008 roku ukazał się przewodnik „Sočska fronta 1915-1917. Průvodce po místech bojů vojáků z českých zemí (Julské Alpy – Banjšice – Kras – Přímoří)” (autorzy: Josef Fučík, Marek Pavlík, wydawnictwo Elka Press, Praha). Poza ogólnym omówieniem wydarzeń z okresu walk w dolinie Soczy oraz przybliżeniem udziału w nich żołnierzy z Czech, dokładnie opisano w nim 22 trasy turystyczne, dołączając do każdego opisu szczegółowe mapki oraz zdjęcia z lat I wojny światowej oraz barwne zdjęcia przedstawiające miejsca walk dzisiaj.

Kończąc ten przydługi wstęp autor tych słów może jedynie wyrazić nadzieję, że poniższa recenzja sprawi, że w naszym kraju – w związku z dającym się zaobserwować wzrostem zainteresowania I wojną światową – pojawią się publikacje adresowane do osób uprawiających turystykę historyczno-wojskową, a biura podróży zaczną zastanawiać się nad rozszerzeniem oferty dla turystów udających się do Słowenii i Włoch (czy niedalekiej Chorwacji), o wątki dotyczące wydarzeń z frontu włoskiego w latach 1915-1918.

Pierwsza część recenzowanej monografii nosi tytuł „Scientific Papers” i składa się z 9 rozdziałów. Czymś w rodzaju wprowadzenia do tematu określanego terminem *dark tourism* (czy tanatoturystyką) jest rozdział „The Concept of Dark Tourism”, którego autorem jest Anton Gosar, jeden z czołowych geografów słoweńskich, jacy zajmują się turystyką (drugim obszarem jego zainteresowań jest geografia polityczna). W pierwszych zdaniach swojego tekstu A. Gosar przypomina, że już w 1815 roku bitwie pod Waterloo przyglądali się „turyści”, którzy specjalnie przybyli w to miejsce, aby być świadkiem mających się rozegrać wydarzeń. Zwraca on również uwagę na fakt, iż w programach wycieczek do Indii jest zwiedzanie grobowca Tadž Mahal w Agrze, turyści przybywający do Rzymu oglądają Koloseum, a dla wielu odwiedzających Nowy Jork ważnym przeżyciem jest zobaczenie Ground Zero Monument. Według autora wspólną cechą tych miejsc jest kierowanie się turystów motywacjami mieszczącymi się pod nazwą *dark tourism*. W końcowym fragmencie rozdziału A. Gosar zwraca uwagę nie tylko na zjawisko polegające na włączaniu *dark tourism* do oferty adresowanej do tzw. turysty masowego, ale także na pojawianie się biur turystycznych organizujących wyjazdy na wschodnią Ukrainę, do Jemenu i Syrii, czyli do rejonów, gdzie toczą się walki.

Kolejny rozdział nosi tytuł „The Western Front: War Heritage, Contested Interpretations and Dark Tourism”, a jego autorem jest Stephen Miles z University of Glasgow, który w środowisku badaczy zajmujących się tanatoturystyką jest dobrze znany i który zajmuje się głównie odwiedzaniem przez turystów pól bitewnych z okresu I wojny światowej na froncie zachodnim. W swoim tekście S. Miles przypomina, że już w 1919 roku miejsca walk toczonych w latach 1914-1918 we Francji i Belgii odwiedziło w grupach zorganizowanych 60 000 osób. W dalszej części rozważań autor poddaje analizie program jednej z wycieczek po polach bitewnych z I wojny światowej w kontekście rozważań nad pojęciami *commemorative landscape* i *commemorative practice*. W końcowej części rozdziału S. Miles zwraca uwagę, że w jego opinii *dark tourism* nie sprowadza się jedynie do fascynacji turystów zjawiskiem śmierci, ale wynika z ich zainteresowań historią i kulturą. Wyraża on również pogląd, że chyba określeniem bliższym złożoności opisywanego przez niego zjawiska jest *thanatotourism* (a nie *dark tourism*), gdyż ma ono neutralny wydźwięk.

Interesujący jest trzeci rozdział, którego tytuł brzmi „Marketing for Dark Tourism Purposes: The Case of WWI Remnants, Battlefields, and Memories on the Isonzo-Soča Front”. Został on napisany przez badaczy z Włoch i Słowenii, a jego autorami są Chiara Beccalli, Igor Jelen i Moreno Zago. Przedmiotem ich analizy jest oferta muzeów poświęconych wydarzeniom I wojny światowej w miastach Gorizia (Włochy) i Kobarid (Słowenia), a także ustosunkowanie się do opinii osób, które odwiedziły te muzea i z którymi przeprowadzono wywiady. Wspomniane badania zostały przeprowadzone w ramach międzynarodowego projektu dotyczącego rozwoju *slow tourism*. Jednak zdaniem piszącego te słowa, chociaż w końcowej części rozdziału jego autorzy zajmują się ideą *slowness*, ich wywody dotyczące jej zastosowania do przybliżania turystom przebiegu wydarzeń podczas I wojny światowej na froncie włoskim nie wydają się być przekonujące.

Inny charakter ma kolejny rozdział, którego autorami są Matjaž Klemenčič i Miha Koderman. Nosi on tytuł „The Isonzo/Soča Front and Its Potentials for Development of Tourism”. Zasadniczą część rozdziału stanowi opis miejsc mogących zainteresować turystów odwiedzających pogranicze słoweńsko-włoskie, w tym wspomnianego muzeum w Kobarid, cmentarzy wojskowych w Tolmin, Gorjansko (Słowenia) i w Redipuglia (Włochy).

Autorami następnego rozdziału („Remnants of WWI – Dark Tourist-Sustainable Events and Programs Potentials”) są Tadeja Jere Jakulin i Aleksandra Golob. Przedstawiają oni wyniki badań polegających na przeprowadzeniu wywiadów w miejscowości Komen z 34 osobami zajmującymi się usługami turystycznymi. Respondentów pytano przede wszystkim o ich opinię na temat atrakcji turystycznych zlokalizowanych w regionie Kras, który był jednym z głównych pól bitewnych na froncie włoskim w latach 1915-1917. Uzyskane odpowiedzi zostały przez autorów poddane analizie z uwzględnieniem koncepcji turystyki zrównoważonej, gdyż w ich opinii odwiedzanie przez turystów miejsc wydarzeń z okresu I wojny światowej można traktować jako ważny czynnik rozwoju lokalnego. W tym miejscu należy nadmienić, że rozdział ten powstał w wyniku badań terenowych prowadzonych przez studentów ze Słowenii i z Chorwacji i w ramach programu Erasmus.

Dla czytelnika z Polski szczególnie interesujący powinien być rozdział szósty, którego autorem jest Stefan Bielański, a który nosi tytuł „From Galicia to the Alps – Polish Memory of »the Italian Front« of WWI”. Autor, który jest politologiem i pracownikiem Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, podkreśla, że w jednostkach armii austro-węgierskiej walczących na froncie włoskim służyło wielu Polaków, wśród nich pisarz Stanisław Vincenz oraz późniejszy generał Wojska Polskiego, Stanisław Maczek.

Następny rozdział nie dotyczy wydarzeń związanych z I wojną światową, ale okresu późniejszego. Nosi on tytuł „The Rupnik Defence Line as a Tourist Destination”, a jego autorem jest Dušan Nečak. Na wstępie omówił on swoje osobiste doświadczenia związane z odwiedzeniem dawnych umocnień w zachodniej części Słowenii, a następnie genezę fortyfikacji wzniesionych w latach 1937-1941 wzdłuż granicy ówczesnego Królestwa Jugosławii z Włochami, która została nazwana „linią Rupnika” (*Rupnikova linija*). Jej nazwa związana jest z ówczesnym generałem armii jugosłowiańskiej (w czasie I wojny światowej oficerem austro-węgierskim) – inicjatorem budowy linii obronnej wzdłuż granicy z Włochami – który w czasie II wojny światowej kolaborował z okupantami włoskimi i z tego powodu w 1946 roku został rozstrzelany (w tekście nie ma wzmianki o życiorysie generała Leona Rupnika). W dalszej części tekstu autor omawia niektóre budowle będące pozostałością po „linii Rupnika”, jednak nie opisuje ich szerzej w kontekście możliwości ich wykorzystania w celach turystycznych.

Przedostatni rozdział w tej części monografii został zatytułowany „The First World War and the Use of Memory in the Landscape of the Isonzo/Soča Front”, a jego autorem jest Sergio Zilli. W rozdziale tym przewijają się głównie wątki historyczno-wojskowe, bez szerszego odniesienia do tematyki mieszczącej się pod nazwą *dark tourism*. Z uznaniem należy jednak odnotować fakt, że tak jak to zaznaczono w tytule, S. Zilli rozpatruje opisywane obiekty i miejsca w nawiązaniu do miejscowego krajobrazu. Szkoda jedynie, że bez ich ukazania na mapie.

Pierwszą część książki zamyka rozdział „Dark Tourism and Memory Tourism: From *Schadenfreude* to »Global Citizenship«”. Jego autorką jest włoska badaczka Elena dell’Agnese. Rozdział ten w sposób zasadniczy różni się od wcześniejszych, gdyż nie jest poświęcony wydarzeniom z lat I wojny światowej, ale dotyczy obserwacji poczynionych przez autorkę podczas pobytów w Krakowie, Auschwitz II-Birkenau i Nowym Jorku, które zostały następnie poddane konfrontacji z innymi miejscami odwiedzanymi przez turystów w związku z tragicznymi wydarzeniami, jakie w nich miały miejsce. Interesującym fragmentem rozdziału są bez wątpienia rozważania autorki na temat zakresu określeń *dark tourism* i *memory tourism*. Zdaniem E. dell’Agnese jednym z elementów różniących te dwie kategorie jest tzw. *Schadenfreude*, czyli czerpanie satysfakcji z cudzego nieszczęścia, które według niej leży u podstaw *dark tourism*.

Druga część recenzowanej publikacji została nazwana „Professional Paper” i składa się tylko z jednego rozdziału. Został on zatytułowany „WWI and the Possibilities for Developing Historical Tourism – The Case of the Walk of Peace from the Alps to the Adriatic” i jego autorami są Zdravko Likar i Maša Klavara. Dotyczy on inicjatywy leżącej u podstaw upamiętnienia wydarzeń na froncie włoskim w latach I wojny światowej, która początkowo obejmowała zorganizowanie w ramach organizacji turystycznej *Turistično društvo* muzeum nazwanego *Kobariški muzej*, a następnie wyznaczenia szlaku turystycznego *Pot miru* (nazwa w języku angielskim *Walk of Peace*), który został otwarty w 2000 roku. W artykule można znaleźć zarówno informacje dotyczące historii powstania muzeum i trasy turystycznej, jak i informacje o przebiegu szlaku, a także działalności organizacji społecznych i instytucji publicznych, które powstały w celu upamiętnienia wydarzeń z lat 1915-1918.

Na trzecią, ostatnią, część publikacji „Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development – Proceedings of the International Workshop”, składają się wnioski wynikające z konferencji („Conclusions of the International Workshop”), coś w rodzaju przewodnika zatytułowanego „First World War and the War’s Aftermath – Excursion Guide” (jego autorem jest A. Gosar), wykaz instytucji związanej z przygotowaniem konferencji oraz streszczenie wszystkich tekstów w języku słoweńskim. Oczywiście najważniejszym fragmentem tej części książki jest przewodnik, w którym krótko omówiono przyczyny wybuchu I wojny światowej, przebieg działań wojennych na froncie włoskim, a także miejsca, obiekty, wydarzenia i postacie związane z walkami toczonymi przez armie włoską i austro-węgierską w latach 1915-1918. Oczywiście szczególnie wiele uwagi A. Gosar poświęcił wydarzeniom z lat 1915-1917, kiedy to właśnie w dolinie rzeki Isonzo toczyły się najcięższe boje zakończone klęską wojsk włoskich pod Caporetto (obecnie Kobrid) jesienią 1917 roku.

Recenzowaną publikację kończy spis literatury oraz indeks nazwisk.

Mimo że publikacja „Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development – Proceedings of the International Workshop” powstała jako pokłosie konferencji naukowej, udział w niej nie tylko badacze, ale i osób reprezentujących instytucje zajmujące się promocją turystyki i usługami turystycznymi, sprawia, że może ona zainteresować liczne grono odbiorców. Dużym walorem książki są liczne zdjęcia, natomiast za mankament należy uznać bardzo mizerne wyposażenie jej w mapy (jedna dotyczy zresztą frontu zachodniego I wojny światowej, a druga przedstawia w ogólnym zarysie wydarzenia na froncie włoskim). Może to dziwić, ale w książce nie ma nawet mapy ukazującej przebieg trasy turystycznej *Pot miru* (*Walk of Peace*) oraz miejsc i obiektów opisywanych w poszczególnych rozdziałach dotyczących doliny Soczy.

Tym niemniej zdaniem piszącego te słowa książkę „Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development – Proceedings of the International Workshop” można polecić zarówno badaczom zajmującym się turystyką historyczno-militarną (choćby ze względu na bardzo inspirujący tekst E. dell’Agnese), jak i praktykom zainteresowanym organizowaniem wyjazdów w ramach tego rodzaju turystyki, a także osobom, które zamierzają pojechać na urlop do Słowenii, Chorwacji i Włoch i w ramach pobytu zechcą przez jakiś czas pomyśleć o tragicznych wydarzeniach, jakie miały miejsce w dolinie rzeki Socza w latach I wojny światowej.

Materiały faktograficzne

Armin Mikos v. Rohrscheidt, armin@turystykakulturowa.org

Raport dotyczący Szlaku Fortyfikacji Mazurskich

1. Dane identyfikujące badanie

Badanie zrealizowano na zlecenie Departamentu Turystyki i Sportu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Ilekroć w niniejszym Raporcie jest mowa o SFM, rozumie się przez to Szlak Fortyfikacji Mazurskich.

1.1. Cel, zakres i metoda badania.

Celem badania jest ustalenie potencjału Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jako systemu i obszaru eksploatacji turystycznej ukierunkowanej na walory antropogeniczne. Badanie uwzględnia zarówno same zasoby odpowiadające zainteresowaniom i preferencjom poszczególnych grup turystów (w tym ich aktualną lub potencjalną atrakcyjność dla turysty oraz poziom dostępności komunikacyjnej i fizycznej), jak i zakres realizowanych czynności zarządczych, poziom obsługi turystów w przestrzeni Szlaku (gminach na terenie, których znajdują się obiekty Szlaku), infrastrukturę służącą turystyce, informację turystyczną i promocję oraz poziom organizacji usług i produktów turystycznych, w tym tematycznych i lokalnych. W jego ramach przebadano również środowisko zaangażowane w organizację i rozwój oferty kulturowo-turystycznej w obszarze Szlaku, ustalając jego opinię na temat potencjału i istniejących produktów i usług, oczekiwania, co do przyszłej struktury i organizacji Szlaku oraz preferencje w odniesieniu do modelu i zakresu zarządzania szlakiem kulturowym.

Badanie zrealizowano zgodnie z metodą analizy potencjału turystyczno-kulturowego szlaków tematycznych, opublikowana w monografiach Autora: Mikos v. Rohrscheidt A., 2010, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Proksenia, Kraków, s. 69-173 (zakresy oceny, zasady bonitacji, ankiety szlaków i obiektów) oraz: Mikos v. Rohrscheidt A., 2013a, *Szlak Piastowski w przebudowie. Struktura, zarządzanie, oferta kulturowo-turystyczna*, Proksenia, Kraków, s. 92-123 (ustalenie potencjału gmin w przestrzeni szlaku, formuła i treść wywiadów eksperckich). W związku z aktualnym statusem Szlaku jako systemu wirtualnego bez formalnej listy obiektów objętych aktem założycielskim lub porozumieniem partnerskim, wspomniana metoda badania szlaków (istniejących i koordynowanych) wymagała uzupełnienia. Niezbędne było osobne pozyskiwanie danych od podmiotów zarządzających częściowo (zasobami dziedzictwa, lokalnym ruchem turystycznym, organizacją tras lokalnych i odcinkowych oraz pozostałych usług recepcji), a także uwzględnienie ich punktów widzenia na warunki i perspektywy przyszłej organizacji oraz rozwoju Szlaku jako systemu eksploatacji turystycznej i udostępniania dziedzictwa. Dlatego w badaniu zastosowano triangulację metodologiczną. Obok zakładanych w metodzie analizy potencjału szlaków regionalnych (2010) 1) analizy dokumentacji (źródeł historycznych, literatury fachowej), ankiety operatora/koordynatora szlaku [AS] i turystycznego informatora szlaku [inf.S.] oraz 2) badania terenowego zasobów i walorów, organizacji i obsługi turystyki, infrastruktury turystycznej i około-turystycznej, realizowanego z wykorzystaniem formularzy obiektów [KAO] i gmin [KAG, ZONiG] i dokumentowanego fotograficznie [DFO], zastosowano dodatkowo metodę wywiadu eksperckiego [WE], w którym wzięli udział interesariusze Szlaku reprezentatywni z punktu widzenia różnych obszarów ich aktywności oraz lokalizacji w przestrzeni Szlaku.

Wspomniany trzeci wymiar badania służył pozyskaniu wiedzy na temat: oceny aktualnego funkcjonowania Szlaku przez jego interesariuszy, w tym atutów i słabości jego aktywności i oferty oraz ich zapotrzebowania na wprowadzenie jednolitego produktu turystyki

kulturowej, rozmaite formy zagospodarowania walorów i zakres oraz poziom organizacji turystyki w przestrzeni Szlaku, wyobrażeń, oczekiwań i postulatów zaangażowanych podmiotów oraz środowisk w odniesieniu do organizacji i oferty kulturowo-turystycznej Szlaku, ich gotowości do podjęcia współpracy, wreszcie pożądanego modelu i zakresu koordynacji systemu. W wywiadzie eksperckim (realizowanym zgodnie z założeniami wywiadu strukturyzowanego, z wykorzystaniem formularza z 12 pytaniami) wzięło udział 24 osób wytypowanych ze względu na pełnione funkcje (samorządowe lub zarządcze w stosunku do obiektów Szlaku), zaangażowanie i doświadczenia wynikające z uczestnictwa w organizacji oferty turystycznej lub świadczenia usług, wreszcie doświadczenie wynikające z kontaktu z turystami w ramach ich obsługi. W grupie ankietowanych znaleźli się: przedstawiciele władz samorządowych gmin w przestrzeni Szlaku - na których terytorium znajdują się obiekty (4 osoby), zarządcy terenów, na których znajdują się obiekty Szlaku (4), bezpośredni zarządcy obiektów (4), przedsiębiorcy tworzący i sprzedający ofertę turystyczną lub jej usługi składowe (3), osoby zaangażowane w organizacjach działających na rzecz turystyki i/lub ochrony i interpretacji dziedzictwa (4), zaangażowane bezpośrednio w obsługę turystów korzystających z oferty Szlaku lub lokalnej (3) oraz dwóch uczestników zespołu audytowego na podstawie wiedzy przedmiotowej i doświadczeń pozyskanych podczas badań terenowych. Wyniki tej części badania podano w Podrozdziale 6.1.

Uwzględniając potrzeby badanego systemu, aktualnie zarządzanego w bardzo ograniczonym zakresie, Autor Raportu zdecydował się na znaczną rozbudowę jego części rekomendacyjnej (rozdziały 6-12), którą w zasadzie można traktować jako całościową koncepcję reorganizacji i rozbudowy Szlaku.

1.2. Metryka badania:

Przedstawiciel Koordynatora, uczestniczący w procesie waloryzacji:

Dr Robert Kempa - pomysłodawca Szlaku i dyrektor Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Giżycku, podmiotu pełniącego nieformalnie funkcję Koordynatora Szlaku,
Adres: Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Giżycku,
ul. gen. J. Zajączka 2, 11-500 Giżycko,
Tel. 87 428 52 65

Email: info@gizycko.turystyka.pl

Dokumentacja ustaleń z Koordynatorem: tzw. Ankieta Szlaku [AS]

Badania wstępne (identyfikujące): w okresie od 4 do 9 listopada 2017r.

Przeprowadził: Armin Mikos v. Rohrscheidt

Badania terenowe: w okresie od 9 do 21 listopada 2017 r.

Przeprowadzili: Armin Mikos v. Rohrscheidt, Oleksiy Artyschuk, Piotr Stachowski

Dokumentacja przestrzeni Szlaku: w okresie od 18.11.2017r. do 16.12.2017r. (objęła walory, usługi turystyczne oraz przedsięwzięcia kulturowo-turystyczne).

Wykonali: Armin Mikos v. Rohrscheidt, Oleksiy Artyschuk, Piotr Stachowski, Mariusz Bąk

Data wypełnienia formularza: w dniach 3-8 stycznia 2018r.

Wykonał: Armin Mikos v. Rohrscheidt

1.3. Dane podstawowe systemu

Nazwa Szlaku: Szlak Fortyfikacji Mazurskich

Rodzaj systemu: szlak samochodowy o profilu turystyczno-kulturowym

Rok utworzenia Szlaku: 2010 – oznaczenie lokalizacji obiektów na udostępnionych w terenie tablicach informacyjnych. Z kolei opis walorów i przebiegu tras Szlaku w postaci przewodnika turystycznego identyfikującego jego obiekty został opublikowany, a oznaczenie tras samochodowych Szlaku zostało ukończone do końca roku 2012.

Inicjator powołania Szlaku: Powiat giżycki reprezentowany przez dr Roberta Kempę (2006).

Lokalizacja: woj. warmińsko-mazurskie

Zasięg systemu: regionalny

Ranga (znaczenie) w zakresie dedykowanej formy turystyki kulturowej: krajowa

Deklarowana tematyka Szlaku:

Szlak historyczny o profilu militarnym; odpowiada zainteresowaniom uczestników i organizatorów turystyki militarnej oraz częściowo kulturowej turystyki regionalnej.

1.4. Opis szlaku

1.4.1. Położenie geograficzne.

Szlak Fortyfikacji Mazurskich łączy 44 obiekty (por. 1.6.2. i 1.6.3.) położone na terenie 16 gmin pomiędzy Reszlą (na zachodzie) i Przesławkami k. Żytkiej (na wschodzie) oraz Gołdapią (na północy) i Jeżami k. Pisy (na południu). Fortyfikacje miejskie i polowe wykorzystują przy tym uformowanie terenu: naturalne pagórki w miejscu lokalizacji zamków, ale też schronów jak w Miechach, wyspy i półwyspy (jak Czarcia Ostrów i Półwysep Kula), a te ostatnie także naturalne przeszkody, jak jeziora Pojezierza Mazurskiego (m.in. w przypadku Jeziora Tyrkło, Jeziora Niegocin i wielu innych), obszary sprzyjające maskowaniu, jak kompleksy leśne (np. w Gierłozie czy w schronach wokół Jeży) oraz doliny i brzozy rzek, jak w przypadku rzeki Pisy. Wytyczona i oznaczona trasa samochodowa przebiega wzdłuż dróg: krajowych, wojewódzkich i powiatowych, łącząc miejscowości z obiektami Szlaku. Niekoniecznie jednak trasy łączą bezpośrednio jego obiekty. Jest to wynikiem lokalizacji dużej części obiektów (schrony stanowiące niemal $\frac{3}{4}$ z ich ogólnej liczby) na terenach poza miejscowościami, w większości leśnych, do których dostęp jest niemożliwy lub poważnie utrudniony tak z uwagi na trudności terenowe (brak drogi), jak przepisy i regulacje właścicieli lub zarządców terenu, m.in. poszczególnych nadleśnictw jako terenowych zarządców Lasów Państwowych.

Całkowita długość trasy samochodowej Szlaku wraz z odgałęzieniami wynosi 438 km, z tego 121,1 km przypada drogi krajowe (nr 59, 63 i 16), 221,3 km na drogi wojewódzkie, a 95,6 km na drogi powiatowe o częściowo bardzo złej nawierzchni i stanie utrzymania (Kruklanki - Przerwanki – Pozedrze). Oznaczenia trasy Szlaku na drogach publicznych są niemal kompletne, poza nimi jednak Szlak (w tym dojazd i dojście do obiektów) pozostaje nieoznaczony.

1.4.2. Geneza i rozwój Szlaku.

Podstawą dla istnienia szlaku turystycznego i jego rdzeniem jako produktu turystycznego lub systemu eksploatacji są zasoby, których wykorzystanie spełnia określone potrzeby turysty i jest dla niego na tyle atrakcyjne, że może przyciągnąć go w przestrzeń szlaku jako obszar, gdzie, zaspokajając swoje potrzeby, wykorzysta usługi turystyczne. W przypadku kulturowego szlaku tematycznego tymi walorami są zasoby antropogeniczne lub mieszane (kulturowo-przyrodnicze) wyraźnie określonego rodzaju, których cechy wspólne tworzą profil tego systemu. Szlak Fortyfikacji Mazurskich jest profilowany na obiekty ufortyfikowane różnych epok oraz rozmaitego pochodzenia.

Najstarszymi atrakcjami badanego systemu są aktualnie zamki średniowieczne w Reszlu i Kętrzynie, kościół obronny w tym ostatnim mieście, a także mocno przebudowane (włącznie z kompletną niemal utratą pierwotnych cech obiektu obronnego) dawne zamki w Węgorzewie, Rynie i Giżycku. Tym samym wiek XIV, jako okres powstania najstarszych walorów Szlaku, należy uznać za początek procesu tworzenia jego zasobów, a państwo Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie (krzyżackie) i organizację kościelną działającą na jego terytorium (biskupstwo warmińskie) - jako ich inicjatorów i twórców.

Kolejna grupa walorów Szlaku powstała we wschodniej części Królestwa Prus. Ich najstarszym przedstawicielem są mało dziś czytelne rumowiska na Wyspie Czarcia Ostrów na Jeziorze Śniardwy, gdzie ufortyfikowane wojskowe magazyny wraz z koszarami

(tzw. Fort Lyck) wzniesiono już w latach 80-tych XVIII wieku. Najwybitniejszym i najlepiej zachowanym dziełem obronnym jest fort zaporowy w Giżycku – tzw. Twierdza Boyen, powstała w latach 1844-56 dla zaryglowania strategicznego przesmyku między jeziorami na drodze ewentualnej ofensywy rosyjskiej, a następnie w kolejnych rzutach modernizowana. Twierdza spełniła znakomicie swoje zadania w czasie krwawych walk o Prusy Wschodnie w sierpniu i wrześniu 1914 roku, a podczas kolejnej wojny była m.in. siedzibą części komórek OKH (dowództwa Wojsk Lądowych) oraz wschodniego oddziału niemieckiego wywiadu „Fremde Heere Ost”.

Na przełomie wieków XIX i XX dla obrony Prus Wschodnich, najbardziej wysuniętej części Cesarstwa Niemieckiego, powstała gęsta sieć fortyfikacji i umocnień polowych, tzw. Pozycja Jezior Mazurskich. Rozciągała się ona na linii północ-południe między Węgorzewem a Piszem i Rucianem-Nidą, przez okolice Giżycka (w tym Kruklanki) i blokowała przejście ze wschodu na zachód przez strefę Wielkich Jezior Mazurskich. Linia obejmowała kilka głównych tzw. węzłów obrony: Grupę Kula na południe od Giżycka, Grupę Szymonka koło Rynu, Grupę Zielony Gaj, Grupę Mikołajki, Grupę Guzianka oraz Grupę Ruciane – Nida, które wybudowano w latach 1899-1900. Jej przedłużeniem w kierunku południowo-zachodnim była tzw. Szczycieńska Pozycja Leśna, a w kierunku północnym: Pozycja (rzeki) Węgorapy - obydwie poza dzisiejszą przestrzenią Szlaku. Także niektóre z umocnień Pozycji Jezior Mazurskich (jak te w Guziance) pełniły funkcje militarne w pierwszym okresie Wielkiej Wojny.

Krótko przed spodziewanym wybuchem tego konfliktu na przełomie lat 1913 i 1914 w bezpośrednim otoczeniu głównego i strategicznego obiektu militarnego regionu - Twierdzy Boyen - na tak zwanej Wyspie Giżyckiej wybudowano kilkanaście umocnień. Po oblężeniu twierdzy w roku 1914 przystąpiono do rozbudowy umocnień polowych wokół niej o kolejne około 70 obiektów (co miało miejsce do lutego 1915 roku). Natomiast począwszy od wiosny 1915 roku wznoszono nową sieć fortyfikacji o znacznie większym zasięgu: Giżycką Pozycję Polową (50 punktów oporu z ponad 250 umocnieniami). Jej elementami były między innymi schrony w Przykopie i Miechach, Punkt Oporu Lisi Ogon w gminie Ryn, ruiny zespołów umocnień w okolicy Cierzpień, w Wężewie i Okartowie w okolicach Orzysza oraz unikatowy ze względu na pierwotne maskowanie i znakomity stopień zachowania schron w Martianach. Ostatecznie – w wyniku przebiegu walk na froncie wschodnim Wielkiej Wojny, fortyfikacje te nie zostały wykorzystane w działaniach bojowych i zdemobilizowano je w roku 1917. Zniwelowano przy tym większość umocnień ziemnych, pozostawiając jednak obiekty betonowe.

W okresie międzywojennym (w latach 20. i 30. XX wieku) leżące wówczas na pograniczu niemiecko-polskim fortyfikacje w dzisiejszej przestrzeni Szlaku były nadal rozbudowywane. Wówczas to powstało wiele nowocześniejszych schronów m.in. w ramach Rejonu Ufortyfikowanego Giżycko (Befestigungen bei Lötzen), Mazurskiej Pozycji Granicznej (z fortyfikacjami w Przesławkach w pobliżu Żytkiej oraz w Jeżach (Jeże Wschód), a w ostatnich latach tego okresu: pierwsze fortyfikacje tzw. Pozycji Piskiej na skraju miasta Pisz (Johannisstellung) i Pozycji Pisy (Galindestellung) wzdłuż tej rzeki między Piszem a Jeżami i w okolicy tej wsi (grupa Jeże Zachód). Okres 1939-41 zawiera ciekawy epizod w procesach budowy mazurskich fortyfikacji. Powstało wówczas kilka tzw. „bunkrów propagandowych” budowanych bez szczególnego ukrywania tego faktu po to, by upewnić potencjalnego następnego przeciwnika – ZSRS - o rzekomo defensywnych zamiarach planującej już przecież uderzenie na Wschód III Rzeszy. Jedną z takich budowli jest okazały i niezbyt dokładnie ukryty schron na przedmieściach Pisma.

Głównymi walorami Szlaku pochodzącymi z okresu II wojny światowej są niemieckie ufortyfikowane kwatery polowe dowództw i dygnitarzy, budowane zasadniczo w obszarze między Kętrzyńskiem a Węgorzewem (oraz w Gołdapi) od końca 1940 roku i pełniące swoje funkcje militarne między czerwcem 1941 roku a listopadem 1944 roku. Najważniejszą z nich

jest tzw. Wilczy Szaniec w Gierłozie, czyli kompleks dowodzenia Adolfa Hitlera jako naczelnego dowódcy sił zbrojnych III Rzeszy i miejsce upamiętnione nieudanym zamachem na niego z 20 lipca 1944 roku. Innymi stanowiącymi dziś ważne walory analizowanego Szlaku są kompleksy w Mamerkach (kwatery Mauerwald) oraz w Pozezdrzu (kwatery Hochwald), natomiast gorzej zachowana i trudniej dostępna jest kwatera w pobliżu Radziejów.

Najmłodszymi umocnieniami są schrony wzniesione dla wzmocnienia starych pozycji i węzłów warownych oraz przepraw, a pochodzące z późnego okresu ostatniej wojny, między innymi ustawione w roku 1944 dla obrony wiaduktu kolejowego schrony, tzw. „garnki Kocha” w okolicy Krukłanek oraz młodsze umocnienia wokół Pisma, budowane niemal do końca roku 1944.

Podsumowując, Szlak Fortyfikacji Mazurskich obejmuje fortyfikacje położone na terytorium sześciu powiatów (giżyckiego, kętrzyńskiego, piskiego, węgorzewskiego, mrągowskiego i gołdapskiego), zbudowane między wiekiem XIV (miejskie zamki średniowieczne) i okresem II wojny światowej (rozsypane w terenie schrony polowe).

Pierwsze propozycje utworzenia Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jako tematycznego systemu eksploatacji turystycznej pojawiły się w roku 2006. Wówczas to Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie zaprosił samorządy szczebla powiatowego do składania propozycji, które zostaną włączone do przygotowywanego projektu partnerskiego pn. „Znakowanie turystyczne regionu Warmii i Mazur” i uzyskają logistyczne oraz inwestycyjne wsparcie samorządu wojewódzkiego. Dla wschodniej części województwa przyjęto wstępnie propozycję złożoną przez reprezentanta powiatu giżyckiego, której autorem był p. Robert Kempa. Była ona oparta o materialne zasoby dziedzictwa w postaci fortyfikacji różnych epok, licznie występujących w kilku powiatach tej części regionu. Propozycję, zmodyfikowaną i rozszerzoną w wyniku konsultacji, przedstawiono Konwentowi Starostów, na którym uzyskano zapewnienie Starostów o przystąpieniu wszystkich jednostek powiatowych (ziemskich) do realizacji projektu partnerskiego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Warmia i Mazury na lata 2007-2013, którego Liderem miało być Województwo Warmińsko-Mazurskie. Rekomendowana wówczas przestrzeń Szlaku, określona lokalizacją jego obiektów, obejmowała tereny powiatów: giżyckiego, piskiego, kętrzyńskiego, mrągowskiego (jedna gmina), węgorzewskiego oraz gołdapskiego. Jeszcze w tym samym roku na zlecenie Departamentu Turystyki Urzędu Marszałkowego Województwa Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie przygotowano studium wykonalności, a Oddziałowi Wielkich Jezior Mazurskich Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego zlecono ostateczne opracowanie listy atrakcji tematycznych dla tworzonego Szlaku (wraz ze wskazaniem dotyczącymi lokalizacji ich oznaczeń), opracowanie optymalnego przebiegu trasy Szlaku oraz krajoznawcze opisy jego walorów. Rezultaty tych prac zostały przedłożone w roku 2008. W roku 2009 rozpoczęło się znakowanie Szlaku, finansowane przez Samorządy Powiatowe oraz Urząd Marszałkowski. W pierwszej kolejności przygotowane i ustawione zostały wielkogabarytowe turystyczne tablice informacyjne (tablice-mapy), służące orientacji turystów w miejscowościach z obiektami Szlaku. W przestrzeni Szlaku Fortyfikacji Mazurskich ustawiono w sumie 27 takich tablic, które zawierają schemat całego Szlaku, opis jego walorów i innych atrakcji w danej miejscowości i jej okolicy (w językach polskim, angielskim niemieckim i rosyjskim) oraz zdjęcia wybranych obiektów z okolicy.

Ilość znaków oraz orientacyjne miejsca dla ustawiania tablic przy drogach krajowych, wojewódzkich i powiatowych określiły samorządy powiatowe. Po uzyskaniu rekomendującego opisu krajoznawczego a także po uzyskaniu zgód poszczególnych Zarządców Dróg przystąpiono do oznakowania Szlaku tablicami drogowymi typu E-22 na wszystkich ciągach komunikacyjnych o randze powiatowej, wojewódzkiej i krajowej. Znakowanie poszczególnych atrakcji trwało do końca roku 2012. Ostatecznie – w wyniku braku działań uzupełniających

ze strony gmin - znaki te do chwili obecnej nie zostały ustawione na terenach miejskich i przy gminnych odcinkach dróg publicznych.

Równolegle do znakowania dróg turystycznymi tablicami E-22, prowadzone były działania promocyjne tworzonego systemu, obejmujące m.in. publikację przewodnikową pt. „Szlak Fortyfikacji Mazurskich” finansowaną ze środków Unii Europejskiej. Publikacja ta, wydana po raz pierwszy w roku 2012, zawiera opisy jego ważniejszych walorów oraz wymienia większość pozostałych, a także identyfikuje trasy Szlaku, czyli te odcinki dróg samochodowych między miejscowościami, w których (lub w pobliżu których) zlokalizowane są jego obiekty, które były przedmiotem wyżej opisanego oznakowania. Publikację przyjęto również przy niniejszym badaniu (obok ankiety Koordynatora [AS]) jako jedno z narzędzi identyfikacyjnych obiektów i trasy Szlaku [inf.S]. W ten sposób trasami Szlaku stały się wybrane drogi krajowe, wojewódzkie lub powiatowe łączące miejscowości na liniach Reszel – Kętrzyn, Kętrzyn - Gierłoż – Mamerki – Węgorzewo, Węgorzewo – Pozezdrze – Giżycko, Kruklanki - Gołdap – Stańczyki – Wydmyny, Giżycko – Orzysz – Pisz – Jeże, oraz Ruciane-Nida – Mikołajki – Ryn - Kętrzyn. Aktualnie główna pętla Szlaku o długości 286 kilometrów prowadzi z Reszla przez Świętą Lipkę, Kętrzyn, Gierłoż, Mamerki, Węgorzewo, Pozezdrze, Giżycko, Orzysz, Pisz, Ruciane-Nidę, Mikołajki i Ryn z powrotem do Kętrzyna. Natomiast boczne odnogi trasy prowadzą z Pozedrza alternatywną trasą przez Kruklanki do Jeży koło Pisza (w sumie 65 km) oraz z Kruklanek przez Gołdap i Stańczyki do Żytkiejm na wschodniej granicy województwa (87 km).

1.4.3. Charakterystyka dziedzictwa kulturowego Szlaku.

Unikatowość analizowanego systemu tworzy w pierwszym rzędzie obecność w grupie jego formalnych obiektów polowych kwater dowódczych z okresu II wojny światowej, które w całości tworzą największy historyczny kompleks dowodzenia w skali kontynentu i odegrały znaczącą rolę w historii ostatniego wielkiego konfliktu wojennego w Europie. Drugim interesującym aspektem dziedzictwa jest bogaty, jakkolwiek nie kompletny, przegląd form terenowych fortyfikacji jednolitego pochodzenia (w tym wypadku – niemieckiego) z okresu około pół wieku, w tym dwóch wojen światowych. Szlak prezentuje dzięki temu obraz XX-wiecznej wojskowej myśli inżynierskiej i technicznej oraz pomysłowości rozwiązań służących skutecznemu osiągnięciu celów obronnych przy zmieniających się realiach pola walki i rodzajach broni. Trzecim aspektem dziedzictwa zagospodarowanego w ramach Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, aktualnie niekompletnym, ale możliwym do rozwinięcia w ramach reorganizacji systemu jest przegląd historycznych form fortyfikowania stosowanych w jednym regionie na przestrzeni wieków: od połowy wieku XIV do połowy wieku XX. Wszystko to wspólnie czyni analizowany Szlak potencjalnie interesującym systemem eksploatacji i interpretacji dziedzictwa militarnego.

1.4.4. Organizacja turystyczna systemu.

Szlak Fortyfikacji Mazurskich został zaplanowany jako turystyczny szlak samochodowy. Jest to formuła dotycząca w pierwszym rzędzie rozmieszczania turystycznych znaków drogowych (odnosząca się do Ustawy z dn. 20. 06. 1997 r. Prawo o ruchu drogowym), a w znacznie mniejszym stopniu - organizacji szlaku turystycznego. Odnosi się ona, bowiem tylko do jednego aspektu funkcjonowania linearnych systemów eksploatacji turystycznej, mianowicie do oznaczeń służących orientacji przemieszczających się po nich turystów i ewentualnej infrastruktury w otoczeniu obiektów. Zasady oznaczania takich szlaków i działania podejmowane w trakcie ich realizacji nie odnoszą się wprost do sfery dziedzictwa, jego identyfikacji i interpretacji ani nie dotyczą innych elementów organizacji szlaku. Działaniem podjętym na rzecz promocji systemu było opracowanie z udziałem jego inicjatorów i wydanie przez Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego przewodnika „Szlak Fortyfikacji Mazurskich” (2012), zawierającego opis wszystkich obiektów uznanych

w tym momencie za obiekty Szlaku, a zatem materialne świadectwa dziedzictwa objętego tym systemem (wówczas było to 38 obiektów i zespołów obiektów o wspólnej lokalizacji), graficzną prezentację tras Szlaku (odpowiadającą ich oznaczeniom w ciągu dróg publicznych) oraz wskazówki praktyczne dla turystów, mające ułatwiać poruszanie się w przestrzeni Szlaku i adresy lokalnych punktów informacji turystycznej. W publikacji obiekty wyliczono imiennie, co czyni zadość wymaganiom identyfikacji dziedzictwa określającego tematykę i przedmiot interpretacji Szlaku, a jednocześnie umożliwia określenie jego przestrzeni, wystarczające dla przeprowadzenia badań i planowania przedsięwzięć organizacyjnych. Tego rodzaju opis nie jest jednak formalnym aktem identyfikacji szlaku kulturowego i powinien w przyszłości zostać zastąpiony innym aktem o charakterze stanowiącym, np. porozumieniem na rzecz powołania Szlaku podpisanym przez zarządców wspomnianych obiektów, uchwałą ukonstytuowanej w jakiejś formie grupy interesariuszy Szlaku, aktem powołanego przez takie gremium lub przez samorząd regionalny koordynatora Szlaku, jednolitymi aktami akcesji do Szlaku podpisanymi przez poszczególnych zarządców obiektów, decyzją komórki organizacyjnej samorządu wojewódzkiego odpowiadającej za turystykę lub innym dokumentem. Opisy w przewodniku zrehabilitowano w wersji uproszczonej, przeznaczonej dla turysty, lecz opierającej się na badaniach i opiniach ekspertów z dziedziny fortyfikacji i historii regionalnej. Są one wystarczającą podstawą wyjściową dla tworzenia podstawowej warstwy interpretacji dziedzictwa w postaci opisów obiektów na miejscu oraz opisów na portalu www.Szlaku.pl, jednak na potrzeby rozwiniętej warstwy interpretacji (w tym przygotowania lokalnych działań interpretacyjnych przy obiektach, scenariuszy eventów, szkolenia przewodników itd.) muszą być uzupełnione o rozszerzone bazy informacyjne i teksty opisowe.

Na etapie organizacji Szlaku jego identyfikację przeprowadziły środowiska krajoznawców (na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie). Nastąpiła wówczas ocena jego przestrzeni (obiektów i jednostek samorządowych). Na tym etapie nie powołano jednak formalnie Koordynatora Szlaku. Nieformalnie od momentu zainicjowania tworzenia Szlaku sprawuje tę funkcję dyrektor (powiatowego) Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Giżycku (skądinąd pomysłodawca Szlaku) oraz prowadzona przez niego jednostka, na której obszarze działania zlokalizowana jest poważna część walorów Szlaku wraz z jednym z obiektów kluczowych (Twierdzą Boyen). Wymieniony podmiot (CPiIT) wykonuje nieformalnie, lecz permanentnie część funkcji typowych dla koordynatora szlaku kulturowego (udziela informacji turystycznych, monitoruje stan oznaczeń, doradza i utrzymuje komunikację z zainteresowanymi funkcjonowaniem Szlaku zarządcami obiektów, sporadycznie uczestniczy w targach turystycznych). Z tego powodu CPiIT w Giżycku, a imiennie jego Dyrektor, został wskazany przez Zleceniodawcę Raportu jako podmiot i osoba referencyjna dla procedur przewidzianych w badaniu Szlaku, w tym wypełnienia Ankiety Szlaku [AS] i ostatecznej identyfikacji obiektów przewidzianych do wizji lokalnych i badań terenowych. Odpowiednio, w niniejszym Raporcie, ilekroć odnosi się on do Koordynatora Szlaku, rozumiany jest pod tą nazwą CPiIT w Giżycku i imiennie jego Dyrektor. Jednak należy podkreślić, że w okresie przeprowadzania badania i na dzień sporządzenia niniejszego Raportu (28 stycznia 2018 roku) wspomniany podmiot nie posiada formalnego umocowania wobec interesariuszy Szlaku oraz nie dysponuje środkami przydzielonymi mu na zadania związane z zarządzaniem tym systemem. To uniemożliwia mu podjęcie tych zadań w szerszym zakresie, w tym zwłaszcza koordynację informacji i promocji turystycznej Szlaku i tworzenie względnie koordynację usług turystycznych w jego przestrzeni.

Aktualnie na niektórych odcinkach Szlaku (m.in. w okolicach Giżycka, Węgorzewa) podejmowane są z inicjatywy lokalnych przewodników lub organizacji turystycznych rowerowe wycieczki do jego obiektów, obejmujące prezentację i interpretację tematyczną jego walorów. Ze względu na lokalny obszar oddziaływania informacji o tych przedsięwzięciach, biorą w nich udział miejscowi mieszkańcy oraz już przebywający w przestrzeni Szlaku turyści

rekreacyjni - zasadniczo motywowani innymi walorami. Z tego powodu należy uznać te przedsięwzięcia wprowadzające za udane programy turystyczne (a w przypadku płatności za uczestnictwo – usługi uzupełniające turystyczny produkt obszaru recepcji), jednak nie są to samodzielne produkty i propozycje Szlaku, które miałyby zdolność przyciągania turystów w jego przestrzeń. Aktualny stan systemu posiada znamiona szlaku realnego (por. Rozdział 2, zakres I. A).

1.5. Uzasadnienie tematyizacji Szlaku:

Publikacja wybrana dla identyfikacji zasobów materialnych dziedzictwa:

Różewicz W., 2006, *Fortyfikacje Nowożytnie Prus Wschodnich*, Wyd. Biuro Odkryć, Łódź – monografia poświęcona tematyce zgodnej z profilem Szlaku.

Informator przyjęty dla celów inwentaryzacji i waloryzacji [inf.S]

Szlak Fortyfikacji Mazurskich, 2016 (Wydanie II), opr. K. Bzowski, Wydawca: Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego – przewodnik po Szlaku [inf.S].

1. 6. Struktura Szlaku

1.6.1. Przebieg trasy głównej Szlaku:

Główna trasa samochodowa Szlaku przebiega przez miejscowości: Reszel – Kętrzyn – Gierłoż – Mamerki – Węgorzewo – Pozezdrze – Giżycko – Orzysz – Pisz – Ruciane-Nida – Mikołajki – Ryn – Kętrzyn - według [inf.S.].

Odnoga 1 trasy Szlaku przebiega od miejscowości Kruklanki przez Gołdap i Stańczyki do Przesławek k. Żytkiem (gm. Dubeninki) [inf S].

Odnoga 2 trasy Szlaku przebiega od Pozderza przez Kruklanki, Wydmyny Orzysz, Pisz do Jeży (gm. Pisz) [inf S].

* Pewien chaos w zakresie identyfikacji obiektów Szlaku i jego tras wywołuje (korzystne składniad dla popularyzacji Szlaku) funkcjonowanie niezależnej od organizatorów i zarządców turystyki aplikacji My-Guide, opisującej także Szlak Fortyfikacji Mazurskich. Uwzględnia ona 17 wybranych obiektów Szlaku, trasę samochodową ukazuje od Reszla przez Św. Lipkę, Kętrzyn, Gierłoż, Mamerki, śluzę Kanału Mazurskiego, Węgorzewo, Giżycko, Pisz, Mikołajki, do Rynu, ma odnogi z Giżycka do Kruklanek i z Węgorzewa przez Gołdap do Stańczyków. W sumie trasa ta ma długość 443 km. Jednak aplikacja kształtowana jest autonomicznie przez użytkowników i nie ma odniesienia do formalnej struktury Szlaku.

1.6.2. Obiekty kluczowe Szlaku:

Ustalono dla potrzeb waloryzacji potencjału systemu w konsultacji z Koordynatorem [AS]

1. Giżycko, Twierdza Boyen (dawny pruski fort artyleryjski) [KAO 23]
2. Gierłoż, gm. Kętrzyn (wiejska) – Wilczy Szaniec (Wolfschanze), dawny polowy kompleks dowodzenia Wodza Naczelnego i Dowództwa Sił Zbrojnych III Rzeszy (OKW) [KAO-01]
3. Mamerki, k. Przystani, gm. Węgorzewo – Mauerwald - dawna kwatera Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych OKH, w tym obiekty „Miasto Brygidy” i „Quelle” [KAO 08a; KAO 08B].

1.6.3. Pozostałe obiekty formalnie zaliczane do Szlaku:

Formalna lista obiektów Szlaku nie istnieje, czego przyczyną jest brak aktu powołania systemu lub innego dokumentu sporządzonego z udziałem jego interesariuszy. Na podstawie Inf.S i AS, sporządzonej w wyniku konsultacji z przedstawicielem nieformalnego Koordynatora Szlaku ustalono następującą listę obiektów, które stały się przedmiotem badań terenowych i (wspólnie) wyznaczyły przestrzeń badanego systemu:

- pozostałości wałów fortecy bastionowej na wyspie Czarci Ostrów, Jez. Śniardwy [KAO 02],
- zamek biskupów warmińskich w Reszlu [KAO 03],
- sanktuarium maryjne w Świętej Lipce (zespół klasztorny) [KAO 04],
- obronny kościół św. Jerzego w Kętrzynie (bazylika mniejsza) [KAO 06],

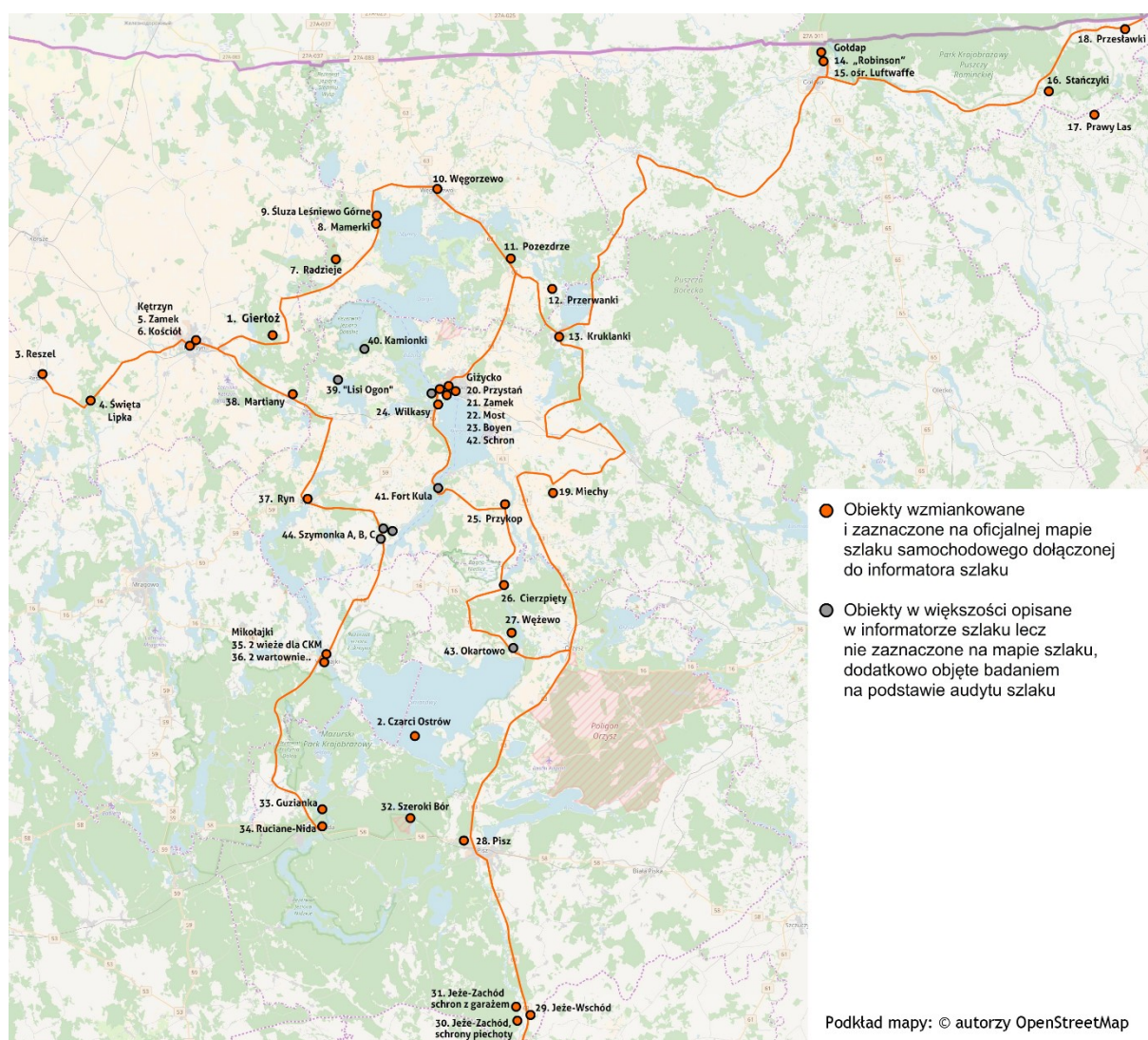
- zamek krzyżacki w Kętrzynie (aktualnie muzeum) [KAO 05],
- Kwatera „Wendula” w Radziejach (kwatery gen. Lammersa) [KAO 07],
- dawny zamek krzyżacki w Węgorzewie [KAO 10],
- Kwatera Hochwald (H. Himmlera) w Pozezdrzu [KAO 11],
- schrony piechoty i pogotowia w Przerwankach [KAO 12],
- schrony zwane „Garnkami Kocha” przy wiadukcie kolejowym w Kruklankach [KAO 13],
- Kwatera „Robinson” w Gołdapi [KAO 14A; KAO 14B],
- ruiny ośrodka badawczego Luftwaffe w Gołdapi [KAO 15],
- wiadukty kolejowe w Stańczykach [KAO 16],
- schron typu 105C w Prawym Lesie k. Stańczyków [KAO 17],
- schrony typu 105C w Przesławkach k. Żytkiem [KAO 18],
- schron w Miechach [KAO 19],
- cztery schrony w Przykocie k. Miłek [KAO 25],
- przystań statków Żeglugi Mazurskiej w Giżycku [KAO 20],
- dawny zamek krzyżacki w Giżycku [KAO 21],
- most obrotowy w Giżycku [KAO 22],
- schron amunicyjny przy Jeziorze Popówka w Giżycku [KAO 42]
- pozostałości schronów w Wilkasach k. Giżycka [KAO 24],
- schrony w Kamionkach k. Giżycka [KAO 40],
- Fort Kula k. Bogaczowa, gm. Giżycko [KAO 41],
- zespoły schronów w lesie koło Cierzpiet, gm. Orzysz [KAO 26],
- schron typu B1-27 w Wężewie, gm. Orzysz [KAO 27],
- schron bojowy Regelbau 107A i schron bierny Regelbau 502 w Piszku [KAO 28],
- schron Regelbau 105C koło Jeży, Jeże-Wschód [KAO 29],
- dwa schrony bierne dla piechoty i schron z kopułą pancerną dla karabinów maszynowych koło Jeży, Jeże-Zachód [KAO 30],
- schron piechoty z garażem dla działka przeciwpancernego koło Jeży, Jeże-Zachód [KAO 31],
- Kwatera Dowódcy Luftwaffe w Szerokim Borze k. Piszka [KAO 32],
- schron wieżowy przy śluzie w Guziance (Ruciane-Nida) [KAO 33],
- schrony przy porcie i moście w Rucianem-Nidzie [KAO 34],
- dwie wieże ckm w Mikołajkach [KAO 35],
- dwie wartownie i posterunek z fragmentem kraty fortecznej i schronem w Mikołajkach [KAO 36],
- dawny zamek krzyżacki w Rynie (hotel) [KAO 37],
- schron Regelbau 105B ze stanowiskiem ckm w Martianach [KAO 38],
- Bateria Szymonka, gm. Ryn [KAO 44],
- Punkt Oporu Lisi Ogon k. Grzybowa, gm. Ryn [KAO 39],
- umocnienia przy moście kolejowym w Okartowie, gm. Orzysz [KAO 43].

Razem - zgodnie z listą ustaloną z Koordynatorem Szlaku, zmodyfikowaną i częściowo rozszerzoną w stosunku do inf.S. [por. AS 21 i 22a] badaniem objęto 44 obiekty

Przebieg trasy samochodowej Szlaku oraz usytuowanie jego obiektów prezentuje **Rycina 1.**

Rycina 1. Aktualny przebieg tras Szlaku Fortyfikacji Mazurskich i lokalizacja wyznaczonych do badania obiektów Szlaku.

Opr. O. Artyshtuk, na podstawie Inf.S i listy obiektów zaktualizowanej zgodnie z AS

2. Formularz waloryzacyjny dla Szlaku

Zakres I: Organizacja Szlaku

I.A Uzasadniona tematyzacja Szlaku

Zakres I: Organizacja Szlaku

Wynik waloryzacji ustalony dla Szlaku w poszczególnych podzakresach (I.A, I.B, I.C i I.D) pozwala ocenić stopień spełnienia przez system najpierw fundamentalnych dla szlaków kulturowo-turystycznych wymagań, dotyczących ich tematycznego uzasadnienia, następnie zaś stan oznaczenia tras i obiektów Szlaku, stan koordynacji Szlaku i usługi świadczone przez Koordynatora, wreszcie faktyczną dostępność obiektów Szlaku dla zorganizowanych i indywidualnych turystów.

Dane zebrane do oceny w ramach tego zakresu pochodzą z dokumentacji Szlaku, z Ankiety Szlaku wypełnionej przez Koordynatora Szlaku [AS], z kwerendy opracowań naukowych w zakresie tematyki szlaku przeprowadzonej przez badającego (por. Zakres I.A.a.)

i z zaakceptowanych przez Koordynatora oraz badającego publikacji przewodnikowych opisujących Szlak [inf.S. 1 a, b, c, d]. W odniesieniu do dostępności, oznaczenia oraz oferty i obsługi w obiektach Szlaku dane pochodzą z ankiet wypełnionych podczas wizji lokalnej zespołu audytowego w obiektach [KAO 1-44] zrealizowanej w trakcie badania terenowego, i potwierdzonych dokumentacją fotograficzną [DFO] oraz - pomocniczo - z zaakceptowanego przez Koordynatora informatora Szlaku [inf.S. 1].

I.A.a Literatura naukowa tematyzująca Szlak

Monografia naukowa na temat szlaku

Brak (0)

Monografia poświęcona tematyce zgodnej z tematem Szlaku, zawierająca opracowanie znacznej części jego obiektów, w tym wszystkich obiektów kluczowych* (10)

Różewicz W., 2006, *Fortyfikacje Nowożytnie Prus Wschodnich*, Wyd. Biuro Odkryć, Łódź (10)

Monografie o charakterze naukowym poświęcone obiektom kluczowym Szlaku** (do trzech, po 3 pkt.)

M. Szymańska J. Szymański, 2004, *Kwatery główne Hitlera oraz niemieckie stanowiska dowodzenia w Polsce*, Imax-ODK, Łódź (3)

Artykuły lub samodzielne rozdziały poświęcone obiektom kluczowym Szlaku lub analizujące je m.in. pod względem tematyki Szlaku*** (do trzech po 3)

Białyński G., 1997, *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, „Studia Angerburgica” Nr 2, s. 17-37 (3)

Biskup K., 1997, *Fortyfikacje dziewiętnasto- i dwudziestowieczne na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, Studia Angerburgica, Tom 2, Węgorzewo, s. 17-43 (3)

Kempa R., 2005, *Giżycka Pozycja Polowa (wrzesień 1914 – luty 1915)*, „Feste Boyen. Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen” Nr 8, s. 59-75 (0)

Kempa R. (red.), 2015, *Dziedzictwo Wielkiej Wojny w krajobrazie Powiatu Giżyckiego*, Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko (0)

Kempa R. (red.), 2014, *Wielka Wojna na Mazurach 1914-1915. Studia z dziejów frontu wschodniego I wojny światowej*, Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen Giżycko (0)

„Feste Boyen”, seria artykułów w czasopiśmie poświęconym twierdzy giżyckiej, w sumie 12 numerów wydawanych w latach 2002-2009 (0)

Łach W.B., 1997, *Giżycki Rejon Umocniony*, [w:] *Ochrona zabytków architektury obronnej, Ogólnopolski Zjazd społecznych opiekunów zabytków i wojewódzkich konserwatorów zabytków. Krajowa Narada Konserwatorska Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji. Giżycko-Twierdza Boyen, 12-14 września 1997 r.* Giżycko: Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, s. 68-84 (0)

Markiel C., 2004, *Niemieckie umocnienia z lat 1940- 1945 wokół miejscowości Jeże*, „Infort. Biuletyn Miłośników Fortyfikacji” Nr 21 (1/2004) (0)

Żywiczyński A., 2005, *Rozwój pruskich i niemieckich budowli obronnych w rejonie Wielkich Jezior Mazurskich od 1786 do 1915 roku*, „Feste Boyen. Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen” Nr 8, s. 21-30 (0)

Żywiczyński A., 2014, *Zabytki fortyfikacji stałych i techniki kolejowej jako element krajobrazu kulturowego Krainy Wielkich Jezior Mazurskich – powstanie, zmiany, zniszczenia i wtórne zagospodarowanie*, „Archeologica Hereditas” Nr 3, s. 117-137 (0)

W sumie zgodnie z założeniami bonitacji: 19 punktów

I.A.b literatura popularna tematyzująca Szlak

Aktualna i dostępna literatura popularna na temat Szlaku w formie osobnych opracowań

1. *Szlak Fortyfikacji Mazurskich* (2016) opr. K. Bzowski [inf.S] (5)

I.A.c zgodność tematyczna poszczególnych obiektów z deklarowanym tematem Szlaku:

Stwierdzono zgodność na poziomie 79,54% - 10 punktów. Uzasadnienie: Spośród 44 obiektów ustalonych z Koordynatorem imiennie jako należące do Szlaku (por. 1.6.2 i 1.6.3), z deklarowaną tematyką (historia i dziedzictwo militarne) jest zgodnych w pełni 36 obiektów, co stanowi (81,8%) ich ogólnej liczby. Częściowo zgodny z tematyką Szlaku jest profil 5 obiektów (11,36%). Są to: Zamek Biskupów Warmińskich w Reszlu (wielokrotne modyfikacje i aktualnie inne zagospodarowanie turystyczne), Kościół Św. Jerzego w Kętrzynie (częściowa utrata cech obronnych, priorytetowo inne wykorzystanie), most obrotowy w Giżycku (tylko częściowe wykorzystanie militarne, zachowane śladowe relikty umocnień), dawny Zamek krzyżacki w Rynie (częściowa utrata charakteru militarnego budowli, zmienione przeznaczenie bez zagospodarowania elementów obronnych) i dawny Zamek w Giżycku (utrata cech obronnych przy zachowaniu sylwetki zamku i niektórych elementów wyposażenia wewnętrznego, brak wykorzystania elementów militarnych w zagospodarowaniu turystycznym). Brak zgodności z profilem Szlaku zachodzi w przypadku czterech następujących obiektów: Sanktuarium Maryjne w Świętej Lipce, Przystań w Giżycku, Mosty Kolejowe w Stańczykach oraz dawny Zamek w Węgorzewie (po kolejnych przebudowach zupełna utrata charakteru obronnego i zmienione przeznaczenie), co stanowi 9,1 % ich ogólnej liczby. **(10)**

Suma punktów za cały **podzakres I A: 34.**

I.B Oznaczenie Szlaku**I.B.a oznaczenie Szlaku na trasie i przy drogach dojazdowych**

Stwierdzono istnienie fizycznych oznaczeń wzdłuż ciągów komunikacyjnych Szlaku (drog samochodowych) oraz dojazdu do mniej niż 65% obiektów Szlaku – 6 punktów.

Uzasadnienie: oznaczone są w znacznej większości trasy samochodowe uznane za ciągi komunikacyjne Szlaku. Oznaczenie w postaci jednolitych turystycznych znaków E-22 o treści „Szlak Fortyfikacji Mazurskich” z ikonką schronu jako logo systemu wykonano w latach 2010-2012 staraniem samorządu wojewódzkiego. Był to element tworzenia samochodowego systemu eksploatacji turystycznej. Tablic z oznaczeniami przy drogach nie ma na trasie między Karolewem k. Kętrzyna, Gierłożą, Radziejami i m. Przystań k. Węgorzewa (w okolicach kluczowych obiektów w Gierłożu i Mamerkach), przy drodze z Cierzpiet do Orzysza (jedynej wiodącej obok zespołów schronów w okolicach Cierzpiet), przy drodze powiatowej między Kruklankami a Pozedrzem – jedynej drodze dojazdowej do obiektu w Przerwankach oraz przy drogach dojazdowych w pobliżu obiektu w Miechach. Należy jednak zauważyć, że część drogowych oznaczeń Szlaku typu E22a identyfikujących w ciągu dróg pobliskie atrakcje, wprowadza w błąd, ponieważ (wbrew oznaczeniu i napisowi) nie są to obiekty Szlaku, a inne walory turystyczne, niezwiązane ze Szlakiem [por. m.in. DFT 34, DFT 44]. Tym samym tablice identyfikujące obiekty powodują chaos, bo za pomocą logo SFM oznaczają m.in. lokalne muzea czy zabytki [DFT 28; DFT 45]. Natomiast tylko niewiele tablic tego rodzaju identyfikuje wprost rozproszone obiekty SFM poza miejscowościami, przez co nie są one przydatne ani w sygnalizowaniu bliskości, ani w lokalizacji tej grupy obiektów. Z kolei drogi dojazdowe oraz trasy przejść z najbliższych parkingów przy trasie do rozproszonych terenowych umocnień poza miejscowościami w pobliżu dróg lub w głębi lasu są niemal w całości nieoznaczone, względnie (tylko w kilku miejscach) znajdują się na nich prowizoryczne oznaczenia (typu „Bunkry”) umieszczone we własnym zakresie przez innych gestorów. Są one niejednolite i nie zawsze o jednoznacznej treści [DFT 11; DFT 13; DFT 28, DFT 33]. Stan ten powoduje (zwłaszcza w obszarach niezamieszkałych, a tych jest znaczący odsetek) konieczność samodzielnego poszukiwania obiektów Szlaku, co w terenie leśnym jest trudne i często może skończyć się niepowodzeniem.

Z kolei wielkogabarytowe tablice informacyjne Szlaku w miejscowościach z jego obiektami są zlokalizowane często w przypadkowych miejscach. Tak jest na przykład w Reszlu na przystanku autobusowym [DFT 03], na który samochody mają zakaz wjazdu (co szczególnie dziwi

zważywszy, że Szlak jest deklarowany jako oferta dla turystów zmotoryzowanych). Ponadto tablice Szlaku opisują wprawdzie jego pobliskie obiekty, a nawet zawierają fotografie niektórych z nich, jednak nie podają ich dokładnej lokalizacji ani drogi dotarcia do nich. Same zaś obiekty np. schrony leśne, są w dużej odległości od tablic (w przypadku Jeży jest to nawet kilka kilometrów), trudne do odnalezienia (często w lesie lub na zalesionym pagórku wśród pól) i nie prowadzą do nich żadne oznaczenia. Obiekty leśne nie są też objęte aplikacją turystyczną, więc trzeba ich mozolnie szukać. Przykład krytyczny to Jeże [DFT 31], gdzie obiekty są położone wyłącznie poza miejscowością i na terenie leśnym, a tablica Szlaku stoi w środku wsi, przy szkole i w żaden sposób nie pomaga w ich odnalezieniu.

Podsumowując: zastosowane oznaczenia drogowe upewniają wprawdzie turystę o znajdowaniu się w przestrzeni Szlaku i na jego trasie, jednak (z wyjątkiem dużych obiektów w miejscowościach, oznaczonych własnymi tablicami względnie stojącą w ich bezpośrednim sąsiedztwie tablicą Szlaku) nie umożliwiają odnalezienia obiektów rozproszonych w terenie leśnym, co w praktyce eliminuje ich praktyczną przydatność. W sumie aż do 24 z 44 obiektów, czyli 54,55% ich ogólnej liczby dojazd względnie dojście nie są oznaczone wcale. (6)

I.B.b oznaczenie fizyczne bezpośrednio przy obiektach szlaku

Stan: istnienie fizycznych oznaczeń przy pojedynczych obiektach Szlaku lub mniej niż 75 ich ogólnej liczby - 3 punkty. Uzasadnienie: Spośród 44 obiektów żadnym typem znaku nie jest oznaczonych 28 obiektów (63,6%), w tym zdecydowana większość schronów i ich zespołów położonych poza terenami miejscowości (głównie na terenie leśnym). Pozostałe obiekty są oznaczone, jednak w większości nie są to oznaczenia wskazujące na ich przynależność do SFM, co wynika z innego pochodzenia tablic i opisów (inni gestorzy oznaczeń) [por. opisy w KAO 1-44, dokumentacja serii DFT]. (3)

I.B.c oznaczenie systemowe przebiegu Szlaku

Istnienie oznaczenia przebiegu Szlaku oraz tylko jego wybranych obiektów w systemie nawigacji satelitarnej lub w innych elektronicznych systemach prowadzenia ruchu (5)

Aplikacja turystyczna My Guide, Szlak Fortyfikacji Mazurskich

Aplikacja – niezależna od Koordynatora Szlaku - podaje przebieg tras, jednak oznacza i opisuje tylko wybrane obiekty Szlaku (12 z 44 i kilka innych), generalnie położone w miejscowościach lub w pełni zagospodarowane turystycznie. (5)

Suma punktów za cały **podzakres I B: 15**

I.C Koordynacja Szlaku¹

I.C.a funkcjonowanie Koordynatora Szlaku

Koordynacja szlaku w ramach instytucji lub organizacji, zajmującej się także innymi typami produktów turystycznych lub inną działalnością na rzecz turystyki (6)

Koordynator Szlaku. W momencie opracowywania niniejszego Raportu (styczeń 2018 r.) Szlak Fortyfikacji Mazurskich nie jest formalnie koordynowanym systemem eksploatacji turystycznej (por. 1.4.4.). Natomiast w praktyce niektóre funkcje Koordynatora sprawuje pomysłodawca i współtwórca projektu Szlaku, dr Robert Kempa, dyrektor Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Giżycku. Jest on uznawany za partnera w sprawach dotyczących Szlaku przez Urząd Marszałkowski w Olsztynie, utrzymuje kontakt z częścią zarządców obiektów, oraz został wyznaczony imiennie do konsultowania badania audytowego w kwestiach dotyczących identyfikacji systemu i jego obiektów. Kierowana przez niego jednostka samorządu (powiatowego), zbierająca informacje dotyczące stanu oznaczeń systemu i udzielająca informacji turystycznej nt. Szlaku jako całości oraz stanu obiektów może zostać uznana

¹ Dane uwzględnione w tym podzakresie pochodzą z [AS1] i zostały zweryfikowane w trakcie wizji lokalnej w siedzibie nieformalnego koordynatora Szlaku.

za podmiot spełniający aktualnie funkcję (nieformalnego) koordynatora szlaku kulturowego. W wyniku braku formalnego umocowania Koordynatora i związanych z tym narzędzi kształtowania kierowania współpracą interesariuszy systemu a także braku środków dedykowanych działaniom na rzecz zarządzania informacją oraz koordynacji oferty Szlaku, zakres jego działań (opisany w części IV niniejszego formularza) jest jednak dalece niewystarczający dla potrzeb rozwiniętego linearnego systemu eksploatacji turystycznej. Dlatego należy zdecydowanie postulować wprowadzenie modelu koordynacji całościowej, o czym poniżej we wnioskach Raportu (6).

I.C.b dostępność Koordynatora

Publiczna całoroczna dostępność danych Koordynatora dla potrzeb komunikacji

Dane podmiotu wypełniającego funkcje koordynacyjne są publicznie dostępne:

Brak portalu, witryny i odrębnego adresu internetowego Koordynatora identyfikującego go ze Szlakiem (0)

Szlak nie posiada samodzielnego portalu ani witryny internetowej, jedynie opisowe strony zależne, m.in. na witrynie www.polskieszlaki.pl (0)

Publiczna, całoroczna dostępność biura Koordynatora Szlaku (5)

Biuro Koordynatora jest publicznie i całorocznie dostępne.

Adres Biura: Centrum Promocji i Informacji Turystycznej w Giżycku, ul. gen. J. Zajączka 2, 11-500 Giżycko, Tel. 87 428 52 65, Email: info@gizycko.turystyka.pl

Biuro otwarte i dostępne w godzinach pracy Centrum, całorocznie i we wszystkie dni tygodnia, por. www.gizycko.turystyka.pl/pl/index.php?Menu=54&Next=55. (5)

I.C.c usługi informacyjne Koordynatora w odniesieniu do Szlaku

Stały, całoroczny i wyłączny numer telefoniczny w określonych dniach i godzinach (5)

Numer stacjonarny: 87 428 52 65 (5)

Obsługa w językach obcych w informacji telefonicznej Szlaku (po 2 za każdy do trzech) (6)

Języki: angielski, niemiecki, rosyjski (6)

Dodatkowe stałe punkty informacyjne („infokioski”) Szlaku (2 za każdy do dwóch) (4)

Brak (0)

I.C.d dodatkowe usługi Koordynatora:

Organizowanie wycieczek po Szlaku (touroperator lokalny dla grup przyjazdowych) (5)

Brak (0)

Oferowanie mikroeventów związanych z tematyką Szlaku lub pośredniczenie w ich zamawianiu (1)

Brak (0)

Suma punktów za cały **podzakres I.C: 22**

I.D Dostępność turystyczna obiektów Szlaku²

I.D.a faktyczna dostępność obiektów Szlaku:

Stan: faktyczna pełna dostępność mniej niż 80% obiektów Szlaku (0 punktów).

Uzasadnienie: Badanie przeprowadzone za pomocą wizji lokalnej pozwoliło stwierdzić, że zwiedzanie turystyczne przynajmniej w godzinach pracy jest możliwe w 30 na 44 obiekty (68,18% z ich ogólnej liczby). Nie ma fizycznego dostępu do 1 obiektu (schrony w Rucianem-Nidzie przy mostach - obiekty zamknięte, brak kontaktu do zarządcy), co stanowi 2,27% ogólnej

² Stopień dostępności komunikacyjnej i fizycznej obiektów Szlaku oraz oznaczenia jego obiektów i tras stwierdzono na podstawie badań terenowych, obejmujących przejazd wszystkimi trasami samochodowymi Szlaku w dniach 9-21 listopada 2017 r. oraz dokonanych w tym samym terminie wizji lokalnych we wszystkich obiektach, opisanych w dokumentacji obiektów [KAO 1-44] i potwierdzonych dokumentacją fotograficzną [Załączniki grupy DFO].

liczby obiektów Szlaku. Dostęp do 13 kolejnych obiektów (29,54%), bez wyjątku schronów w terenie otwartym lub leśnym, jest utrudniony z różnych powodów (m.in. wysoki stopień zniszczenia uniemożliwiający wejście do części obiektów lub poważnie utrudniający ich zwiedzanie wewnątrz, oznaczenie przez zarządcę terenu (głównie Lasy Państwowe) jako teren pod systematyczne uprawy leśne, lokalizacja na prywatnym terenie (jak na polu należącym do gospodarstwa albo w przydomowym ogrodzie) z brakiem wyznaczonej ścieżki do obiektu. Stan ten skutkuje sklasyfikowaniem dostępności tej grupy obiektów jako ograniczonej. Przyczyny braku lub ograniczenia dostępności każdorazowo opisano w dokumentach audytu obiektowego [KAO 1-44], sporządzonych dla każdego obiektu. (0)

I.D.b dostępność komunikacyjna obiektów Szlaku:

Dostępność komunikacyjna rozumiana jest tutaj jako możliwość dojazdu bezpośredniego do obiektów Szlaku autobusem kursowym, autokarem lub samochodem osobowym oraz możliwość zaparkowania dla autokarów i parking dla samochodów w odległości nie większej niż 200 metrów od wejścia do obiektu.

Stan: mniej niż 75 % obiektów systemu spełnia warunki dostępności komunikacyjnej (0)

Uzasadnienie: Do większości obiektów, z uwagi na ich położenie poza ośrodkami miejskimi, nie ma bezpośredniego dostępu za pomocą kolejowej lub autobusowej komunikacji publicznej, a także dojazdu samochodowego, co znacząco obniża ocenę systemu (definiowanego jako szlak samochodowy) w tym zakresie. Większość schronów leśnych i umocnień polowych (poza miejscowościami) jest położonych więcej niż 1 kilometr od najbliższego przystanku publicznej komunikacji autobusowej, co należy uznać za poważne utrudnienie dla turystów korzystających z niej dla zwiedzania Szlaku. Niemożliwy jest dojazd autokarami turystycznymi w pobliżu 15 obiektów (34,01%). W przypadku 14 obiektów (31,81%) najbliższe miejsce legalnego i bezpiecznego dojazdu samochodem jest położone między 250 m a nawet powyżej 1. km od ich lokalizacji. Przystanki autobusów komunikacji publicznej lub regularnej prywatnej są oddalone o więcej niż 1 km od 14 obiektów Szlaku (31,81%). Najbliższe stacje kolejowe czynnych linii w przypadku 33 obiektów (75% ich ogólnej liczby) znajdują się dalej niż 1,5 km od ich lokalizacji. Do części obiektów niedostępnych dla samochodów można natomiast dojechać rowerem, choć – oprócz oznaczeń rowerowego szlaku terenowego w niektórych miejscach, jak np. w Węzewie - nie posiadają one żadnych elementów infrastruktury obsługującej turystów korzystających z tego środka lokomocji, jak trwała nawierzchnia drogi, stojaki i zabezpieczenia dla rowerów w pobliżu obiektów czy wiaty, co znacznie utrudnia zarówno dojazd, jak i zwiedzanie. Ponadto możliwość dojazdu do dużej części obiektów rowerem nie może być uznany za formę dostępności komunikacyjnej w przypadku szlaku oznaczanego jako samochodowy, nieposiadającego własnej, wyznaczonej i oznaczonej alternatywnej trasy rowerowej (gdyż, jeśli nawet jest możliwe, odbywa się to poza organizacją systemu). Szczegóły dotyczące dostępności komunikacyjnej obiektów SFM znajdują się w formularzach badania obiektów [KAO 1-44]. (0)

Suma punktów za cały **podzakres I.D: 0**

Za cały zakres I: 71 z 200 możliwych punktów

Zakres II: Ogólna atrakcyjność turystyczna Szlaku

II.A Autentyczność obiektów Szlaku

Odsetek obiektów autentycznych w ogólnej liczbie obiektów Szlaku przekracza 50%, zaś odsetek obiektów wykreowanych specjalnie dla potrzeb turystyki nie przekracza 25 % (40 punktów)

Zdecydowana większość obiektów Szlaku (40 z 44, czyli 90,91%) to obiekty autentyczne i pierwotne. Do obiektów pierwotnych obok schronów, innych obiektów ufortyfikowanych (jak zamek w Reszlu, ruiny na Czarcim Ostrowie, kościół Św. Jerzego w Kętrzynie) oraz mostu obrotowego w Giżycku zaliczyć należy również mosty w Stańczykach oraz sanktuarium w Świętej Lipce, niezależnie od ich częściowej czy nieistniejącej zgodności z profilem Szlaku.

Natomiast tzw. Zamek w Węgorzewie, a także w znacznym stopniu przebudowane zamki w Rynie i Giżycku należy określić jako obiekty wtórne, a przystań jachtową w Giżycku jako obiekt wykreowany dla potrzeb turystyki. **(40)**

II.B Zwartość Szlaku

Za odległość pomiędzy więcej niż 90% a mniej niż 100 % obiektów Szlaku nie większą niż 30 km **(10)**

*Między obiektami Kruklankach i Gołdapi odległość trasy Szlaku wynosi 52,8 km, a między obiektami w Pozezdrzu i Gołdapi – 52,1 km. Oznacza to poważne przerwanie ciągłości Szlaku zgodnie z przyjętymi kryteriami (maksymalna odległość między kolejnymi obiektami nie większa niż 30 km) w dwóch odcinkach na 46, czyli w 4,35% tras odcinkowych. Na 95,65% odcinków ciągłość nie jest przerywana. **(10)***

II.C Liczba obiektów należących do Szlaku

a) Szlak liczy powyżej 20 obiektów (15 punktów)

*Szlak liczy 44 obiekty **(15)***

II.D Regularna usługa transportowa zgodna z przebiegiem Szlaku:

Nie istnieje regularna ani turystyczna, całoroczna lub sezonowa usługa transportowa łącząca bezpośrednio więcej niż 80% obiektów Szlaku **(0)**

*Nie istnieje publiczna ani prywatna regularna usługa transportowa, łącząca bezpośrednio kolejne wszystkie lub większość obiektów Szlaku. Brak publicznej komunikacji lądowej między nimi, natomiast usługa rejsów pasażerskich białej floty (niezaliczanych do usług Szlaku ani niepokrywających się z jego trasami) jest ograniczona do tras opisanych w Zakresie VI.C, każdorazowo łączących najwyżej trzy miejscowości w przestrzeni Szlaku. Żadna inna usługa transportowa całoroczna ani sezonowa nie łączy więcej niż 80% obiektów Szlaku. **(0)***

II.E Stan utrzymania poszczególnych obiektów Szlaku

Stan krytyczny szlaku oznacza istnienie obiektów znajdujących się w stanie ruiny stanowiącej zagrożenie dla turystów lub wymagających kapitalnego remontu, jeśli stanowią one więcej niż 10 % ogólnej liczby obiektów szlaku **(0)**.

*Znaczący odsetek obiektów badanego Szlaku znajduje się w niezadowalającym stanie estetycznym (16) lub w stanie krytycznym (2), co jednak nie zawsze umniejsza ich atrakcyjność ze względu na charakter mankamentów (zniszczenia w wyniku akcji militarnej, jak walki o obiekt lub jego wysadzenie w powietrze). Jednak 7 z 44, to jest 15,91% obiektów znajduje się w stanie zagrożenia budowlanego dla zwiedzających lub posiadają niezabezpieczone elementy wyposażenia (np. studzienki bez przykrycia), co potwierdza dokumentacja badania obiektów [KAO 1-44] i dokumentacja fotograficzna [DFO 1-44]. Podobnie w większości obiektów terenowych (schrony) i niektórych obiektów w miejscowościach (w sumie w 33 z 44 obiektów Szlaku, czyli 75% ich ogólnej liczby) oraz w ich bezpośrednim otoczeniu brak węzła sanitarnego dostępnego dla turystów. Dlatego ocena za ten podzakres musi być określona jako krytyczna **(0)**.*

Za cały zakres II: 65 ze 100 możliwych punktów

Zakres III: Turystyczno-kulturowy potencjał obiektów Szlaku

III.A Znaczenie kulturowe obiektów szlaku zgodne z tematyką Szlaku (zabytki techniki fortyfikacyjnej):

Za każdy obiekt o znaczeniu międzynarodowym (do 3, po 20 punktów)

Wilczy Szaniec Gierłoż, największy polowy kompleks dowodzenia II wojny światowej względnie cały system kwater dowodzenia i siedzib polowych przywódców III Rzeszy (20)

Za każdy obiekt o znaczeniu krajowym* (do 5, po 10 punktów)

Dobrze zachowana, funkcjonująca jako zagospodarowana i interpretowana atrakcja twierdza fortowa Boyen w Giżycku (10)

Za każdy obiekt o znaczeniu regionalnym** (do 5 po 5 punktów)

Wieża CKM w Rucianem-Niedzie i Guziance wraz z wytyczoną lokalną trasą dydaktyczną (5)

Za obiekty będące zespołem więcej niż 2 pojedynczych obiektów albo za zgrupowanie więcej niż 2 obiektów Szlaku w jednej miejscowości (po 2).

Gierłoż, Wilczy Szaniec (2)

Ruciane-Nida i Guzianka (2)

Suma punktów przydzielonych **w tym podzakresie: 39.**

III.B Eventy zgodne z tematem Szlaku:³

Wielodniowe regularne eventy zgodne z tematyką Szlaku, organizowane w jego przestrzeni (do czterech, za każdy 10 punktów)

Giżycko, Święto Twierdzy Boyen (sierpień, 3 dni) (10)

Parcz (gm. Kętrzyn - w.), Walkiria – Mazurski Piknik Militarny – impreza posiada tematykę militarną i nawiązuje do historii obiektów Szlaku - lipiec (10)

Orzysz, Dni Święta Wojska Polskiego (3 dni - sierpień). Event ma tematykę militarną, jednak nie jest związany z fortyfikacjami historycznymi (0)

Jednodniowe regularne eventy tematyczne*, organizowane w ramach działalności Szlaku lub jego obiektów (za każdy 5 punktów)

Giżycko, Operacja Boyen - jednodniowa inscenizacja zimowej operacji militarnej – luty (5)

Milki, Bój o Świętą Górę (lipiec) (5)

Orzysz, Walka Czołgów (lipiec), tematyka militarna, jednak nie ma związku z historycznymi fortyfikacjami (0)

Dodatkowo: za każdy dzień trwania jednego z wymienionych eventów powyżej 2 dni (1 punkt do 5 dni m, maksymalnie 5 punktów)

Giżycko, Święto Twierdzy Boyen – trzy dni (1)

Walkiria – Mazurski Piknik Militarny – trzy dni (1)

Czynne grupy rekonstrukcji historycznej, lub aktywności turystycznej albo kulturalnej związane ze Szlakiem lub jego obiektami (za każdą do 5, po 6 pkt.)

Giżycko, GRH 147. Pułku Piechoty (Gwardia Twierdzy Boyen) (6)

Kętrzyńskie Stowarzyszenie Rekonstrukcji Militarnych "Masuria" (6)

Kętrzyn, Bractwo Rycerskie strażnicy Rast (przy Zamku) – nieaktywna (0)

Suma punktów w tym **podzakresie: maksymalna: 40**

III.C Dodatkowe atrakcje tematyczne organizowane w obiektach Szlaku (do 4 – po 5 punktów) [KAO 1-44], [inf.S], [www]⁴

³ Dane na temat eventów zgodnych z tematyką szlaku, organizowanych w ramach funkcjonowania szlaku, w jego miejscowościach i w obiektach szlaku pochodzą z ankiet szlaku [AS1; AS2], ankiet obiektów kluczowych [KAO 1-23] ankiet gmin w przestrzeni Szlaku [KAG 1-13], przewodników po Szlaku podanych w podzakresie I.A.b, oraz z oficjalnych portali www obiektów Szlaku i z oficjalnych portali www prowadzonych przez samorządy powiatów, gmin i miejscowości położonych w przestrzeni Szlaku.

⁴ Dane na temat mikroeventów oferowanych w poszczególnych obiektach pochodzą z ankiet obiektowych [KAO 1-23], informatorów i przewodników Szlaku, wymienionych w podzakresie I.A.b, informatorów obiektów

Wilczy Szaniec i otoczenie - Sztabowóz – przejazdy turystyczne pojazdami wojskowymi (5)
Pisz, spacer / oprowadzanie ścieżką historyczną "Piska Pozycja Ryglowa" (5)
Giżycko, Twierdza Boyen, mikroevent edukacyjny pn. Poznań Tajemnicę Twierdzy Boyen (5)
Suma punktów przydzielonych w tym **podzakresie: 15**

III.D Znaczenie historyczne obiektów Szlaku zgodne z tematyzacją Szlaku:

Za każdy obiekt o znaczeniu międzynarodowym (do 3) (20 punktów)

Gierłoż, główna kwatera militarna wojsk III Rzeszy, miejsce zamachu C. Stauffenberga na Adolfa Hitlera (20)

Za każdy obiekt o znaczeniu krajowym* (do 5 po 10 punktów)

Giżycko, Twierdza Boyen, kluczowe znaczenie dla obrony Prus Wschodnich i rozstrzygnięcie na Froncie Wschodnim I Wojny Światowej w pierwszym etapie wojny (rok 1914-15 (10)

Za każdy obiekt o znaczeniu regionalnym* (do 5 po 5 punktów)

Brak (0)

Za obiekty będące zespołem więcej niż 2 pojedynczych obiektów albo za zgrupowanie więcej niż 2 obiektów Szlaku w jednej miejscowości (po 2).

Kompleks Twierdzy Boyen oraz pozostałe obiekty Szlaku w Giżycku (2)

Kompleks Kwatery Głównej w Gierłożu (2)

Suma punktów przydzielonych **w tym podzakresie: maksymalna: 20**

III.E Znaczenie biograficzne obiektów Szlaku:

Za każdy obiekt Szlaku związany z postacią o znaczeniu międzynarodowym (10)

Gierłoż, Adolf Hitler, kanclerz i dyktator III Rzeszy (10)

Za każdy obiekt Szlaku związany z postacią o znaczeniu krajowym* (do 3, 3 punkty)

Gierłoż, Claus Schenk Graf von Stauffenberg, wykonawca zamachu na Adolfa Hitlera (3)

Za każdy obiekt Szlaku związany z postacią o znaczeniu regionalnym** (do 3, 1 punkt)

Kętrzyn, Muzeum, Wojciech Kętrzyński, uczeń tzw. Szkoły Wielkiej w Kętrzynie (1)

Reszel, Zamek, Adam Krasicki, jeden z właścicieli i wielokrotny mieszkaniec Zamku (0)

Dodatkowo za każdy obiekt będący zespołem więcej niż 2 pojedynczych obiektów albo za zgrupowanie więcej niż 2 obiektów Szlaku w jednej miejscowości (po 2).

Gierłoż, Wilczy Szaniec (2)

Suma punktów przydzielonych **w tym podzakresie: 16**

III.F Związek obiektów z dziejami religii lub aktualne znaczenie dla życia religijnego

Za każdy obiekt o znaczeniu regionalnym** (do 3 obiektów, po 3 punkty)

Sanktuarium w Świętej Lipce z kompleksem sakralnym (3)

Kościół Św. Jerzego w Kętrzynie, bazylika mniejsza (3)

Dodatkowo za każdy obiekt będący zespołem więcej niż 2 pojedynczych obiektów albo za zgrupowanie więcej niż 2 obiektów Szlaku w jednej miejscowości (po 2).

Kompleks klasztoru sanktuarium w Świętej Lipce (2)

Suma punktów przydzielonych **w tym podzakresie: 8**

III.G Znaczenie obiektów Szlaku lub miejscowości położonych na Szlaku dla innego typu turystyki kulturowej niż wskazany w temacie Szlaku:

Za każdy obiekt o znaczeniu międzynarodowym (do dwóch, po 10 punktów)

Brak (0)

Za każdy obiekt o znaczeniu krajowym* (do trzech, po 5 punktów)

Brak (0)

---

oraz oficjalnych portali internetowych tych obiektów. Dane te zostały zweryfikowane podczas wizji lokalnej przeprowadzanej we wszystkich obiektach. W trakcie wizji lokalnej nie stwierdzono niezgodności danych z rzeczywistą ofertą.

Za każdy obiekt o znaczeniu regionalnym* (do trzech, po 2 punkty)

Mikołajki, Muzeum Reformacji Polskiej – turystyka religijna (2)

Owczarnia, gm. Kętrzyn (w.) - Muzeum Mazurskie – turystyka regionalna (2)

Wolisko, gm. Kruklanki - Zagroda Żubrów i ścieżka dydaktyczna „Tropem Żubrów - turystyka kulturowo-przyrodnicza (2)

Inne w przestrzeni Szlaku (poza miejscowościami z jego obiektami):

Cmentarz żydowski w Mikołajkach (najlepiej zachowany w tej części regionu) (0)

Goldap, stary cmentarz żydowski (0),

Popielno, gm. Ruciane-Nida, klasztor staroobrzędowców – turystyka religijna (0)

Ogródek, gm. Orzysz, Muzeum Michała Kajki, Michał Kajka, Mazurski poeta ludowy i działacz na rzecz polskości Mazur – turystyka regionalna (0),

Jeziorko, gm. Ryn, grodzisko pruskie – archeoturystyka (0)

Kwiedzina, gm. Kętrzyn (w.), Ośrodek Edukacji Ekologicznej – turystyka kulturowo-przyrodnicza (0)

Gm. Dubeninki, ścieżki przyrodnicze Puszczy Rominckiej – tur. kulturowo-przyrodnicza (0)

Wojnowo, Gm. Ruciane-Nida, cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny- tur. religijna (0)

Suma punktów przydzielonych **w tym podzakresie: 6**

III.H Związek poszczególnych obiektów Szlaku lub miejscowości na Szlaku z innymi grupami etnicznymi albo z historią innych narodów:

(do 2 obiektów dla grupy narodowej, przy uwzględnieniu max 3 różnych grup narodowych):

Za każdy obiekt o znaczeniu regionalnym* lub w jednej dziedzinie dla danej grupy narodowej
Giżycko, Twierdza Boyen, Wydział III Fremde Heere Ost i Ośrodek Szkoleniowy ROA – dysydentów z armii sowieckiej 1942-44 – Rosjanie (2)

Goldap, Ośrodek Badawczy Luftwaffe i Szeroki Bór - domniemane kwatery polowe Hermanna Goeringa, premiera Prus, dowódcy Luftwaffe – Niemcy (2)

Podobne znaczenie miały Kwatery Wendula k. Radziejów i Hochwald w Pozezdrzu (0)

Ponadto dziesiątki innych obiektów oraz wiele miejscowości na Szlaku są związane z grupą etniczną Mazurów oraz z niemiecką grupą narodową (mieszkańcy Prus Wschodnich), jednak nie mają one dla ich dziejów znaczenia większego niż lokalne. Nie wliczono również punktów za Wilczy Szaniec w Gierłozie, uwzględnionych w zakresie historycznym i biograficznym. Obiekty związane jednocześnie z grupą narodową rosyjską i wyznaniem staroobrzędowców leżą wprawdzie w przestrzeni Szlaku, ale nie w miejscowościach posiadających jego obiekty. Z kolei liczne wymienione i niewymienione świadectwa obecności Żydów (jak dawna synagoga w Kętrzynie, nieczynny cmentarz żydowski w Baranowie gm. Mikołajki i inne) mają znaczenie tylko lokalne, są w złym stanie zagospodarowania lub są użytkowane w innych niż pierwotnych celach, zatem nie mogą być punktowane w ramach niniejszej waloryzacji (0)

Suma punktów **w tym podzakresie: 4**

III.I Dodatkowe punkty za wszystkie obiekty wpisanych powyżej klas⁵:

Za stałych przewodników obiektowych w j. polskim (za pierwsze pięć, po 2 punkty)

W trzech obiektach Szlaku (Wilczy Szaniec, Twierdza Boyen, Muzeum w Kętrzynie i sanktuarium w Św. Lipce) funkcjonuje oferta stałych przewodników obiektowych (8)

Możliwość zamówienia przewodnika (po lokalnej trasie obiektów Szlaku)

Pisz (Piska Pozycja Ryglowa) i Guzianka (lokalna trasa militarna) (2)

Za minimum dwa języki obce w ofercie przewodników obiektowych (w pierwszych 5 obiektach, po 1)

⁵ Dane na temat oferty turystycznej poszczególnych obiektów pochodzą z ankiet obiektowych [ao1; ao2; ao3], informatorów i przewodników szlaku [inf.S 1a; inf.S.1b] oraz obiektów [inf.O], a także z oficjalnych portali internetowych tych obiektów [załączniki grupa 9 B]. Dane te zostały zweryfikowane podczas wizji lokalnej przeprowadzanej we wszystkich obiektach kluczowych i w znaczącej części pozostałych obiektów.

Przewodnicy w Wilczym Szańcu oprowadzają w 5 językach obcych (DE, EN, RU, IT, FR), a przewodnicy w Św. Lipce, Muzeum w Kętrzynie i Twierdzy Boyen - w trzech (DE, EN, RU) (4)

Za własny materiał informacyjny w obiekcie, jak publikacje monograficzne, albumy (do 10 obiektów, po 1 pkt od obiektu)

Muzeum w Kętrzynie, Wilczy Szaniec, obiekt w Mamerkach, Twierdza Boyen, sanktuarium w Świętej Lipce, Zamek w Reszlu i Kościół św. Jerzego w Kętrzynie posiadają własny materiał informacyjny (7)

Za wersje obcojęzyczne własnego materiału informacyjnego w obiekcie (poza książkami, albumami i filmami) (do 10 obiektów, po 1 pkt od obiektu)

Wilczy Szaniec, DE, EN, Święta Lipka DE. Twierdza Boyen (DE, EN) (3)

Za sklep obiektowy oferujący przedmioty związane z tematem obiektu i/lub Szlaku (za każdy do pięciu, po 3 punkty)

Sanktuarium w Świętej Lipce (3)

Za kiosk obiektowy*, oferujący przedmioty związane z tematem obiektu i/lub Szlaku (za każdy do pięciu, po 2 punkty)

Wilczy Szaniec, Twierdza Boyen (4)

Suma punktów dodanych **w tym podzakresie: 30**

III.J Punkty dodatkowe za obiekty unikatowe:

Brak punktów za obiekty UNESCO i Pomniki Historii, których nie ma wśród formalnych obiektów Szlaku (0)

Za każdy obiekt unikatowy w skali kraju (do 3, po 5 punktów)

Tzw. schrony-giganty w Mamerkach (obiekt Quelle) - dobrze zachowane wielkogabarytowe schrony przeciwlotnicze (5)

Kościół Św. Jerzego w Kętrzynie, monumentalny kościół obronny (obok kościoła w Paczkowie na Śląsku Opolskim) (5)

Elementy wyposażenia Twierdzy Boyen, w tym w pełni zachowana wojskowa stacja gołębi pocztowych oraz kopuły obserwacyjne artylerii (obok poznańskich) (5)

Stańczyki – równoległe zabytkowe mosty kolejowe (0)

Suma punktów dodanych **w tym podzakresie: 15**

Za całość zakresu III: 184 z 300 możliwych punktów

Zakres IV: Obsługa własna Szlaku

W ramach zakresu IV ocenie poddano samodzielne działania Koordynatora Szlaku lub innych instytucji albo organizacji, służące promocji oferty Szlaku, a także aktywną działalność obiektów Szlaku i ich zarządców służącą bezpośredniemu kreowaniu własnej oferty turystycznej dla Szlaku lub pośredniczeniu takich usług na rzecz turystów.

Dane zebrane do oceny w ramach tego zakresu waloryzacji pochodzą z ankiety skierowanej do wskazanego przez zlecniodawcę podmiotu pełniącego nieformalnie funkcję Koordynatora Szlaku [AS], z aktualnej dokumentacji dotyczącej funkcjonowania Szlaku, a także z informatora-przewodnika publikowanego w formie papierowej i PDF [inf. S]. Ich zgodność zweryfikowano podczas wizji lokalnych na trasie i w obiektach Szlaku. Koordynator badanego Szlaku (a w tym wypadku podmiot pełniący tę funkcję z zastrzeżeniami i ograniczeniami wskazanymi w podrozdziale 1.4.4.) udziela aktualnych informacji o Szlaku na zapytania turystów i organizatorów turystyki, monitoruje stan oznaczeń drogowych i tablic Szlaku w miejscowościach oraz interweniuje w przypadku ich uszkodzenia, promuje Szlak na targach turystycznych oraz w bieżącej działalności swojej macierzystej organizacji (CPiIT Giżycko).

IV.A Promocja Szlaku:**IV.A Informacja i promocja Szlaku:**

Działanie własnego aktualizowanego portalu internetowego Szlaku (0)

Brak własnej witryny lub portalu www Szlaku. (0)

Istnieje tylko zależna strona poświęcona systemowi o adresie:

www.polskieszlaki.pl/szlak-fortyfikacji-mazurskich.htm

Strona nie jest regularnie aktualizowana. W świetle kryteriów oceny szlaków kulturowych nie można w aktualnej sytuacji uznać istnienia samodzielnego portalu internetowego Szlaku jako systemu tematycznej eksploatacji turystycznej, co jest bardzo poważnym mankamentem w zakresie zarządzania, w szczególności promocji systemu. (0)

Każda samodzielna autoryzowana strona internetowa obiektu należącego do Szlaku, pozostająca w połączeniu z samodzielnym portalem Szlaku (do 10 obiektów – 1)

Istnieją następujące strony www obiektów Szlaku:

Witryna obiektu Mamerki - www.mamerki.com (0)

Witryna Twierdzy Boyen – www.twierdza.gizycko.pl (0)

Witryna Wilczego Szańca (strona zależna) - www.wilczyszaniec.olsztyn.lasy.gov.pl (0)

Witryna Piskiej Pozycji Ryglowej: www.rygielpisz.eu (0)

Witryna Zamku w Reszlu - www.zamek-reszel.com (0)

Witryna Sanktuarium w Świętej Lipce – www.swlipka.pl (0)

Witryna Muzeum w Kętrzynie - www.muzeum.ketrzyn.pl (0)

Witryna Zamku Ryn – www.zamekryn.pl (0)

Witryna Zamku w Giżycku - www.hotelstbruno.pl (0)

Ponadto wiele obiektów Szlaku (m in. kościół św. Jerzego w Kętrzynie, obiekt Wendula k. Radziejów, d. zamek w Węgorzewie, obiekt Hochwald w Pozezdrzu, wyspa Czarci Ostrów, schrony w Guziance, mosty w Stańczykach, część fortyfikacji k. Jeży, umocnienia k. Krukanek i inne dysponują opisami na stronach www zależnych od macierzystych organizacji lub na segmentach obcych witryn, zintegrowanymi w portale turystyczne lub opisami w encyklopediach wirtualnych (jak w Wikipedii). Jednak, poza witrynami obiektów w Giżycku (Boyen), Gierłochy (Wilczy Szaniec) i Mamerkach (Mauerwald), zlinkowanymi z tą witryną tylko pośrednio (w postaci adresu www pod ich zdjęciem i krótkim opisem), pozostałe wymienione strony samodzielne, ani zależne nie są powiązane z (zależną) witryną Szlaku, czego rezultatem jest brak możliwości ich wykorzystania do promocji systemu oraz do synergicznej promocji wzajemnej tych atrakcji. (0)

Dokumentalne filmy telewizyjne poświęcone Szlakowi lub tematowi Szlaku, zrealizowane w ciągu ostatnich 2 lat przed badaniem (do 3, każdy po 5 punktów)

Brak (0)

Dokumentalne filmy telewizyjne o poszczególnych obiektach Szlaku, zrealizowane w ciągu ostatnich 2 lat przed badaniem (do 4 filmów – po 2 punkty)

Film B. Wołoszańskiego „Twierdza Mazury” (o Twierdzy Boyen) z serii Przewodnik Historyczny, TVP Historia, 2014 (2)

Seria krótkich filmów TV Gazety Olsztyńskiej „Szlakiem bunkrów na Warmii i Mazurach”, (2014-2016) - brak komentarzy głosowych lub ich amatorskie nagrania, dostępna online (2)

Publikacje książkowe o Szlaku, przewodniki po Szlaku⁶, dostępne do nabycia (do 3 dostępnych pozycji, po 3 punkty)

Szlak Fortyfikacji Mazurskich, 2016, bezpłatny przewodnik, do pobrania w formacie PDF oraz w formie papierowej w kilku obiektach i w kilku miejscach w przestrzeni Szlaku (punkty Informacji Turystycznej). (3)

Obcojęzyczne wersje książek o Szlaku i przewodników po Szlaku

⁶ Publikacje uwzględnione w zakresie I.A.b. w ramach tematykacji Szlaku mogą być tu powtórnie przytaczane i punktowane ze względu na inny aspekt oceny, przeprowadzanej w tym zakresie, natomiast obok lub zamiast nich mogą zostać podane także inne tytuły, jeśli takie istnieją i są dostępne na rynku.

Wersja angielska oraz wersja niemiecka ww. przewodnika (4)

Albumy o Szlaku, dostępne do nabycia - (do 2 wydań, po 2 punkty),

Brak

Książki, albumy, filmy video o poszczególnych obiektach, dostępne (do 5, po 3 punkty)

CD „Fortyfikacje na Mazurach”, dokumentacja i opisy: C. Markiel (2015) (3)

R. Kempa, *Twierdza Boyen w Giżycku. Praktyczny przewodnik*, Wyd. Mazurskie, Giżycko 2011 (3)

Perzyk B., *Wolfschanze - las, beton i miny*, Księgarnia Odkrywczy, Łódź, 2014 (3)

Siemiński S., *Wilczy Szaniec. Była kwatera Hitlera. Przewodnik*, Kętrzyn 1997 (3)

Mierzyński S., *Tajemnice zamku w Rynie*, Warmia Stan, Olsztyn, 2013 (3)

Mamerki, 30 niezniszczonych bunkrów kwatery głównej..., 2012, folder przewodnikowy (0)

Święta Lipka – Przewodnik, 2017, (0)

Węzeł Obronny Guzianka, folder przewodnikowy, 2017, (0)

Samodzielny udział Szlaku w międzynarodowych prestiżowych targach turystycznych poza granicami kraju w ciągu ostatnich 12 miesięcy przed badaniem (za każde stoisko do trzech - po 4 punkty)

Brak (0)

Samodzielny udział Szlaku w targach turystycznych o zasięgu krajowym* w ciągu ostatnich 12 miesięcy przed badaniem (za każde stoisko do trzech - po 2 punkty)

Targi Turystyki i Wypoczynku Lato 2017 w Warszawie (2)

Szlak był promowany pod własnym logo i z własnymi materiałami na stoisku zorganizowanym wspólnie przez Departamentu Turystyki i Sportu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie i Koordynatora.

Samodzielny udział poszczególnych obiektów Szlaku w międzynarodowych prestiżowych targach turystycznych poza granicami kraju w ciągu ostatnich 12 miesięcy przed badaniem (za każde stoisko w roku do trzech - po 2 punkty)

Żaden z obiektów Szlaku nie uczestniczył w ostatnich latach samodzielnie w targach (0)

Samodzielny udział poszczególnych obiektów Szlaku w krajowych targach turystycznych* w ciągu ostatnich 12 miesięcy przed badaniem (za każde stoisko do trzech - po 1 punkcie)

Brak (0)

Zorganizowanie podróży/wizyty medialnej⁷ po Szlaku lub po większości jego obiektów w ciągu ostatnich 2 lat (do 2 podróży, po 8 punktów za każdą)

Zorganizowane w r. 2016 i 2017 podróże medialne po Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej uwzględniły tylko kilku obiektów Szlaku Fortyfikacji Mazurskich (należących jednocześnie do wspomnianego systemu) jednak bez ich łączenia z przynależnością do SFM, dlatego nie mogą być uznane dla potrzeb niniejszej ewaluacji jako przedsięwzięcia służące promocji SFM. (0)

Zorganizowanie konferencji naukowej lub popularyzacyjnej, związanej z tematem Szlaku w ciągu ostatnich 12 miesięcy przed badaniem lub w czasie jego trwania (punktowana jedna: 4 punkty)

Zorganizowana w Giżycku Konferencja „Fortyfikacje z działaniami wojennych frontu wschodniego Wielkiej Wojny 1914-1915”, (październik 2016) nie została już objęta punktacją w tym zakresie ze względu na okres dokonywania badania i kryteria (12 miesięcy) (0)

Inne formy promocji Szlaku (jedna wybrana, 5 punktów)

W ramach innych form promocji w 2017 r. zorganizowane zostały przez Koordynatora, we współpracy z Giżyckim Centrum Kultury, stoiska promocyjne twierdzy Boyen podczas

⁷ Podróż medialna po szlaku to zorganizowana przez koordynatora szlaku lub innych inicjatorów, sponsorowana w całości lub w znacznej części trasa promocyjna dla przedstawicieli prasy i/lub innych mediów z kraju lub zagranicy, której celem lub jednym z głównych celów jest szlak lub przynajmniej kilka jego obiektów, stanowiących minimum 25% ogólnej liczby obiektów szlaku, przy czym punkty programu związane z tematem szlaku lub z jego obiektami stanowią minimum 50% merytorycznego programu podróży.

inscenizacji „Bitwa pod Tannenbergiem” w Działdowie oraz „Operacja Karpaty 1914” w Niżnej Poljance na Słowacji. W lutym 2018 r. zorganizowano stoisko twierdzy Boyen podczas targów Tour Salon w Poznaniu. (5)

Całość punktów za **ten podzakres: 33**

IV.B Oferty wypraw po Szlaku:

Stale oferty wycieczek na Szlaku lub znacznej jego części (za każdą do 3, po 5 punktów)

Rejsy statkiem. Koordynator i partnerzy Szlaku nie proponują rejsów, natomiast obce oferty rejsów zostały opisane i są punktowane w zakresie IV.C. (0)

Oferty wycieczek grupowych na zamówienie* (za każdą ofertę do 3, po 3 punkty)

Nie istnieją oferty wycieczek grupowych na zamówienie dedykowane Szlakowi jako systemowi lub większej liczbie jego obiektów.

2-dniowa wycieczka biura Travis PL (Olsztyn-Giżycko) na trasie Kętrzyn – Giżycko – Gierłoż – Mikołajki – Iznota obejmuje trzy obiekty Szlaku, w tym dwa kluczowe. Inna propozycja tego biura, z trasą Gierłoż – Św. Lipka – Kadzidłowo – Ruciane Nida (jednodniowa) również obejmuje trzy obiekty Szlaku, w tym jeden kluczowy.

Wycieczka rowerowa biura Wama-Tour „Rund um Masuren” (8 dni) obejmuje 4 obiekty Szlaku, w tym dwa kluczowe (Wilczy Szaniec i T. Boyen.

11-dniowa wycieczka tego Biura „Grosse Masurische Radtour” – sześć, w tym kluczowe T. Boyen i Wilczy Szaniec, ponadto Gołdap, Stańczyki, Świętą Lipkę i Zamek w Reszlu. Jednak profile ostatnich wymienionych wycieczek są rekreacyjno-krajoznawcze i nie eksploatują ani nie promują bezpośrednio tematyki i grupy walorów Szlaku. (0)

Oznaczone trasy alternatywne wobec głównej w ramach Szlaku, zbieżne z jego tematyką (pierwsze 3, po 4 pkt)

Poza trasą samochodową Szlaku nie ma oznaczonych tras alternatywnych (0)

Ponadlokalne szlaki rowerowe łączą tylko niektóre obiekty Szlaku i nie są zbieżne z przestrzennym i logistycznym uporządkowaniem jego walorów oraz oferty, ponadto nie są one aktualnie oznaczone jako trasy tego Szlaku. Lokalne trasy rowerowe łączące niektóre obiekty Szlaku zostały wymienione w podzakresie V.C.c. (0)

Oznaczone trasy piesze w ramach Szlaku, zbieżne z jego tematyką (za pierwsze 3) (4 punkty)

Pisz, Trasa piesza Piskiej Pozycji Ryglowej, oznaczona i opisana in situ (4)

Ruciane-Nida (Guzianka), dobrze opracowana trasa aktualnie nie jest oznaczona in situ (0)

Pozedrze, lokalna trasa turystyczna w lesie przebiega wprawdzie przy obiekcie Hochwald, jednak ma profil przyrodniczo-edukacyjny (0)

Krukłanki, lokalna Trasa Odkryj Tajemnice Krukłanek obejmuje obiekty Szlaku, jednak ma profil ogólnie-edukacyjny (przyrodniczy i historyczny) (0)

Historyczna, funkcjonująca stale linia kolejowa towarzysząca Szlakowi (5)

Brak. Turystyczna linia kolejowa Kętrzyn-Węgorzewo (uwzględniona w Zakresie VI. C) ma cztery przystanki w pobliżu obiektów Szlaku: Kętrzyn, Gierłoż, Radziejewo, Mamereki, w tym dwóch kluczowych, jednak łączy ich zbyt mało i funkcjonuje tylko w sezonie turystycznym (0)

Suma punktów za **ten podzakres: 4**

IV.C Oferta pakietowa turystyki kulturowej:

Pakiety dla miejscowości leżących na Szlaku, zawierające zwiedzanie obiektów Szlaku (za każdy do 5, po 4 punkty)

Pisz, Hotel ROŚ - oferta noclegowa ze zwiedzaniem lokalnej trasy militarnej (Piska Pozycja Ryglowa), opcjonalnie także części obiektów w okolicach Jeży (4)

Ryn, Zajazd u Wallenroda - nocleg i wycieczki do Wilczego Szańca, Reszla, Mamerek (4)

Giżycko, Hotel Masovia, H. Europa, H. St. Bruno - pakiet wycieczek obejmujących zwiedzanie twierdzy Boyen, Wilczego Szańca, Mamerek oraz Pozedrze, oferowany przez firmę „Przewodnicy po Mazurach” (4)

Aktualnie wymienione wyżej oferty nie są powiązane z organizacją Szlaku.

Pakiety dla miejscowości w przestrzeni Szlaku*** niezwiązane z tematem Szlaku i nie zawierające zwiedzania jego obiektów (do 3 po 1 pkt).

Zidentyfikowano dużą liczbę pakietów jednoźródłowych, zarządzanych przez zakłady noclegowe, m.in. w Kętrzynie, Giżycku, Węgorzewie, Rucianem – Nidzie, Reszlu, Mikołajkach. Giżycko, Hotel Mazury (1), Goldap, Hotel Ventus Natural Spa (1), Zamek Reszel (1).

Całość punktów za **ten podzakres: 15**

IV.D Inne elementy obsługi turystycznej:

Działanie własnej organizacji turystycznej Szlaku (LOT) (10)

Brak (0)

Istnienie uprawnień przewodnickich na Szlak (5)

Brak (0)

Istnienie własnej literatury periodycznej (czasopismo Szlaku, wychodzące przynajmniej dwa razy w roku, po 5 punktów)

Brak (0)

Suma punktów za **ten podzakres: 0**

Za całość zakresu IV: 52 ze 100 możliwych punktów

Zakres V: Pozostała oferta spędzania wolnego czasu na obszarze Szlaku

V.A Inna oferta turystyczno-kulturowa na obszarze Szlaku:

V.A.a Muzea poza tematem Szlaku:

O znaczeniu regionalnym* (do 3, po 3 punkty):

Kętrzyn, Muzeum im Wojciecha Kętrzyńskiego (3)

Mikołajki, Muzeum Reformacji Polskiej (3)

Owczarnia, gm. wiejska Kętrzyn, Muzeum Mazurskie, (3)

Reszel, oddział Muzeum Warmii i Mazur-Galeria Zamek Reszel (0)

Węgorzewo, Muzeum Kultury Ludowej – Park Etnograficzny (0)

Ponadto zidentyfikowano muzea i ekspozycje o znaczeniu lokalnym:

Popielno, gm. Ruciane-Nida, Muzeum Przyrodnicze (0)

Pranie, Gm Ruciane-Nida, Muzeum Konstantego I. Gałczyńskiego (0)

Ogródek gm. Orzysz, Muzeum Michała Kajki (0)

Orzysz, Muzeum Wojska, Wojskowości i Ziemi Orzyskiej (0)

Pisz, Muzeum Ziemi Piskiej (0)

Ryn, Muzeum (ekspozycja) przy Ryńskim Centrum Kultury (0)

Węgorzewo, Muzeum Tradycji Kolejowej (sezonowo) (0)

Muławki, Gm. Kętrzyn Muzeum Znaczków i Historii Poczty, prywatna ekspozycja (0)

Goldap, Muzeum Ziemi Goldapskiej w OSiR (0)

V.A.b Inne atrakcyjne z punktu widzenia turystyki kulturowej obiekty w miejscowościach Szlaku:

O znaczeniu międzynarodowym lub krajowym (do 3 na całym Szlaku, po 5 punktów)

Brak (0)

O znaczeniu regionalnym* (do 3 na całym Szlaku, po 3 punkty)

Gm. Węgorzewo, Kanał Mazurski z kompleksem śluz, w tym Śluza w Leśniewie (3)

Reszel, Gotycki most kamienny, unikatowy w skali regionu (3)

Gierłoż/Parcz, gm. Kętrzyn (w.), Mazurolandia – Mazurski Park Atrakcji (obiekt wykreowany dla potrzeb turystyki), w tym „Muzeum Militarne” i „Park Miniatur Warmii i Mazur” (3)

O znaczeniu lokalnym** (do 4 na całym Szlaku, po 1)

Giżycko, kościół ewangelicki (czynny, prawdopodobny autor planów: K.F. Schinkel) (0)

Reszel, kościół parafialny pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, XIV w. gotyk (0)

Parcz, gm. Kętrzyn (w.), tzw. Mazurskie Muzeum Militariów, Poligon – Strefa Militarna (obiekt wykreowany dla potrzeb turystyki z ofertą nawiązującą do tematyki militarnej) (0)
Iznota, gm. Ruciane-Nida, Galindia - Mazurski Eden, Rekonstrukcja grodu Galindów (0)
Kętrzyn, budynek dawnej Łoży Masońskiej (0)
Kętrzyn, pozostałości murów miejskich (0)
Kętrzyn, neogotycki kościół św. Katarzyny (0)
Przerwanki Gm. Pozedrze, Śluza na Sapinie (0)
Kruklanki, wysadzony most kolejowy (0)
Kal, gm. Pozedrze, tzw. Kalska Kolumna, przedmiot lokalnych legend (0)
Gołdap, konkatedra NMP Matki Kościoła (0)
Gm. Dubeninki, mosty kolejowe w Kiepojcicach (0)
Ryn, Młyn wodny (0)
Milki, Kościół par. MB Królowej Polski, jedna z najstarszych świątyń na Mazurach (0)
Doba, Gm. Giżycko (wiejska), kościół św. Jana Chrzciciela (XVI w) (0)

V.A.c Lokalne (miejskie lub gminne) trasy turystyczne o znaczeniu historycznym lub kulturowym:

Materialne

Brak (0)

Realne lub wirtualne z dostępnymi publikowanymi opisami lub oznaczone w terenie* (do 5, po 2 punkty)

Kruklanki, Odkryj Tajemnice Kruklanek, trasa realna, (2)

Gm. Kruklanki, ścieżka rowerowa "Szlakiem Mazurskich Legend", realna, (2)

Gm. Ryn, Ścieżka spacerowo-dydaktyczna wokół J. Olów, realna, (2)

Pozedrze, ścieżka dydaktyczna „Co kryją mazurskie lasy?”, realna, (2)

Gm. Pozedrze: "Szlak Mazurskich Legend i Opowieści", realna, (2)

Inne ścieżki dydaktyczne w szeregu miejscowości Szlaku - razem (10)

Niezależnie od propozycji oznaczonych tras tematycznych w trakcie badania zidentyfikowano propozycje questingu turystycznego, które mogą wejść w skład uzupełniającej oferty lokalnej. Spośród scenariuszy questów odnoszących się w całości (rzadko) lub przynajmniej w części (częściej) do tematyki zasobów Szlaku lub jego obiektów zidentyfikowano po jednym scenariuszu w Rucianem-Nidzie, w Pisz, w Jezach, gm. Pisz, w Gołdapi, w Reszlu oraz w Kętrzynie. Najbardziej aktywna w tworzeniu questów na analizowanym terenie jest Lokalna Grupa Działania Mazurskie Morze.

V.A.d Eventy poza tematem Szlaku:

Regularne eventy o charakterze kulturowym, odbywające się na terenie gmin, przez które przebiega Szlak:

O znaczeniu międzynarodowym lub krajowym

O znaczeniu regionalnym* (do trzech, po 3 pkt)

Giżycko, Festiwal Fantastyki Twierdza, (wrzesień, 3 dni) (3)

Giżycko, Mazury Hip-hop Festiwal (sierpień, 2 dni) (3)

Giżycko, Mazury Air-Show (sierpień, 2 dni) (3)

Giżycko, Festiwal Piosenki Żeglarskiej i Morskiej (lipiec, 2 dni) (0)

Kętrzyn, Jarmark Średniowieczny na Św. Jakuba (lipiec, 4 dni) (0)

Węgorzewo, Międzynarodowy Jarmark Folkloru (sierpień, 2 dni) (0)

Ryn, Festiwal kultury średniowiecza MASURIA, (sierpień, 2 dni) (0)

Ponadto zidentyfikowano eventy kulturalne o znaczeniu lokalnym:

Giżycko, Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej, seria mikroeventów, lipiec-sierpień (0)

Mikołajki, Mikołajki Szanty Festiwal (lipiec, 3 dni) (0)

Węgorzewo, Naturalnie Mazury Music & More (lipiec 3 dni) (0)

Wilkasy, gm. Giżycko, Międzynarodowy Jarmark Folkloru Cztery Strony Świata (sierpień, 1 dzień) (0)
 Rydzewo gm. Miłki, Rydzewska Majówka, przegląd kapel ludowych, kwiecień-maj, dzień (0)
 Kętrzyn, Mazurskie Kino Plenerowe, rozproszona impreza filmowa (seria mikroeventów) (0)
 Reszel, Reszelskie Dni Czarownic (lipiec/sierpień) (0)
 Karolewo, gm. Kętrzyn (w.), Inscenizacja Bitwy pod Wopławkami (1311 r.), maj, mikroevent, (0)
 Gm. Kętrzyn (w.) (lokalizacje zmienne), Mazurska Palinocka (24 czerwca), mikroevent (0)
 Pisz, Jarmark św. Jana (koniec czerwca, 2 dni) (0)
 Pisz, Piskie konfrontacje poetyckie (październik 3 dni) (0)
 Pisz, Piski przegląd form teatralnych (czerwiec) (0)
 Goldap, Festiwal Kartaczewo (sierpień) (0)
 Suma punktów w całym **podzakresie V.A: 37**

V B. Pozostała oferta kulturowa na obszarze Szlaku:

V.B.a atrakcje kulturalne i rozrywka na Szlaku:

Funkcjonujące stale placówki teatralne, filharmonii, opery, teatru muzycznego w miejscowościach (gminach) Szlaku

Brak (0)

Stała oferta koncertów muzycznych* (za pierwsze trzy oferty, po 2 punkty)

Święta Lipka, codzienne koncerty organowe (2)

Giżycko, Klub Kaponiera, oferta muzyczna nie jest stała (0)

Kina całoroczne, funkcjonujące w miejscowościach na Szlaku (do 4, po 1 pkt)

Kętrzyn, Kino Gwiazda, (1), Giżycko, Kino Nowa Fala (GCK) (1) Goldap, Kino Kultura (1)

Kluby, inne miejsca wieczornej rozrywki, w miejscowościach na Szlaku (do 4, po 1 pkt)

Kętrzyn, City Club (1), Giżycko, Klub Kaponiera (1), Mikołajki, Klub Muzyczny Nautilus (1), Węgorzewo, Klub 11 MPA (z ograniczeniami) (1)

V.B.b kulturowo znacząca oferta przyrodnicza:

Ogrody zoologiczne, wielkoprzestrzenne akwaria, parki dzikich zwierząt, inne duże obiekty zoologiczne (do trzech, po 2 punkty)

Kadzidłowo, Gm. Ruciane-Nida, Park Dzikich Zwierząt im. Prof. B. Dybowskiego (2)

Park narodowy z muzeum przyrodniczym (4)

Brak (0)

Park Krajobrazowy lub Park Kulturowy w gminach w przestrzeni Szlaku (do 3, po 2 punkty)

Mazurski Park Krajobrazowy (gminy Ruciane-Nida, Mikołajki, Orzysz, Pisz) (2)

Park Krajobrazowy Puszczy Rominckiej (gminy Goldap, Dubeninki) (2)

Rezerwat przyrody na terenie gmin w przestrzeni Szlaku** (do trzech, po 1 punkcie)

Rezerwat przyrody Krutynia Dolna, gm. Ruciane-Nida, Mikołajki (1)

Rezerwat przyrody Czapliniec, gm. Mikołajki (0)

Rezerwat przyrody "Borki" w Puszczy Boreckiej, gm. Kruklanki (0)

Rezerwat przyrody Bagna Nieunickie, gm. Miłki (0)

Rezerwat przyrody Łąki Stawińskie, gm. Miłki (0)

Rezerwat przyrody "Nietlickie Bagno", gm. Orzysz, Miłki (0)

Rezerwat przyrody Jezioro Mokre, gm. Węgorzewo (0)

Rezerwat przyrody "Jezioro", gm. Orzysz (0)

Rezerwat przyrody Jezioro Łuknajno, gm. Mikołajki (0)

Rezerwat przyrody "Jezioro Pogubie Wielkie", Karwik, Gm. Pisz (0)

Rezerwat przyrody Pilackie Wzgórza, gm. Pozezdrze (0)

Rezerwat przyrody "Jezioro Siedmiu Wysp" gm. Węgorzewo (0)

Rezerwat przyrody Jezioro Nidzkie, gm. Ruciane-Nida (0)

Rezerwat przyrody Jezioro Warnołty, gm. Ruciane-Nida (0)
Rezerwat przyrody Jezioro Dobskie, gm. Giżycko (0)
Rezerwat przyrody Wyspy na Jeziorach Mamry i Kisajno, gm. Giżycko (0)
Rezerwat przyrody Jezioro Kozuchy, gm. Giżycko (0)
Rezerwat przyrody Torfowisko Spytkowo, gm. Giżycko (0)
Rezerwat przyrody Perkuny, gm. Giżycko (0)
Las ochronny „Szast”, Karwik, gm. Pisz (0)
Ogród botaniczny, palmiarnia, arboretum (pierwsze dwa obiekty, po 2 punkty)
Brak (0)
Ogród przy rezydencji, park kultywowany (za pierwsze dwa obiekty, po 1 pkt)
Dwór Nakomiady (gm. Kętrzyn) z parkiem (1), Sztynort, Pałac Lenhendorffów i park (1)
Ponadto kilkanaście innych rezydencji z parkami w przestrzeni Szlaku.
Park miejski duży kultywowany (od 4 ha) z obiektami sztuki (za pierwsze dwa, po 1 pkt)
Gołdap, Park Zdrojowy (1), Reszel, Park Miejski (1),
Ponadto szereg mniejszych parków w innych miejscowościach w przestrzeni Szlaku
Suma punktów w całym **podzakresie V.B: 20**

V.C Pozostała oferta turystyczna na obszarze Szlaku

V.C.a miejsca aktywnego wypoczynku:

Centra aktywnego wypoczynku (do 3, po 2 punkty)
Kętrzyn, Kompleks Rekreacyjno-Sportowy "Kętrzyńnianka" (2)
Węgorzewo, Ośrodek Sportu i Rekreacji (2)
Giżycko, Miejski Ośrodek Sportu i Rekreacji (2)
Miejsca zorganizowanego aktywnego wypoczynku* (do 4, po 1 pkt)
Mikołajki, Park Wodny Tropikalna przy Hotelu Gołębiowski (0)
Gołdap, narciarskie trasy zjazdowe i wyciągi na Pięknej Górze (0)
Mikołajki, Ekomarina (0)
Ponadto w przestrzeni Szlaku funkcjonują inne ośrodki sportowe (jak COS w Giżycku) oraz liczna grupa przystani i ośrodków żeglarskich oraz kilka ośrodków sportów konnych.

V.C.b inne atrakcje przyrodnicze:

Jeziora - zdadne do kąpieli, dostępne – (pierwsze dwa akweny - po 2 punkty)
Między innymi: Jezioro Śniardwy (gm. Mikołajki, Ruciane-Nida, Pisz, Orzysz) z plażą w Nowych Gutach, gm. Orzysz, Jezioro Mamry, gmina Węgorzewo z plażą miejską „Mamry”, Jezioro Kisajno i Jezioro Niegocin (Giżycko, plaże na brzegu obydwu jezior), Jezioro Mikołajskie z plażą w Mikołajkach, Jezioro Orzysz z plażą w Orzyszu, Jezioro Roś z plażą w Pisz, plaża w Kruklankach oraz szereg innych jezior mazurskich z licznymi przystaniami jachtowymi i plażami (4)
Pomniki przyrody (za pierwsze dwa na trasie Szlaku, po 1 pkt)
Ruciane Nida, „Dęby Królewskie” (1)
Węgorzewo, modrzew europejski, ul. 1-go Maja (1)
W przestrzeni Szlaku znajduje się dziesiątki innych pomników przyrody.

V.C.c pozostałe atrakcje turystyczne

Wieże widokowe stale dostępne (za pierwsze dwie na terenie gmin na Szlaku, po 1 pkt)
Gołdap, wieża ciśnień z kawiarnią (1), Giżycko, Wieża Ciśnień (1), Reszel, wieża zamku (0), Pisz, wieża ciśnień – punkt widokowy (0), Kal, Gm. Węgorzewo, punkt widokowy Półwysp Zwierzyniecki Róg (0), Mamerki, wieża widokowa - konstrukcja metalowa (0) oraz szereg innych punktów widokowych w przestrzeni Szlaku (2)
Możliwość zamówienia lotu turystycznego nad miejscowościami Szlaku (pierwsza – 3 pkt.)
Kętrzyn-Wilamowo, Aeroklub Krainy Jezior, seria ofert lotów turystycznych, m.in. „Mazury z góry” (3)

Lotnisko Mazury Residence k. Giżycka, loty turystyczne „Samolotem po Mazurach” (0)
Zabytkowe linie kolejowe normalnotorowe lub wąskotorowe z przynajmniej dwoma przystankami w miejscowościach Szlaku* (za dwie pierwsze, po 3 pkt)
Linia Kętrzyn-Węgorzewo, działająca sezonowo, przystanki w pobliżu obiektów Szlaku: Kętrzyn, Gierłoż, Radziejewo, Przysiaż (Mamerki) (3).
Stała lub sezonowa oferta rejsów białej floty po jeziorach lub rzekach, łączących przynajmniej dwie różne miejscowości Szlaku (za pierwsze dwie, po 3 punkty)
Oferta Żeglugi Mazurskiej - rejsy: Mikołajki-Ryn, Giżycko-Węgorzewo, Giżycko-Mikołajki, Mikołajki – Ruciane-Nida (3)
Oferta Portu u Faryja - rejs Ruciane-Nida - Mikołajki (3)
Oznaczone trasy rowerowe na terenie Szlaku, częściowo z nim zbieżne (łączące minimum 2 różne miejscowości Szlaku) z wypożyczalnią rowerów (za pierwsze trzy, po 3 punkty)
Szlak rowerowy "Błękitna Wstęga Jezior" (niebieski) łączy obiekty w Radziejewie, Pozezdrzu, Przerwankach, Kruklankach, Giżycku i Kamionkach. Może go obsługiwać Wypożyczalnia rowerów Wama Tour w Giżycku (3)
Szlak Green Velo (w tym przypadku jego odcinek definiowany we własnych dokumentach systemu często jako „Wschodni Szlak Rowerowy Green Velo” łączy Przesławki, Stańczyki, Gołdap (i Węgorzewo), obsługiwany przez system punktów obsługi rowerów m. in. w Miejscu Obsługi Rowerzystów k. Węgorzewa, OW Zatoka Kal. Wypożyczalnia m.in. Motorówka Bez Upnień Kalski Gościniec, Kal (3)
Szlak rowerowy tzw. Grodzisk Pruskich (czerwony) łączy Giżycko, Wilkasy, Ryn, Gierłoż, Kętrzyn i Święta Lipkę, może być obsługiwany przez wypożyczalnię Wama Tour w Giżycku, wypożyczalnię w Rynie (Pensjonat Oliwia) i inne (3)
Rowerowy Szlak Galindzki (zielony) łączy Giżycko, Wilkasy Fort Kulę i Milki, może być obsługiwany przez wypożyczalnię Wama Tour w Giżycku (0)
Szlak rowerowy „Szeroki Bór” łączy Ruciane-Nidę, Guziankę i Szeroki Bór. Może go obsługiwać Mobilna Wypożyczalnia Rowerów w Rucianem-Nidzie, ul. Leśna 3 (0)
Oznaczone trasy rowerowe na terenie Szlaku, częściowo z nim zbieżne (łączące minimum dwie miejscowości Szlaku) bez wypożyczalni rowerów* (za pierwsze trzy, po 1 pkt)
Ponadto oznaczone lokalne trasy rowerowe obsługiwane przez lokalne wypożyczalnie funkcjonują w:
Giżycku - cztery trasy rowerowe, wypożyczalnia Wama Tour i inne (0)
Rucianem-Nidzie - trzy trasy, z Mobilną Wypożyczalnią Rowerów, R-N, ul. Leśna 3 (0)
Mikołajkach - trzy trasy pieszo-rowerowe. z wypożyczalnią rowerów Hotelik Kaligula (0)
Piszu - cztery trasy rowerowe. z wypożyczalniami Camp Pisz i OSiR Pisz (0)
Orzyszu - pięć tras rowerowych z wypożyczalnią Rowery Orzysz (0)
Rynie – sześć tras rowerowych, z wypożyczalnią Pensjonatu Oliwia, Ryn (0)
Węgorzewie – cztery trasy rowerowe oraz punkt połączenia ze Szlakiem Green Velo z wypożyczalnią OW Zatoka Kal (0)
Trasy lokalne bez wypożyczalni rowerów:
Szlak rowerowy Legend Mazurskich (zielony) łączy Kruklanki i Przerwanki (0)
Gm Milki - cztery trasy rowerowe (0)
Kętrzyn – trzy lokalne trasy rowerowe (0)
Gm. Kruklanki – sześć tras rowerowych (0)
Gm. Dubeninki, dwa tematyczne szlaki rowerowe "Śladami Rominckich Jeleni", Pierścień Rowerowy Suwalszczyzny (0)
Dane za [Lot Mazury 2018 [www](#), GreenVelo 2018 [www](#), AktywnyNaRowerze 2018 [www](#), SzlakiRowerowe 2018 [www](#)]
Ponadto za atrakcję turystyczną mogą być uznane tężnie solankowe w Gołdapi (0)
*Suma punktów w całym **podzakresie V.C: 20 (maksymalna)***

V. D. Pozostałe czynniki wpływające na atrakcyjność turystyczną Szlaku**V.D.a Krzyżowanie się szlaków turystycznych:**

Krzyżowanie się Szlaku z innym szlakiem turystyczno-kulturowym o zasięgu międzynarodowym lub krajowym, jeśli przynajmniej jeden obiekt należy do obu szlaków (za pierwsze trzy po 5 punktów)

Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Warmii i Mazurach (odcinek regionalny szlaku realnego). Obiekty należące do obydwu szlaków: Ruciane-Nida (Guzianka), Giżycko (Boyen), Mikołajki, Kruklanki. Ponadto miejscowości lub gminy z obiektami obydwu szlaków: Miłki, Pisz, Orzysz, Gołdap, Węgorzewo (5)

Droga Św. Jakuba, odcinek Camino Polaco „Mazury i Warmia”. Wspólne obiekty obu szlaków: Kościół Św. Jerzego w Kętrzynie, sanktuarium w Świętej Lipce. Ponadto trasa Drogi prowadzi przez miejscowości z obiektami SFM: Kruklanki, Giżycko, Gierłoż, Reszel (5)

Krzyżowanie się Szlaku z innym szlakiem turystyczno-kulturowym o zasięgu regionalnym*, jeśli przynajmniej jeden obiekt należy do obu szlaków (za pierwsze trzy po 3 punkty)

Szlak Zamków Gotyckich, obiekty wspólne: Zamki w Reszlu, Kętrzynie i d. zamek w Rynie (3)

Krzyżowanie się Szlaku z innym szlakiem turystycznym o przynajmniej regionalnym zasięgu **** (pierwsze dwa, po 2 punkty)

Szlak Wielkich Jezior Mazurskich (wodny), częściowo pokrywa się z lokalizacją fortyfikacji SFM przy rozłączności obiektów: m.in. w miejscowościach: Okartowo, Mikołajki, Ryn, Ruciane-Nida, Pisz (0)

Szlak wodny Pisa-Narew, bez punktów wspólnych, miejscowości: Pisz, Jeże (0)

Szlak Rowerowy Green Velo, miejscowości: Węgorzewo, Gołdap, Stańczyki gm. Dubeninki, punkt wspólny w Stańczykach (0)

Szlak Konny im M. Doenhoff (rekreacyjny: Olsztyn – Sztynort gm. Węgorzewo, prowadzi przez Mikołajki, Kruklanki, Ruciane-Nidę - bez obiektów wspólnych (0)

Szlak Wodny Rzeki Krutyni (rekreacyjny) przecina się ze SFM w miejscowości Ruciane-Nida, bez wspólnych obiektów (0)

Ponadto w przestrzeni SFM przebiegają liczne inne rekreacyjne szlaki wodne i piesze o znaczeniu lokalnym. Wymienione systemy rekreacyjne nie podlegają punktacji zgodnie z zasadami bonitacyjnymi przyjętej metodyki, jednak mogą mieć znaczenie w przedsięwzięciach służących łączeniu ofert turystyki kulturowej i rekreacyjnej oraz włączaniu elementów aktywnych do ofert turystyki kulturowej.

V.D.b Duże miasta na Szlaku:

W przestrzeni Szlaku brak miast posiadających więcej niż 50 tys. mieszkańców (0)

Suma punktów w całym **podzakresie V.D: 13**

Za całość zakresu V: 90 ze 100 możliwych punktów**Zakres VI: Infrastruktura turystyczna i komunikacyjna****VI.A Baza noclegowa na Szlaku:**

Za każdy pierwszy obiekt noclegowy danej klasy w bezpośredniej bliskości każdej z trzech wyznaczonych miejscowości z obiektami kluczowymi (do 15 km) po 2 punkty (w sumie do 3 obiektów noclegowych dla całego Szlaku i danej kategorii). Do badania wyznaczono miejscowości (i najbliższą okolicę): Kętrzyn i gminę wiejską Kętrzyn dla Wilczego Szańca w Gierłoży, miasto i gminę Węgorzewo dla obiektu Mauerwald w Mamerkach oraz Giżycko i gminę wiejską Giżycko dla Twierdzy Boyen.

Hotele kategorii 5*****

Brak w okolicy obiektów kluczowych (0)

Hotele kategorii 4****

Giżycko, Hotel St. Bruno, (2), Kętrzyn (0) Węgorzewo (0)

Hotele kategorii 3***

Hotel Agros, Kętrzyn (dla Gierłóży) (2), Ogonki gm. Węgorzewo, Hotel Ognisty Ptak (dla Mamerek) (2), Giżycko, Hotel Cesarski (2).

Hotele kategorii 2**

Kętrzyn, Hotel Wanda (2), Giżycko, Hotel Zamek (2), Węgorzewo (0).

Hotele kategorii 1*

Brak w okolicy obiektów kluczowych (0)

Hostele

Kętrzyn, Hostel Aria (2), Giżycko, Twierdza Boyen (2), Węgorzewo (0)

Pensjonaty

Gierłoż - Kętrzyn, brak (0), Giżycko, brak (0), Sztynort (dla Mamerek) Pensjonat Sztynort (2).

Schroniska turystyczne lub młodzieżowe:

Kętrzyn, SSM przy PCE, ul. Poznańska (2), Giżycko, SSM, Internat ZSEiL, ul. Traugutta (2), Węgorzewo, S. Młodzieżowe przy ZSO, ul. Prusa (2).

Inne i nieskatygoryzowane stałe usługi noclegowe

Kętrzyn, ParkCamp, Parcz (2), Giżycko, Ekomarina (2), Węgorzewo, Camping Rusalka (2).

Gospodarstwa agroturystyczne:

Giżycko, GA Hubertus, Bogacko (2), Węgorzewo, GA Winclawscy, Kal (2), Kętrzyn, GA „U Łabana”, Kwiedzina (2).

Suma punktów za cały **podzakres VI A: 36**

VI.B Restauracje i inne obiekty gastronomiczne

Restauracje funkcjonujące bezpośrednio przy obiektach Szlaku (do 5 lokali, po 4 punkty)

Giżycko, Restauracja La Biblioteque (przy Zamku, loco) (4), Reszel, Restauracja Zamek (loco) (4), Kętrzyn, przy Muzeum, Zajazd pod Zamkiem, (20 m) (4) Ryn, Restauracja Refektarz, zamek (loco) (4), Gierłoż, Restauracja Wilczy Szaniec (loco) (4), Giżycko, Most obrotowy, Restauracja Papryka (20 m) (0).

Dodatek za kuchnię tematyczną (dania związane z tematem Szlaku) jeśli jest oferowana w wymienionych restauracjach przy obiektach (do 5, po 2 punkty za obiekt)

Brak oferty kulinarnej, która mogłaby być uznana za zbieżną z profilem Szlaku (0)

Inne restauracje z kuchnią regionalną w miejscowościach przy Szlaku (do 5, po 2 punkty)

Dania tradycyjnej kuchni mazurskiej są serwowane w kilkunastu miejscach w przestrzeni Szlaku, jednak bardzo rzadko są one specjalnością restauracji lub zostały wyodrębnione w osobnym jadłospisie. Zgodnie z metodyką badania, dla uznania obecności kuchni regionalnej w ofercie restauracji wystarczająca jest propozycja czterech dań głównych pochodzących z regionalnej tradycji kulinarnej w stałym menu. Te warunki spełniają w przestrzeni Szlaku: Zajazd Wiejski, Szczeczy Wlk. Gm. Pisz, (2), Karczma Berta, Św. Lipka (2), Restauracja Stara Kuźnia, Ogonki, Gm. Węgorzewo, (2), Karczma ul. Zamkowa, Węgorzewo, (2), Restauracja Baszta, Pisz (2) oraz kilka innych lokali.

Dodatkowe punkty za każdą z wymienionych restauracji, czynną później niż do godziny 22-giej (po 1 punkt za każdą restaurację)

Restauracja Zamkowa w Reszlu – do g. 23.00, często dłużej (1), Restauracja Biblioteque w Giżycku do 23.00 i dłużej (1), Restauracja Stara Kuźnia w Ogonkach do g. 23.00 i dłużej (1), Karczma w Węgorzewie jest otwarta do 24.00 i dłużej (1), Restauracja Baszta w Pisz – do 23.00 (1). Restauracja Refektarz w ryńskim zamku, podobnie jak kilka innych lokali, jest czynna do godziny 23.00 tylko w niektóre dni tygodnia (0).

Dodatkowe punkty za ofertę kulturalną w każdej z wymienionych restauracji przy obiektach oraz w restauracjach z kuchnią regionalną lub tradycyjną albo za ofertę związaną z tematem Szlaku, lecz nieregularną (do 5 restauracji - po 1 punkcie)

Restauracja Biblioteque w Giżycku: warsztaty kulinarne, (1), koncerty fortepianowe, koncerty szant (1), Restauracja Refektarz w Rynie – Biesiady Rycerskie (1).

Suma punktów za cały **podzakres VI.B: 47.**

VI.C Komunikacja:**VI.C.a Dostępność komunikacyjna Szlaku** (obiekty kluczowe Szlaku)

Jeśli obiekty kluczowe Szlaku leżą:

W odległości mniejszej niż 50 km od lotniska międzynarodowego (za pierwsze dwa obiekty po 5 punktów)

Żaden z obiektów kluczowych Szlaku nie jest położony mniej niż 90 kilometrów od portu lotniczego Olsztyn-Mazury w Szymanach k. Szczytna. Z kolei najbliższe lotniska Kętrzyn-Wilamowo i Grajwo k. Giżycka nie obsługują lotów rejsowych (0).

Położenie w odległości mniejszej niż 20 km od zjazdu z autostrady lub drogi ekspresowej (szybkiego ruchu) (za pierwsze dwa obiekty po 5 punktów)

Żaden z obiektów kluczowych nie jest położony w odległości mniejszej niż 20 km od zjazdu z autostrady lub drogi ekspresowej (0)

Przebieganie dróg krajowych przez gminy, w których znajdują się obiekty kluczowe Szlaku (do 2 dróg krajowych na każdy obiekt, lecz do 5 dróg na cały Szlak) (2)

Kętrzyn, brak dla miasta i gminy (0)

Węgorzewo, DK 63, relacja: Rudziszki gm. Węgorzewo (w pobliżu granicy z Federacją Rosyjską, obw. Kaliningradzki) Węgorzewo, Pozedrze, Giżycko, Miłki, Orzysz, Pisz i Jeże (na SFM), potem przez Łomżę, Zambrów, Sokółów Podlaski, Siedlce do przejścia granicznego z Ukrainą Sławatycze-Domaczewo (2).

Giżycko, DK 63, relacja jak wyżej (2), Giżycko, DK 59, relacja Giżycko, Ryn, Piecki, Rozogi (skrzyżowanie z DK 53) w kierunku Ostrołęka (2).

Duże dworce kolejowe w miejscowościach z obiektami kluczowymi (za pierwsze dwa po 3)

Dworzec PKP w Giżycku obsługuje jedną linię kolejową w dwóch kierunkach (Na Elk-Białystok i na Kętrzyn – Olsztyn- Gdynię), dlatego może być zaliczony do klasy „pozostałych dworców kolejowych (2).

Natomiast Dworzec PKP Kętrzyn jest położony zbyt daleko od obiektu w Gierłozie, by bezpośrednio obsługiwać ruch turystów udających się do tego miejsca (0), a stacja PKP w Węgorzewie oraz przystanki w Gierłozie, Mamerkach i Przystani pełnią swoje funkcje tylko sezonowo (0).

Dworce autobusowe w miejscowościach z obiektami kluczowymi (za każdy po 2 punkty)

Dworzec PKS Giżycko (2).

Natomiast Dworzec PKS Węgorzewo jest zbyt oddalony od Mamerek, a Dworzec PKS Kętrzyn od Gierłozy, by służyć jako bezpośrednie połączenie komunikacyjne dla pieszych turystów (0)

Przystanki autobusowe w miejscowościach z obiektami kluczowymi Szlaku*

Mamerki (1), Gierłoż (1)

VI C. b. Transport zorganizowany na obszarze Szlaku:

Stała linia kolejowa, autobusowa lub mikrobusowa łącząca przynajmniej cztery obiekty Szlaku, w tym przynajmniej dwa obiekty kluczowe (za pierwsze 3 linie po 5 punktów)

Linia PKS Kętrzyn-Węgorzewo łączy dwa obiekty Szlaku w Kętrzynie, jeden obiekt w Węgorzewie i dwa obiekty kluczowe: w Mamerkach i Gierłozie (5)

Ponadto linia kolejowa Kętrzyn-Giżycko łączy dwa obiekty Szlaku w Kętrzynie, jeden w Martianach i cztery w Giżycku, jednak tylko jeden z nich (Twierdza Boyen) jest obiektem kluczowym Szlaku (0)

Okresowa/sezonowa linia turystyczna łącząca przynajmniej cztery obiekty Szlaku, w tym przynajmniej dwa obiekty kluczowe* (za pierwsze 3 linie po 3 punkty)

Linia Kolejowa PKP Kętrzyn-Węgorzewo w sezonie turystycznym łączy 2 obiekty Szlaku w Kętrzynie, jeden obiekt w Węgorzewie i dwa obiekty kluczowe: w Mamerkach i Gierłozie (3)

Oferta regularna (stała lub sezonowa) bryczek, meleksów, sań, połączenia wodnego lub innego niestandardowego, łączącego przynajmniej dwie różne miejscowości Szlaku (za pierwsze 5 ofert po 3 punkty)

Żegluga Mazurska, rejs Giżycko-Mikołajki (3), ŻM, rejs Giżycko-Węgorzewo (3), ŻM, rejs Mikołajki – Ryn (3) ŻM, rejs Mikołajki - Szymonka (3) i inne, Port U Faryja: Ruciane-Nida - Guzianka (3), PuF, Ruciane-Nida - Mikołajki (0).

Rejsy Żeglugi Mazurskiej i firmy przedsiębiorstwa Port „U Faryja” mogą być uznane za połączenia alternatywne i jednocześnie za atrakcyjne sposoby przemieszczeń, jednak tylko dla turystów rowerowych, ponieważ statki nie przewożą samochodów (0)

Oferta na zamówienie połączenia wodnego lub innego niestandardowego, łączącego przynajmniej 2 miejscowości Szlaku lub obiekty w jednej miejscowości** (za pierwsze 3 – po 2 p.)

Statki Faryj Ruciane-Nida – Guzianka i inne (0)

Suma punktów za cały **podzakres VI.C: 35**

Za całość zakresu VI: 118 z 200 możliwych punktów

W sumie liczba punktów dla badanego Szlaku wynosi: 589 punktów z 1000 możliwych

3. Interpretacja wyników waloryzacji dla Szlaku Fortyfikacji Mazurskich

We wszystkich zakresach waloryzacji łącznie Szlak Fortyfikacji Mazurskich uzyskał **589 punktów z 1000 możliwych**, co pozwala go określić jako **szlak tematyczny o znaczącym potencjale turystycznym**. Jednocześnie wyniki ustalone dla poszczególnych zakresów waloryzacji dokumentują, że badany system, jakkolwiek obejmuje znaczące atrakcje tematyczne odpowiadające zainteresowaniom niemałej grupy turystów kulturowych, jest jednocześnie mało zaawansowany w zakresie jej organizacji i wykazuje tylko nieliczne cechy rozwiniętego produktu tego rodzaju.

Zestawienie punktacji uzyskanej przez Szlak Fortyfikacji Mazurskich w wyniku dokonanej analizy jego potencjału potwierdza jego unikatowe w skali kraju znaczenie jako oferty konsekwentnie koncentrującej zasoby, walory i narracje odpowiadające zainteresowaniom uczestników turystyki historyczno-militarnej. Jednocześnie fakt niezliczonych powiązań z dziejami regionu oraz z serią funkcjonujących w przestrzeni Szlaku tras turystycznych i usług lokalnych adresowanych także do innych grup turystów oraz wielość punktów stycznych z innymi szlakami turystycznymi każą zwrócić uwagę na jego potencjalną rolę uzupełniającą propozycji zarówno kulturowej turystyki regionalnej, jak i dominującej na tym obszarze turystyki rekreacyjnej. Zauważalne są również atuty Szlaku w odniesieniu do zainteresowań uczestników turystyki kulturowo-przyrodniczej oraz eventowej. Zamieszczona poniżej Tabela 1 zestawia szczegółowe wyniki waloryzacji potencjału badanego Szlaku w odniesieniu do poszczególnych zakresów i podzakresów.

Tabela 1. Zestawienie punktacji dla Szlaku Fortyfikacji Mazurskich w poszczególnych zakresach

Zakres	Podzakres	Punkty uzyskane	Maksym. możliwych punktów	Uwagi
Zakres I: Organizacja Szlaku	A. tematyzacja szlaku	34	50	
	B. oznaczenie Szlaku	15	50	
	C. koordynacja Szlaku	22	50	
	D. dostępność obiektów	0	50	
	Suma: cały zakres I	71	200	
Zakres II: Ogólna atrakcyjność turystyczna Szlaku	A. autentyczność obiektów	40	40	
	B. zwartość Szlaku	10	15	
	C. liczba obiektów	15	15	
	D. własna usługa transportowa	0	15	
	E. stan utrzymania obiektów	0	15	
	Suma: cały zakres II	65	100	
Zakres III: Turystyczno-kulturowy potencjał obiektów Szlaku	A. znaczenie kulturowe temat.	39	60	
	B. eventy zgodne z tematyką	40	40	
	C. dodatkowe atrakcje temat.	15	20	
	D. znaczenie historyczne	20	20	
	E. znaczenie biograficzne	16	20	
	F. znaczenie religijne	8	20	
	G. znaczenie: inne typy tur. kult.	6	20	
	H. znaczenie: grupy etniczne	4	20	
	I. dodatek: oferta obiektów	30	30	
	J. dodatek: obiekty unikatowe	15	50	
	Suma: cały zakres III	193	300	
Zakres IV: Obsługa własna Szlaku	A. promocja Szlaku	33	45	
	B. oferty wypraw	4	20	
	C. oferta pakietowa	15	20	
	D. inne elementy promocji	0	15	
	Suma: cały zakres IV	52	100	
Zakres V: Pozostała oferta turystyczna Szlaku	A. inna turystyczno-kulturowa	37	40	
	B. inna kulturowa, przyrodnicza	20	20	
	C. inna turystyczna	20	20	
	D. pozostałe czynniki	13	20	
	Suma: cały zakres V	90	100	
Zakres VI: Infrastruktura turystyczna i komunikacyjna	A. noclegi	36	60	
	B. gastronomia	47	60	
	C. komunikacja	35	80	
	Suma: cały zakres VI	118	200	
Suma dla Szlaku:	za wszystkie zakresy razem:	589	1000	

4. Wnioski z waloryzacji i ocena potencjału systemu

W zakresie I wynik badania Szlaku Fortyfikacji Mazurskich wyniósł 71 punktów z 200 możliwych. System należy zatem sklasyfikować jako **szlak realny** (bliżej dolnego pułapu tego zakresu). Pomimo relatywnie wysokiego poziomu tematyzacji systemu i widocznych wysiłków komórki zajmującej się jego koordynacją, określenie go jako dojrzałej postaci produktu turystycznego (szlak materialny) uniemożliwiają: niski poziom terenowej identyfikacji, brak oznaczenia dużego odsetka obiektów Szlaku i dróg dojazdu/dojścia do nich oraz poważnie

ograniczona dostępność komunikacyjna i fizyczna dla turystów licznych obiektów (zwłaszcza rozproszonych poza miejscowościami). Oddziałuje to negatywnie na ocenę Szlaku w sytuacji, kiedy turyści korzystający z samochodów są definiowani jako podstawowa grupa adresatów jego oferty. Ponadto podmiot nieformalnie wypełniający funkcje koordynacyjne w stosunku do Szlaku jest ograniczony brakiem formalnego określenia jego pozycji w stosunku do interesariuszy, przez co nie może realizować poważnej części zadań typowych dla zarządcy szlaków kulturowych.

W zakresie II Szlak Fortyfikacji Mazurskich otrzymał 65 na 100 możliwych punktów, jednocześnie jednak system uzyskał 0 punktów w dwóch z pięciu jego podzakresów, odpowiadających współczesnym standardom turystyki (II.D i II.E). Jest to spowodowane brakiem własnych lub obcych usług transportu osób między obiektami lub miejscami ich lokalizacji oraz (przede wszystkim) niezadowalającym lub krytycznym stanem dużego odsetka obiektów Szlaku. W rezultacie, mimo istotnych atutów systemu (jak ponad 90% zawartość i najwyższa możliwa punktacja w zakresie autentyczności obiektów), w odniesieniu do ogólnej atrakcyjności turystycznej musi on zostać sklasyfikowany jako **szlak mało atrakcyjny turystycznie**.

W zakresie III badany system otrzymał 193 na 300 możliwych punktów, przy czym łącznie w podzakresach III.A, III.B i III.C – 94 punkty oraz w podzakresie III.I – 30 możliwych punktów, natomiast w podzakresach III.D do III.H – łącznie 54, czyli mniej niż 59 punktów. Zgodnie z przyjętą klasyfikacją jest to zatem **system o wyraźnej tematycznej atrakcyjności turystyczno-kulturowej, mniej odpowiedni dla różnych form turystyki kulturowej**. Obok osiągnięcia ponad 2/3 możliwych do uzyskania punktów w ocenie potencjału deklarowanej, wiodącej tematyki Szlaku (historyczna turystyka militarna i dziedzictwo techniki militarnej), system wykazuje zauważalny potencjał generowany przez eventy tematyczne (organizowane w jego przestrzeni niezależnie od aktywności Koordynatora i obiektów) oraz obiekty unikatowe. Natomiast czynnikiem wyraźnie obniżającym ogólną ocenę w tym zakresie jest brak formalnego statusu pomników historii któregośkolwiek z jego obiektów (por. III.I). Jednocześnie Szlak Fortyfikacji Mazurskich osiągnął przeciętną punktację (54 na 100 możliwych) potencjału w odniesieniu do innych niż deklarowana forma turystyki kulturowej, co ogranicza (lecz nie eliminuje) jego szanse przyciągnięcia zainteresowanych nimi turystów, w szczególności uczestników turystyki regionalnej i kulturowo-przyrodniczej.

W zakresie IV Szlak otrzymał 52 na 100 możliwych punktów oraz w podzakresie IV.A został oceniony na 33 z 45 możliwych do osiągnięcia punktów, jednak w jednym z pozostałych podzakresów (IV.D) otrzymał 0 punktów. System może być zatem określony jako **szlak o wysokiej aktywności autopromocyjnej i średnim poziomie usług turystycznych**. Zsumowane aktywności promocyjne podejmowane przez różne podmioty nie są w żaden sposób integrowane, a brak własnego samodzielnego portalu Szlaku i powiązania z nim witryn jego obiektów w zasadzie uniemożliwia promowanie spójnej oferty i prowadzenie marketingu usług dedykowanych systemowi na najniższym choćby poziomie. Na przeciętną ocenę w tym zakresie wpłynął również ograniczony repertuar wypraw po Szlaku i nieliczne oferty tematycznych lokalnych pakietów turystyczno-kulturowych. Zauważalny jest negatywny wpływ braku formalnego umocowania Koordynatora systemu: zwykle nawet minimalny zakres zadań powierzonych formalnie i wykonywanych przez taki podmiot obejmuje integrowanie informacji na temat obiektów (walorów) i ich powiązań ze Szlakiem jako tematycznym systemem interpretacji dziedzictwa. Z tego samego powodu istniejące oferty i usługi nie są kojarzone z funkcjonowaniem i propozycją Szlaku dla turystów.

W zakresie V badany system osiągnął 90 z możliwych 100 punktów. Tym samym powinien on zostać określony jako **szlak o wybitnym znaczeniu kulturowo-turystycznym i ogólnoturystycznym**. Oznacza to, że różnorodne atrakcje i pozostałe zasoby kulturalne oraz turystyczne gmin leżących na Szlaku, jeżeli zostaną włączone do oferty tego systemu, mogą dobrze uzupełniać propozycję pobytu dla korzystających z niej turystów.

Jedynym ograniczeniem w tym zakresie jest brak w przestrzeni Szlaku większych miast z typową dla nich ofertą kulturalną i rozrywkową, co ogranicza możliwości zagospodarowania czasu wolnego turystów poza zwiedzaniem i rekreacją fizyczną, m.in. rozrywki kulturalnej.

W zakresie VI SFM uzyskał 118 z możliwych 200 punktów, przy czym w żadnym z podzakresów nie otrzymał mniej niż 40% punktów. Oznacza to, że w jego przypadku mamy do czynienia ze **szlakiem ze średnio rozwiniętą infrastrukturą służącą turystyce**. Stopień koncentracji usług noclegowych w otoczeniu obiektów kluczowych Szlaku (oceniany w tym zakresie analizy) należy uznać za przeciętny w kontekście ich nasycenia w naszym kraju, podobnie jak ich zróżnicowanie, mające wpływ na zaspokojenie potrzeb turystów o różnym poziomie zamożności. Poza Giżyckiem w otoczeniu kluczowych obiektów Szlaku brak hoteli najwyższych kategorii, w pełni występuje oferta hoteli średniej klasy, natomiast oferta hoteli ekonomicznych i hosteli oraz noclegów alternatywnych jest dobra, choć niepełna. Relatywnie dobry jest również poziom oferty gastronomicznej. Przy braku kuchni tematycznej (w tym wypadku wojskowej) w otoczeniu obiektów kluczowych Szlaku funkcjonuje szereg lokali oferujących kuchnię regionalną i tradycyjną, otwartych wystarczająco długo, a niektóre (nieliczne) z tej grupy posiadają dodatkową ofertę kulturalną. Komunikacja pomiędzy obiektami na trasie głównej Szlaku jest średnio rozwinięta, przy czym braki regularnych przewozów uzupełniają pasażerskie połączenia wodne między szeregiem miejscowości z obiektami Szlaku. Ograniczone znaczenie dla wykorzystania przez użytkowników Szlaku ma regularna oferta przewozów kolejowych i autobusowych, ponieważ żaden z jej kursów nie łączy bezpośrednio ani wszystkich obiektów kluczowych Szlaku, ani wystarczającej liczby pozostałych obiektów. Należy ponadto zwrócić uwagę na fakt, że przy aktualnej strukturze (liście obiektów formalnych) Szlaku do większości z nich ani nawet w ich pobliżu (określane zgodnie z metodyką tego badania) nie można dotrzeć środkami komunikacji publicznej.

5. Atuty i mankamenty badanego Szlaku

5.1 Mocne strony systemu

Kluczowym czynnikiem generującym potencjał Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jest wysoki poziom zgodności profilów objętych nim walorów i zasobów z zainteresowaniami określonej grupy turystów – uczestników turystyki militarnej. Jest to forma turystyki kulturowej o rosnącej popularności. W dodatku, ze względu na charakterystykę eksploatowanych aspektów dziejów i typowych zasobów materialnych, wykorzystuje ona jako swoje walory w podobnym stopniu ekspozycje w zamkniętych obiektach, przestrzenie miast, lokalne trasy terenowe i obiekty rozproszone w otwartej przestrzeni. Wśród jej uczestników są liczne grupy osób zainteresowanych zarówno zorganizowanym zwiedzaniem, jak łączeniem turystyki aktywnej i poznawczej, udziałem w zorganizowanych tematycznych imprezach, jak przedsięwzięciami eksplorerskimi, co otwiera szerokie perspektywy dla rozwijania oferty Szlaku.

W tym kontekście za kolejny atut należy uznać wysoki stopień tematyizacji systemu, to jest adekwatność ich genezy, historycznych form użytkowania oraz dzisiejszej turystycznej interpretacji (na ile ta sfera istnieje) z deklarowaną tematyką Szlaku, a z drugiej strony: łatwa nawet dla laika identyfikacja materialnych świadectw, których forma i wygląd pozwalają jednoznacznie domyśleć się ich pierwotnego przeznaczenia. Turysta poszukujący obiektów fortyfikacyjnych i śladów wojennej czy wojskowej przeszłości zwiedzanej przestrzeni, w przestrzeni tego Szlaku nie tylko napotyka ich wyjątkowo dużą koncentrację, ale też, kiedy już je odnajdzie, bez trudności je zidentyfikuje i dzięki temu uzna Szlak za prawdziwie tematyczną ofertę oraz okazję do – odpowiednio – powiększenia swojej wiedzy, unikatowego doświadczenia zagospodarowanej militarnie przestrzeni czy eksploracji.

Atutem systemu, ale tylko dla jednej grupy turystów, mianowicie poruszających się samochodami, jest jednolite oznaczenie większości tras Szlaku w postaci drogowych tablic turystycznych. Niestety, w przypadku bardzo wielu obiektów poza miejscowościami ta mocna strona Szlaku przekształca się w jego słabość natychmiast po zatrzymaniu pojazdu (jeśli nie jest to parking przy obiekcie). Podobnie tablice informacyjne Szlaku, umieszczone w poszczególnych miejscowościach nie lokalizują rozproszonych obiektów, nie są także oznaczone drogi dojścia do nich. Szczegółowo problemy z oznaczeniami opisano w Zakresie IB formularza waloryzacyjnego.

O ocenę atutów Szlaku Fortyfikacji Mazurskich zapytano jego interesariuszy uczestniczących w projekcie od początku lub obserwujących jego dotychczasowe funkcjonowanie z pozycji obiektów jako przedstawiciele branży turystycznej albo reprezentanci lokalnych społeczności. W ramach tej grupy zapytanej w trybie tzw. Wywiadu Eksperckiego, najbardziej (bo w postaci dość licznych wskazań) doceniono stwarzaną przez Szlak możliwość spotkania turystów z historią, w tym głównie z jej militarnym aspektem oraz prawidłową identyfikację obiektów fortyfikacyjnych w przestrzeni. Zauważone zostały stworzone przez Szlak możliwości turystycznej eksploatacji (głównych) obiektów, jakkolwiek uwagi uczestników wywiadu wskazywały na rozmaite ograniczenia tych działań. Niektórzy z zapytanych uznali, że oferta Szlaku tworzy okazję do zapoznania się turystów z techniką fortyfikacyjną. Na niższym poziomie ocenia się aktualną informację na temat obiektów zapewnianą przez Szlak oraz działania na rzecz ich promocji. Niektórzy z badanych uznali Szlak za nowy, alternatywny, typ oferty tematycznej dla turystów, zawierający element poznawczy. Natomiast we wzajemnej sprzeczności stoją (nieliczne) opinie uznające rolę Szlaku jako narzędzia przekazu systematycznej wiedzy o historii (militarnej) regionu, a z drugiej strony, jako chaotycznej formy prezentacji pewnej grupy obiektów (militarnych) zlokalizowanych w tej samej przestrzeni.

5.2 Słabe strony systemu

Na pierwszym miejscu wśród nich należy wymienić wielokrotnie wspominany fakt braku aktywnej koordynacji badanego systemu, który negatywnie wpływa na szereg pozostałych aspektów jego działania. Są wśród nich nie tylko brak ciągłości w pracach na rzecz oznaczania tras i obiektów, praktyczne nie podejmowanie wspólnych czy choćby skoordynowanych działań interesariuszy na rzecz wzbogacania oferty obiektów, tworzenia warstwy interpretacji i animacji doświadczeń oraz ożywienia Szlaku przez przedsięwzięcia turystyczne. W wyniku tego niewykorzystana pozostaje znacząca część możliwości turystycznego wykorzystania aspektów dziedzictwa, którym dedykowany jest Szlak. I tak - na przykład - nie istnieje zorganizowana *in situ* (nie w książkach, a np. wystawie dla turysty) spójna i systematycznie porządkująca wiedzę narracja o fortyfikacjach sprzed XIX wieku (ich celach, inwestorach, formach oraz dziejach), o genezie i pełnej historii grupy kwater wojennych III Rzeszy, o przebiegu operacji wojskowych w okresie I i II wojny światowej w przestrzeni Szlaku oraz podejmowanych w tej przestrzeni przedsięwzięciach fortyfikacyjnych, a tym samym stanowiących część tego wątku typach fortyfikacji. Właśnie brak tych elementów należących do sfery interpretacji i edukacji powoduje nie tylko krytyczną ocenę zespołu badających, ale i opinię badanych (interesariuszy) na temat niespójności i chaotyczności propozycji Szlaku.

Drugim kluczowym mankamentem jest w istocie martwy obszar tworzenia oferty własnej Szlaku dla turystów. Koordynator Szlaku udziela tylko informacji turystycznej, nie oferuje natomiast ani nie pośredniczy usług turystycznych, takich usług nie świadczy również na zlecenie w imieniu Szlaku żaden inny podmiot. Nie są organizowane eventy tematyczne Szlaku (choć takie funkcjonują w jego przestrzeni). W imieniu Szlaku nie są organizowane ani wycieczki (rajdy), ani nie są proponowane indywidualne pakiety dla turystów. Takowe istnieją (w śladowej liczbie) jednak ze względu na faktyczny brak koordynacji nie funkcjonują one

w ramach systemu (por. Zakres IVC badania). Należy to uznać za jeden z największych mankamentów Szlaku, ponieważ brak takiej oferty umniejsza szanse zainteresowania i pozyskania turystów nieuczestniczących w grupowych wycieczkach, a jednocześnie niechętnych do spontanicznego zespalandia poszczególnych usług na etapie organizowania czy realizacji weekendu czy urlopu. W sytuacji, kiedy konkurencyjne systemy eksploatacji (w tym szlaki kulturowe) i obszary recepcji oferują gotowe pakiety z gwarancją atrakcji i doświadczeń tematycznych oraz możliwością „dobierania przez klikanie” poszczególnych usług i łatwej, jednolitej opłaty (a są to właśnie główne zalety pakietu) przedłużanie takiego stanu w istocie hamuje szanse na ekonomiczny sukces Szlaku i osiągnięcie spodziewanych korzyści przez jego interesariuszy.

Trzecią wielką słabością Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jest brak strategii marketingowej i związany z nim w istocie zupełny brak profesjonalnych działań marketingowych podejmowanych na rzecz systemu i jego oferty. Nie chodzi tu tylko o brak bardziej zaawansowanych form działań, jak profesjonalne kampanie marketingowe na rynkach emisyjnych turystów czy utrzymywanie kontaktów z potencjalnymi multiplikatorami oferty (wyspecjalizowane w turystyce militarnej, czy choćby kulturowej biura podróży albo stowarzyszenia koncentrujące swoją działalność na dziedzictwie militarnym, czy społecznościowe grupy eksplorerskie). Szlak Fortyfikacji Mazurskich nie posiada nawet najbardziej podstawowego narzędzia marketingowego, jakim byłaby własna turystyczna witryna internetowa, która (przynajmniej) opisywałaby jego obiekty, ukazywała trasy i zawierała dane kontaktowe poszczególnych aktywnych interesariuszy i grup. Wprawdzie pewna część (mniejszość) obiektów Szlaku posiada własne strony internetowe, na różnym poziomie i w różnym stopniu przejrzystości opisujące ich ofertę dla turystów. Jednak (z braku witryny niezależnej Szlaku) nie są one wzajemnie powiązane, co powoduje utratę ważnego (a możliwego do uzyskania bez ponoszenia dużych kosztów!) promocyjnego efektu synergii: uzyskanego przez asocjacje obiektów zestawionych i proponowanych do eksploatacji w ramach wspólnego systemu. Poszczególne działania promocyjne podejmowane na rzecz obiektów przez szereg podmiotów niewspółpracujących ze sobą (lokalne samorządy, właściciele i zarządcy obiektów, kilka stowarzyszeń, lokalni gestorzy usług turystycznych) są skoncentrowane na nich samych lub ukazują ich walory tylko częściowo, ponadto (co jest naturalnym wynikiem braku koordynacji) są adresowane do rozmaitych grup docelowych (turystów rekreacyjnych już przebywających na obszarze Szlaku, osób zainteresowanych II wojną światową, osób interesujących się techniką wojskową, odwiedzających weekendowych, przypadkowych gości hotelowych w danej miejscowości, turystów władających określonym językiem itd.) bez ustalenia ich rzeczywistego profilu demograficznego, ich oczekiwań i preferencji w aspekcie tematycznych form eksploatacji, interpretacji i doświadczeń. W rezultacie są one mało efektywne w stosunku do przeznaczanych na nie środków i przynoszą, jeśli w ogóle, korzyści tylko w odniesieniu lokalnym.

Dużym mankamentem systemu w jego aktualnej strukturze, niezależnym od jego interesariuszy, jest krótki sezon turystyczny w jego przestrzeni (trwający 4, maksimum 5 miesięcy). Jest to związane głównie z charakterem większości obiektów Szlaku - rozproszonych umocnień polowych, niedających możliwości schronienia w niesprzyjających warunkach, ponadto położonych w lasach, co w takich warunkach (przez dużą część roku) ogranicza możliwość ich odnalezienia i zwiedzenia.

Kolejnym słabym punktem systemu jest faktyczna niedostępność dużej części jego obiektów dla turystów zmotoryzowanych, mimo takiego właśnie deklarowanego profilu Szlaku. Wynika ona już to z leśnej lokalizacji części z nich i zakazu wjazdu w ich pobliże (jak w przypadku wielu obiektów w okolicach Jeży, Cierzpiet, obiektu pod Radziejami, w Kamionkach itd.), już to ze stanu dróg dojazdowych do obiektów rozproszonych lub w ich pobliżu, które są w stanie zagrażającym przeciętnemu pojazdowi oraz (dodatkowo) z braku ich oznakowania (jak w przypadku obiektu w Przerwankach, Kruklankach, Wężewie czy

Miechach), a jednocześnie z braku parkingów w pobliżu obiektów. Sam fakt braku oznaczenia dojścia od trasy Szlaku (drogi publicznej) do większości obiektów nie musiałby być od razu słabością Szlaku, ponieważ znaczna i powoli rosnąca grupa turystów chętnie angażuje się w przedsięwzięcia eksplorerskie, poszukując swoich atrakcji w przestrzeni. Jednak stan nie oznaczenia obiektów jest zasadniczo sprzeczny z pierwotnym profilem Szlaku (dedykacją dla turystów samochodowych). Ta, bowiem grupa nie pokrywa się z wymienioną grupą „odkrywców” – podróżuje, bowiem względnie wygodnie i dba o swój pojazd, zatem nie tylko potrzebuje wyraźnie oznaczonych miejsc parkingowych (których brak w przypadku większości obiektów Szlaku) oraz bezpiecznych dróg dojazdu jak najbliższej obiektów (podczas gdy niektóre leżą nawet o kilometry od najbliższej drogi), ale również oznaczonych dróg dojścia z tego miejsca do samego obiektu, o co nie zadbano. Wynika stąd, że określenie przebiegu i oznaczenie tras Szlaku jest kierowane do jednej grupy turystów, podczas gdy dobór obiektów (który narzuca ich lokalizację i warunki otoczenia) – jakby do innej grupy.

Ponadto - z wymienionych wyżej powodów - do części obiektów nie tylko nie ma pełnej możliwości dojazdu rowerem, lecz brakuje nawet oznaczenia odcinków tras rowerowych wiodących w ich pobliżu oraz miejsc dla bezpiecznego pozostawienia roweru. Dodatkowo oznaczenia lokalnych tras rowerowych w przestrzeni Szlaku są niejednolite i nieciągłe. Wszystko to razem, w połączeniu z brakiem alternatywnej rowerowej trasy Szlaku Fortyfikacji Mazurskich oznaczonej w terenie czy choćby w formie aplikacji turystycznej, w praktyce eliminuje system jako propozycję tematyczną dla turystów rowerowych, którzy łączą tę formę rekreacji z turystyką kulturową lub uprawiają podróże rowerowe rekreacyjnie, a nie w warunkach eksplorerskich czy zgoła wyczynowych. Stan ten powinien ulec zmianie choćby ze względu na fakt, że duża liczba wypożyczalni rowerów w przestrzeni Szlaku (w tym kilku mobilnych) pozwoliłaby w szybkim tempie rozwinąć tę alternatywną propozycję jego eksploatacji.

W obliczu tej sytuacji niezbędne będą rozwiązania nie tylko organizacyjne, ale i strukturalne: te pierwsze mają gwarantować dostęp komunikacyjny i fizyczny do większej grupy obiektów, te drugie: zapewniać funkcjonowanie oferty Szlaku - przynajmniej w okrojonej wersji - całorocznie lub przez większą część roku.

W znakomitej większości obiektów Szlaku (poza Twierdzą Boyen, Wilczym Szańcem, Mamerkami, Guzianką, Piszem i Muzeum w Kętrzynie) stwierdzono brak jakiegokolwiek oferty dodatkowej dla turystów związanej bezpośrednio z tematyką systemu, jak możliwości samodzielnego pozyskiwania informacji, interaktywnych form doświadczeń (np. przebranie się, instruktaż i realizacja zadań wojskowych, itd., mikroeventy na zamówienie organizowane dla grup turystów). Z kolei w obiektach rozproszonych formalnie znajdujących się na liście Szlaku nie ma jakiegokolwiek obsługi turystycznej, co wprawdzie wynika z ich położenia, specyfiki i stanu, jednak obiektywnie ogranicza ich atrakcyjność dla większej grupy turystów. Wszystko to (wzmocnione brakiem zwrócenia uwagi np. na unikatową lokalizację schronu i wynikające z niej możliwości militarne) powoduje z czasem poczucie powtarzalności zasobów i znużenia ich eksploatacją.

Szlak Fortyfikacji Mazurskich wykazuje ponadto przestrzenną niespójność przynajmniej w jednym z obszarów (znacznie oddalenie obiektów w gminie Gołdap i Dubeninki od pozostałych, wykazujących silną koncentrację). Jednoczesna ograniczona atrakcyjność części z tych obiektów (Gołdap, Przesławki) ich faktyczny brak dostępności (Przesławki) błędna lokalizacja (Przerośl - poza terenem województwa) lub nie spełnianie kryterium tematycznego przez inne (Stańczyki) oraz brak zagospodarowania wszystkich poza jednym (Stańczykami), a także stwierdzony podczas badania nikły poziom zainteresowania funkcjonowaniem Szlaku ze strony zarządców obiektów i lokalnej branży turystycznej powodują, że wskazany obszar stanowi „martwą przestrzeń” tego systemu.

Przy większości obiektów Szlaku brak obsługi gastronomicznej turystów. Z kolei w lokalach gastronomicznych funkcjonujących przy (kilku) obiektach i pozostałych

w przestrzeni Szlaku istnieje wprowadzić tradycyjną i regionalną ofertę kulinarną, natomiast uboga jest dostępna na zamówienie oferta kulturalna. Przykładowo, stwierdzono istnienie tylko dwóch regularnych ofert koncertów muzycznych w restauracjach oraz tylko jednej stałej oferty warsztatów kulinarnych dla turystów.

Do słabych stron systemu, choć niezależnych od obiektywnych wartości jego zasobów ani starań interesariuszy, należy dodać niski poziom identyfikacji społeczności miejscowej i lokalnych władz z niepolską spuścizną o wyraźnie militarnym charakterze. Ten element może stanowić zagrożenie dla przedsięwzięć podejmowanych w związku z modyfikacją i rozbudową systemu. Należy jednak w tym kontekście zwrócić uwagę, że bardzo liczne zabytki i całe ich grupy na terenie Polski (w tym szereg obiektów UNESCO i pomników Historii!) nie mogą wykazać swojej pierwotnej „polskiej” proveniencji.”

W opiniach zapytanych interesariuszy najczęściej krytyki dotyczyło braku lub chaotycznej i niejednolitej formy elementów identyfikacji obiektów.

6. Propozycja modyfikacji i rozwijania oferty Szlaku

Zasadnicze postulaty dotyczące rozwijania (czy raczej daleko idącej przebudowy i reorganizacji) Szlaku Fortyfikacji Mazurskich powinny wynikać zarówno z wyartykułowanych oczekiwań interesariuszy Szlaku, jak i ze znanych dzięki badaniom przekrojowym oczekiwań uczestników turystyki kulturowej (przy uwzględnieniu ich rozmaitych sposobów zachowań i preferencji) oraz jej organizatorów. Priorytety nowej organizacji Szlaku muszą być ponadto określone w oparciu o stwierdzoną w wyniku badania potencjału listę atutów i słabych stron systemu: te pierwsze należy w pełni wykorzystać, te drugie – wyeliminować lub poważnie zredukować. Na pewno należy przy tym uwzględnić alternatywne propozycje Szlaku dla różnych grup turystów preferujących rozmaite sposoby eksploatacji walorów i doświadczenia turystyczne, z czym wiąże się zarówno sfera interpretacji dziedzictwa w odniesieniu całościowym (wystawy przekrojowe, eventy) oraz interpretacji i animacji doświadczeń na miejscu (w obiektach), jak i wyznaczenie i oznaczenie (alternatywnych) tras, a nawet obiektów Szlaku rekomendowanych do zwiedzenia poszczególnym grupom turystów. Podobnie, jeśli ma spełnić pokładane w niej nadzieje, przebudowa oferty Szlaku musi uwzględnić postulaty wynikające z indywidualizacji zachowań turystycznych, w tym pakietyzację. Wreszcie do zarządzania Szlakiem muszą zostać wprowadzone dobrane do struktury jego zasobów i oczekiwań interesariuszy struktury i model koordynacji oraz założenia i narzędzia profesjonalnego marketingu turystycznego.

Po przedstawieniu listy oczekiwań interesariuszy Szlaku (6.1.) koncepcja reorganizacji Szlaku zostanie przedstawiona w rozbiciu na szczegółowe grupy zagadnień. Jest ich pięć i dotyczą odpowiednio: korekty struktury przestrzennej i ofertowej Szlaku (6.2.), nowej struktury zarządzania Szlakiem i jej poszczególnych podmiotów wraz z przypisaniem zadań (6.3), propozycji szczegółowych działań w zakresie poprawy oznaczenia i dostępności (6.4.), zestawu przedsięwzięć i szczegółowych rozwiązań dla obiektów i grup lokalnych (6.5) oraz propozycji integracji Szlaku z innymi systemami eksploatacji turystycznej na obszarze subregionu (6.6).

6.1. Oczekiwania i postulaty interesariuszy Szlaku

W opinii jego interesariuszy, funkcjonowanie Szlaku Fortyfikacji Mazurskich powinno w pierwszym rzędzie doprowadzić do rozwinięcia infrastruktury turystycznej, w tym komunikacyjnej w jego przestrzeni, co wiąże się z inwestycjami m. in. w drogi i parkingi. Zwiększenie ruchu turystów wynikające z wykorzystania jego oferty tematycznej ma stanowić nowy impuls dla rozwoju regionu poprzez eksploatację turystyczną. Od Szlaku oczekuje się nowych impulsów, w tym wprowadzania nowych atrakcji i kreatywnych propozycji rozwiązań ich eksploatacji dla turystów. Poważna grupa interesariuszy Szlaku liczy na związane z działaniem szlaku nowe możliwości pozyskiwania środków inwestycyjnych na zagospodarowanie i interpretację walorów, którymi się opiekują względnie na wzrost zainteresowania ich własną ofertą i związany z tym wzrost własnych dochodów, a niektórzy z nich są gotowi w takim przypadku tę ofertę rozszerzyć. Zauważalna grupa interesariuszy spodziewa się po Szlaku korzyści w sferze edukacyjnej, dzięki alternatywnej propozycji uczenia historii przez kontakt z jej materialnymi świadectwami i ich interpretację względnie przez „ożywianie” lokalnej historii i tradycji oraz ich popularyzację. Niektórzy interesariusze oczekują też od Szlaku silniejszego impulsu w promocji turystycznej regionu jako całości.

Jako potencjalne korzyści dla mieszkańców przestrzeni Szlaku Fortyfikacji Mazurskich wynikające z jego rozwinięcia jako systemu eksploatacji turystycznej interesariusze wymieniają głównie: wyższy poziom wykorzystania świadczonych przez nich usług oraz zwiększenie dochodów związanych z turystyką. Warto przy tym zwrócić uwagę na fakt,

że część z badanych zauważa oddziaływanie Szlaku nie tylko, jako samodzielnego generatora ruchu turystów, ale także jako dodatkowej oferty dla turystów już obecnych w jego przestrzeni, którzy dzięki skorzystaniu z tej propozycji przedłużyliby swój pobyt względnie bardziej intensywnie wykorzystali szereg usług. Liczni interesariusze widzą rozwinięty Szlak jako potencjalny generator nowych miejsc pracy lub możliwości podejmowania prac dodatkowych dzięki zwiększeniu popytu i nowym elementom obsługi turystów. Podobnie znacząca ich grupa ma nadzieję na jego oddziaływanie w kierunku wydłużenia sezonu turystycznego dla obszaru oraz na wzrost przedsiębiorczości mieszkańców stymulowany przez nowe rodzaje/kierunki popytu]. Badani zauważyli związek rozwijania Szlaku z nowymi możliwościami korzystania przez mieszkańców z usług, elementów infrastruktury i organizacji czasu wolnego tworzonych dla turystów. Niektórzy z interesariuszy Szlaku liczą na bezpośredni wpływ systemu na zwiększenie atrakcyjności turystycznej miejscowości w jego przestrzeni względnie na jego oddziaływanie jako impuls dla samorządów na rzecz podejmowania działań dla poprawy estetyki i zagospodarowania walorów oraz tworzenia elementów infrastruktury. Podobnie, widzą oni szanse wynikające z działań na rzecz rozwinięcia oferty Szlaku dla wprowadzenia nowych formy edukacji (historycznej, regionalnej, środowiskowej) dzieci i młodzieży mieszkających w jego przestrzeni.

Interesariusze Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, dość zgodni w krytycznej ocenie jego aktualnego stanu oraz oddziaływania na turystykę, zostali zapytani o działania, dzięki którym ten stan mógłby ulec poprawie. W pierwszym rzędzie postulują oni podjęcie wspólnych i skoordynowanych, systematycznie prowadzonych przedsięwzięć promocji na rzecz obiektów Szlaku (w tym kluczowych i mniej znanych). W odniesieniu do tego, jako działań pilnych domagają się wprowadzenia nowych form oznaczeń dotyczących tras, obiektów *in situ* oraz w formie aplikacji turystycznych oraz lepszej informacji o obiektach terenowych i ich identyfikacji na miejscu. Postulują również znaczącą lub kompletną przebudowę koncepcji organizacji szlaku (która uwzględnia specyfikę jego zasobów i obiektów) obejmującą m.in. stworzenie stałej organizacji zarządzającej szlakiem lub przynajmniej trwałej formuły komunikacji jego interesariuszy. Znaczną ich grupa uważa, że integralnym elementem funkcjonowania szlaku powinny być cykliczne eventy tematyczne, w tym imprezy rozproszone w jego przestrzeni. Zauważają również potrzebę wprowadzenia pakietów tematycznych szlaku, w tym pakietów uwzględniających turystykę aktywną oraz pakietów lokalnych obejmujących miejscowe jego obiekty jako atrakcje. Uważają przy tym, że niezależnie od pakietów tematycznych, które może inicjować, wpierać, promować i których dystrybucję mógłby pośredniczyć, Szlak powinien na bieżąco współpracować z gestorami pojedynczych usług turystycznych (w tym noclegowych, a nawet stworzyć jednolicie zarządzany produkt i sam być jego bezpośrednim operatorem. Wśród postulatów znalazła się m.in. selekcja obiektów Szlaku uwzględniająca spójność tematyczną i przestrzenną, przy czym niektórzy domagają się wprowadzenia nowych obiektów na listę Szlaku. W badanej grupie pojawiły się postulaty wspierania przez Szlak lub nawet inicjatywy z jego strony w działaniach na rzecz ochrony stanu obiektów, ich konserwacji, zapobieżenia dewastacji względnie renowacji, a także zabezpieczenia zwiedzających. Podobnie część badanych oczekuje ze strony zarządców lub organizacji Szlaku inicjatywy w zakresie lepszego zagospodarowania jego obiektów (jak lepsza ekspozycja zasobów, w tym wystawy w obiektach) lub przynajmniej udziału w takich działaniach. Inni badani kładą nacisk raczej na tworzenie nowych tematycznych tras lokalnych, które identyfikowałyby zasoby w terenie i łączyły je osią interpretacji względnie nowych wystaw tematycznych w ramach szlaku. Badanie ujawniło także oczekiwanie zróżnicowania koncepcji wykorzystania turystycznego dla obiektów Szlaku o różnym charakterze, różnej lokalizacji względnie pozostających pod różnym zarządem, z jednoczesnym wprowadzeniem rozwiązań, które lepiej przystają do stanu obiektów, ich lokalizacji względnie formy własności.

Wśród postulatów interesariuszy o bardziej szczegółowym odniesieniu należy wymienić: wprowadzenie nowych tras Szlaku, w tym rowerowych, poza aktualnie

wyznaczonymi, inwestycje w infrastrukturę turystyczną w otoczeniu obiektów Szlaku, wspieranie przez Szlak i jego zarządców administratorów i opiekunów obiektów w pozyskiwaniu funduszy na ich utrzymanie, remont względnie wprowadzanie nowych elementów interpretacji, stworzenie tematycznych programów lojalnościowych szlaku oraz organizowanie przedsięwzięć edukacyjnych w obiektach szlaku, adresowanych do szkół i lokalnej ludności.

Zadania Koordynatora Szlaku w ocenie jego interesariuszy powinny obejmować w pierwszym rzędzie zarządzanie systemową i skoordynowaną promocją systemu jako całości oraz kontynuowanie oznakowania obiektów Szlaku i monitoring stanu oznakowań. Ponadto bardzo wielu pytanym postuluje, by zarządca Szlaku zapewniał sprawną komunikację i wewnętrzne przepływy informacji między jego interesariuszami oraz (w ramach stałego zespołu) koordynował działania administratorów jego obiektów związane z ich eksploatacją turystyczną, w tym tworzeniem oferty. Znaczące grupy badanych jako jego zadania własne widzą: inicjowanie i realizację szkoleń dla zarządców obiektów, pracowników obsługi i sfery interpretacji oraz prowadzenie badań turystów i ich potrzeb, a także monitoring stanu utrzymania obiektów terenowych Szlaku i inicjowanie przedsięwzięć na rzecz jego poprawy. Badani oczekują od Koordynatora także inspirowania i (logistycznego, eksperckiego) wspierania tworzenia produktów turystycznych szlaku i lokalnych, w tym pakietów względnie bezpośredniego ich kreowania. Znacząca ich grupa domaga się włączenia promocji poszczególnych obiektów Szlaku do zadań Koordynatora, organizowania przezeń wycieczek po Szlaku względnie bezpośredniej współpracy z touroperatorami w realizacji ich programów oraz prowadzenia kalendarza eventów tematycznych w przestrzeni Szlaku. Badani postulują również formalne uregulowanie i utrzymywanie przez Koordynatora jako reprezentanta Szlaku i jego interesariuszy współpracy z samorządami lokalnymi względnie samorządem regionalnym.

Udział samorządów w funkcjonowaniu Szlaku Fortyfikacji Mazurskich badani interesariusze widzą głównie we wspieraniu i współfinansowaniu budowy i utrzymania infrastruktury turystycznej przy jego obiektach oraz w prowadzeniu w ramach swoich przedsięwzięć (kampanie, imprezy, akcje lokalne) promocji Szlaku, w tym wytwarzaniu i finansowaniu służących jej materiałów i publikacji. Jako zadanie samorządów widzą również finansowanie opracowań eksperckich i popularyzacyjnych oraz publikacji materiałów interpretacyjnych i promocyjnych dla Szlaku i jego obiektów. Część z nich wskazuje jako takie zadanie również finansowanie oznaczenia obiektów i tras Szlaku przez samorządy lokalne na swoim terenie, podobnie jak wspólne finansowanie przez wszystkie samorządy promocji Szlaku jako całości, niezależnie od własnych działań promocyjnych oraz współfinansowanie zarządzania Szlakiem w postaci zabezpieczenia środków na funkcjonowanie jednostki koordynującej i jej stałe zadania, a nawet na zadania projektowe (jednorazowe). Badani postulują też uczestnictwo samorządów jako członków wspólnej organizacji celowej zarządzania Szlakiem, przy czym niektórzy akcentują potrzebę ich udziału w wypracowaniu nowej strategii jego rozwoju. Część interesariuszy uważa wspieranie eventów tematycznych Szlaku za zadanie samorządu wojewódzkiego, inni z kolei postulują finansowanie przez lokalne samorządy odcinków dróg dojazdowych do szeregu obiektów.

Udział lokalnych przedsiębiorców w funkcjonowaniu Szlaku powinien – zdaniem jego interesariuszy - polegać przede wszystkim na: włączaniu swoich usług (noclegowych, gastronomicznych, wypożyczania sprzętu, transportowych i innych) do jego, promowaniu Szlaku we własnych działaniach i materiałach względnie współpracy w jego promocji oraz tworzeniu lokalnych pakietów turystycznych Szlaku z uwzględnieniem jako atrakcji jego obiektów, lokalnych propozycji interpretacyjnych i zagospodarowania czasu. Znacząca grupa badanych oczekuje od lokalnych przedsiębiorców związanych z turystyką sponsorowania działania Szlaku względnie tylko jego promocji lub utrzymania lokalnych obiektów. Niektórzy z nich widzą szansę wprowadzenia do rozwijającej się oferty Szlaku swoich materialnych

wytworów. Od lokalnych przedsiębiorców turystycznych interesariusze oczekują tworzenia programów i realizacji wycieczek względnie rejsów z programem zwiedzania obiektów Szlaku. Jako partnerów Szlaku badani wymieniają także przewodników turystycznych, którzy mogą wnieść swój wkład w interpretację dziedzictwa oraz organizację zarządzania turystyką - lokalne, regionalne i centralne.

Badani interesariusze Szlaku jako jego głównych zewnętrznych partnerów widzą polskich i zagranicznych touroperatorów i zarządców portali turystycznych, od których oczekują wykorzystania gotowej oferty Szlaku w programach wycieczek i pakietów - a zatem jej dystrybucji. Drugą najważniejszą grupą zainteresowanych Szlakiem i jego propozycją są w opinii zapytanych organizacje i grupy społecznościowe ukierunkowane na dziedzictwo, militaria i promocję turystyki militarnej, w tym m.in. grupy rekonstrukcji historycznej, które mogłyby wykorzystać ją w ramach imprez tematycznych, a kolejną – szkoły, które byłyby skłonne organizować w jego przestrzeni wyjazdowe projekty edukacyjne (zielone szkoły) i wycieczki tematyczne, wykorzystując gotową ofertę pakietową. Zarówno jako gości, jak i partnerów w opracowywaniu sfery interpretacji badani widzą specjalistów, dydaktyków oraz instytucje naukowe zajmujące się dziedziną fortyfikacji i dziejów wojskowości. Także Wojsko Polskie jest widziane jako instytucja, która mogłaby wykorzystywać ofertę Szlaku jako przestrzeń edukacji historycznej i patriotycznej żołnierzy.

Z kolei jako ważni lokalni partnerzy Szlaku spoza branży turystycznej widziani są: Lasy Państwowe, których poszczególne jednostki są zarządcami części jego obiektów oraz lokalne instytucje kultury - ośrodki kultury, biblioteki, muzea. Jako potencjalnych sponsorów działań inwestycyjnych na rzecz Szlaku względnie eventów tematycznych wymienia się m.in. jednostki sektora finansowego oraz producentów sprzętu turystycznego. Szczegółowe opinie interesariuszy są prezentowane w Załącznikach WE 1-24.

6.2. Struktura przestrzenna i ofertowa Szlaku. Warstwy ofertowe.

6.2.1. Propozycje zmian w obrębie listy obiektów i w jego strukturze przestrzennej.

Dla poprawy poziomu tematykacji systemu postuluje się skreślenie z listy jego obiektów: Klasztoru w Świętej Lipce, Zamku w Węgorzewie oraz Wiaduktów w Stańczykach. Wymienione obiekty nie tylko nie spełniają kryteriów tematykacji Szlaku, ale jednocześnie ich właściciele względnie zarządcy nie wykazują zainteresowania jego funkcjonowaniem, czego dowodem jest brak reakcji na prośby o kontakt względnie uczestnictwo w badaniu, artykułowane zarówno w trakcie trwania wizji lokalnej, jak i następujące po jej wykonaniu kilkukrotne telefoniczne prośby o kontakt i wzięcie udziału w badaniu (WE) [DNKI].

Dla poprawy spójności oferty systemu, a w niektórych przypadkach również poziomu dostępności jego walorów obiektów postuluje się skreślenie z listy obiektów Szlaku w gminach Gołdap i Dubeninki. Istnieje kilka mocnych argumentów uzasadniających taki krok. Po pierwsze, obiekty w Gołdapi i wszystkich dalej położonych miejscowościach w obydwu gminach są od reszty przestrzeni Szlaku mocno oddalone (odległość, niezależnie od wybranej drogi, przekracza 40 kilometrów od najbliższego następnego obiektu), co rozrywa zwartość systemu (por. Zakres II B badania). Po drugie, atrakcyjność tych obiektów przy obecnym poziomie ich zagospodarowania jest aktualnie znikoma. Po trzecie zarządcy obiektów w Gołdapi nie interesują się funkcjonowaniem Szlaku, czego dowodem jest brak ich reakcji na prośby o wzięcie udziału w badaniu tak podczas wizji lokalnej, jak i późniejsze [DNKI]. Fakt ten stawia pod znakiem zapytania perspektywę przyszłego zaangażowania tych podmiotów (właścicieli względnie zarządców) w funkcjonowaniu w ramach Szlaku. Ponadto – po czwarte – występują indywidualne przyczyny trudności w stosunku do obiektów z tej grupy. I tak, obiekt w Prawym Lesie jest położony poza granicą województwa (gm. Przeróśl – województwo podlaskie), co nie tylko jest sprzeczne z deklarowaną przestrzenią systemu (Szlak Fortyfikacji Mazurskich), ale jednocześnie utrudniłoby współpracę samorządów

w ramach zintegrowanego zarządzania Szlakiem z udziałem tych instytucji, ponadto obiekt jest położony na terenie prywatnym. Z kolei obiekty w Przesławkach położone w największym oddaleniu (na tzw. Trójstyku granic) są: zrujnowane w wyniku wysadzenia oraz praktycznie niedostępne, ponieważ znajdują się w środku prywatnego pola uprawnego i bez prowadzącej do nich ścieżki. Nie są także w żaden sposób opisane ani zagospodarowane turystycznie.

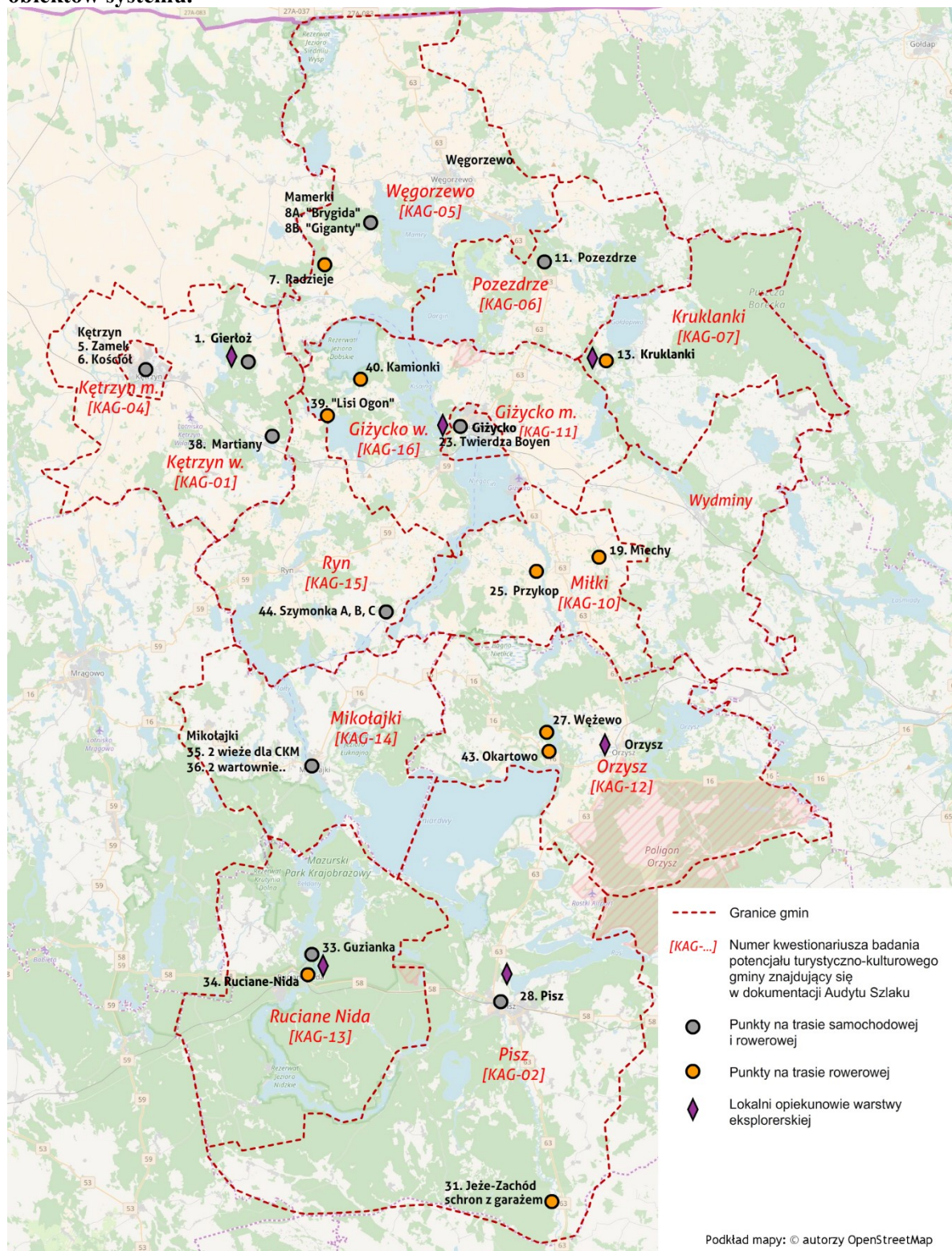
W przypadku Zamku w Reszlu, pomimo zgodności profilu tego obiektu z tematyką Szlaku oraz jego bezsprzecznej atrakcyjności postuluje się poważne rozważenie skreślenia obiektu, jeśli ze strony jego administratora nie pojawi się wiarygodna deklaracja aktywnego udziału w Szlaku. Uzasadnieniem jest brak zainteresowania jedyne go zarządcy obiektu Szlakiem i jego funkcjonowaniem mimo długotrwałych i wielokrotnie ponawianych próśb kierownika zespołu audytowego, a następnie Koordynatora [DNKI]. Ponadto Reszel leży na Warmii, a nie na historycznych Mazurach i kulturowo związany jest z tą krainą, zatem nie z dziejami Mazur i ich fortyfikacji, a po skreśleniu sanktuarium w Świętej Lipce jego odległość (jako samotnego obiektu Szlaku) od reszty jego przestrzeni (najbliższe obiekty w Kętrzynie) jest relatywnie duża. Ten sam typ obiektu reprezentuje dawny krzyżacki Zamek w Kętrzynie, leżący już na terenie mazurskiej części województwa, dostępny do zwiedzania, posiadający pełne zagospodarowanie turystyczne i będący w stanie zagwarantować stałą wystawę tematyczną. Tym samym zachodnią „bramą” Szlaku (oraz jego węzłem ze Szlakiem Zamków Gotyckich) stałby się Zamek-Muzeum w Kętrzynie.

Rozważenia wymaga także skreślenie względnie pozostawienie Zamku w Rynie jako obiektu Mazurskiego Szlaku Fortyfikacji. Sam zamek (aktualnie pełniący funkcję hotelu i zagospodarowany odpowiednio do potrzeb z tym związanych) w wyniku kolejnych przebudów i modernizacji utracił cechy obronne (które aktualnie podkreśla głównie jego strategiczna lokalizacja), ponadto jego warstwa interpretacyjna jest rozproszona - nie funkcjonuje w formie spójnej wystawy. Pozostałe instytucje życia kulturalnego na terenie Rynu, które mogłyby zapewnić interpretację dziedzictwa obronnego (jak Ryńskie Centrum Kultury z własną ekspozycją) nie przejawiają zainteresowania Szlakiem i jego funkcjonowaniem [DNKI]. W tej sytuacji nie istnieje gwarancja aktywnego uczestnictwa i utrzymanie obiektu w systemie powinno być uzależnione od uzyskania konkretnych i wiarygodnych zobowiązań ze strony jego zarządców.

Z kolei ze względu na potencjał ekspozycyjny, merytoryczne kompetencje personelu, lokalizację oraz chęć współdziałania w turystycznej eksploatacji szeregu niezagospodarowanych dotąd obiektów w okolicy (por. 6.2.2., Warstwa C) postuluje się – po spełnieniu określonych warunków, w tym utworzeniu tematycznej wystawy (Rozdz. 6.5.1) i objęciu opieką wspomnianych obiektów włączyć na listę obiektów Szlaku Muzeum Wojska, Wojskowości i Ziemi Orzyskiej. Zapewni to możliwość uzupełnienia podstawowej warstwy interpretacji dziedzictwa w części przestrzeni Szlaku o silnej koncentracji obiektów, które nie posiadają tej istotnej warstwy i w związku z ich lokalizacją oraz stanem nieprędko byłyby w stanie ją uzyskać.

Strukturę przestrzenną Szlaku Fortyfikacji Mazurskich po dokonaniu proponowanych skreśleń ilustruje **Rycina 2**.

Rycina 2. Przestrzeń Szlaku Fortyfikacji Mazurskich po proponowanej reorganizacji listy obiektów systemu.

Ponadto – w związku z przedstawioną poniżej (6.2.2.3. - warstwa C) propozycją utworzenia warstwy eksplorerskiej Szlaku, postuluje się wprowadzić na jego listę szereg rozproszonych i niezagospodarowanych turystycznie obiektów militarnych w lokalizacjach podanych poniżej z jednoczesnym ich przeznaczeniem wyłącznie do tej formy eksploatacji, opisaney w propozycji warstwy C.

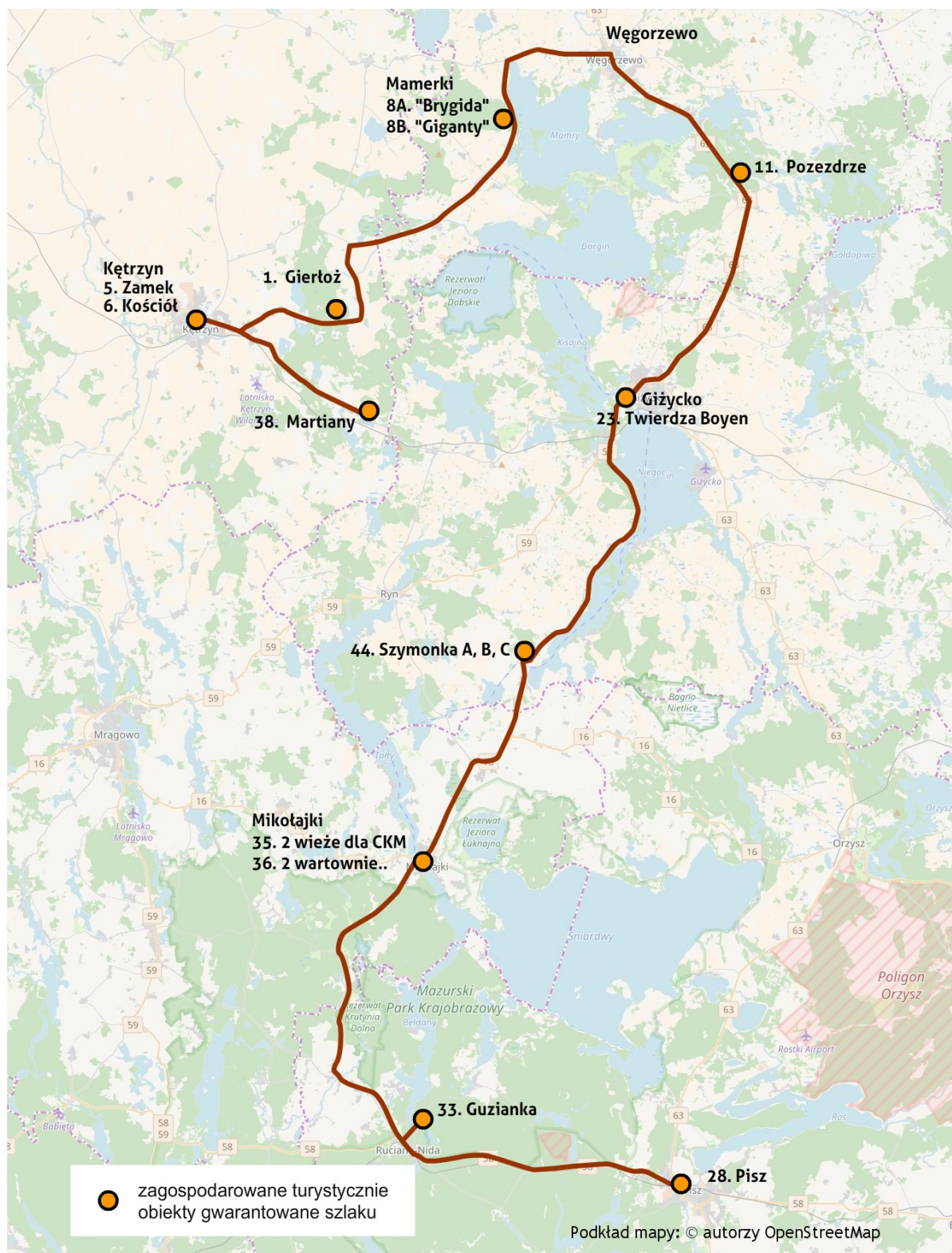
6.2.2. Nowa organizacja przestrzenna Szlaku

Postuluje się oprzeć ją o trzy tzw. warstwy (grupy obiektów) odpowiadające różnym poziomom zagospodarowania turystycznego, a jednocześnie różnym sposobom uprawiania turystyki i wymaganiom trzech grup turystów. Są to A) turyści uprawiający zorganizowaną turystykę i preferujący systematyczną interpretację dziedzictwa (czyli klasyczną turystykę kulturową), B) turyści łączący uprawianie turystyki kulturowej i aktywnej rekreacji (w tym wypadku głównie rowerowej) poszukujący w mniej więcej zrównoważonym stopniu doświadczeń poznawczych jednej i korzyści z drugiej oraz C) turyści preferujący samodzielną eksplorację przestrzeni i przedkładający ją nad interpretację (względnie wyszukujący elementy tej ostatniej we własnym zakresie), z obydwu tych powodów niepotrzebujący tras, oznaczeń oraz opisów obiektów i ekspozycji, a terenowe poszukiwania traktujący jako wyzwanie i atrakcyjną formę spędzania czasu. Poniżej zamieszczono skrócony opis trzech proponowanych warstw Szlaku, zestawienie obiektów lub zespołów walorów tworzących je oraz przypisane im elementy organizacji Szlaku.

6.2.2.1. Warstwa A - klasycznego szlaku kulturowego (tzw. samochodowa).

Powinny ją tworzyć obiekty Szlaku gwarantujące określoną grupę doświadczeń oraz konsumpcję zestawu atrakcji i jednocześnie powiązane przestrzennie ze sobą z pomocą trasy możliwej do eksploatacji przez autokary turystyczne oraz zmotoryzowanych turystów. Do tej grupy powinny wejść te obiekty stanowiące odtąd grupę tzw. gwarantowanych atrakcji, które jednocześnie: a) są dostępne i obsługiwane całorocznie w określonych dniach i godzinach (względnie przez większą część roku, a w pozostałych 3-4 miesiącach „na zgłoszenie telefoniczne”), b) dojazd do nich jest możliwy technicznie dla autokaru i samochodu oraz łatwy dzięki poprawnym oznaczeniom tras dojazdowych, a zaparkowanie pojazdu w ich otoczeniu nie nastręcza problemów, c) posiadają rozwiniętą warstwę interpretacyjną: własną wystawę na zaakceptowanym poziomie merytorycznym i estetycznym, pełny opis, personel oprowadzający, d) posiadają opcjonalnie (na zamówienie) przynajmniej jedną dodatkową propozycję edukacyjną lub z zakresu animacji doświadczeń. Do tej grupy można wstępnie zaliczyć Twierdzę Boyen, Wilczy Szaniec, Wieżę CKM w Guziance a także główny schron Piskiej Pozycji Ryglowej z wystawą. Przy spełnieniu określonych warunków do tej warstwy powinny zostać zaliczone także obiekty w Mamerkach (jeśli zorganizuje przynajmniej jedną ekspozycję spełniającą kryteria interpretacji dziedzictwa), Muzeum w Kętrzynie (jeśli zorganizuje stałą wystawę tematyczną zbieżną z tematyką Szlaku) oraz w Martianach (jeśli opiekun zapewni jego stałą dostępność i zostanie on wyposażony w elementy interpretacji). Ze względu na skalę obiektów, istniejącą infrastrukturę turystyczną (dojazd, parking, oznaczenia) oraz istniejącą warstwę interpretacji należy poważnie rozważyć udział w tej grupie zespołu obiektów w Pozezdrzu (jednak należałoby zadbać o dopełnienie opisów i wprowadzenie usługi przewodnictwa dla grup na zamówienie) a ze względu na możliwości wystawiennicze i znaczenie dla organizacji turystyki i interpretacji w pobliskich obiektach - także Muzeum Wojska, Wojskowości i Ziemi Orzyskiej w Orzyszu, które po spełnieniu warunków tematyzacji (np. wystawa) powinno zostać włączone do listy obiektów Szlaku. Lokalizację obiektów proponowanych dla opisywanej warstwy oraz trasy samochodowej zespalającej je i określającej ciągi komunikacyjne wykorzystywane przez turystów ukazuje **Rycina 3.**

Rycina 3. Obiekty i trasa proponowanej Warstwy A: klasycznego szlaku kulturowego

Dla tej warstwy obiektów Szlaku jego Koordynator powinien zainicjować i oferować (względnie zlecać) gotowe pakiety wycieczkowe dla touroperatorów oraz indywidualne pakiety dla indywidualnych turystów. Te ostatnie mogą być obsługiwane zarówno przez samego Koordynatora Szlaku, jak przez koordynatorów odcinkowych. Należy także opracować dla tej warstwy Szlaku odrębny przewodnik w formie papierowej (dostępny we wszystkich jej

obiektach), elektronicznej do ściągnięcia (plik PDF) oraz aplikacji turystycznej na urządzenia mobilne (istniejącą aplikację My-Guide wystarczy przebudować i uzupełnić).

Integralnym elementem tej warstwy powinny być ekspozycje tematyczne we wszystkich jej miejscach, a tam, gdzie to możliwe, także trasy tematyczne. Zarówno jedne, jak i drugie zostały odrębnie opisane w części raportu dotyczącej postulatów szczegółowych (Rozdz. 6.5.1 i 6.5.2). W tym miejscu należy zaznaczyć, że wystawy powinny być wzajemnie komplementarne, a trasy zorganizowane tam, gdzie istnieje duża koncentracja obiektów Szlaku (zarówno z warstwy A, jak i warstwy B). Dzięki temu turysta „samochodowy” lub zwiedzający w grupie zorganizowanej będzie miał w kilku miejscach okazję zapoznać się również z innymi obiektami Szlaku niż te tworzące „jego” gwarantowaną listę.

6.2.2.2. Warstwa B – poszerzona propozycja dla turystów aktywnych (rowerowych).

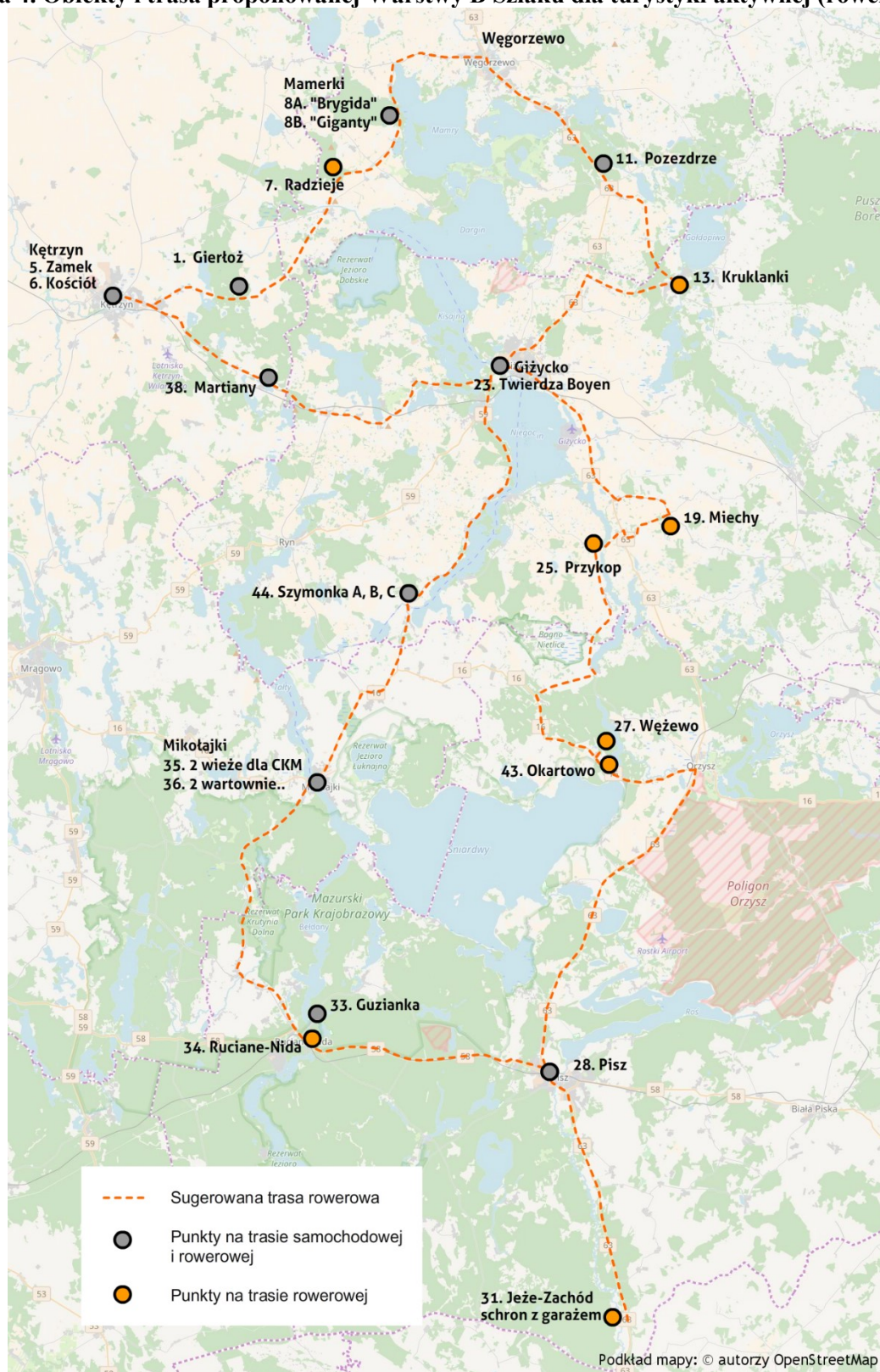
Ta warstwa Szlaku Fortyfikacji Mazurskich obejmowałaby całą wyżej opisaną warstwę A oraz dodatkowo szereg obiektów z pierwotnej propozycji Szlaku i kilka dołączonych po przeprowadzeniu niniejszego badania. Podstawowym kryterium włączenia do tej warstwy Szlaku jest możliwość bezpiecznego, legalnego oraz bezproblemowego dojazdu rowerem do obiektu. Poza wspomnianymi wyżej (6.2.2.1) warstwę B tworzyłyby:

- obiekt w Kruklankach (z dojazdem lokalną trasą rowerową „żółtą”),
- obiekt w Okartowie (pod warunkiem oznaczenia trasy dojścia do niego i zabezpieczeniu oraz opisaniu obiektów *in situ*,
- schron typu B1-27 w Węzewie, obok którego przebiega lokalna trasa rowerowa „zielona”, pod warunkiem zabezpieczenia do zwiedzania i opisanie obiektu,
- bateria Szymonka - położona tuż przy drogach publicznych, pod warunkiem wyznaczenia ścieżek i wprowadzenia elementu interpretacji,
- schrony w Rucianem-Nidzie przy porcie i mostach (pod warunkiem wprowadzenia elementu interpretacji i uzgodnionej formy zagospodarowania przynajmniej jednego z nich wewnątrz,
- schron piechoty z garażem w Jeżach-Wolisku (KAO 29),
- zespół „Wendula” koło Radziejów, po oznaczeniu dojazdu i zagospodarowaniu przynajmniej jednego z obiektów,
- schrony w Przykopic koło Miłek lub jeden z nich, po oznaczeniu ścieżki dojścia z drogi publicznej i wprowadzeniu warstwy interpretacyjnej,
- obiekt w Miechach, po wyznaczeniu i oznaczeniu wygodnej trasy rowerowej z Miłek lub Giżycka, wyznaczeniu i oznaczeniu ścieżki z drogi do obiektu i wprowadzeniu warstwy interpretacyjnej *in situ*,
- wieże ckm w Mikołajkach (po oznaczeniu dojścia od trasy i wprowadzeniu elementu interpretacji, a najlepiej jakiejś formy zagospodarowania turystycznego,
- ewentualnie zespół umocnień przy moście kolejowym tamże - przy oznaczeniu legalnej drogi dojścia do nich, zabezpieczeniu obiektów oraz wprowadzeniu warstwy interpretacyjnej,

Rycina 4 ukazuje obiekty i trasy proponowanej Warstwy B Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, przeznaczonej dla uczestników turystyki aktywnej (rowerowej), którą można by operacyjnie i marketingowo nazywać także Rowerowym Szlakiem Fortyfikacji Mazurskich. Jak widać, trasy tworzą dwie dość wyraźne pętle, które mogą być traktowane jak dwie części oferty i stać się podstawą do formowania dwóch grup pakietów dla użytkowników tej warstwy Szlaku.

Rycina 4. Obiekty i trasa proponowanej Warstwy B Szlaku dla turystyki aktywnej (rowerowej)

Do rozważenia, ale tylko pod warunkiem wybudowania fragmentu drogi rowerowej (a), względnie zamknięcia pętli tras rowerowych (b) byłoby włączenie do tej warstwy jeszcze dwóch dobrze zachowanych i ciekawych obiektów:

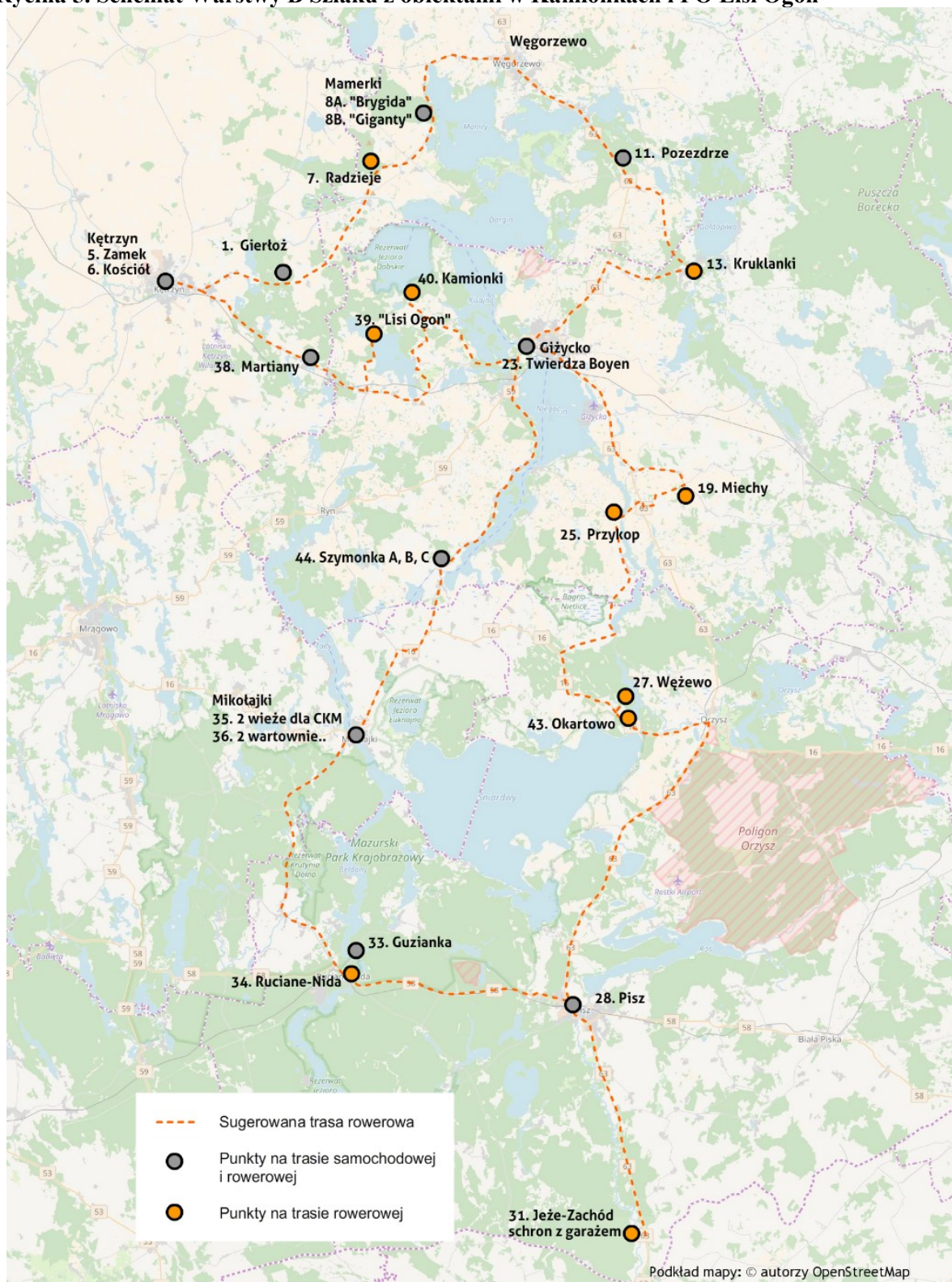
- Punkt Oporu Lisi Ogon, pod warunkiem wytyczenia i oznaczenia lokalnej drogi rowerowej od trasy Szlaku do tego miejsca i wprowadzenia elementu interpretacji *in situ*, względnie jakiejś formy zagospodarowania turystycznego,

- b) schrony w Kamionkach, pod warunkiem wytyczenia i oznaczenia drogi rowerowej od Giżycka do tego miejsca i wprowadzenia elementu interpretacji *in situ*, względnie jakiejś formy zagospodarowania turystycznego ORAZ zamknięcia pętli rowerowej do innego miejsca na trasie rowerowej Warstwy B Szlaku.

W takiej sytuacji struktura przestrzenna tras i lista obiektów Warstwy B Szlaku wyglądałaby jak na **Rycinie 5**.

Rycina 5. Schemat Warstwy B Szlaku z obiektami w Kamionkach i PO Lisi Ogon

Do części tych obiektów prowadzi aktualna trasa samochodowa SFM. Jednak, jeśli są one aktualnie położone z dala od tej oznaczonej drogi samochodowej, względnie trasa od drogi do miejsca ich lokalizacji nie posiada oznaczeń, powinny zostać oznaczone trasy (odnogi) rowerowe, względnie (tam, gdzie przebiegają już obok nich lokalne trasy, np. w Wężewie i Kruklankach) te trasy powinny zostać dodatkowo oznaczone własnymi oznaczeniami Szlaku (por. niżej „doznaczenie”). Docelowo jednak SFM powinien uzyskać własną pełną trasę rowerową jako alternatywną trasę Szlaku dla turystów aktywnych. Ta trasa powinna przebiegać już istniejącymi odcinkami dróg rowerowych łączących miejscowości z obiektami warstw A i B, a zatem w miarę możliwości nie być identyczna z przebiegiem dróg publicznych tworzących trasę Warstwy A Szlaku (ze względu na ruch pojazdów samochodowych i wynikający stąd dyskomfort oraz ryzyko dla rowerzystów). Jednak jej wyznaczenie w ciągu tych dróg powinno być dopuszczalne odcinkowo na drogach powiatowych, a warunkowo i tymczasowo także na wojewódzkich (ale na pewno nie na odcinkach dróg krajowych) tylko tak długo, jak długo na danym odcinku nie istnieje alternatywna trasa dla rowerów ani nie można takiej poprowadzić. Ponadto trasa rowerowa Szlaku powinna obejmować wszystkie dojazdy do obiektów rozproszonych poza miejscowościami z Warstwy B oraz przeznaczone dla rowerzystów miejskie odcinki dojazdowe z trasy Szlaku do obiektów z Warstw A i B. Tam, gdzie lokalne trasy rowerowe lub odcinki innych (także tematycznych) istniejących już szlaków rowerowych pokrywają się z trasami między obiektami Warstw A i B względnie z niezbędnymi odnogami od trasy głównej do poszczególnych obiektów SFM, należy zabiegać o „doznaczenie” tras jednolitym oznakowaniem trasy rowerowej SFM i tym samym tworzyć odcinki, które stopniowo będą domykane kolejnymi oznaczonymi odcinkami tej trasy Szlaku. Punktem wyjścia powinno być przeprowadzone natychmiast po ustaleniu listy obiektów Warstw A i B Szlaku zaplanowanie i wyznaczenie przebiegu pełnej trasy i wszystkich miejscowych odnóg oraz odcinków z uwzględnieniem istniejących tras rowerowych, co powinno się odbyć we współpracy z przedstawicielami samorządów oraz opiekunami istniejących szlaków i tras rowerowych (w tym przede wszystkim z Oddziałem Wielkich Jezior Mazurskich PTTK, aktywnie realizującym znakarstwo tras). Rozsądnym rozwiązaniem na etapie przejściowym, kiedy nie istnieje jeszcze pełna oznaczona Trasa Rowerowa SFM, powinno być stworzenie na podstawie tych ustaleń 1) aplikacji turystycznej dla turystów rowerowych, obejmującej WSZYSTKIE odcinki tras rowerowych łączących obiekty Warstw A i B Szlaku oraz tymczasowo proponowane odcinki dróg publicznych, a także 2) odrębnej strony www na witrynie SFM z aktualizowaną mapą wszystkich odcinków, ich opisem interpretacyjnym i funkcjonalnym obejmującym sposób dojazdu, zestawiającym istniejącą infrastrukturę rowerową (wiaty, stojaki rowerowe, miejsca odpoczynku, usługi w pobliżu, kontakt do lokalnego opiekuna serwisowego (por. niżej) oraz elektroniczny przewodnik dla turystów rowerowych, możliwy do odczytania online lub pobrania np. w formacie PDF. Zarówno aplikacja, jak strona www Trasy Rowerowej SFM powinny być na bieżąco aktualizowane w miarę pojawiania się nowych tras i odcinków, zmian przebiegu odcinków, pojawiania się nowych elementów infrastruktury, zmian warunków świadczonych usług itd.

Istotnym elementem alternatywnej warstwy rowerowej SFM powinno być jej powiązanie z **systemem opieki serwisowej** nad użytkownikami. W przestrzeni SFM funkcjonuje bardzo wiele wypożyczalni rowerowych, w tym mobilne. Należy, zatem podjąć współpracę z tymi, które zapewniają nie tylko wypożyczenie roweru, ale również serwis rowerowy, wspólnie z nimi dokonać podziału przestrzeni Szlaku z jednoczesnym objęciem opieką każdej z części przez jedną ze współpracujących wypożyczalni. Zadania takiego opiekuna (w trybie odpłatnym) obejmowałyby: 1) wypożyczanie rowerów we wskazanych punktach odcinka objętego opieką, optymalnie z dostawą w pobliżu obiektów Warstwy A i wybranych obiektów Warstwy B Szlaku, 2) odbiór roweru w tych samych miejscach oraz przynajmniej jednym innym (a lepiej kilku) miejscach w pobliżu obiektów Warstwy A i/lub warstwy B, względnie w wyznaczonych punktach współpracujących (u zarządców

wybranych obiektów Szlaku, w gospodarstwie, sklepie itd.), 3) zagwarantowanie naprawy roweru w punkcie świadczenia usług lub z dojazdem do turysty na wezwanie (płatnym).

Formą opisów interpretacyjnych poszczególnych obiektów Szlaku Warstwy B, umieszczonych wewnątrz lub obok obiektów powinny być (podobnie jak w przypadku Warstwy A tam, gdzie nie ma własnych wystaw) jednolite tablice informacyjne z pełnym opisem, planem i fotografiami, z tekstem ujętym przynajmniej w dwóch wersjach językowych (polskiej i angielskiej). Dodatkowo jako formę opisu poszczególnych obiektów można wprowadzić także kody QR z tą samą lub rozszerzoną treścią informacji i interpretacji, jednak pod warunkiem, że na miejscu jest zagwarantowany stały dostęp do sieci www (zasięg nadajników). Docelowo przy każdym z obiektów Warstwy A i B Szlaku powinny znajdować się obiekty infrastruktury, w wersji minimalnej: stojaki dla rowerów z zabezpieczeniami oraz ławki z zadaszeniem, a docelowej: punkt czerpania wody pitnej oraz toaleta. Te ostatnie można również wyznaczyć u lokalnego partnera Szlaku, np. w pobliskim gospodarstwie agroturystycznym lub sklepie.

Oferta Warstwy B Szlaku może zostać poważnie rozbudowana o ofertę kombinowaną, opartą na jej powiązaniu z siecią połączeń turystycznych białej floty i jej rejsów po Jeziorach Mazurskich (por. Rozdz. 6.6).

Opiekę nad funkcjonowaniem Warstwy B powinien objąć Koordynator Szlaku (w odniesieniu do oznaczenia jej odcinków, stworzenia i aktualizacji aplikacji turystycznej oraz strony www, przygotowania i aktualizowania przewodnika), koordynatorzy odcinkowi Szlaku (por. Rozdz. 6.3.5) w porozumieniu z partnerskimi wypożyczalnią (w odniesieniu do informacji i dystrybucji materiałów, pośrednictwa usług *in situ* na prośbę turysty, monitoringu stanu oznaczeń i infrastruktury rowerowej przy obiektach) oraz sami właściciele wypożyczalni na odcinkach, którym się opiekują (w odniesieniu do świadczenia usług).

Pełna i w pełni opłacalna usługa turystyczna obejmuje zakwaterowanie i wyżywienie. Dlatego już na etapie budowania Warstwy B Szlaku można włączyć do tego przedsięwzięcia sieć lokalnych gestorów tych usług. Może to się dokonać za pomocą stworzenia lokalnych pakietów turystycznych dla turystów rowerowych, obejmujących (opcjonalnie, do wyboru turysty) obok wstępu do obiektów Warstwy A usługi wypożyczenia roweru, moduły noclegu w jednym lub kilku miejscowych gospodarstwach agroturystycznych, pensjonatach lub nawet hotelach i np. kupon rabatowy na posiłki we współpracujących restauracjach i innych lokalach gastronomicznych.

System lojalnościowy Warstwy B. Inną opcją integracji usług w ramach Warstwy B Szlaku (mocniej zachęcającą do jej systematycznego zwiedzania) jest stworzenie dla całego Szlaku systemu lojalnościowego w postaci Rowerowego Paszportu (karty itd. - nazwa robocza) Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Taki paszport w formie numerowanej książeczki z danymi właściciela zawierałby krótkie opisy wszystkich obiektów Warstw A i B Szlaku, miejsca na potwierdzenia pobytów w nich, zestawienie wszystkich współpracujących wypożyczalni – partnerów serwisowych, oraz opis i możliwość (login) rejestracji właściciela jako użytkownika pakietów, a także uprawniałby do rabatów o określonej wysokości od cen wszystkich imiennie wymienionych współpracujących usługodawców (np. 10% na usługi gastronomiczne, 15% noclegowe itd.), i byłby przez nich honorowany za okazaniem dokumentu. Paszport (karta) powinien być za symboliczną opłatą (pokrywającą koszty jego wytworzenia względnie również minimalny zysk dystrybuującego podmiotu) dostępny w każdym obiekcie Szlaku Warstwy A i w obiektach Warstwy B posiadających własną obsługę, w każdej współpracującej wypożyczalni, w lokalnych punktach Informacji Turystycznej, u Koordynatora Szlaku i koordynatorów odcinkowych, ewentualnie w lokalnych organizacjach turystycznych nawet obiektach noclegowych. Integralnym elementem paszportu powinna być podstrona na stronie www Rowerowego SFM podająca aktualizowane informacje dla uczestników projektu, w tym adresy do wszystkich partnerów, ceny ich usług, ale również miejsca i czas odbywania się eventów i mikroeventów na Szlaku w danym miesiącu lub w całym sezonie. Strona powinna

mieć funkcjonalności interaktywne, umożliwiające m.in. wpisywanie bytności uczestników w poszczególnych obiektach, których dokonywaliby (pod ich nazwiskami lub numerami paszportów, kart itd.) koordynatorzy odcinkowi lub opiekunowie obiektów na podstawie poświadczeń pobytu u nich albo innych form weryfikacji (np., przesłane im zdjęcie uczestnika przy obiekcie). Osoba, która ukończyła zwiedzanie Szlaku względnie odwiedziła określoną w regulaminie liczbę obiektów mogłaby otrzymać atrakcyjny certyfikat przesyłany jej w formie elektronicznej do wydruku. Można również rozważyć wprowadzenie dla uczestników konkursu online (wymagającego wykazania się wiedzą o fortyfikacjach mazurskich, ich historii a nawet o regionie) lub losowania nagród spośród tych uczestników, którzy uzyskali certyfikat, jeśli paszport przewidywałby taką formę motywacji. Opiekunem projektu i strony, a także systemu rabatowego mógłby być - w zależności od ustaleń i decyzji interesariuszy - Koordynator Szlaku, jeden z koordynatorów odcinkowych lub jeden z partnerów Szlaku najbardziej zainteresowanych (np. właściciel wypożyczalni mobilnej). Alternatywą dla paszportu Rowerowego może być aplikacja wyposażona we wszystkie jego elementy (por. Rozdz. 8).

Rowerowy Szlak Fortyfikacji Mazurskich powinien posiadać swój doroczny event tematyczny, który – co oczywiste – musi zawierać wyprawę rowerową w powiązaniu z eksploracją walorów Szlaku. Nie ma potrzeby wprowadzać zupełnie nowej imprezy, ponieważ od pewnego czasu, dzięki aktywności niektórych interesariuszy (por. WE 1) organizuje się już kilkudniowy Rajd Rowerowy Mazurskie Fortyfikacje, obejmujący specjalnie przygotowywany program o charakterze interpretacyjnym i przeżyciowym, a także usługi. Ten rajd powinien być propagowany w ramach Trasy Rowerowej Szlaku i stać się jej integralnym członem, a udział w nim być proponowany wszystkim zainteresowanym, organizacjom zrzeszającym rowerzystów z całej Polski, ich grupom społecznościowym, osobom, które kiedykolwiek korzystały z usług na trasie rowerowej Szlaku, a przede wszystkim zarejestrowanym posiadaczom paszportu rowerowego lub aplikacji dla turystów rowerowych, kiedy taki system zostanie stworzony. Z kolei w ramach uczestników Rajdu powinien być propagowany wspomniany Paszport lub aplikacja, zapewniające im dostęp do rabatowanych usług również podczas indywidualnych wyjazdów.

6.2.2.3. Warstwa C – propozycja Szlaku dla miłośników turystyki eksplorerskiej.

Jej obiektami mogą być nie tylko wszystkie pozostałe zaliczane aktualnie do obiektów Szlaku (po odcięciu odnogi gołdapskiej), w tym Wyspa Czarci Ostrów, zespoły schronów leśnych w okolicach Jeży i Cierzpięt, schron w Przerwankach, schrony w Wilkasach, schron w Szerokim Borze. Na zasadach opisanych dla eksploatacji w ramach tej warstwy do Szlaku można dołączyć wszystkie pozostałe umocnienia znajdujące się w jego przestrzeni (czyli na obszarze wszystkich gmin posiadających jego obiekty) w tym schrony i inne umocnienia leśne i rozproszone w terenie otwartym, które dotychczas (ze względu na trudności z dojazdem drogowym, stan zniszczenia lub poziom dewastacji) nie były opisywane jako obiekty Szlaku i dlatego nie zostały włączone do niniejszego badania, a dostęp, do których nie jest wprost zakazany np. z powodu aktualnego objęcia ich tajemnicą wojskową względnie inwestycjami leśnymi. W tej grupie mogą znaleźć się wszystkie schrony i pozostałości wysadzonych schronów w Wężewie oraz wzdłuż Jeziora Tyrkło aż po Cierzpięty oraz Jeziora Buwełno (wokół Marcinowej Woli), schrony i ich reliktów wokół miejscowości Siedliska w gminie Wydmyny, w gminie wiejskiej Giżycko (m.in. koło Spytkowa), w gminie Ryn w okolicy Wejdyk, w gminie Kętrzyn w okolicach Martian i Osewa i inne. Można także rozważyć włączenie do tej warstwy innych śladów walk z okresu I i II wojny światowej, choć ze względu na to, że część z nich jest objęta własnym systemem eksploatacji w postaci Szlaku Frontu Wschodniego I WŚ należałoby ograniczyć się do takich, które posiadają charakter miejsc ufortyfikowanych, a nie na przykład miejsc pamięci poległych.

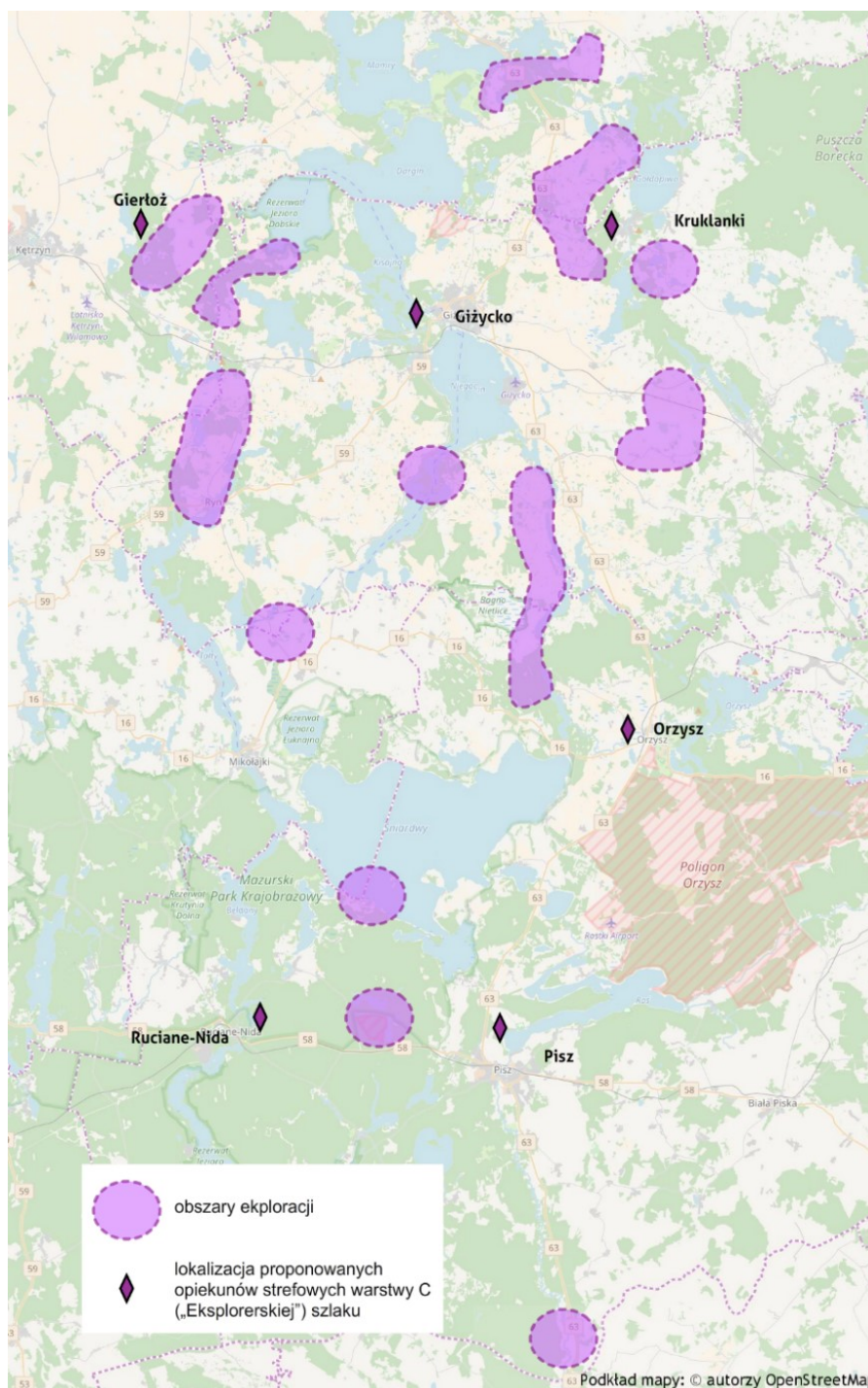
Ta warstwa Szlaku ma być adresowana do grupy turystów preferujących samodzielną eksplorację, zatem poszukiwanie i odkrywanie. Odpowiednio do tego, obiekty tej warstwy ani drogi prowadzące do nich nie powinny być oznaczone w terenie ani dokładnie lokalizowane

na udostępnionych przewodnikach i mapach Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Powinien je natomiast objąć system opisów ogólnych (ukazujących ich przeznaczenie, typ rozplanowania i budowy, przydatność bojową i losy podczas kampanii wojennych), ewentualnie zdjęcia ukazujące ich wnętrza (ale już nie otoczenie) bez wskazywania szczegółowych lokalizacji. Główną formą zapewnienia ich eksploatacji turystycznej powinno być natomiast objęcie ich w całości przedsięwzięciami tzw. geocatchingu.

Rejony koncentracji obiektów warstwy C Szlaku i proponowanej lokalizacji dla ich opiekunów prezentuje poniższa **Rycina 6**.

Rycina 6. Proponowana Warstwa C („Eksplorerska”) Szlaku Fortyfikacji Mazurskich

Opr. A. Mikos v. Rohrscheidt i O. Artyschuk na podstawie Inf. S., AS oraz rozpoznania lokalizacji historycznych obiektów fortyfikacyjnych [Rużewicz 2006 i in.]. Mapa nie lokalizuje obiektów, lecz wskazuje obszary ich dużej koncentracji.

Wykorzystanie serwisu Geocaching lub Opencaching dla organizacji i eksploracji Warstwy C Szlaku. Geocaching to rodzaj gry terenowej o charakterze eksploracyjnym, która wykorzystuje elektroniczne systemy lokalizacji (jak GPS). Podstawą gry jest zakładanie i funkcjonowanie skrytek (skrzynek, keszy) w atrakcyjnych turystycznie miejscach (obiektach lub w terenie otwartym), których następnie poszukują i odkrywają je uczestnicy gry. Same skrytki są ukrywane przed osobami postronnymi, jednak ich odnalezienie nie jest szczególnie trudne dla uczestników gry, ponieważ ich współrzędne są im udostępniane przez specjalne serwisy internetowe, na których się oni rejestrują [Samołyk 2013, s. 22]. Skrytki są różnych typów i mają różne rozmiary (odpowiednie do możliwości ich ukrycia w danym miejscu). Najpowszechniej występują: skrytka tradycyjna, skrytka multicache, skrytka-quiz, skrytka-wydarzenie, skrytka mobilna, tzw. own cache, skrytka wirtualna, rzadziej skrytka webcam. Szerzej opisuje skrytki w cytowanym opracowaniu Marcin Samołyk, którego tekst może być pomocny w ustanowieniu systemu geocachingu dla Szlaku i w szkoleniach dla jego opiekunów [por. Samołyk 2013, s. 22-25].

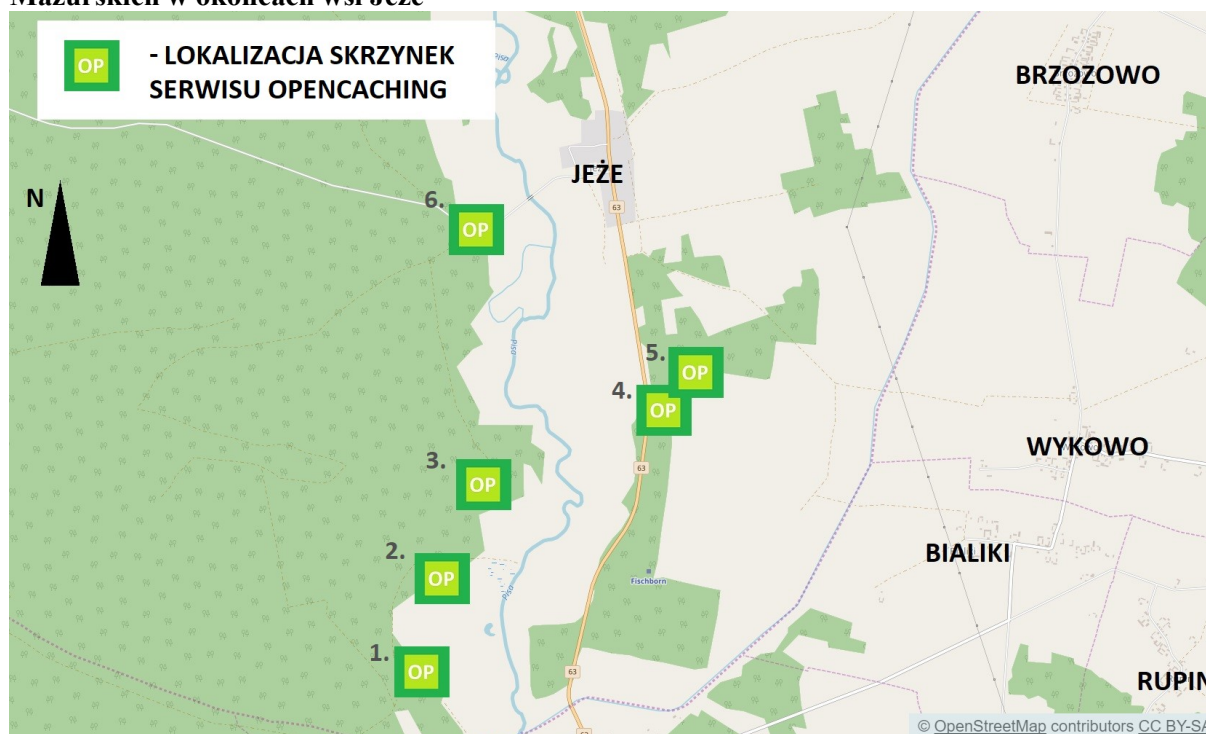
Na terenie Polski działają dwa serwisy geocachingowe: światowy lider, czyli międzynarodowy serwis Geocaching [Geocaching 2018 [www](http://www.geocaching.com)] posiadający w Polsce tysiące skrytek oraz równie dobrze rozbudowany krajowy serwis Opencaching [Opencaching 2018 [www](http://www.opencaching.pl)], który w grudniu 2017 posiadał ich w kraju ok. 54 tysięcy. W obu serwisach założenie skrytki wymaga uzyskania zgody od właściciela terenu na jej umieszczenie, a przed jej opublikowaniem (czyli udostępnieniem do wykorzystania) jest ona weryfikowana przez tzw. recenzenta, który sprawdza m.in. bezpieczeństwo jej użytkowania. Każda skrytka zawiera tzw. dziennik (ang. logbook) w postaci notesu lub kartki, na której dzięki kolejnym wpisom znalazców (z ich nickami i datami) powstaje historia odnalezień. Dodatkowym wyposażeniem są tzw. skarby, drobne przedmioty przeznaczone na wymianę lub do wzięcia przez odkrywcę (jako nagroda, skarb, trofeum). Niektóre skrytki zawierają również certyfikaty (np. dla pierwszego odkrywcy). Oprócz wpisania w dzienniku każdy znalazca dokonuje również wpisu w dzienniku internetowym serwisu, dzięki czemu opiekun skrytki i pozostali uczestnicy gry są informowani o tym fakcie [Samołyk 2013, s. 19]. Osoba zakładająca skrytkę (właściciel, opiekun) umieszcza jej opis w serwisie, dokonuje koniecznych czynności zapewniających jej eksploatację (m.in. wymiany wypełnionego dziennika). Fenomen geocachingu jest bardzo popularny, na świecie istnieją miliony skrytek, przy czym przeciętnie każdego dnia powstaje ponad 300 (!) nowych [Samołyk 2013, s. 18]. Warto zauważyć, że ich właściciele czy opiekunowie zakładając je, często kierują się tzw. tematami przewodnimi, dzięki czemu eksploratorzy mogą w ramach ich poszukiwania odwiedzać (i zwiedzać) obiekty, które ich interesują. Każda skrytka posiada swoje współrzędne w systemie lokalizacji (w Opencachingu jest to system WGS-84). Serwisy wymagają również określenia stopnia trudności związanego z lokalizacją, przez co nie tylko informuje się eksploratorów o łatwości jej znalezienia na miejscu, ale jednocześnie daje im się wskazówki, co do warunków dotarcia na miejsce, które mogą np. wymagać umiejętności orientacji terenowej, dobrej kondycji fizycznej, a nawet użycia specjalistycznego sprzętu. Powiązane ze sobą skrytki mogą tworzyć lokalne systemy, tzw. **geościeżki**. Te występują m.in. w postaci geo-szkieletu (gdy układ skrytek tworzy określony kształt przestrzenny), ścieżki tematycznej (gdy obiekty i miejsca ze skrytkami mają wspólne odniesienie np. historyczne, biograficzne, podobne przeznaczenie itd., ścieżki krajoznawcze (obejmujące ważniejsze walory okolicy) czy przyrodnicze. Niektóre geościeżki są „punktowane”, to znaczy za określoną liczbę odnalezionych skrytek uczestnik gry zdobywa w serwisie punkty.

Przy niektórych obiektach Szlaku Fortyfikacji Mazurskich zlokalizowane są skrzynki serwisu Opencaching.pl (por. Dokument DC) przy innych – Geocaching. W dużej części nawiązują one bezpośrednio do profilu tych obiektów. W wykazie dołączonym do Raportu (DC) zamieszczono lokalizację tych skrytek oraz szeregu innych, niezwiązanych tematycznie profilem Szlaku, ale znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie jego obiektów, co motywuje

poszukiwaczy do ich zwiedzania „przy okazji” jak w wypadku zniszczonego mostu w Krukankach czy Wyspy Czarci Ostrów. Dużą liczbą skrytek tematycznych (dotyczących obiektów militarnych) wyróżniają się dwie lokalizacje: okolice wsi Jeże (6 skrytek – por. Ryc. 7) i obszar miasta Pisz (trzy skrytki). Z kolei trzy skrytki znajdują się na terenie dawnych zamków będących obiektami Szlaku (w Węgorzewie, Kętrzynie i Giżycku) i są jednocześnie częścią geościeżki „Zamki w Polsce”.

Skrzynki Geocachingu i Opencachingu są zlokalizowane również na terenach miejskich, co oznacza, że turystykę eksplorerską można uprawiać także w obiektach warstwy A i B Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Przykładem obecności skrzynek na terenie obiektów warstw A i B może być plan fragmentu miasta Giżycka z naniesionymi pozycjami skrzynek Opencachingu (Ryc. 8)

Rycina 7. Lokalizacja skrzynek serwisu Opencaching związanych z tematyką Szlaku Fortyfikacji Mazurskich w okolicach wsi Jeże

Legenda: 1 - Regelbau 501 Bauwerk 269, 2 - Regelbau 112b Bauwerk 270, 3 - Regelbau 501 Bauwerk 271, 4 - Schron w Dłutowie, 5 - Regelbau 113d Bauwerk 2, 6 - Regelbau 504, Jeże Zachód

Opracowanie: Mariusz Bąk

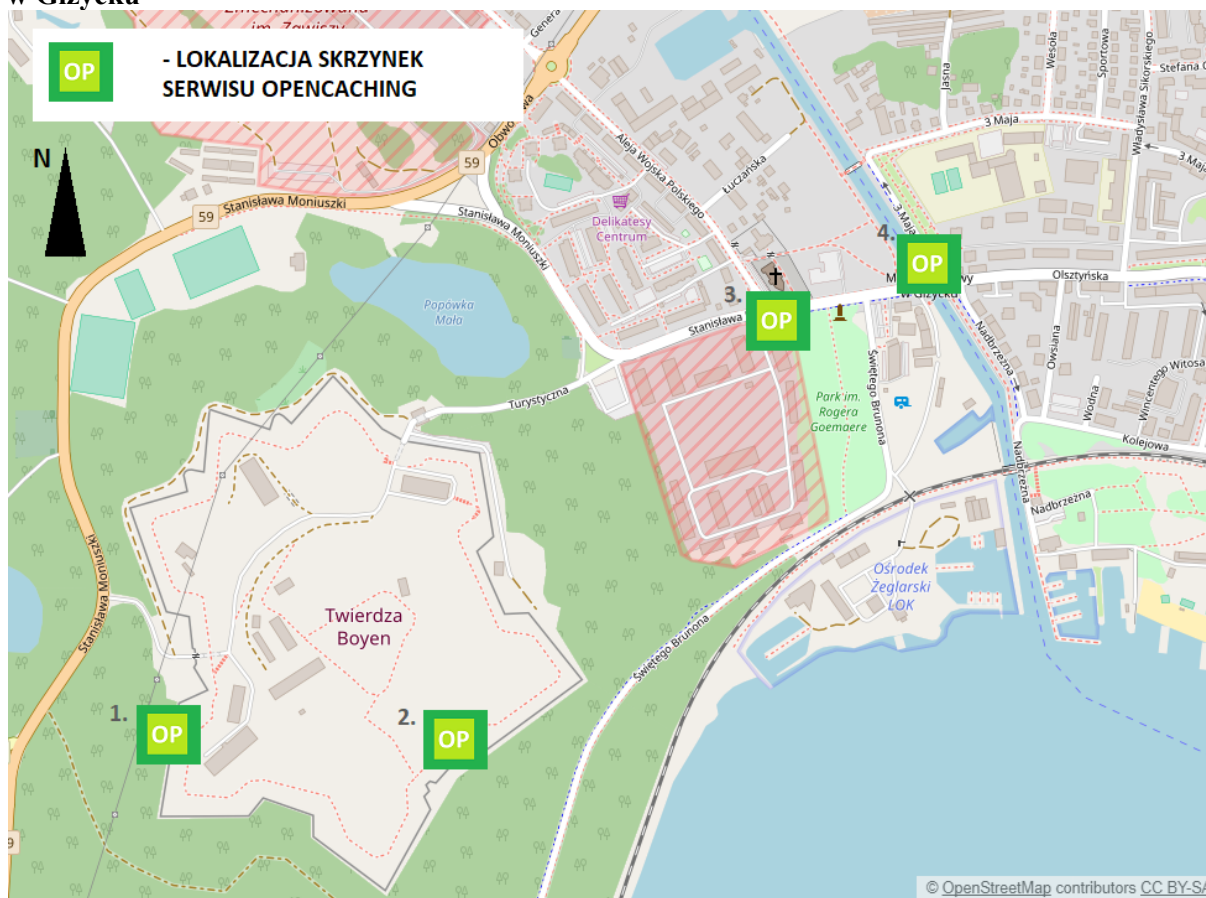
W przypadku Szlaku Fortyfikacji Mazurskich integracja i wykorzystanie systemów Geocachingu lub Opencachingu powinny polegać na: 1) wyborze jednego z systemów dla zapewnienia jednolitości, 2) podziale przestrzeni Szlaku na strefy objęte opieką koordynatorów odcinkowych Szlaku, lokalnych koordynatorów Warstwy C względnie strefowych opiekunów skrytek 3) zarejestrowaniu tych opiekunów jako uczestników wybranego systemu, 4) nawiązaniu współpracy z właścicielami istniejących skrytek, ustalenie warunków ich włączenia do eksploracji Szlaku (które może być dodatkową opcją dla danej skrytki) oraz dostarczania im skarbów i pobierania logowań uczestników oraz 5) założenie we współpracy z nimi lub samodzielnie nowych skrytek w obiektach Warstwy C, w których dotąd takie nie funkcjonują lub w ich bezpośrednim otoczeniu i umieszczenie w nich skarbów. Żeby zapewnić eksplorację systemową, niezbędną dla zaistnienia Warstwy C Szlaku, poszczególne „skarby” powinny: 1) posiadać formę identyfikującą je, jako przedmioty powiązane z SFM i stanowiące element jego warstwy eksploracyjnej, 2) stanowić jednolity zestaw, motywujący do ich kolekcjonowania, 3) być dostępne dla odbioru, a nie wymiany (co stwarza możliwość zebrania

ich jako kolekcji). Natomiast wszystkie skrytki umieszczone przy obiektach powinny

- 4) posiadać możliwości zapisu i odczytania obecności każdego odkrywcy/znalazcy oraz
- 5) pozostawać pod stałą opieką.

Rycina 8. Lokalizacja skrzynek serwisu Opencaching związanych z tematyką SFM w Giżycku

Legenda: 1 - Twierdza Boyen (Brama Kętrzyńska), 2 - Twierdza Boyen (Brama Wodna), 3 – dawny zamek krzyżacki, 4 - Most obrotowy

Opracowanie: Mariusz Bąk

Oto szczegółowe propozycje dotyczące organizacji **systemu eksplorerskiego Warstwy C**. Zestaw skarbów powinien być opracowany w jednolitej, estetycznej a jednocześnie trwałej formie np. metalowych lub drewnianych krążków z nazwą lub numerem każdego obiektu i w liczbie umożliwiającej eksploatację przynajmniej przez pełny sezon turystyczny. Dzięki temu ich zebranie stworzy estetyczną kolekcję, którą znalazca będzie mógł uporządkować i przechowywać w formie wskazującej na ich wzajemne powiązania. Możliwość odbierania skarbów (wynikająca z zasady kolekcjonowania) pociąga za sobą konieczność ich regularnego uzupełniania w każdej skrytce, czyli w każdym obiekcie Warstwy C. To z kolei oznacza 1) potrzebę wytwarzania kolejnych serii skarbów, co musiałby zagwarantować Koordynator Szlaku lub jeden z koordynatorów albo partnerów zajmujący się obsługą Warstwy C, 2) opieki nad każdą skrytką realizowanej przez koordynatora odcinkowego albo (co bardziej praktyczne) przez współpracujących z nim lokalnych partnerów mieszkających lub prowadzących działalność najbliżej danego obiektu, wreszcie – 3) konieczność sprawnej dystrybucji skarbów i zbierania wyników logowania odkrywców, co można zrealizować w regularnym kontakcie między koordynatorami odcinkowymi a opiekunami obiektów (skrytek). Z drugiej strony system zapisywania bytności poszczególnych odkrywców przy skrytkach (a zatem w obiektach Warstwy C) powinien być opracowany w taki sposób,

by zapewnić ich efektywność (nieginięcie) oraz możliwość łatwego przeniesienia do bazy danych Szlaku. W tym kontekście pomocne jest wykorzystanie systemu zapisywania geolokalizacji odkrywcy z pomocą smartfona i jakaś forma jego wpisywania na interaktywną stronę (aplikację) Warstwy C Szlaku, która byłaby bezpośrednim dowodem faktu i czasu jego obecności na danym miejscu, a nawet - w przypadku konsekwentnego monitorowania zapisów - wskaźnikiem potrzeby wymiany czy uzupełnienia skarbów, co zwałniałoby opiekuna skrytki z potrzeby dalszego raportowania. Jednocześnie musi ona jednak zawierać zabezpieczenia przed publikowaniem dokładnych danych geolokacyjnych obiektów (lub wówczas należy skrytki lokować w pewnej od nich odległości) tak, by nie zdradzić publicznie lokalizacji samych obiektów Szlaku, co zepsułoby zabawę kolejnym grupom uczestników. Alternatywną formą zapisu powinien być zeszyt logowania lub inna forma wpisu w samej skrytce, którą posługiwaliby się odkrywcy nieposiadający mobilnych urządzeń względnie z różnych powodów niechcący ujawniać swojej momentalnej lokalizacji. Przy lokalizacji skrytek i dystrybucji skarbów oraz rozwiązaniach dla zapisów obecności warto również pamiętać, by skrytki i skarby zostały w miarę dobrze ukryte przed miejscowymi wandalami. Może to być zrealizowane na przykład za pomocą wskazówek ogólnych dotyczących sposobu ich ukrywania, dostępnych na stronie Warstwy C Szlaku. Zwykle przedstawiciele miejscowego marginesu lub ludzie złej woli nie mają motywacji, by odszukiwać i rozczytywać się w podobnych wskazówkach i w ogóle uczestniczyć w przedsięwzięciach z nurtu geocachingu. Jeśli jednak niektórzy z nich zaczną to robić, to należy mieć nadzieję, że także oni – zaciekawieni takimi działaniami - zmienią swój stosunek do turystyki odkrywczej i zaczną szanować oraz respektować jej zasady. Warstwie C powinna towarzyszyć strona www na witrynie Szlaku, gdzie 1) zamieszczony byłby wspomniany ogólny opis typów i lokalizacji jej obiektów, 2) podane szczegółowe zasady uczestnictwa w systemie eksploracji Szlaku i poszczególnych miejsc, 3) zaprezentowane poszczególne skarby i w całości ich kolekcja. Na stronie powinna 1) istnieć możliwość rejestracji i logowania osób, które chcą uczestniczyć w systemowej eksploracji Szlaku 2) możliwość kontrolowanej wymiany doświadczeń między nimi w postaci np. forum społecznościowego, 3) możliwość dokumentacji osiągnięć poszczególnych uczestników zarejestrowanych w systemie, których dokonywałby regularnie opiekun strony na podstawie dostarczonych mu weryfikacji ich pobytu w poszczególnych miejscach.

Atrakcyjnym dla przynajmniej części turystów w opisywanej grupie zainteresowanych tematyką militarną sposobem zmobilizowania ich do systematycznej eksploracji Warstwy C Szlaku byłoby wprowadzenie **systemu indywidualnych elektronicznych dokumentów** osobistych (z danymi wpisanymi przez zarejestrowanego uczestnika), nawiązujących w formie do dokumentów wojskowych, w których na podstawie logowania i zebrania skarbów, po osiągnięciu odpowiednich rezultatów (np. odwiedzenie 10, 15, 20, 30 itd.) obiektów otrzymywaliby oni odpowiednie „rangi” czy „stopnie” i byli uprawnieni do szerszej grupy działań, np. udzielania rad początkującym uczestnikom. Także w tej warstwie można rozważyć konkursy wiedzy (ich zaliczenie na odpowiednim poziomie mogłoby być warunkiem przejścia na kolejny poziom lub uzyskania „rangi”) względnie nagród losowanych dorocznie między uczestnikami, którzy osiągnęli odpowiednio określone wyniki. Również w przypadku Warstwy C zalecane byłoby zorganizowanie przynajmniej jednego tematycznego eventu „Złotu Odkrywców Fortyfikacji” (nazwa robocza) ze zmienną lokalizacją kolejno w miejscowościach leżących blisko dużej koncentracji obiektów tej warstwy (np. Kruklanki, Orzysz, Ryn, Martiany-Kętrzyn, Marcinowa Wola, Siedliska itd.). W dwu- lub trzydniowym programie takiego eventu znalazłby się na przykład: 1) rajd „gwiazdzisty” z określonych miejsc startu do stałych obiektów wiodący po trasie stworzonych na ten czas dodatkowo skrytek (niekoniecznie w komplecie zarejestrowanych w systemach geocachingu), których skarby (ciekawe opisy lub elementy kolekcjonerskie) składałyby się na kompozycję interpretacyjną lub hasło, 2) imprezę w miejscu docelowym z tematycznym programem a) integracyjnym i rozrywkowym

b) z elementem prezentacyjnym lub interpretacyjnym c) ze spotkaniem z tzw. „ciekawym człowiekiem” (np. ekspertem fortyfikacji lub kombatanem misji wojskowych) i d) konkurs względnie wręczenie nagród zwycięzcom rajdu lub odkrywcom, którzy osiągnęli pułap przewidziany w systemie eksploracji.

Całą sferze organizacji Warstwy C może i powinna towarzyszyć seria intensywnych zabiegów marketingowych: po pierwsze, by skorzystać z efektu pierwszeństwa (to byłoby pierwsze w skali kraju powiązanie szlaku kulturowego z ideą geocachingu), po drugie – by zapewnić jak najliczniejsze grono uczestników i zwolenników tego sposobu eksploatacji turystycznej dziedzictwa.

Potencjalnymi opiekunami odcinkowymi Warstwy C i organizatorami wędrownego eventu tematycznego w kolejnych latach mogliby być odcinkowi koordynatorzy Szlaku (por. 6.3.5) którzy już organizują terenową eksploatację dziedzictwa na swoim terenie, tacy jak Stowarzyszenie Piska Pozycja Ryglowa w Piszcu i okolicy czy Stowarzyszenie Nad Nidzkim w Rucianem-Nidzie (Guziance). Na niektórych odcinkach opiekę mogłyby przejąć również instytucje kultury zainteresowane ochroną i prezentacją dziedzictwa względnie aktywizacją wokół niego lokalnych społeczności, takie jak Muzeum w Orzyszu czy Gminny Ośrodek Kultury w Kruklankach. Funkcję tę mogłyby także podjąć niektóre nadleśnictwa doceniające znaczenie turystyki i prowadzące działania na rzecz jej organizacji i popularyzacji: w Srokwie i Piszcu, Borkach i Giżycku. Ostatecznie funkcję odcinkowego opiekuna Warstwy C mógłby przejąć gminny punkt Informacji Turystycznej współpracujący z Koordynatorem Szlaku.

Alternatywnym rozwiązaniem dla organizacji turystycznej eksploatacji Warstwy C, którego celem byłoby uporządkowanie lokalnych aktywności odkrywczych turystów i tym samym skłonienie ich do dłuższego pobytu w kolejnych miejscach Szlaku, mogłoby być odgórne i monitorowane zagospodarowanie obiektów rozproszonych w postaci stworzenia serii lokalnych tzw. **geościeżek tematycznych Szlaku**. Pierwszy krok takiego zabiegu polegałby na inwentaryzacji i lokalizacji istniejących skrytek w przestrzeni Szlaku (w czym pomocny będzie Załącznik GC do Raportu z audytu, zawierający takie zestawienie dla serwisu opencaching), usunięciu ze spisu tych niezwiązanych z tematyką militarną i wprowadzeniu dodatkowych skrytek w/przy aktualnych obiektach Szlaku lub umocnieniach dołączonych do Warstwy C. Drugi krok to podział skrytek (i obiektów) na niewielkie strefy, wyznaczenie dla każdej opiekuna oraz opracowanie logicznych (przestrzennie) sekwencji ich odkrywania (czyli właśnie ścieżek). Kolejny krok to opisanie tych ścieżek jako propozycji w wybranym serwisie (Geocaching lub Opencaching) z instrukcją ich poszukiwania. Zakładałaby ona zarejestrowanie się każdego eksploratora i jego poruszanie (z odbieraniem, skarbów i logowaniem w obiektach) w wyznaczonej kolejności. W lokalu opiekuna miejscowej geościeżki (położonym w pobliżu ostatniego obiektu) jej zdobywca, po udokumentowaniu odkrycia wszystkich składających się na nią skrytek (w postaci zaprezentowania pełnego zestawu skarbów z nich pochodzących) oprócz pozyskania tego zestawu do własnej kolekcji mógłby odebrać specjalny (imienny) certyfikat. Seria takich certyfikatów potwierdzałaby systematyczną eksplorację całej Warstwy C Szlaku. Dodatkową motywacją do takiego działania mogłoby być ufundowanie przez organizację Szlaku dla zdobywców CAŁEGO Szlaku (wszystkich geościeżek lub wszystkich obiektów Warstwy C) upominku w postaci np. przewodnika turystycznego, książki o tematyce historyczno-militarnej, zestawu map itd. i wręczenie go podczas dorocznego eventu lub przesłanie przez Koordynatora. Niezbędne dla realizacji takiego przedsięwzięcia jest naturalnie pozyskanie rzetelnych i wytrwałych opiekunów lokalnych geościeżek.

Potrzeba odrębnego monitoringu warstw Szlaku. Przy ostatecznym wyznaczaniu poszczególnych warstw Szlaku jego Koordynator (por. 6.3.5) przypisując do nich istniejące już nieliczne produkty (wycieczki, pakiety, eventy tematyczne, propozycje mikroeventów, opcje wykorzystania rejsów, proponowane w pakietach usługi noclegu, warunki wypożyczania rowerów itd.) względnie inspirując powstawanie nowych produktów tematycznych i lokalnych,

powinien od początku regularnie monitorować ruch turystów w poszczególnych obiektach Szlaku, poziom wykorzystania pakietów i frekwencję w ramach imprez. Na jego podstawie powinien określić proporcje turystów korzystających z poszczególnych warstw Szlaku i ofert kombinowanych. Dzięki temu, nadal dbając o wykorzystanie atrakcji Szlaku przez turystów w grupach zorganizowanych oraz indywidualnych turystów zmotoryzowanych, zweryfikuje i ewentualnie zainicjuje uzupełnienie, rozbudowę, poprawę warunków albo wymianę modułów pozostałych propozycji (warstw B i C), generujących ruch turystów i odpowiednią w formach eksploatację turystyczną pozostałych obiektów Szlaku. W optymalnym wariancie oferta Szlaku, kierowana do turystów preferujących różne typy aktywności i formy doświadczeń zostanie zauważona i wykorzystana przez wszystkie te grupy, co odbije się zarówno na włączeniu do eksploatacji wszystkich typów obiektów, wzroście liczby turystów na Szlaku oraz na względnie równomiernym wykorzystaniu różnych grup usług, w tym wstępów i przewodnictwa po obiektach i trasach, rejsów turystycznych, rowerów, gastronomii w restauracjach i zakupów w sklepach spożywczych, noclegów różnych kategorii itd.

6.3. Struktury zarządzania Szlakiem

6.3.1. Ostateczne ustalenie listy obiektów i formalne powołanie organizacji zarządczej.

Jak stwierdzono w ramach badania wstępnego, analizowany system nie posiada formalnej listy obiektów (a tym samym zdefiniowanej przestrzeni Szlaku), formalnie umocowanego Koordynatora ani własnej organizacji zarządczej (por. Rozdz. 1.4.4.). Zatem pierwszym krokiem do jego reorganizacji powinno być ustalenie listy obiektów Szlaku, które umożliwi ostateczne zdefiniowanie jego przestrzeni. Powinno ono być rezultatem spotkania interesariuszy Szlaku, a dobrym punktem wyjścia do niego jest stanowiąca Załącznik do niniejszego Raportu Ankieta Szlaku [AS], identyfikacja stosunków własnościowych i relacji zarządczych, zapisana w kwestionariuszach obiektowych [KAO 1-44] oraz proponowana struktura zmian i lista walorów opisana w części 6.2. niniejszego Raportu.

Określenie listy obiektów Szlaku pozwoli w krótkim czasie a) podjąć działania zmierzające do powołania organizacji zarządczej, skupiającej rzeczywistych interesariuszy Szlaku, b) osiągnąć jednoznaczną identyfikację systemu dla potencjalnego turysty, c) rozpocząć formowanie oferty tematycznej i lokalnej w oparciu o jednoznacznie zdefiniowany zestaw zasobów, które miałyby stać się ich tematycznymi atrakcjami i usług niezbędnymi dla realizacji potrzeb zwiedzających je turystów. W rezultacie tego działania interesariusze Szlaku będą mogli (ad. a) przystąpić do wspólnego wypracowania (najpierw w formie dokumentu, np. listu intencyjnego, a następnie formalnego porozumienia) szczegółowych warunków współpracy poszczególnych podmiotów w zarządzaniu Szlakiem, ustalić model zarządzania nim oraz usytuowanie, status, zakres obowiązków i sposoby finansowania komórki koordynacyjnej, ustalić (w formie strategii Szlaku) kierunki rozwijania produktów turystycznych systemu oraz obszarów i zasad współpracy z zainteresowanymi partnerami zewnętrznymi (jak biura podróży), podmiotami usługowymi i zarządcami innych produktów turystycznych w przestrzeni nakładającej się z przestrzenią Szlaku. Możliwe będzie także od tego momentu (ad. b) zebranie, zestawienie oraz uzupełnienie informacji na temat walorów rzeczywiście tworzących Szlak, ustalenie treści i form interpretacji odpowiadających zainteresowaniom i preferencjom turystów, do których adresowana jest jego oferta, skoncentrowanie na nich działań marketingowych i ustalenie listy potencjalnych partnerów zewnętrznych, w tym multiplikatorów oferty i pośredników jej dystrybucji. Wreszcie (ad c) można będzie przystąpić do pełnej identyfikacji potrzebnych usług i stworzenia listy podmiotów mogących je zapewnić na miejscu względnie podjąć poszukiwanie partnerów będących w stanie dostarczyć je z zewnątrz. Akt formalnego powołania organizacji zarządzającej Szlakiem powinien nie tylko określać aktualną listę jego obiektów (a tym samym definiować przestrzeń) i aktualnych członków, ale również określić na przyszłość kryteria

(np. zgodności tematycznej profilu, jakości i trwałości zasobów, poziomu obsługi turystów itd.) oraz procedury wpisywania do listy walorów Szlaku nowych obiektów (np. wtórnych lub wykreowanych dla potrzeb turystyki [por. Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 142]), kryteriów i form integrowania w jego funkcjonowanie eventów tematycznych i pakietów tematycznych oraz przyjmowania kolejnych podmiotów jako członków organizacji zarządczej Szlaku.

6.3.2. Organizacja zarządcza Szlaku

Przeprowadzona analiza działania Szlaku Fortyfikacji Mazurskich wykazała wyraźnie negatywne skutki drastycznego zawężenia obszaru działań przypisanego do koordynacji, które szczegółowo opisano powyżej. Dlatego postulatem nie tylko oczywistym, ale o kluczowym znaczeniu dla przyszłości tego systemu jest powołanie organizacji zrzeszającej wewnętrznych interesariuszy Szlaku (w tym bezwzględnie: jednostek samorządowych, instytucji, organizacji i prywatnych podmiotów zarządzających obiektami oraz gestorów najważniejszych usług), a także komórki koordynującej ich współdziałanie na rzecz Szlaku i organizującej jego ofertę turystyczną. Takie zmiany organizacyjne postulują także badani interesariusze (por. 6.1.). Samą komórkę zarządczą badani widzą jako odrębną od podmiotów zaangażowanych aktualnie w obsługę turystyki lub tworzenie oferty [WE 14,18]. W świetle doświadczeń szlaków kulturowych funkcjonujących w Polsce lepiej i gorzej należy także zdecydowanie podkreślić, że w interesie całego systemu, jego identyfikacji, aktywności promocyjnej, intensywności współpracy z partnerami oraz w tworzeniu oferty jest, aby był to podmiot, dla którego 1) koordynacja Szlaku jest jedynym zadaniem oraz 2) który nie jest personalnie powiązany z żadnym z samorządów (może być natomiast powiązany strukturalnie z samorządem np. najbardziej zainteresowanym funkcjonowaniem Szlaku i gotowym do intensywnego zaangażowania w jego rozwój). O ostatecznej formie i statusie samej organizacji Szlaku powinni zdecydować wspólnie jego interesariusze, jednak powinni oni mieć na uwadze, by 1) miała ona trwałą formułę (nie tyle platformy komunikacji, co osoby prawnej), 2) posiadała status umożliwiający pełne członkostwo nie tylko samorządów (a w tej liczbie nie tylko gmin, ale i powiatów), ale również zarządzających obiektami instytucji, organizacji oraz podmiotów prywatnych oraz gestorów usług turystycznych, 3) ona sama lub biuro koordynacyjne działające w jej imieniu posiadała uprawnienia do zawierania trwałych porozumień z podmiotami aktywnymi na rynku usług turystycznych względnie operowania na tym rynku z prawem świadczenia nie tylko informacji, ale i usług, a także by 4) posiadała komórkę wykonawczą (biuro lub stanowisko służbowe) zajmujące się sprawami Szlaku, którego całoroczną działalność (w tym biuro i finansowanie stałych działań zarządczych) byłaby w stanie zapewniać z wykorzystaniem własnych funduszy, co pociąga za sobą trwałe uregulowanie tej kwestii między członkami. Propozycje dotyczące tej ostatniej kwestii opisano poniżej. Optymalną formą organizacji zarządzania Szlakiem będzie, zatem raczej **lokalna organizacja turystyczna o charakterze produktowym** (tematycznym) niż znacznie bardziej ograniczone pod tym względem inne formy: stowarzyszenie lub tym bardziej związek międzygminny. Zarówno badania i debaty poświęcone funkcjonowaniu lokalnych organizacji turystycznych w Polsce, przeprowadzone w latach 2015-2016, jak i rekomendacje sformułowane przez ich wykonawców [Gonera, Zmyślony 2017, s. 15-16] wskazują, że 1) LOT-y powinny zająć się tworzeniem produktów turystycznych i zarządzaniem nimi (a szlak turystyczny jest uważany za jedną z postaci produktu turystycznego „obszar”), a ROT-y powinny udzielać im wsparcia, szczególnie w obszarze marketingu, 2) efektywne zarządzanie turystyką przez LOT-y może być realizowane w odniesieniu obszarowym (wówczas w mniejszej skali, np. gmin) lub w odniesieniu produktowym (w skali większej) oraz 3) że zalecane jest, by taki produkt miał wyraźny profil tematyczny, co a) lepiej eksponuje jego „zawartość” (czyli walory) i b) wspomaga narrację marki tematycznej (regionu lub subregionu), przez co znacznie wspomaga jego marketing. Organizacja zarządcza powinna gromadzić przede wszystkim rzeczywistych interesariuszy Szlaku, działać na terenie

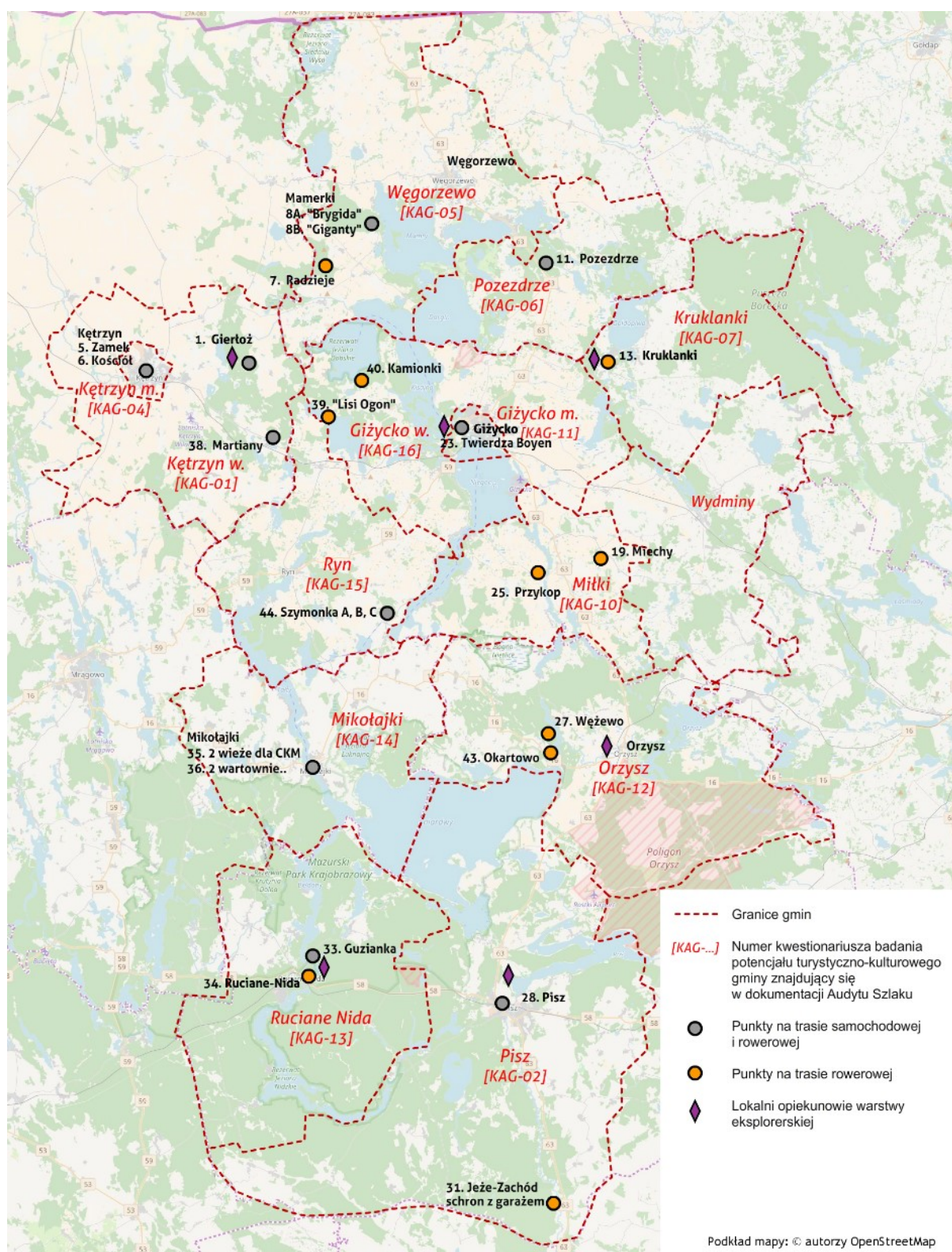

wszystkich gmin w jego przestrzeni (por. niżej) oraz - zarówno statutowo, jak i w wymiarze operacyjnym – koncentrować się na działaniach służących rozwijaniu tego systemu, w tym jego oferty. Funkcjonująca już Lokalna Organizacja Turystyczna „Mazury” [LOT Mazury 2018 [www](http://www.lotmazury.org)] nie spełnia tych wymagań zarówno, co do (znacznie mniejszego) obszaru swojego działania, którym w zasadzie jest tylko powiat giżycki, jak i co do profilu działalności, który z kolei jest znacznie szerszy i – poza dorocznym Rajdem Rowerowym Mazurskie Fortyfikacje - obejmuje działania skoncentrowane na innych formach aktywności turystycznych i innych rodzajach walorów, wreszcie w odniesieniu do listy członków, na której dominują usługodawcy szeroko pojętej branży usług turystycznych, natomiast reprezentowane są tylko nieliczne samorządy z części przestrzeni Szlaku, zaś nieobecni - gospodarze obiektów Szlaku. Własna lokalna organizacja turystyczna, tzw. produktowa o wyraźnym profilu tematycznym może – po pierwsze – być skutecznym kanałem wzajemnej komunikacji i efektywną platformą współdecydowania (co zakłada negocjację i „ucieranie” wspólnego stanowiska) bez obaw o zdominowanie przez niezainteresowane podmioty mające własne interesy, po drugie - wiarygodnie reprezentowałaby szerokie spektrum interesariuszy Szlaku, po trzecie – byłaby sprawniejsza w definiowaniu strategii i priorytetów rozwojowych oraz w organizowaniu miejscowych pakietów usługowych wokół walorów Szlaku, zarządzanych przez jej członków.

Co do członkostwa w organizacji, to powinno ono być definiowane z jednej strony zgodnie z kryteriami: przestrzennym (dotyczy to szczególnie zapraszanych do udziału samorządów lokalnych, ale i usługodawców), kompetencyjnym (co dotyczy zarządców obiektów Szlaku) i wreszcie operacyjno-usługowym (odnosi się do profilu działania danego podmiotu i jego wkładu w postaci działań względnie usług potrzebnych dla realizacji koncepcji Szlaku). Zatem w skład organizacji powinny zostać zaproszone a) jednostki samorządu terytorialnego (gminy i powiaty), b) właściciele względnie stali zarządcy obiektów (w tym nadleśnictwa, stowarzyszenia, prywatni właściciele) oraz c) gestorzy usług turystycznych przydatnych w formułowaniu Szlaku, gotowi nie tylko do ich wprowadzenia w jego produkty, ale i do solidarnego udziału we współfinansowaniu jego działalności, według wynegocjowanej formuły. O ile grupę pierwszą i drugą łatwo ustalić na podstawie listy obiektów Szlaku, to zaproszenia do reprezentantów grupy trzeciej powinny być kierowane na podstawie wstępnej oceny inicjatorów organizacji Szlaku, jej członków-założycieli względnie Koordynatora, znającego potrzeby „pierwszej chwili”. W późniejszym okresie dodatkową grupę członków organizacji zdefiniuje przyjęta strategia Szlaku.

Jak widać z opisu proponowanej trójwarstwowej struktury Szlaku (por. Rozdz. 6.2.), jego przestrzeń (a tę stanowią gminy posiadające obiekty danego systemu) obejmuje gminy: miasto Giżycko i gminę wiejską Giżycko, miasto Kętrzyn i gminę wiejską Kętrzyn, gminę Węgorzewo, gminę Ryn, Orzysz, Pisz, Ruciane-Nida, Mikołajki, Pozezdrze, Miłki, Kruklanki a także gminę Wydminy, dotychczas nieposiadającą obiektów w starej strukturze Szlaku i w związku z tym niepoddaną audytowi i nieposiadającą własnego opracowania KAG w jego dokumentacji. Obiekty Szlaku leżą na terytorium powiatów: giżyckiego, piskiego, kętrzyńskiego, węgorzewskiego i mrągowskiego (tylko Mikołajki). Przestrzeń Szlaku Fortyfikacji Mazurskich z zaznaczonymi gminami i adnotacjami dotyczącymi badania ich potencjału (KAG 01-16) ilustruje Rycina 9. Samorządy tych gmin oraz zainteresowanych powiatów należy zaprosić do organizacji zarządzającej Szlakiem. Ponieważ w proponowanej strukturze Szlaku obiekty z terenu tej gminy weszłyby w skład warstwy C (eksplorerskiej) należy zaproponować samorządowi tej gminy wejście do organizacji Szlaku.

Rycina 9. Przestrzeń Szlaku Fortyfikacji Mazurskich zgodnie z propozycją przebudowy z zaznaczeniem gmin i dokumentacji ich audytu turystyczno-kulturowego (KAG 01-16)

6.3.3. Podstawowe typy i funkcje członków organizacji zarządczej.

Naturalnymi podmiotami tworzącymi strukturę przestrzenną szlaku kulturowego i oczywistymi członkami-założycielami jego organizacji zarządczej są: 1) właściciele względnie zarządcy jego obiektów i 2) samorządy lokalne jako zarządcy infrastruktury turystycznej. Zdefiniowanie tej listy dokonuje się dzięki ustaleniu i zatwierdzeniu listy

obiektów Szlaku z zastosowaniem kryteriów tematykacji dziedzictwa (w wypadku SFM jest to historyczne budownictwo fortyfikacji zwartych i rozproszonych oraz historia militarna regionu) i przestrzennej spójności oraz pod warunkiem deklaracji akcesji zarządców obiektów do Szlaku. Określenie listy obiektów jednocześnie rozstrzyga skład listy samorządów lokalnych zaproszonych do organizacji zarządczej Szlaku – są nimi gminy, na których terenie znajduje się, choć jeden jego obiekt. Naturalnym strategicznym partnerem regionalnego szlaku kulturowego jest również samorząd regionalny, spełniający zwykle funkcję „inwestora pierwszej godziny” (finansującego działania niezbędne do jego uruchomienia) oraz stałego partnera w obszarze marketingu turystycznego (to zadanie samorząd może przekazać regionalnej organizacji turystycznej). W tworzeniu oferty turystycznej szlaku poważny, często decydujący udział mają lokalni gestorzy usług turystycznych (noclegów, transportu lokalnego, gastronomii, udostępniania sprzętu rekreacyjnego), organizatorzy wycieczek tematycznych i cyklicznych eventów i mikroeventów tematycznych, a także gestorzy i wykonawcy interpretacji dziedzictwa (ekspozycji tematycznych, warsztatów, prelekcji, tematycznych gier terenowych, przewodnicy turystyczni), wśród których mogą być zarówno zarządcy samych obiektów, jak instytucje kultury (muzea, ośrodki kultury itd.) i organizacje pozarządowe (stowarzyszenia) działające na rzecz ochrony i ożywiania dziedzictwa oraz turystyki, nieformalne grupy (jak rekonstruktorzy historii). Wszyscy oni, o ile nie są członkami organizacji zarządczej z racji formalnego udziału w szlaku, mogą być jego stałymi partnerami na podstawie formalnego porozumienia. W przypadku zdefiniowanych świadczeń na rzecz szlaku (np. składek lub określonej corocznej serii nieodpłatnych świadczeń) oni także mogą być włączeni na pełnych prawach (członków) do organizacji zarządzania szlakiem. Innymi partnerami szlaku mogą być podmioty wyspecjalizowane w organizacji marketingu: lokalne ośrodki informacji turystycznej, współpracujące z nim na podstawie porozumienia, wreszcie koordynatorzy innych szlaków i produktów turystycznych. Pozostali, w tym uczestnicy pakietów turystycznych szlaku i lokalnych oraz zewnętrzni organizatorzy turystyki regularnie korzystający z jego oferty, działają na podstawie umowy ze szlakiem lub koordynatorem pakietu o świadczenie usług, względnie są włączani lub sami włączają się do współpracy w miarę potrzeb zgodnie z ustalonymi formalnie lub nieformalnie warunkami.

W przypadku Szlaku Fortyfikacji Mazurskich głównym zadaniem **samorządu regionalnego** jako partnera strategicznego powinno być a) jednorazowe pokrycie kosztów uzupełnienia względnie korekty oznaczenia trasy samochodowej Szlaku (Warstwy A) zgodnie z jej ostatecznie ustalonym przebiegiem, b) jednorazowe sfinansowanie utworzenia funkcjonalnego i interaktywnego portalu internetowego Szlaku wraz z platformą obsługi ofert pakietowych, c) jednorazowe sfinansowanie przewodnika po warstwie A i Warstwie B Szlaku d) wsparcie finansowe samorządów lokalnych w inwestycjach dotyczących infrastruktury (szczególnie dla Warstwy B) oraz e) wsparcie zarządców obiektów względnie samorządów w organizowaniu wystaw tematycznych w obiektach. Natomiast trwałym zadaniem samorządu regionalnego (które może przekazać Regionalnej Organizacji Turystycznej województwa) powinno pozostać wspieranie organizacji zarządzającej Szlakiem w obszarze marketingu turystycznego m.in. przez włączanie jej materiałów do treści materiałów promocyjnych online i publikacji popularyzujących turystykę, włączanie ich do przedsięwzięć promocyjnych (jak targi turystyczne) w ramach oferty regionu, a także umożliwienie członkom tej organizacji udziału w szkoleniach i uczestnictwa w wyjazdach studyjnych.

Głównym zadaniem **samorządów lokalnych** powinno być tworzenie i utrzymanie infrastruktury służącej realizacji turystyki po Szlaku, w tym: odcinków rowerowej trasy Szlaku, rowerowych dróg dojazdowych do obiektów Szlaku Warstwy B, parkingów samochodowych, rowerowych i miejsc odpoczynku w otoczeniu obiektów Warstwy A oraz parkingów rowerowych i miejsc odpoczynku w otoczeniu obiektów Warstwy B, oznaczanie obiektów Warstw A i B oraz odcinków dojazdowych do nich na swoim terenie względnie współfinansowanie tego oznaczenia realizowanego (jednocześnie) przez Koordynatora Szlaku,

włączanie się (jako gospodarze miejsc realizacji, ale także jako sponsorzy) do organizacji eventów Szlaku realizowanych na ich terenie, udostępnienie samorządowych punktów informacji turystycznej dla dystrybucji materiałów Szlaku, wsparcie w promocji obiektów Szlaku na swoim terytorium przez uwzględnianie ich we własnych materiałach, treściach i przedsięwzięciach promocyjnych (w tym udziału w targach turystycznych), wreszcie wsparcie finansowe w tworzeniu (wyznaczaniu, oznaczaniu, infrastrukturze) tematycznych tras lokalnych oraz współfinansowanie tworzenia wystaw tematycznych w obiektach na ich terenie. Samorządy lokalne (zarówno gminne, jak i powiatowe) są też potencjalnymi płatnikami regularnych składek przeznaczonych na utrzymanie komórki koordynacyjnej Szlaku (biuro, pracownik) i realizację podstawowych (stałych) zadań koordynatora takich jak monitoring stanu Szlaku, zarządzanie informacją, obsługa portalu turystycznego Szlaku, zdefiniowane przez organizację zarządczą stałe zadania w zakresie promocji i ewentualnie minimalny wymiar szkoleń (np. jedno rocznie, kolejno dla różnych grup beneficjentów). Składki samorządów nie muszą być równe: można je ustalić zgodnie z przyjętym wspólnie algorytmem uwzględniającym w odpowiednich proporcjach takie czynniki jak: a) liczba ludności w jednostce terytorialnej, roczna skala ruchu turystycznego i liczba obiektów warstwy A oraz B Szlaku na terytorium samorządu.

Głównymi zadaniami **zarządców obiektów** z Warstwy A i B Szlaku powinny być: a) udostępnienie tych obiektów do zwiedzania zgodne z kryteriami dostępności fizycznej materializacji Szlaku (co niekoniecznie oznacza trwałe otwarcie obiektu, jednak zawsze gotowość do jego udostępnienia na prośbę turysty), oraz b) turystyczne zagospodarowanie obiektów na miarę ich możliwości, jednak zgodnie ze standardami turystyki (podstawowe elementy to zabezpieczenie trasy i pomieszczeń udostępnionych zwiedzającym, oznaczenie i opis interpretacyjny obiektu i najważniejszych urządzeń/elementów, w większych obiektach – wyznaczenie trasy zwiedzania, udostępnienie w obiekcie lub wskazanie w jego sąsiedztwie dostępnego dla zwiedzających miejsca odpoczynku i toalety z bieżącą wodą). W obiektach gwarantowanych Szlaku (zasadniczo z Warstwy A) stałym elementem zagospodarowania powinno być wprowadzenie usługi przewodnika (jeśli nie stale obecnego, to na uprzednie zamówienie) a wszędzie tam, gdzie to możliwe – wprowadzenie stałej ekspozycji lub kolekcji tematycznej stworzonej z udziałem specjalistów lub przez nich zweryfikowaną, z selekcją eksponatów i treścią interpretacji oraz zrealizowaną na dobrym poziomie wykonania (jakość materiałów, uporządkowane i czytelne formy eksponowania, estetyka ekspozycji). W ramach współpracy z Warstwą A, B i C Szlaku gospodarze zarządzanych na miejscu (to jest posiadających własny stały personel) obiektów powinni potwierdzać pobyt uczestnikom projektów lojalnościowych Szlaku, potwierdzać „zdobycie” tematycznych geościeżek eksploratorom, a jeśli są lokalnymi opiekunami Warstwy C – współpracować z opiekunami skrytek geocachingu. Gospodarze powinni być w stałym kontakcie z Koordynatorem Szlaku względnie jego koordynatorem odcinkowym i przekazywać mu w celu aktualizacji wszelkie informacje dotyczące dostępności i warunków zwiedzania obiektu, względnie samodzielnie prowadzić zależną stronę www własnego obiektu na portalu Szlaku. Od zarządców obiektów oczekuje się także otwartości na udział w pakietach turystycznych Szlaku, tematycznych pakietach lokalnych i współpracy w realizacji eventów Szlaku, co może wymagać na przykład dodatkowego (odpłatnego) otwarcia obiektu dla uczestników pakietu, dostarczenia im materiałów interpretacyjnych lub przeprowadzenia jakiegoś działania ze sfery interpretacji, które zostało opracowane i znajduje się w ofercie obiektu (także odpłatnie). Dodatkowymi elementami współpracy obiektów z pakietami może być udział w realizacji usług np. przekazywanie przy obiekcie dostarczonych tam rowerów turystom, którzy je zamówili lub odbieranie tam zdawanych przez nich rowerów.

Ostatnią grupą członków organizacji zarządczej Szlaku są gestorzy **usług turystycznych** w jego przestrzeni. Warunkami ich uczestnictwa w Szlaku powinny być: zaproszenie przez członków-założycieli Szlaku na podstawie opracowanej przez Koordynatora

listy rekomendacji oraz zadeklarowanie udziału w finansowaniu zarządzania Szlakiem przez wnoszenie corocznej składki na ten cel. Ustalając listę podmiotów, które należy zaprosić, Koordynator Szlaku wspólnie z koordynatorami obszarowymi (lepiej znającymi swoje lokalne środowiska) powinien mieć na uwadze potrzeby Szlaku w obszarze usług i organizacji imprez, a także profil działalności danego podmiotu, jego możliwość świadczenia potrzebnych usług oraz ich standard. W przypadku tej grupy członków podstawą do określania wysokości stałych wpłat może być w pierwszym okresie przychód lub dochód z działalności turystycznej oraz liczba przedsięwzięć (w tym pakietów) Szlaku, w których dany podmiot uczestniczy, a stopniowo (np. po 2-3 latach funkcjonowania Szlaku) wysokość korzyści z usług wnoszonych przez członka do pakietów Szlaku i innych jego przedsięwzięć. Od kandydatów na członków będących jednoosobowymi usługodawcami (np. przewodników turystycznych) powinno się jednak ustalić minimalny wymiar składki członkowskiej, której poziom powinien być na tyle wysoki, by wyeliminować chęć przystępowania przypadkowych i mniej zainteresowanych podmiotów (na przykład minimum 250-300 PLN rocznie). Pomoże to uniknąć dość częstego w naszym kraju usiłowania wywierania wpływu na organizację turystyki przez pojedyncze osoby lub zatamizowane środowiska, którego rezultatami bywa często permanentny konflikt i bezwład decyzyjny.

6.3.4. Organ strategiczny i kontrolny: Zebranie Członków Szlaku

Każdy szlak kulturowy prezentuje i udostępnia wspólne dziedzictwo określonego terytorium i ludzi je zamieszkujących, a jednocześnie zespala różne organizacje i pozostałe podmioty (z ich autonomią i własnymi misjami, celami organizacyjnymi i interesami) w spójny system eksploatacji turystycznej. Dlatego zarządzanie takim szlakiem musi odbywać się z czynnym udziałem tych podmiotów, mających realny wpływ na jego strategię (czyli kluczowe decyzje, co do kierunków jego rozwijania), okresowe priorytety, a także sposób alokacji wspólnych środków i spożytkowania wkładu zaangażowanych ludzi – najczęściej samych interesariuszy. Dla efektywnego funkcjonowania i realizacji komórka koordynująca działania zarządcze potrzebuje zarówno wsparcia poszczególnych interesariuszy, jak i uregulowanych relacji z nimi umożliwiających sprawną komunikację, przekazywanie informacji, wypracowywanie szczegółowych decyzji, korektę lokalnej oferty jak również gwarancji finansowania przynajmniej podstawowych wymiarów jego stałej działalności. By koordynator szlaku stał się poważnym partnerem dla organizatorów turystyki, gestorów usług, partnerów współtworzących jego ofertę (np. organizatorów imprez), potencjalnych sponsorów niektórych działań (m.in. w zakresie marketingu i finansowania eventów), lokalnych organizacji i poszczególnych zarządców obiektów, przekazane mu kompetencje muszą być wsparte autorytetem organizacji reprezentującej możliwie wszystkich ważniejszych zainteresowanych. Tylko w ten sposób stanie się dla wymienionych (oraz dla samych członków organizacji szlaku) reprezentantem tego systemu jako całości, którego propozycje będą traktowane poważnie, a decyzje będą spotykały się z respektem i poparciem. Usytuowanie komórki zarządczej w organizacji interesariuszy szlaku nadaje systemowi trwałość, a jej samej gwarantuje materialne podstawy funkcjonowania oraz umożliwia planowanie i realizację długofalowych przedsięwzięć, sprawne pozyskiwanie sojuszników i partnerów dla poszczególnych projektów i negocjowanie oraz zawieranie celowych porozumień.

W kontekście niezbędnej reorganizacji, a potem rozwinięcia Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jako materialnego systemu eksploatacji turystycznej i doświadczenia oraz poznawania dziedzictwa, kluczowym i niezbędnym działaniem jest podniesienie współpracy jego interesariuszy wewnętrznych na poziom wspólnej organizacji, w której wszyscy oni są reprezentowani, mają głos w kwestiach strategicznych i solidarnie uczestniczą w finansowaniu systemu. Dlatego w organizacji zarządzania Szlakiem powinno (odpowiednio do ustaleń zawartych w jej statucie) działać gremium decyzyjne (roboczo nazwijmy je Zebraniem Członków), które posiada uprawnienia regulacyjne (zatwierdzanie strategii rozwoju Szlaku,

regulaminów dostępności turystycznej, przyjmowanych standardów usług) kontrolne w stosunku do jednostki koordynującej (w tym powoływania i odwoływania jej kierownika) oraz władcze w obszarze ustalania i egzekwowania budżetu Szlaku. Na podstawie rekomendacji wypracowanych przez Koordynatora Szlaku, Zebranie powinno zatwierdzać model finansowania działań zarządczych oraz wymiar składek na finansowanie działań podstawowych, a jego członkowie zapewnić tym decyzjom akceptację i wykonanie w swoich jednostkach i organizacjach. To w ramach tego gremium (i przy otwartej kurtynie) powinny być artykułowane interesy i definiowane oczekiwania poszczególnych podmiotów i grup, a także być negocjowane i ustalone (a przez to łatwiej akceptowane) priorytety na kolejne okresy, docierane kompromisy, prezentowane i określone wspólne korzyści. Członkowie Zebrania z kolei powinni własnym autorytetem formalnym i podejmowanymi działaniami zapewniać realizację wspólnych ustaleń w macierzystych organizacjach oraz reprezentować i wyjaśniać cele Szlaku i działania związane z jego budową i rozwijaniem w swoich środowiskach, co łatwiej zyska im poparcie miejscowych społeczności. Dlatego członkami Zebrania, reprezentującymi w nim członków Szlaku, powinny być osoby decyzyjne, a przynajmniej trwale usytuowane w zespołach decyzyjnych swoich organizacji: jeśli nie sam burmistrz czy wójt – to kierownik wydziału samorządu gminnego zajmującego się turystyką lub kulturą, jeśli nie nadleśniczy - to osoba z kierownictwa odpowiedzialna za turystykę w tej jednostce, jeśli nie właściciel obiektu - to jego zarządca itd. Zebranie Członków powinno zostać ukonstytuowane i wpisane (pod odpowiednią nazwą) jako organ organizacji zarządczej Szlaku. Ze względu na konieczność podejmowania względnie zatwierdzania wielu decyzji w początkowym okresie reorganizacji Szlaku i tworzenia jego warstw oraz produktów powinno ono w tym okresie zbierać się stosunkowo często (np. raz na dwa miesiące, kwartał). Później takie spotkania mogą odbywać się rzadziej - np. raz do roku.

6.3.5. Gremium eksperckie - Rada Szlaku.

Drugim stałym gremium działającym w ramach organizacji Szlaku powinna być powołana na stałe grupa ekspercka, którą roboczo nazwiemy **Radą Szlaku**. Jej zadania dotyczą kwestii naukowych oraz programowych. Pierwsza grupa zadań Rady dotyczy etapu nowego formułowania Szlaku. Powinna ona, zatem w pierwszym rzędzie konsultować i ostatecznie zaopiniować przygotowaną przez Koordynatora strategię rozwoju Szlaku na okres jego właściwej organizacji (np. 4 lat) oraz wniesć do niej ewentualne korekty i uzupełnienia przed jej przedstawieniem Zebraniu Członków, które ją zatwierdzi. Jej zadaniem będzie także merytoryczne konsultowanie, opiniowanie i zatwierdzanie treści interpretacyjnych dotyczących obiektów Szlaku, tablic informacyjnych Szlaku, układu i treści wystaw tematycznych i tras lokalnych Szlaku, treści przewodników turystycznych po Szlaku i aplikacji turystycznych dla Szlaku i jego poszczególnych warstw, treści powstających w ramach budowy oferty Szlaku terenowych programów interpretacji (jak gry terenowe, questy, lekcje tematyczne) mikroeventów (jak filmy i prezentacje proponowane jako stałe elementy wyposażenia w obiektach Szlaku i na jego wystawach), programów merytorycznych eventów, programów lojalnościowych Szlaku, programów wycieczek tematycznych, które znajdą się w stałej ofercie własnej Szlaku lub zostaną zlecone jego partnerom. Jeśli w ramach działania Szlaku zostanie zaproponowany event pobytowy lub przeżyciowy, Rada również powinna dokonać oceny jego programu pod kątem zgodności historycznej i merytorycznej poprawności. Powinna także przed zorganizowaniem pierwszego szkolenia dla przewodników po Szlaku stworzyć lub zaakceptować jego program. Zadaniem Rady jest także ocena i akceptacja programu zarządzania marketingiem Szlaku, który dopiero po jej akceptacji mógłby zostać przedstawiony Zebraniu Członków.

Na dalszym etapie funkcjonowania Szlaku Rada powinna konsultować, oceniać i zatwierdzać każdą kolejną strategię organizacji Szlaku przez jej przedłożeniem Zebraniu Członków, czuwając nad umieszczeniem w jej ramach działań służących zachowaniu

i popularyzacji dziedzictwa, a eliminując takie, które mu szkodzą względnie zaburzają równowagę ruchu turystycznego i ochrony obiektów albo środowiska. Rada powinna także opiniować każdą kolejną strategię marketingową Szlaku względnie nowe obszary lub rodzaje działań włączane do sfery marketingu oraz konsultować i zatwierdzać programy wszystkich szkoleń realizowanych dla interesariuszy Szlaku. Rada powinna włączyć się aktywnie w procesy planowania, tworzenia i organizacji działania parków kulturowych w przestrzeni Szlaku, wspomagając w wymiarze eksperckim ich inicjatorów i samorządy. W tym samym zakresie może wspierać starania o uzyskanie statusu Pomnika Historii przez obiekty Szlaku, które spełniają te kryteria i zdecydują się o to zabiegać. Własnym zadaniem Rady powinno być bieżące monitorowanie treści przewodników, aplikacji, konkursów wiedzy, questów, kolejnych edycji eventów tematycznych, gotowych programów wycieczek tematycznych proponowanych w imieniu Szlaku, nowo tworzonych wystaw i nowych scenariuszy interpretacji oraz edukacji. W stosunku do pakietów tematycznych, w tym lokalnych, jej zadaniem byłoby konsultowanie treści ich komponentu tematycznego i nadawanie im (przy spełnianiu warunków) zastrzeżonego loga Szlaku lub prawa posługiwania się jego nazwą. Innym jej stałym zadaniem powinno być przeprowadzenie procesów akcesji nowych obiektów na listę obiektów Szlaku, to jest sformułowanie szczegółowych kryteriów i warunków akcesji, przeprowadzanie audytu kandydujących obiektów oraz ich wiążąca rekomendacja do Szlaku (ostateczną sankcję, jednak zgodną z tą rekomendacją powinno wyrazić Zebranie Członków Szlaku). Dla realizacji tych zadań Rada może zlecić swoim członkom lub zespołom kierowanym przez nich konieczne badania szczegółowe (i terenowe), odebrać ich wyniki, konsultować działania z zainteresowanymi podmiotami. Podobnie jak Zebranie Szlaku, w pierwszym okresie swojego działania (rok, półtora) Rada powinna spotykać się relatywnie często, co jest niezbędne dla wykonania wszystkich potrzebnych prac i zapewniania właściwej jakości przedsięwzięciom realizowanym w ramach reorganizacji Szlaku (raz na dwa miesiące, raz na kwartał). Po zakończeniu tego okresu Rada może zmniejszyć częstotliwość swoich spotkań, które mogą wówczas odbywać się na przykład dwa razy do roku. Ewentualne programy wymagające szybkiej weryfikacji i zatwierdzenia mogą być procedowane i akceptowane w warunkach komunikacji elektronicznej (np. lista dyskusyjna).

Rada powinna mieć także uprawnienia w zakresie (wiążącego) postulowania korekt warstwy interpretacji w obiektach Szlaku, składu programów wycieczek i pakietów oferowanych w jego imieniu i (w razie ich nie respektowania) podejmowania decyzji o czasowym zawieszaniu obiektu w ofercie Szlaku (odebrania programowi rekomendacji Szlaku), jak również rekomendowania usuwania z listy obiektów Szlaku tych, które wprowadzają lub utrzymują elementy albo przedsięwzięcia interpretacji sprzeczne z kryteriami merytorycznymi i obiektywną prawdą historyczną albo nie zapewniają dostępności turystycznej. Ostateczną decyzję o usunięciu powinno podejmować Zebranie Członków Szlaku z rekomendacji Rady.

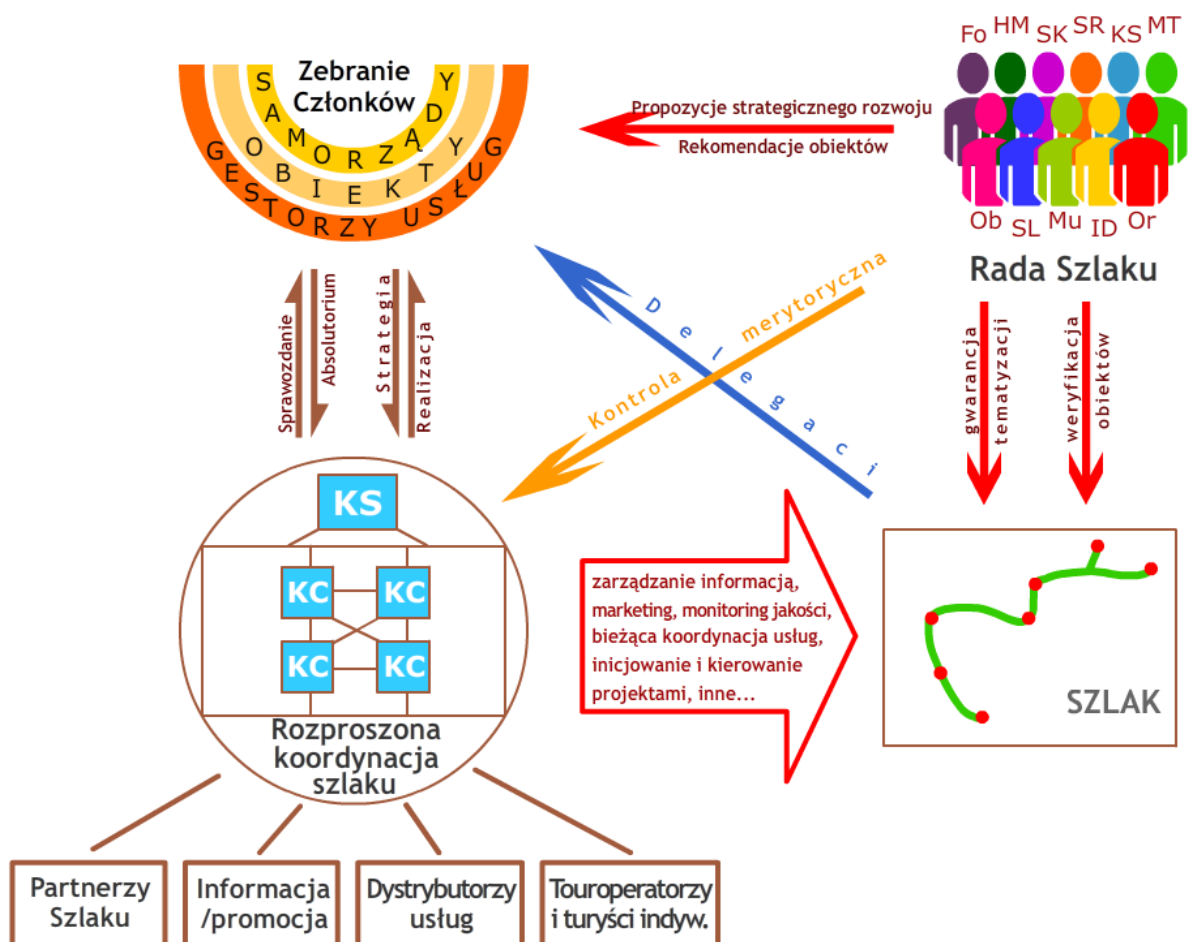
Jako gremium osób kompetentnych w tych obszarach Rada może także przyjmować coroczne sprawozdania Koordynatora Szlaku z działalności merytorycznej, organizacyjnej i marketingowej, opiniując ich przyjęcie bądź odrzucenie Zebraniu Członków Szlaku. Podobnie jej zadaniem, jeśli takie regulacje byłyby przyjęte, może być przeprowadzanie konkursu na stanowisko Koordynatora Szlaku (z oceną koncepcji kandydatów i ich kompetencji oraz doświadczenia) i rekomendowanie wybranych osób Zebraniu Członków Szlaku w celu ich powołania.

W skład Rady Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, uwzględniając typ eksploatowanego przez ten system dziedzictwa oraz skład jego interesariuszy powinni być powołani (zaproszeni): ekspert w dziedzinie fortyfikacji, ekspert w dziedzinie historii militarnej (regionu), ekspert w dziedzinie zarządzania szlakami kulturowymi, ekspert w dziedzinie marketingu turystycznego (marketingu destynacji turystycznych), ekspert w dziedzinie teorii lub/i metodyki interpretacji dziedzictwa, ekspert w dziedzinie muzealnictwa lub osoba

z doświadczeniem kierowania muzeami, a obok nich: jeden z właścicieli lub zarządców obiektów Szlaku, jeden z reprezentantów samorządów (wybrany do Rady przez Zebranie Członków Szlaku), przedstawiciel samorządu regionalnego (np. Departamentu Turystyki Urzędu Marszałkowskiego) oraz jeden przedstawiciel organizacji turystycznych lub stowarzyszeń ochrony i popularyzacji dziedzictwa w przestrzeni Szlaku. Z urzędu w skład Rady powinien wchodzić lub przynajmniej w każdym jej posiedzeniu uczestniczyć Koordynator Szlaku. Z kolei przewodniczący Rady (którym nie powinien być żaden z wydelegowanych do niej Członków Zebrania) powinien z urzędu wchodzić w skład Zebrania Członków Szlaku względnie Zarządu organizacji zarządczej Szlaku, by reprezentować na nim Radę, prezentować i uzasadniać jej stanowisko oraz zapewniać miarodajny przepływ informacji. Ekspertów-członków Rady powinna powołać (zaprosić) do niej organizacja zarządzania Szlakiem, która w ich wyborze musi kierować się kryteriami dorobku naukowego (udokumentowanego np. stopniem naukowym w danej dziedzinie ORAZ publikacjami na temat szczegółowego obszaru kompetencji pożądanymi dla Szlaku), a jednocześnie doświadczeniem w zarządzaniu lub konsultowaniu przedsięwzięć eksploatacji turystycznej.

Wzajemne powiązania podmiotów czynnie uczestniczących w zarządzaniu Szlakiem Fortyfikacji Mazurskich ilustruje **Rycina 10**.

Rycina 10. Proponowana struktura zarządzania Szlakiem Fortyfikacji Mazurskich

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Mikos v. Rohrscheidt 2013a, s. 347]

6.3.6. Propozycja finansowania zarządzania Szlakiem.

Na pierwszym etapie reorganizacji Szlaku proponuje się wprowadzenie tzw. partnerskiego modelu finansowania. Stosowany w zarządzaniu szeregiem europejskich szlaków kulturowych [por. Mikos v. Rohrscheidt 2013b, s. 34-39] polega on na zapewnieniu przez dwie grupy członków szlaku (samorządy i gestorów usług) z określonych długookresowo składek pokrywania stałych kosztów minimalnego zakresu koordynacji szlaku. Zwykle obejmują one: pokrycie kosztów bazowych komórki koordynacyjnej (stacjonarne biuro z opłatami związanymi z funkcjonowaniem, jeden pełny lub rozdzielony na osoby etat) koszt regularnego monitoringu tras, obiektów i oznaczeń, koszty zarządzania informacją i obsługą usług własnych (w tym obsługi portalu www szlaku wraz z platformą obsługi pakietów). W gestii partnera strategicznego, którym zwykle jest samorząd regionalny (w Polsce – wojewódzki) jest realizacja głównych projektów inwestycyjnych związanych z infrastrukturą tras szlaku i sferą interpretacji dziedzictwa (co może dotyczyć ekspozycji tematycznych), natomiast samorządy lokalne finansują infrastrukturę i oznaczenia turystyczne w otoczeniu obiektów na swoim terenie (ewentualnie końcowe odcinki dróg dojazdowych) i pokrywają wydatki doraźne związanych z uzupełnieniem ubytków. Ponadto określony stałe wycinek z funduszu składkowego przeznaczony jest na marketing szlaku, głównie przedsięwzięcia służące jego promocji (w tym wydawanie i dystrybucja niezbędnych materiałów jak ulotki, foldery). Pozostałe elementy zarządzania szlakiem nie obciążają stałych płatników. Członkowie - zarządcy obiektów nie płacą składek, a w zamian ponoszą bieżące wydatki związane z utrzymaniem własnej oferty dla turystów ramach szlaku, współfinansują działania na rzecz jej rozwijania, zobowiązują się dystrybuować materiały promocyjne szlaku i aktywnie uczestniczyć w jego lokalnych przedsięwzięciach (wkład zasobów i pracy). W kosztach realizacji jednorazowych projektów (takich jak Święto Szlaku, rajdy) partycypują ich gospodarze i współorganizatorzy (głównie samorządy lokalne, niektórzy zarządcy obiektów) oraz pozyskani sponsorzy, a w dużej części ich koszty pokrywają płatności za usługi ze strony uczestników (turystów). Koszty szkoleń pokrywają częściowo ich beneficjenci (uczestnicy szkoleń), a częściowo organizacje, które ich delegują, względnie w pewnej części są one finansowane z innej stałej pozycji rocznego budżetu szlaku. Koszty obsługi pakietów szlaku i pakietów lokalnych są finansowane z wpływów od turystów: jakaś część płatności lub ustalona marża jest odejmowana z przychodów gestorów poszczególnych usług, które wchodzi w ich skład. Każde inne przedsięwzięcie w ramach funkcjonowania szlaku jest realizowane przez zainteresowane grupy podmiotów autonomicznie w stosunku do podstawowego budżetu, to jest posiada własny budżet składający się z wpłat jego uczestników ustalonych na podstawie porozumienia i przyjętego kosztorysu oraz części płatności pochodzących od turystów w trakcie jego realizacji względnie marży ustalonej od tych płatności (tak, jak w przypadku pakietów). W tym modelu finansowania ewentualne, powoli wzrastające dochody Koordynatora z działalności własnej (np. marże od obsługiwanych przez niego pakietów, ze sprzedaży materiałów itd.) są albo wprowadzane do kolejnego budżetu rocznego, zmniejszając obciążenie członków-płatników składek, albo za ich zgodą przeznacza się je na przedsięwzięcia służące promocji szlaku. Dla wspólnych cyklicznych przedsięwzięć szlaku (jak główny event) koordynator stara się pozyskiwać sponsorów, którzy za określone świadczenia ponoszą część kosztów ich organizacji/realizacji. Należy jednak zważyć, by taki sponsor nie zdominował programu imprezy lub treści projektu, przez co ich związek z tematyką szlaku byłby zachwiany lub mało czytelny.

Ograniczeniami takiego modelu finansowania są: ryzyko braku porozumienia członków przy rozbieżności priorytetów inwestycyjnych oraz brak ich zgody na finansowanie ważnych elementów funkcjonowania szlaku, które nie mają bezpośredniego związku z ofertą na ich terytorium lub ich usługami. Z drugiej strony zaletami tego modelu są: ograniczenie udziału finansowego głównych płatników (samorząd wojewódzki - do strategicznych inwestycji a samorządy lokalne - do inwestycji infrastrukturalnych na własnym terenie i niewielkich

składek z perspektywą ich ograniczenia), większa świadomość współodpowiedzialności członków – usługodawców za funkcjonowanie szlaku jako całości, aktywny udział podmiotów komercyjnych w kształtowaniu oferty usług szlaku, trwały nacisk na koordynatora ze strony członków w kierunku stopniowego wypracowywania zysków i jego większe zainteresowanie szybkim wdrożeniem usług, które je generują, swoboda koordynatora i uczestników poszczególnych projektów w poszukiwaniu partnerów i sponsorów, możliwość włączania na każdym etapie nowych pomysłów i kolejnych partnerów. Z ekonomicznego punktu widzenia model partnerski zapewnia również dużą efektywność funkcjonowania szlaku, ponieważ wymusza każdorazowe oceny opłacalności poszczególnych przedsięwzięć.

6.3.7. Zakres, model i podmioty koordynacji Szlaku

Element koordynacji jest nie tylko kryterium materialności szlaku (to jest jego funkcjonowania jako rozwiniętego produktu turystycznego), ale i warunkiem faktycznego podjęcia i bieżącego organizowania współpracy interesariuszy szlaku (co w analizowanym systemie wykazała choćby dotychczasowa jego historia), narzędziem realizacji wspólnej strategii rozwijania systemu i jego marketingu oraz podmiotem zarządzającym w jego imieniu jakimikolwiek formami propozycji dla turystów, które muszą być aktualizowane, wiarygodne, posiadać swojego rzecznika, a w przypadku realizacji własnych pakietów lub eventów - być także - jak każda usługa czy impreza – być profesjonalnie zarządzane przez podmiot posiadający zdolność prawną i decyzyjną.

Co do zakresu działań komórki koordynacyjnej, to bezwzględnie powinna ona wypełniać minimalny zakres zadań klasycznego koordynatora niezbędnych dla prawidłowego funkcjonowania systemu tego rodzaju [Mikos v. Rohrscheidt 2012]. Należą do nich: 1) monitoring stanu systemu, w tym oznaczenia tras i obiektów, ich stanu i dostępności, 2) zarządzanie informacją na temat szlaku, jego obiektów i eventów tematycznych organizowanych w jego imieniu i w jego przestrzeni, to jest jej zbieranie i przetwarzanie, wytwarzanie, aktualizowanie oraz zestawianie i dystrybucja informacji (w formie elektronicznej i materialnej, online i stacjonarnej dostępnej w obiektach), a także 3) zarządzanie promocją szlaku, jego produktów i walorów, a przynajmniej koordynacja tej promocji realizowanej przez wszystkie inne zaangażowane podmioty. Realizacji wszystkich tych zadań domagają się dość zgodnie badani interesariusze Szlaku Fortyfikacji Mazurskich (por 6.1.). Ponadto, w związku z różnym statusem i organizacyjnym podporządkowaniem obiektów szlaku jego komórka zarządcza musi koordynować działania administratorów obiektów odnoszące się do eksploatacji turystycznej, w tym zagospodarowania i sfery interpretacji, na co interesariusze także zwracają uwagę. Podjęcie przez tę komórkę pozostałych obszarów działań tworzących wspólnie z podstawowymi tzw. optymalny zakres zadań koordynatora szlaku kulturowego [Mikos v. Rohrscheidt 2012] względnie zlecenie ich pozostałym partnerom wewnętrznym (członkom organizacji) i zewnętrznym zależy oceny (i samooceny) ich możliwości, a także przyjętego modelu koordynacji. Taki model nie tylko opisuje rodzaje relacji między interesariuszami szlaku (np. podporządkowanie, partnerski podział zadań w ramach jednolitej strategii i organizacji, system jednostkowych porozumień czy okazyjne podejmowanie współpracy bez zobowiązań), sytuje koordynatora szlaku i przypisuje mu zadania względem organizacji, poszczególnych członków, partnerów oraz obszar zadań w odniesieniu do obsługi turystów, ale także określa obszary zaangażowania pozostałych aktywnych podmiotów, tym samym definiując zakres współpracy między nimi a koordynatorem szlaku, wreszcie opisuje obszary z różnych przyczyn nieobjęte sferą zarządzania szlakiem. Przeprowadzone badanie pozwoliło ustalić przynależność wszystkich obiektów Szlaku Fortyfikacji Mazurskich i status podmiotów zarządczych, potencjał i aktualny stan usług turystycznych świadczonych w przestrzeni Szlaku (w jego imieniu takie nie są aktualnie świadczone) oraz ustalić oczekiwania interesariuszy, co do skutków funkcjonowania tego systemu i ich wyobrażenia na temat obszarów zarządzania i sposobu jego wykonywania,

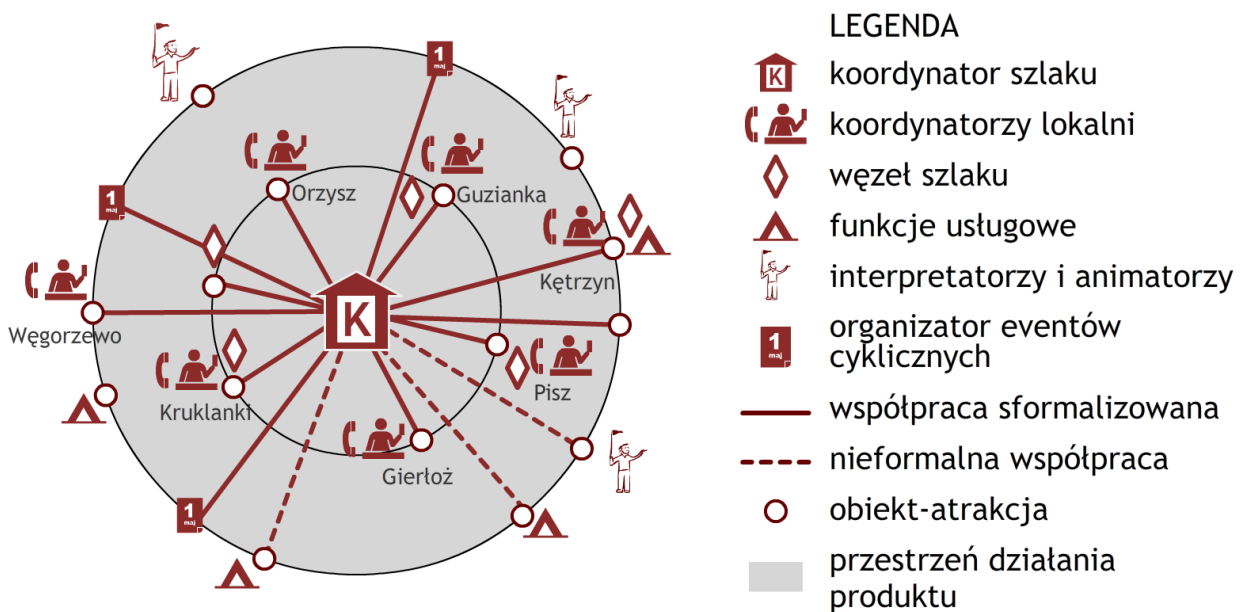
w tym udziału poszczególnych podmiotów (jak samorządy). Ujawniło ono daleko idące rozproszenie w kwestii przynależności obiektów, różnorodność celów i form zarządzania nimi, a także stosunek zarządców do eksploatacji turystycznej i poziom gotowości do zaangażowania się w funkcjonowanie Szlaku. Wszystko to wskazuje jednoznacznie, że najlepszym modelem zarządzania tym Szlakiem, odpowiadającym zresztą rekomendowanej formule lokalnej organizacji turystycznej o charakterze produktowym i tematycznym [Gonera, Zmysłony 2017, s. 15-16] będzie model rozproszony [Mikos v. Rohrscheidt 2012, s. 54-55]. W takim modelu klasyczne funkcje koordynatora są częściowo wykonywane przez jednostkę zarządzającą w imieniu organizacji, a częściowo (na mocy stałej delegacji lub porozumienia) rozdzielone między inne podmioty. Są nimi zarówno podmioty członkowskie organizacji zarządzania szlakiem (jak niektórzy zarządcy obiektów, którzy w jej ramach podejmują się realizacji działań wykraczających poza zarządzanie własnym obiektem i jego ofertą) jak organizacje, przedsiębiorstwa albo osoby prowadzące działalność gospodarczą (jako partnerzy Szlaku, na podstawie porozumienia lub zlecenia). Ze względu na specyfikę funkcjonowania (względnie profil działalności gospodarczej) albo statutowo określoną misję tych podmiotów, zadania podejmowane w ramach organizacji Szlaku lub partnerskiej współpracy z nią (np. świadczenie informacji turystycznej, zarządzanie pakietami lokalnymi, organizacja eventu tematycznego, opieka nad rozproszonymi obiektami itd.) stanowią tylko wycinek ich statutowej działalności, a nawet są dla nich zadaniami dodatkowymi. W koordynacji zgodnej z założeniami modelu rozproszonego jeden z podmiotów (może to być podmiot już istniejący lub specjalnie do tego powołany) określany jako koordynator szlaku (systemu) zawsze wykonuje zadania opisane wyżej jako minimalny zakres koordynacji. Poza nimi, jeśli zostają mu zlecone, podejmuje on sam lub zleca i egzekwuje wykonanie na rzecz szlaku działań, które są objęte strategią przyjętą przez organizację zarządzającą szlakiem. Dzieje się tak po to, by system mógł funkcjonować jako w pełni rozwinięty obszarowy produkt turystyczny oraz by były zachowane standardy współczesnej turystyki (np. dostępność walorów i jakość usług). Dlatego do spektrum typowych funkcji koordynatora szlaku najczęściej należą badania turystów w przestrzeni szlaku lub badania jakości usług, a obok nich inicjowanie modyfikacji w zakresie przebiegu tras szlaku, struktury jego lokalnych ofert czy treści interpretacji, obok inicjowania nowych, potrzebnych usług i całych pakietów (tematycznych lub lokalnych) oraz inicjowanie i realizacja (lub zlecenie) szkoleń zarządców obiektów, gestorów usług lub wykonawców interpretacji [por. Mikos v. Rohrscheidt 2012, s. 36]. Obok tych zadań, w rozproszonym modelu zarządzania szlakiem jego koordynator może (a czasem powinien) podejmować lub zlecać w jego imieniu takie, które są niezbędne dla jego prawidłowego działania, a których żaden inny podmiot członkowski nie zdecydował się podjąć. Może to być np. organizacja dorocznego eventu tematycznego lub obsługa turystyczna ważnego dla szlaku obiektu, który nie posiada swoich opiekunów. Pozostałe zadania, w szczególności związane z obsługą turystów na miejscu (w obiektach i miejscowościach w przestrzeni szlaku), tworzeniem i zarządzaniem ofert kierowanych do organizatorów turystyki i turystów indywidualnych (zarządzanie pakietami, wycieczkami), ale także organizacją eventów i mikroeventów są podejmowane przez poszczególnych członków organizacji (np. zarządców niektórych obiektów, gestorów usług turystycznych) na mocy ustaleń statutowych organizacji lub jej wewnętrznych regulaminów lub przez stałych partnerów szlaku: m.in. profesjonalne przedsiębiorstwa marketingu turystycznego, zespoły i komórki pracujące lokalnie na rzecz turystyki, jak punkty informacji turystycznej, a także organizatorów eventów, wykonawców interpretacji, jak lokalni przewodnicy czy grupy odtwórców historii, wreszcie miejscowi przedsiębiorcy na mocy porozumień zawartych z nimi przez organizacje lub samego koordynatora. Realizują je oni w warunkach autonomii, jednak respektują zapisy odnośnych regulaminów i porozumień, pozostając w bieżącym kontakcie z koordynatorem szlaku jako reprezentantem organizacji zarządczej względnie zleciennodawcą. W takiej sytuacji koordynator jest jednocześnie partnerem tych podmiotów (dostarczającym im niezbędne informacje, podejmującym

określone działania (np. marketingowe) lub zapewniającym narzędzia albo środki) i monitoruje efektywność tych działań względnie jakość wykonanych usług. Autonomiczne względem koordynatora podmioty, realizujące tę część zadań koordynacyjnych zwykle koncentrują się na realizacji zadań własnych i (poza obszarem określonym jako ich wycinkiem koordynacji szlaku) ograniczają się do nich. Jeśli zadania realizowane przez członków i partnerów nie są jednorazowymi projektami (jak pojedynczy event) albo zleceniami (jak usługa przewodnictwa), lecz koordynator włącza je do stałej oferty szlaku, to oni sami zaczynają pełnić funkcję (i mogą być określani) jako koordynatorzy częstkowi szlaku (w odniesieniu do obszaru działalności), jego koordynatorzy odcinkowi lub strefowi (w odniesieniu do fragmentu przestrzeni szlaku lub grupy jego obiektów) lub stali partnerzy szlaku, którzy wraz z koordynatorem szlaku tworzą sieć koordynacji. Nie zawsze tworzenie takiej sieci odbywa się od podstaw: jeśli struktura istniejącego już szlaku ulega tylko modyfikacji (uzupełnieniu, zmianie lub rozwinięciu) a podmiotom realizującym już pewne działania przypisuje się te funkcje, to albo zostają one formalnie włączone do sieci organizacyjnej, albo (jeśli odbywa się to sprawnie i nie wymaga interwencji) nadal realizują swoje dotychczasowe zadania jako (zewnątrzni) partnerzy koordynatora. Jednak organizacja sieci z formalnym przypisaniem zadań i określeniem relacji jest celowa w przypadku szlaków tworzonych od początku względnie systemów reorganizowanych w drodze tworzenia nowej organizacji i podejmowania bardzo licznych nowych zadań, jeśli ich wykonanie na miejscu najlepiej powierzyć aktywnemu niezależnemu podmiotowi członkowskiemu organizacji (jako koordynatorowi odcinkowemu czy strefowemu) albo/i jeśli podmiot członkowski lub partner zewnętrzny lepiej (bardziej efektywnie) zrealizuje dany zakres działań względnie do ich wykonania posiada uprawnienia, których nie ma koordynator szlaku. W takiej właśnie sytuacji znajduje się Szlak Fortyfikacji Mazurskich.

Zaletami modelu rozproszonego są: 1) pozostawienie większości istotnych zadań wewnątrz organizacji zarządczej szlaku (ponieważ koordynatorzy częstkowi i odcinkowi są jej członkami), 2) aktywne i zaangażowane wykonywanie zadań, w których realizacji koordynatorzy częstkowi mają interes własny, 3) profesjonalny poziom wykonywania zadań, które dla poszczególnych partnerów szlaku stanowią obszar ich specjalizacji (np. organizacja eventów). Jego najważniejszą wadą jest słabsza identyfikacja ze szlakiem zarządców obiektów niezaangażowanych w procesy koordynacji i wynikająca z niej ich relatywnie niewielka aktywność w promowaniu szlaku jako całościowego produktu. To ryzyko można jednak zminimalizować za pomocą systemu ustaleń między członkami szlaku a podmiotami realizującymi poszczególne elementy koordynacji (częstkowej i odcinkowej), włączając do nich jednoznaczne klauzule dotyczące zobowiązań koordynatorów odcinkowych i partnerów szlaku do wykonania poszczególnych zadań i obowiązku włączania do nich zarządców pozostałych obiektów lub innych interesariuszy na przydzielonym im terenie (obszarze działania) w określonym wymiarze, w tym m. in. dostępność biura koordynatora odcinkowego (partnera) dla kontaktów z pozostałymi interesariuszami, częstotliwość zbierania od nich i aktualizacji informacji turystycznych, sposoby uzupełniania nośników informacji szlaku przez ważne dla nich dane, a w stosunku do współpracujących z nimi gestorów usług: dokładne opisy ich standardów, poziom dostępności dla turystów, częstotliwość aktualizacji danych ofertowych, minimalna liczba będącego w dyspozycji partnera sprzętu rekreacyjnego (łódzie, kajaki, rowery) itd. Sposób funkcjonowania rozproszonego modelu koordynacji dla Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, z wpisanymi propozycjami lokalizacji koordynatorów odcinkowych i przykładowymi typami partnerów ilustruje Rycina 11.

Rycina 11. Model rozproszony koordynacji Szlaku Fortyfikacji Mazurskich

Źródło: Mikos v. Rohrscheidt 2012, s. 55.

Poniżej zamieszczono charakterystykę uczestników rozproszonej koordynacji szlaku wraz propozycjami dotyczącymi przypisania tych funkcji wybranym interesariuszom Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Lista typowych zadań koordynatora szlaku i koordynatorów odcinkowych (rekomendowana dla podmiotów, które podejmą się tych funkcji w przypadku SFM) została zestawiona w dalszym ciągu wyводу.

6.3.8. Wykonawcy działań zarządczych

W modelu rozproszonym są nimi: koordynator szlaku i jego biuro, koordynatorzy częściowi, koordynatorzy odcinkowi oraz stali partnerzy szlaku realizujący określone elementy jego oferty.

Koordynator szlaku to podmiot działający w imieniu organizacji zarządczej szlaku, który jest usytuowany w jej strukturach jako biuro wykonawcze względnie kieruje tym biurem jako członek szlaku i na podstawie trwałej umowy organizacją zarządczą. Musi on spełniać szereg warunków umożliwiających mu efektywne zarządzanie systemem tego rodzaju, to jest: posiadać profesjonalne kompetencje w zakresie organizacji turystyki i marketingu turystycznego, posiadać instytucjonalną (informacje) i personalną wiedzę (kompetencje merytoryczne pracowników) z zakresu dziedzictwa eksploatowanego przez szlak, dysponować stałym biurem umożliwiającym: a) codzienny kontakt ze wszystkimi interesariuszami (członkami i partnerami), b) bieżący monitoring wszystkich usług szlaku, c) kontakt z organizatorami turystyki i turystami, d) dystrybucję materiałów i usług szlaku lub ich bieżące pośrednictwo, a także e) monitoring udzielanych zleceń, usług, imprez wykonywanych i organizowanych w imieniu i na rzecz szlaku oraz komunikację ze zleceniobiorcami. Koordynator szlaku może także wykonywać niektóre usługi turystyczne, o ile posiada uprawnienia organizatora turystyki zgodne z aktualnym stanem prawnym określonym przez obowiązującą Ustawę o Usługach Turystycznych. W innym przypadku może ten obszar zadań w ramach zarządzania szlakiem zlecać partnerowi posiadającemu takie uprawnienia lub grupie partnerów. W świetle przeprowadzonego badania właściwym kandydatem na Koordynatora Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, posiadającym w swoim aktualnym układzie strukturalnym

i składzie personalnym wymienione cechy jest podmiot pełniący tę funkcję nieformalnie, czyli **Powiatowe Centrum Informacji i Promocji Turystycznej w Giżycku**.

W świetle przedstawionej koncepcji reorganizacji i rozbudowy Szlaku oraz zgodnie z proponowanym rozproszonym modelem zarządzania analizowanym systemem zadania **Koordynatora Szlaku Fortyfikacji Mazurskich** powinny obejmować:

- przygotowywanie strategii Szlaku do zatwierdzenia na Zebraniu Członków Szlaku (członków organizacji zarządczej), oraz przygotowywanie planów taktycznych funkcjonowania i rozwoju Szlaku na kolejne lata,
- wykonywanie przypisanych mu w corocznych planach zadań i monitoring ich wykonania przez pozostałe podmioty koordynujące, przygotowanie sprawozdań na coroczne Zebrania Członków Szlaku,
- bieżącą współpracę z poszczególnymi członkami organizacji zarządczej szlaku (samorządy lokalne i zarządcy obiektów oraz koordynatorzy lokalni Szlaku i opiekunowie jego warstw) za pomocą sprawnego kanału komunikacji (np. listy mailingowej, wewnętrznego forum wymiany na portalu Szlaku itd.),
- współpracę z Radą Szlaku (w tym jej przewodniczącym i poszczególnymi członkami-ekspertami) w: przygotowywaniu programu spotkań Rady, opracowaniu i rozszerzaniu naukowej warstwy tematyki Szlaku, merytorycznej ocenie materiałów informacyjnych i interpretacyjnych, planowaniu aplikacji, tras lokalnych, ścieżek tematycznych, geoscieżek oraz w ocenie merytorycznej ich treści interpretacyjnych, w planowaniu i realizacji ekspozycji tematycznych, w planowaniu i merytorycznej ocenie programu eventów tematycznych, programów trwałej oferty wycieczek własnych po Szlaku i projektów lojalnościowych, przedkładanie im do oceny merytorycznych elementów treści marketingowych, programów szkoleń, zbieranie materiałów i organizacja wizji lokalnych dla weryfikacji zgodności tematycznej i zagospodarowania turystycznego obiektów kandydujących do Szlaku,
- zarządzanie zastrzeżoną nazwą i logo Szlaku pod kontrolą Rady w celach marketingowych i popularyzacji dziedzictwa,
- współpracę z ekspertami odnośnych dziedzin w tworzeniu, rozszerzaniu i aktualizacji warstwy interpretacyjnej Szlaku i obiektów, których zarządcy nie realizują jej samodzielnie, w tym wystaw i tras terenowych,
- monitorowanie i bieżącą konsultację inwestycji związanych z funkcjonowaniem Szlaku (jak przebieg i oznaczenie tras i odcinków, oznaczenie obiektów, opracowanie, wytworzenie i lokalizacja tablic informacyjnych Szlaku, budowa parkingów i miejsc odpoczynku, zagospodarowanie obiektów i ich otoczenia),
- zarządzanie portalem Szlaku jako główną platformą współpracy i informacji, w tym kierowanie pracami nad stworzeniem, a potem zarządzanie platformą obsługi pakietów turystycznych Szlaku,
- zarządzanie informacją na temat Szlaku (jej zbieranie, przetwarzanie i lokowanie w zbiorach i nośnikach informacji, interpretacji i marketingu, dystrybucja, aktualizacja),
- monitoring oznaczeń tras Szlaku i jego obiektów oraz opisów interpretacyjnych, interwencje na rzecz uzupełnień ubytków i aktualizacji informacji podawanych na tych oznaczeniach, opracowywanie korekt i koncepcji ewentualnej rozbudowy systemu tras i oznaczeń,
- opracowanie standardów dostępności obiektów w ramach poszczególnych warstw Szlaku i obsługi turystów w nich oraz monitoring ich respektowania w formie regularnej (np. doroczne wizyty we wszystkich obiektach) i bieżącej (w reakcji na sygnały od turystów, uczestników pakietów i przewodników), w razie potrzeby interwencje u zarządców obiektów i proponowanie rozwiązań eliminujących problemy,
- aktywne poszukiwanie źródeł finansowania dla projektów realizowanych w ramach Szlaku (jak projekty lojalnościowe, nowe wystawy w obiektach, kampanie marketingowe),

- systemowe zarządzanie marketingiem Szlaku, daleko wykraczającym poza jego promocję (por. Rozdz. 10), w tym: przygotowanie strategii marketingu Szlaku (z włączeniem zasad tzw. marketingu relacji, kierowanie kampaniami promocyjnymi lub ich zlecenie i monitoring ich efektywności, reprezentacja Szlaku na targach turystycznych, wytwarzanie materiałów promocyjnych i informacyjnych Szlaku względnie ich zlecenie z dostarczeniem wykonawcy niezbędnych informacji, monitorowaniem procesu ich powstawania, oceną i korektą ostatecznej treści i formy, dystrybucja materiałów Szlaku pośredników informacji i promocji, zarządców obiektów, koordynatorów odcinkowych i pozostałych interesariuszy Szlaku, punktów informacji turystycznej, podtrzymywanie kontaktów z interesariuszami zewnętrznymi Szlaku, w tym organizatorami turystyki oraz potencjalnymi klientami zbiorowymi (jak organizacje ukierunkowane na dziedzictwo militarne itd.), promocja Szlaku w krajowych, regionalnych i lokalnych kanałach promocji turystycznej, współpraca w tym zakresie z samorządem regionalnym względnie Regionalną Organizacją Turystyczną województwa,
- wyszukiwanie zewnętrznych partnerów zdolnych do realizacji obszarów objętych strategią Szlaku, których członkowie organizacji nie są w stanie wykonać lub nie wykazują zainteresowania ich realizacją, zawieranie porozumień z nimi i koordynacja przedsięwzięć objętych porozumieniem ze strony Szlaku względnie monitoring wykonania zleceń,
- bieżąca współpraca z koordynatorami odcinkowymi i koordynatorami (opiekunami) warstw w monitoringu stanu Szlaku, w wykonywaniu usług względnie monitoringu realizacji usług turystycznych przez podmioty trzecie, aktualizacji i dystrybucji informacji dotyczących Szlaku, w tym kalendarza eventów, odcinków, warstw i obiektów, dystrybucji materiałów (publikacji, ulotek, skarbów do skrytek geocachingu itd.),
- wytwarzanie lub zlecenie wytwarzania niezbędnych materiałów (jak skarby do skrytek i certyfikaty dla eksploratorów i uczestników projektów lojalnościowych, ewentualne karty turystyczne i rabatowe, ulotki informacyjne itd.),
- prowadzenie kalendarza eventów Szlaku, jego publikacja i aktualizacja na własnym portalu oraz jego dystrybucja do członków Szlaku, obiektów, koordynatorów odcinkowych, punktów informacji turystycznej, zarządców pakietów i gestorów ich usług składowych, współpracujących ze Szlakiem partnerów, oraz zewnętrznych interesariuszy, w tym portali turystycznych, organizatorów wycieczek i innych potencjalnych klientów grupowych,
- współpraca organizatorami eventów zewnętrznych w stosunku do Szlaku, które są zbieżne tematycznie z jego profilem i odbywają się w jego przestrzeni,
- inicjowanie tworzenia pakietów tematycznych Szlaku i pakietów lokalnych (np. przez zaproszenie uczestników, szkolenia), wspieranie ich uczestników m.in. w wymiarze promocji i dystrybucji materiałów, obsługa dystrybucji pakietów za pomocą platformy działającej w ramach portalu Szlaku,
- zarządzanie wycieczkami i pakietami własnymi Szlaku względnie ich zlecenie zewnętrznym operatorom jako partnerom Szlaku oraz koordynatorom odcinkowym (częstkowym), którzy podejmują się zarządzania nimi,
- organizowanie i prowadzenie względnie zlecenie realizacji szkoleń dla członków Szlaku, personelu obiektów, wykonawców interpretacji, uczestników pakietów turystycznych,
- współpraca z zarządcami innych szlaków w organizacji tzw. węzłów szlaków i zarządzaniu nimi (po zawarciu porozumienia może być delegowana na koordynatorów odcinkowych),
- organizacja lub współorganizacja np. z wybranymi członkami Szlaku (samorządami lub obiektami) jednego głównego eventu tematycznego pełniącego funkcję Święta Szlaku, względnie zlecenie tej organizacji partnerowi zewnętrznemu przy zachowaniu kontroli nad jego programem i współpraca przy jego realizacji,
- organizacja lub współpraca w organizacji innych eventów własnych Szlaku, w tym: dorocznego rajdu rowerowego oraz zmieniającej corocznie lokalizację imprezy tematycznej dla eksploratorów we współpracy z samorządem miejsca jej odbywania,

- współpraca z organizatorami i sponsorami własnych eventów Szlaku we wspólnie ustalonym niezbędnym zakresie, obejmującym np. zapewnienie dobrego poziomu merytorycznego programu, realizację przez koordynatora uzgodnionych elementów programu eventy, wzajemną promocję Szlaku w ramach eventy i eventy w kalendarzu Szlaku i innych materiałach oraz narzędziach promocji, organizację pakietów okolicznościowych itd.,
- zorganizowanie Warstwy C Szlaku (eksplorerskiej), w tym szkolenie dla jej opiekunów, stworzenie podstrony portalu Szlaku dla Warstwy C i geocachingu tematycznego Szlaku, opracowanie systemu skrytek lub geościeżek, nawiązanie współpracy z zarządcami istniejących skrytek i założenie oraz rejestracja szeregu własnych przy obiektach Szlaku, opracowanie systemu tematycznych kolekcji „skarbów”, opracowanie zasad ewaluacji wyników, ustalenie zasad premiowania, opracowanie projektów i wykonanie lub zlecenie wykonania niezbędnych materiałów (serie skarbów, certyfikaty, nagrody),
- sprawowanie stałej opieki nad Warstwą C Szlaku lub zlecenie jej koordynatorowi częstkowemu – związane z tym zadania to: współpraca z lokalnymi opiekunami skrytek i monitoring ich rzeczywistego funkcjonowania, dystrybucja skarbów i certyfikatów, zbieranie i archiwizowanie wyników uczestników (oraz informacji o zdobyciu ścieżek od zarządców współpracujących obiektów i koordynatorów odcinkowych Szlaku), prowadzenie i aktualizacja listy wyników uczestników na portalu Szlaku, prowadzenie podstrony portalu www.szlaku.org dla warstwy C i geocachingu tematycznego Szlaku,
- inicjowanie i zarządzanie projektami lojalnościowymi (np. paszport Szlaku, odznaka turystyczna Szlaku, karta turystyczna Szlaku, aplikacja Szlaku – por Rozdz. 8), w tym opracowanie ich zasad, pozyskanie partnerów projektów z grupy członków i interesariuszy Szlaku oraz gestorów usług, opracowanie i zlecenie wykonania potrzebnych materiałów (jak książeczki, odznaki, karty), monitoring funkcjonowania projektów, rejestracja i obsługa ich uczestników (np. na odrębnej podstronie portalu Szlaku i z wykorzystaniem wybranego kanału komunikacji), ewaluacja i archiwizacja wyników uczestników, dystrybucja materiałów do członków i partnerów projektów, monitoring współpracy (np. respektowania deklarowanych wstępów, usług i rabatów), marketing, w tym promocja tych projektów w dostępnych własnych i partnerskich kanałach marketingu turystycznego itd.

Zakres zadań Koordynatora Szlaku oraz konieczność realizacji wielu z nich w warunkach stałego monitoringu (w tym obsługa/monitoring działania pakietów i innych zleceń) wymaga zabezpieczenia długookresowego finansowania jego działań na stałym poziomie z budżetu Szlaku.

Koordynator częstkowy szlaku to podmiot wewnętrzny w stosunku do systemu, czyli członek organizacji zarządczej, który realizuje jeden typ usługi lub parę usług, a jednocześnie (na mocy członkostwa) uczestniczy w zarządzaniu szlakiem przez udział w gremiach decyzyjnych, w tym w kształtowaniu strategii, współfinansowaniu przedsięwzięć itd. W przypadku omawianego systemu taką funkcję może spełniać na przykład przedsiębiorca turystyczny realizujący wszystkie wycieczki po szlaku (a zatem musi mieć uprawnienia organizatora turystyki), organizacja zarządzająca jednym z eventów cyklicznych szlaku albo członek organizacji będący stałym organizatorem głównego eventy tematycznego, kiedy taki zostanie wykreowany. W przypadku Szlaku Fortyfikacji Mazurskich naturalnym koordynatorem częstkowym systemu (pod warunkiem członkostwa w organizacji Szlaku) może być na przykład organizator corocznego rowerowego rajdu tematycznego. Podobnie mógłby nim zostać samorząd gminy, (np. Kruklanki, Miłki) gdyby podjął się organizację dorocznego eventy skierowanego do turystów-eksploratorów lub instytucja (np. Nadleśnictwo Srokowo) gdyby podjęła się organizację dorocznego eventy historyczno-militarnego. Ponadto koordynatorem częstkowym mógłby być ten podmiot z grupy członków Szlaku, który przejąłby wszystkie obowiązki zarządzania jedną z jego warstw (B lub C), jednak wydaje się,

że w proponowanym składzie członków i aktualnym układzie strukturalnym oraz personalnym biura proponowanego koordynatora wyznaczanie takiego nie jest konieczne. Finansowanie pracy koordynatorów częstkowych (dla których byłaby to tylko część ich zwykłej działalności) może się odbywać w formie udziału w zyskach (jak w przypadku przedsiębiorcy - organizatora wycieczek) względnie każdorazowej partycypacji w kosztach podjętego działania ze strony zainteresowanych członków Szlaku i innych podmiotów, np. sponsorów eventu - jak w wypadkach samorządów lub ich agend.

Koordynator lokalny (odcinkowy, strefowy) może być członkiem-zarządcą jednego z obiektów, który na wyznaczonym terenie podejmuje się organizowania eksploatacji turystycznej (w formie przewodnictwa, opieki nad skrzynkami geocatchingu itd.) oraz monitoringu stanu, oznaczeń oraz infrastruktury turystycznej w stosunku do innych obiektów szlaku (albo nieposiadających własnego zagospodarowania turystycznego ani opiekuna, albo na mocy porozumienia z ich właścicielem, który nie jest aktywny w organizacji turystyki). Może nim być także lokalny przedsiębiorca (np. operator wycieczek, właściciel hotelu lub agroturystyki itd.) zbierający na danym terenie pojedyncze usługi własne i innych gestorów (noclegowe, gastronomiczne, przewodnickie, rekreacyjne, udziału w wydarzeniach kulturalnych i inne), organizujący je w pakiety tematyczne szlaku i dystrybuujący (sprzedający) je turystom w imieniu szlaku. Może nim być wreszcie podmiot zarządzania turystyką (np. lokalny ośrodek informacji turystycznej), który w wymiarze lokalnym zestawia oferty i pośredniczy (choć niekoniecznie sprzedaje) usługi, które razem i pod wspólną nazwą (odnoszącą się do szlaku) tworzą serię form eksploatacji turystycznej walorów szlaku na jego terenie lub stanowią elementy obsługi turysty przemierzającego szlak i są włączone do jego ogólnej oferty. Koordynator lokalny łączy usługi oraz integruje je w zespoloną ofertę szlaku dla swojego terenu najczęściej za pomocą elastycznej platformy elektronicznej (interaktywnej i umożliwiającej turystyce wybór poszczególnych składników). Z kolei Koordynator Szlaku w ramach wspólnej platformy lub innych uzgodnionych mechanizmów rezerwacji przekazuje mu wszystkie te zapytania i zlecenia dotyczące tylko jego terenu (odcinka), co, do których wie, że koordynator lokalny jest w stanie je zrealizować, a także zleca wykonanie tych elementów wycieczek, pakietów i usług realizowanych na całym szlaku, które odbywają się na jego odcinku, jeśli koordynator lokalny ma uprawnienia do ich realizacji. Z wyników przeprowadzonego badania wynika, że naturalnymi koordynatorami odcinkowymi (strefowymi) koordynującymi aktywności Szlaku Fortyfikacji Mazurskich w odniesieniu do warstw A, B i C z grupy opiekunów obiektów mogłyby być: Stowarzyszenie Piska Pozycja Ryglowa (dla własnego obiektu i trasy oraz dla rejonów Piska, Jeży i Szerokiego Boru), Stowarzyszenie Nad Nidzkim (dla rejonu Rucianego-Nidy z Guzianką, być może także Czarciego Ostrowa) oraz zarządca Twierdzy Boyen dla Giżycka i okolicy. Z grupy zarządców turystyki działających jako agendy samorządów lokalnych taką funkcję mógłby podjąć ośrodek informacji turystycznej w Węgorzewie w odniesieniu do obiektów w gminie Węgorzewo, ewentualnie również części gminy Pozezdrze). Z grupy instytucji mogłoby to być Nadleśnictwo Srokowo, aktywnie zarządzające własnym obiektem i administrujące terenem, na którym położone są liczne obiekty rekomendowane do Warstwy C Szlaku.

Koordynator lokalny (odcinkowy, strefowy) obok własnych zadań wynikających z misji i strategii swojej organizacji wykonuje niektóre działania zarządcze w granicach swojego odcinka (strefy) a także zlecone mu fragmenty zadań Koordynatora Szlaku, które ze względu na obecność na miejscu, jest w stanie wykonać efektywniej albo bez generowania niepotrzebnych kosztów. Zestawiona poniżej lista zadań ma charakter ogólny, to jest może być każdorazowo modyfikowana (ograniczona lub rozszerzona) w zależności od uprawnień podmiotu podejmującego funkcje koordynatora odcinkowego oraz warunków jego porozumienia z Koordynatorem Szlaku. Zasadniczo obejmuje ona:

- aktywne zarządzanie funkcjami turystycznymi własnego obiektu należącego do Szlaku (które z reguły są rozwinięte i obok gwarantowanej dostępności do zwiedzania mogą

- obejmować obsługę przewodnicką, własny mikroevent (jak pokaz) lub program interpretacji (lekcja, prelekcja itd.) realizowany na zamówienie, dystrybucję własnych materiałów,
- zarządzanie lokalną trasą tematyczną Szlaku, w tym monitoring jej oznaczenia, przygotowanie i zarządzanie informacjami turystycznymi, treściami interpretacji, materiałami dla turystów, usługa przewodnicka na trasie, otwieranie poszczególnych obiektów na trasie, obsługa ekspozycji tematycznych na trasie lub monitoring ich stanu itd.,
  - monitoring odcinków trasy Warstw A i B na swoim terenie, ich stanu i oznaczeń oraz infrastruktury turystycznej na trasach (miejsca odpoczynku, parkingi itd.,
  - monitoring stanu obiektów Warstwy B Szlaku na swoim terenie, w tym ich stanu, dostępności turystycznej, stanu estetycznego otoczenia, stanu infrastruktury przy obiektach (miejsc odpoczynku, parkingów rowerowych itd.) stanu oznaczeń obiektów, tablic interpretacyjnych i opisów względnie tras zwiedzania lub ekspozycji samoobsługowych w obiektach (por. Rozdz. 6.5.1 i 6.5.2), zgłaszanie usterek zniszczeń samorządowi gminy, zarządcy lub opiekunowi obiektu i Koordynatorowi Szlaku,
  - współpraca z lokalną wypożyczalnią/serwisem rowerów lub wypożyczalnią mobilną opiekującą się odcinkiem lub rejonem Szlaku: przekazywanie zamówień i zleceń, udostępnianie i odbiór zamówionych rowerów przy swoim obiekcie, pośrednictwo w zgłoszeniach i ustaleniu miejsca pobytu turysty w razie zgłoszeń awaryjnych,
  - opieka nad lokalnymi obiektami Warstwy C Szlaku np. jako ich gospodarz lub jego zastępca na mocy porozumienia jako opiekun skrytek geocachingu lub dostawca „skarbów” i certyfikatów do opiekunów samodzielnych skrytek; zbieranie i kopiowanie względnie archiwizowanie dzienników skrytek, opieka nad geościeżkami i potwierdzanie ich „zdobycia” z wystawieniem certyfikatu i przekazaniem danych zdobywców koordynatorowi Szlaku lub koordynatorowi Warstwy C Szlaku dla potrzeb zapisu na portalu Szlaku, przyznania punktów względnie przydzielenia nagród,
  - pośrednictwo usług przewodnickich na trasie lokalnej i w rozproszonych obiektach Szlaku na swoim terenie oraz w stosunku do miejscowości i zabytków na tym terenie dla turystów znajdujących się na Szlaku,
  - bezpośrednie zarządzanie pakietami lokalnymi SFM (jeśli podmiot ma takie uprawnienia i wyraża taką wolę) lub promowanie tych pakietów, informowanie o nich i pośrednictwo w ich zamawianiu,
  - informacja i promowanie względnie pośrednictwo usług partnerów Szlaku (lokalnych usługodawców z branży turystycznej) wobec turystów odwiedzających własny obiekt koordynatora, trasę lokalny lub odcinek Szlaku,
  - współpraca z miejscowymi punktami informacji turystycznej (najlepiej przez utrzymywanie własnego regału, stojaka z materiałami Szlaku, informatorem jego lokalnych pakietów, kalendarzem eventów Szlaku, materiałami systemów i projektów lojalnościowych, ofertą własnego obiektu i odcinka Szlaku, w tym lokalnymi questami, kartami gier terenowych, bieżące informowanie pracowników IT o zmianach w ofercie całego Szlaku i na zarządzanym przez siebie jego odcinku, dystrybucja materiałów promocyjnych Szlaku i swojego odcinka do lokalnych instytucji kultury (muzea) zakładów noclegowych, ośrodków i miejsc wypoczynku, organizacji czasu wolnego,
  - organizacja lub współorganizacja miejscowego eventu SFM (we współpracy na miejscu z organizatorem eventu), względnie organizacja lokalnego elementu rozproszonego eventu Szlaku,
  - opieka nad węzłem szlaków (por. Rozdz. 6.5.), jeśli koordynator odcinkowy ma taki na swoim terytorium i koordynator innego systemu wyraża na to zgodę, zintegrowane i krzyżowe udzielanie informacji o ofercie obu systemów, oznaczenie tras od własnego obiektu, innego obiektu SFM względnie od trasy lokalnej do miejscowego obiektu

drugiego szlaku, wykonywanie lub pośrednictwo usług przewodnickich dla turystów obu szlaków na swoim terenie, zarządzanie pakietami dla obu szlaków z wymiennymi atrakcjami tematycznymi, zarządzanie ekspozycjami obu szlaków, jeśli mieszczą się w jednym (jego) obiekcie, itd.

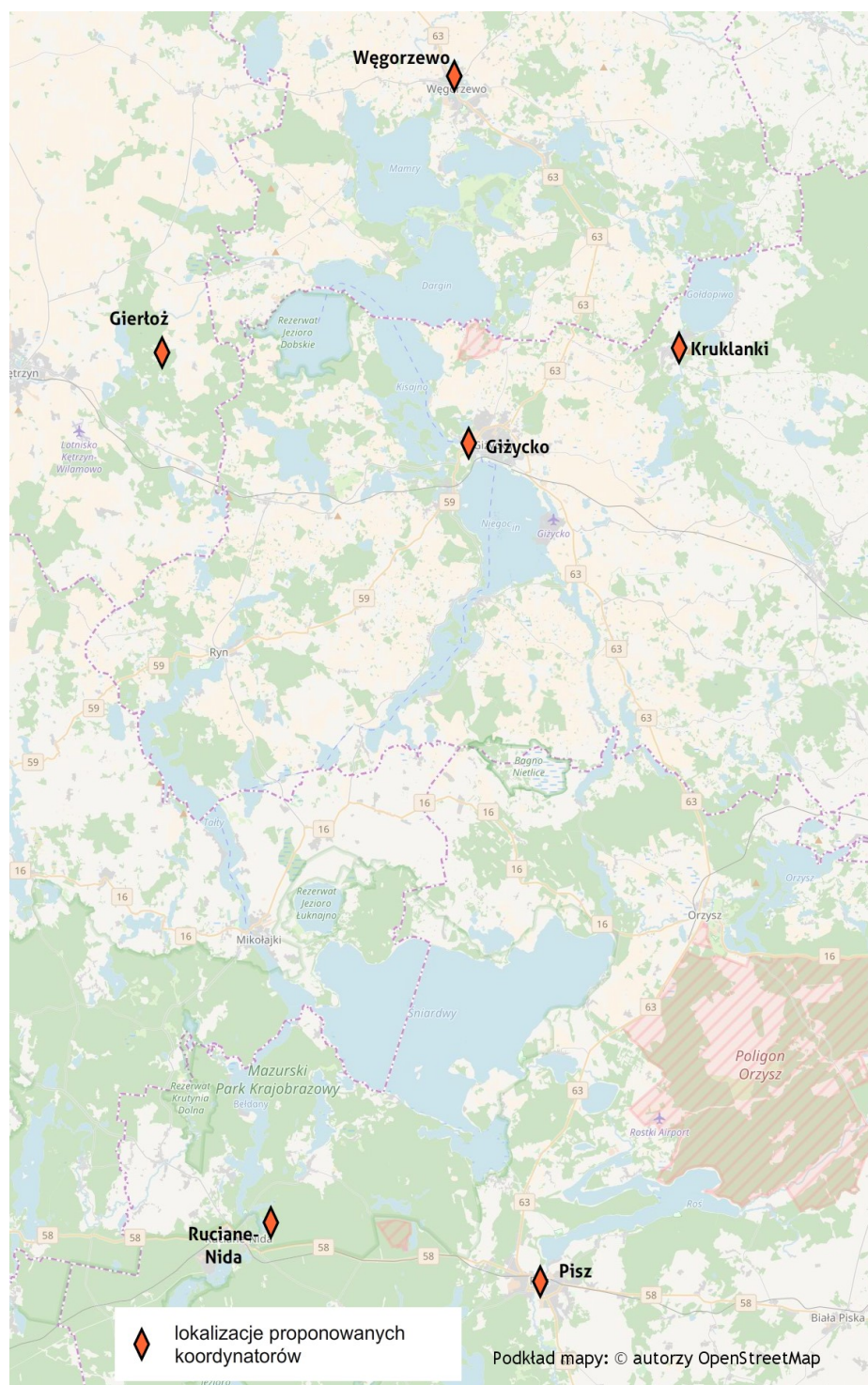
Dla koordynatora lokalnego jego udział w zarządzaniu szlakiem jest działalnością poboczną, wynikającą z interesów (lub misji) obiektu szlaku, którego jest zarządcą. Dlatego jego główną korzyścią z zaangażowania się w funkcjonowanie omawianego Szlaku powinny być pożytki odnoszone z punktu widzenia tego obiektu (np. wzrost liczby odwiedzających, podniesiony status, ożywienie działalności edukacyjnej, skupienie lokalnej aktywności kulturalnej itd.). Ewentualne korzyści finansowe lub pokrycie kosztów jego zaangażowania mogą płynąć z udziału w obsłudze pakietów lokalnych, pośrednictwa lub wynajmowania własnych przewodników, wyższego poziomu odpłatnego wykorzystania własnej oferty (np. edukacyjnej). Szlak (za pośrednictwem Koordynatora Szlaku) może natomiast bezpłatnie dostarczać materiały promocyjne względnie (w formie corocznej dotacji o bardzo ograniczonym zakresie) oraz dofinansować koszt dodatkowych materiałów biurowych lub urządzeń komunikacji (jak stały abonament telefonu).

Partner szlaku w modelu rozproszonym to podmiot zewnętrzny w stosunku do organizacji zarządczej, który na podstawie formalnego porozumienia (najlepiej umowy zawartej w formie pisemnej) obowiązującego przez dłuższy okres zapewnia jakiś rodzaj usługi dla turystów lub jakiś element niezbędny dla funkcjonowania szlaku, jednocześnie uzyskując monopol lub pierwszeństwo przy podobnych warunkach na świadczenie tej usługi lub elementu funkcjonowania. Tym pierwszym mogą być np. wycieczki po szlaku na zamówienie, jeśli nie organizuje ich koordynator ani żaden z członków, regularny przewóz turystów po ustalonej trasie lub kilku trasach albo stałe udostępnianie sprzętu turystycznego w określonych miejscach lub w formule mobilnej. Tym drugim może być coroczne organizowanie imprezy tematycznej albo przygotowanie i realizacja gier turystycznych (terenowych, miejskich, obiektowych itd.) w określonej liczbie miejsc i liczbie edycji gier turystycznych, ale także np. opracowywanie i/lub realizacja na rzecz szlaku kampanii marketingowych. Na podstawie porozumienia stałemu partnerowi (który niezależnie od tego prowadzi własną działalność o szerszym profilu lub na rzecz innych podmiotów) koordynator szlaku zleca wykonanie usług lub działań objętych porozumieniem, kierując do niego wszystkie zamówienia dotyczące tego zakresu pochodzące od niego samego, ale również przychodzące od członków organizacji lub z zewnątrz (np. od touroperatorów na wycieczki po szlaku). Z kolei stały partner szlaku zobowiązuje się nie prowadzić działalności bezpośrednio konkurującej z ofertą szlaku tj. na przykład nie proponować własnych wycieczek o zbieżnym programie albo nie opracowywać i nie realizować w przestrzeni szlaku ani w sąsiedztwie imprez o podobnej tematyce lub programie. Dla Koordynatora Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jako całości potencjalnym partnerem może być lokalne biuro podróży posiadające uprawnienia touroperatora realizujące na zlecenie wycieczki według programu opracowanego przez koordynatora, mobilna wypożyczalnia rowerów działająca w całej przestrzeni Szlaku lub jej znacznej części albo któreś z przedsiębiorstw realizujących rejsy statkami po Jeziorach Mazurskich, które mogłoby przejąć transport turystów korzystających z Warstwy B oferty Szlaku na kilku obcinkach między jego obiektami (por. Rozdział 6.6.). Natomiast na poziomie koordynatorów odcinkowych (strefowych) takimi partnerami (lokalnych produktów i programów Szlaku) mogliby być miejscowi usługodawcy jak (stacjonarne i mobilne) wypożyczalnie rowerów, gestorzy usług zakwaterowania, ale również opiekunowie obiektów i skrzynek geocachingowych Warstwy C Szlaku. Jak widać z powyższego, partnerstwo między Szlakiem a podmiotem zewnętrznym może (jak w przypadku profesjonalnego przedsiębiorstwa marketingowego), ale niekoniecznie musi obejmować wzajemne płatności. Przy niektórych typach usług dochody partnera pochodzą bowiem od turystów lub organizatorów turystyki jako konsumentów względnie zleceniodawców usługi, przy innych zaś jego działanie nie przynosi

mu bezpośrednich korzyści, ale jak w przypadku opieki nad obiektami i skrzynkami geocachingu, jest realizacją jego społecznej aktywności (jak w przypadku pobliskich gospodarzy), elementem jego misji organizacyjnej (jak w przypadku pełniących te zadania lokalnych muzeów czy ośrodków kultury) względnie ma pośredni wpływ na wykorzystanie innych jego usług (jak w przypadku właściciela lokalnego sklepu albo gospodarza agroturystyki).

Rycina 12 podaje proponowaną lokalizację koordynatorów odcinkowych SFM zgodną z założeniami i propozycjami opisanego dla Szlaku modelu koordynacji rozproszonej.

Rycina 12. Lokalizacja proponowanych koordynatorów odcinkowych SFM

6.4. Szczegółowe działania w zakresie poprawy oznaczenia i dostępności tras i obiektów.

6.4.1. Zagwarantowanie komunikacyjnej dostępności obiektów warstw A i B Szlaku.

Podstawą funkcjonowania i atrakcyjności szlaków kulturowych jest jednoznaczna identyfikacja ich obiektów w przestrzeni oraz zapewnienie możliwości dotarcia turystów (użytkowników szlaków) poruszających się wyznaczonymi trasami w ich pobliżu bez niepotrzebnych uciążliwości (jak liczne przesiadki, nadmiernie męcząca droga dojścia), bez ryzyka utraty orientacji i zagubienia (a tym bardziej bez wprowadzania w błąd) względnie uszkodzenia pojazdu. W kontekście tych wymagań w przestrzeni Szlaku Fortyfikacji Mazurskich należy zapewnić pełne, jednoznacznie czytelne i adekwatne do aktualnego stanu przejezdności i utrzymania dróg oznaczenie na całej długości trasy samochodowej dla samochodów i autokarów turystycznych, pełne oznaczenie dojazdowych odcinków na terenach zurbanizowanych (z uwzględnieniem przepisów dotyczących nośności mostów i dozwolonych kierunków jazdy) oraz możliwość legalnego (bezpłatnego lub płatnego) parkowania autokarów i samochodów osobowych w pobliżu obiektów Warstwy A Szlaku z wygodnym do nich dostępem, co oznacza nie więcej niż 200-250 metrów od obiektu i (w razie potrzeby) oznaczenie drogi z parkingu do obiektu.

W ramach realizacji tego postulatu należy również uporządkować już istniejące znaki E-22 przy drogach trasy samochodowej o treści „Szlak Fortyfikacji Mazurskich”. Na likwidowanych trasach samochodowych (odcinka do Gołdapi i dalej oraz odcinków przeznaczonych odtąd tylko dla warstwy rowerowej) powinny one zostać zdjęte, natomiast na pozostałych powinno się usunąć te znaki prowadzące do obiektów innych niż obiekty Szlaku (przykłady podano w kwestionariuszu waloryzacyjnym, udokumentowano zaś w załączniku DFT), z kolei ustawić takie tablice informujące o ich pobliskiej lokalizacji w odpowiednich miejscach w pobliżu rzeczywistych obiektów warstwy A i B Szlaku. Ponadto uzupełnione muszą zostać wszystkie (bardzo liczne) luki w oznaczeniach dojazdu do obiektów Szlaku, wskazane w załącznikach KAO 1-44 do niniejszego Raportu.

Trasy rowerowe składające się na ciągi komunikacyjne Warstwy B Szlaku (a tworzące w przedstawionej koncepcji wyraźne dwie pętle, południową i północną) należy: a) doznaczyć względnie b) oznaczyć, c) uzupełnić, wreszcie d) zaopatrzyć obiekty Warstw A i B w parkingi rowerowe z blokadami. Działanie pierwsze (a) obejmuje dołączenie oznaczeń rowerowego Szlaku SFM do już istniejących oznakowań lokalnych tras rowerowych zbieżnych na licznych odcinkach z zaproponowanym przebiegiem tej trasy Szlaku. Działanie drugie (b) obejmuje wytyczenie trasy rowerowej i oznaczenie jej własnymi oznaczeniami rowerowego Szlaku SFM na odnogach istniejących tras rowerowych wiodących do obiektów położonych na uboczu oraz na odcinkach dróg publicznych (najlepiej z wyłączeniem dróg krajowych), gdzie rowerzyści mogą się poruszać bez przeszkód, jednak dotychczas brak oznaczeń tras rowerowych. Trzecie działanie (c) oznacza wytyczenie od podstaw dróg rowerowych alternatywnych do odcinków dróg krajowych łączących aktualnie miejscowości z obiektami Warstw A i B oraz krótkich odcinków wiodących od dróg publicznych lub tras rowerowych do obiektów wyznaczonych do Warstwy B, do których dotychczas nie prowadziła ani trasa rowerowa, ani droga publiczna w stanie zapewniającym jej eksploatację niezależnie od pory roku (czyli o twardej nawierzchni). Rezultatem będzie powstanie pełnej trasy Rowerowego Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, która będzie alternatywną osią komunikacyjną Szlaku w stosunku do dróg Warstwy A i wyraźną osią eksploatacji dla Warstwy B. Oznacza to szereg prac w terenie, których zakres każdorazowo wyznaczają istniejące już elementy i potrzeby Warstwy B. Przykładowo, właściwie od początku powinna zostać utworzona rowerowa trasa Kruklanki – Pozezdrze wzdłuż drogi powiatowej (znajdującej się aktualnie w stanie katastrofalnym) oraz trasa Przykop-Miłki-Miechy. Z kolei istniejąca letnia trasa rowerowa między Ogonkami a Pozezdrzem na odcinku zbieżnym z planowaną trasą Warstwy B oraz lokalna (zielona) trasa

rowerowa wiodąca od Okartowa do Wężewa i dalej przez teren leśny, powinny na odcinku od drogi publicznej w Wężewie do obiektu Warstwy B (schronu w pobliżu wsi) zostać dodatkowo oznaczone znakami Szlaku, zaopatrzone w oznaczenie obiektu i informacje na jego temat oraz w punkt odpoczynku przy samym obiekcie. Natomiast, przykładowo, w okolicy Jeży należy we współpracy z nadleśnictwem Pisz należy wytyczyć trasę rowerową do obiektu koło dawnych Wolisk, przeznaczonego do Warstwy B Szlaku.

Trasę rowerową łączącą obiekty Warstw A i B Szlaku należy uzupełnić o elektroniczny przewodnik rowerowy po Szlaku, umieszczony na portalu Szlaku i możliwy do ściągnięcia oraz aplikację turystyczną dla turystów rowerowych. Zarówno przewodnik, jak i aplikacja powinny posiadać pełny opis tras rowerowych lub zalecanych dla rowerów, obiektów Warstw A i B Szlaku, infrastruktury rowerowej przy obiektach, lokalnych serwisów rowerowych oraz wypożyczalni współpracujących ze Szlakiem, uczestniczących w pakietach Szlaku zakładów noclegowych i gastronomicznych (wraz z ewentualnym zestawem rabatów dla zarejestrowanych na aplikacji turystów rowerowych na podstawie np. zalogowania w obiekcie) oraz atrakcji kulturowych i przyrodniczych położonych przy trasach. Zarówno aplikację, jak i przewodnik należy stworzyć na samym początku prac nad tworzeniem trasy rowerowej i stopniowo uzupełniać w miarę ich postępowania, udostępniając turystom coraz lepszą ofertę. W ten sposób już od początku na Szlaku mogą pojawić się turyści rowerowi, a interesariusze jego Warstwy B (w tym samorządy) będą zmotywowani do konsekwencji w realizacji zaplanowanych prac.

W przypadku obiektów Warstwy C Szlaku określony dla każdego z nich regulamin zwiedzania/korzystania musi być uzgodniony z a) z ogólnymi lub szczegółowymi wymaganiami gospodarza terenu, np. zarządcy lasu lub właściciela pola oraz b) z regułami przyjętego systemu geocachingu (który określa także zasady bezpieczeństwa uczestników i ochrony obiektu).

6.4.2. Uzupełnienie oznaczenia i opisu obiektów *in situ*.

Obiekty zaliczone do Warstwy A Szlaku, czyli grupa obiektów gwarantowanych oraz do Warstwy B (tzw. warstwy turystyki aktywnej), które dotąd nie posiadają oznaczeń turystycznych, powinny otrzymać takie jednolite oznaczenia, a TAKŻE tablice informacyjne, umieszczone przy obiektach w widocznych miejscach, opisujące je najlepiej w kilku językach (a przynajmniej w języku polskim i angielskim). Przy każdym obiekcie z tych dwóch grup powinny stanąć tablice zawierające tak samo skonstruowaną treść i podobny design oraz układ. Z kolei przy obiektach Warstwy C (eksplorerskiej) należy (o ile takie istnieją, a jest tak w zaledwie paru przypadkach) usunąć znaki do nich prowadzące oraz znaki identyfikacyjne. W przyszłości można natomiast rozważyć, czy obiekty z tej grupy lub niektóre z nich można osobno opisać za pomocą kodów QR umieszczonych w miejscach, które turysta może łatwo zidentyfikować i odczytać po odnalezieniu obiektu, mając na uwadze zarówno posiadany materiał (powinien on podawać indywidualne treści, a nie tylko ogólne opisy danego typu obiektu), jak również zasięg sieci Internet, który jest niezbędny dla odczytania takich kodów a nie zależy od działań zarządcy Szlaku.

6.4.3. Zagwarantowanie fizycznej dostępności obiektów.

Warstw A, B i C Szlaku. Taka rzeczywista dostępność może mieć wprowadzić różne poziomy, jednak zawsze dostępność danego obiektu musi spełniać standardy przewidziane dla danego poziomu.

Obiekty Warstwy A Szlaku posiadające stały personel powinny być albo otwarte w przewidzianych dniach i godzinach podanych do wiadomości publicznej na portalu Szlaku, na własnej witrynie www, jeśli taką posiadają oraz w formie graficznej przy samym obiekcie, respektowanych przez zarządców obiektu, albo, w razie nieposiadania stałego personelu, być udostępniane każdorazowo na prośbę turystów w postaci tzw. otwarcia na telefon (podany

do wiadomości na portalu Szlaku, własnej witrynie www i przy obiekcie) bezpłatnie lub zgodnie z określonym, podanym do publicznej wiadomości i respektowanym cennikiem. Jeśli obiekty warstwy A znajdują się na terenie otwartym (jak w Mikołajkach, Pozezdrzu) to droga do nich powinna być oznaczona, udostępniona i zabezpieczona w formule trasy turystycznej lub ścieżki spacerowej, wejście i dostępne elementy zabezpieczone przed wypadkami zwiedzających (np. poręcz, schody, oświetlenie włączające się na czujnik), same obiekty opatrzone krótkim, czytelnym regulaminem zwiedzania, zakazującym samowolnej eksploracji poza wyznaczonym dostępem i dopuszczonymi formami zwiedzania, a miejsca niebezpieczne lub grożące wypadkiem/zawaleniem - ogrodzone i zamknięte.

Na podobnych warunkach (jako obiekty ogólnodostępne) powinny zostać udostępnione obiekty Warstwy B Szlaku, możliwe do zwiedzania w każdym czasie, lecz zabezpieczone przed ryzykami wynikającymi z chęci eksploracji wykraczającej poza zakres dozwolony regulaminem.

Do zapewnienia fizycznej dostępności szeregu leśnych obiektów z Warstwy C potrzebne są szczegółowe ustalenia z zarządcami Lasów Państwowych: nadleśnictwami Borki, Srokowo, Giżycko, Pisz i Maskulińskie, uwzględniające planowanie gospodarki leśnej w otoczeniu tych obiektów, wspólnie określające ich ostateczne przeznaczenie oraz możliwy zakres i sposób dostępu. Na tej podstawie należy podjąć decyzję o zaliczeniu/niezaliczeniu tych obiektów do Warstwy C. W innym przypadku obiekt objęty zachętą do turystyki eksploracyjnej i zaopatrzony w skrytkę geocachingu może za niedługi czas znaleźć się na przykład w ogrodzonym na wiele lat obszarze nowo zasadzonego drzewostanu. Potrzeba wspólnych ustaleń przeznaczenia i dostępności z właścicielami dotyczy także niektórych obiektów położonych na gruntach prywatnych (jak w Przykocie k. Miłek i w Martianach). W wymienionych przypadkach gospodarze są otwarci i życzliwi turystycznej eksploatacji, niemniej zawarcie porozumień uchroni w przyszłości Szlak (jako realną w założeniu ofertę zwiedzania!) przed takimi curiosami jak w Przesławkach (gm. Dubeninki), gdzie dwa dotąd zaliczane do niego obiekty stały w pośrodku użytkowanego pola uprawnego (bez ścieżki do nich), którego właściciel mieszka około 2 kilometrów od samych obiektów i nie jest zainteresowany wizytami obcych ludzi na swoim terenie.

6.5. Propozycje szczegółowych rozwiązań dla rozwinięcia oferty Szlaku

6.5.1. System wystaw tematycznych.

Szlak Fortyfikacji Mazurskich jest systemem eksploatacji turystycznej o charakterze kulturowym, co oznacza, że równie ważna jak doświadczenie przez turystę dziedzictwa in situ (zapewniane przez kontakt z jego walorami) jest budująca jego wiedzę. Interpretacja tego dziedzictwa, która – jeśli ma ten cel zrealizować – musi spełniać kryteria merytoryczne oraz mieć formę systematyczną. Kluczowym i niezbędnym elementem interpretacji dziedzictwa w turystyce kulturowej są ekspozycje tematyczne, które a) odnosząc się do szerszego tła historycznego ukazują kontekst doświadczanego dziedzictwa, b) dzięki usystematyzowanej prezentacji porządkują wiedzę na temat jego poszczególnych wymiarów, c) podając podstawowe fakty są punktem wyjścia, do którego nawiązują inne, w tym alternatywne i przeżyciowe formy interpretacji i animacji doświadczeń. W przypadku szlaku kulturowego jako rozproszonego systemu eksploatacji i interpretacji dziedzictwa wystawy dodatkowo d) zapewniają realizację poznawczego aspektu jego tematycznej oferty na dobrym poziomie (który można wyegzekwować przez wprowadzenie obowiązujących standardów dla ekspozycji) oraz e) prezentują oraz zwracają uwagę na rozliczne aspekty eksploatowanego przez szlak dziedzictwa, co oczywiście jest dane w sytuacji, kiedy ich narracja jest prawidłowo rozpisana – bez luk i niepotrzebnych powtórzeń. Z tych powodów (jak również z uwagi na fakt, że większość jego obiektów to zasoby rozproszone, częściowo zniszczone, nieposiadające własnej rozwiniętej warstwy interpretacyjnej o funkcjach niekoniecznie zrozumiałych dla przeciętnego, nawet zainteresowanego turysty) reorganizowany Szlak Fortyfikacji Mazurskich

powinien posiadać w swojej ofercie przynajmniej kilka stałych wystaw, prezentujących i wyjaśniających jego walory oraz wspólnie tworzących jego tematyczną narrację.

Jako zasady wyjściowe dla tego obszaru reorganizacji Szlaku powinno się przyjąć następujące zasady: 1) przynajmniej jedna stała wystawa, choćby skromna w wymiarze środków prezentacji, lecz profesjonalnie opracowana, powinna funkcjonować we wszystkich obiektach gwarantowanych Warstwy A Szlaku, 2) zasoby i przekaz wszystkich wystaw traktowane jako całość powinny składać się na systematyczny i możliwie pełny obraz fortyfikacji regionu w ich rozwoju historycznym, pod względem typologii rozwiązań i roli militarnej, jaką odegrały, 3) poszczególne aspekty systematycznej opowieści o fortyfikacjach mazurskich powinny zostać rozdzielone według zasad komplementarności, czyli wzajemnego uzupełniania się, akcentując poszczególne aspekty tego dziedzictwa: historyczne, biograficzne, inżynierskie, strategiczne, operacyjne itd. To ostatnie jest szczególnie ważne z perspektywy turysty zwiedzającego Szlak, a nie przypadkowo odwiedzającego pojedyncze obiekty, ponieważ dzięki zastosowaniu tych zasad nie tylko uniknie nużących go powtórzeń (które w ciągu niewielu dni na pewno by zauważył), ale również otrzyma spójny i bogaty, wieloaspektowy obraz dziedzictwa, którego śladem wyruszył w swoją tematyczną podróż. Osiągnięcie tego stanu wymaga modyfikacji i uzupełnienia istniejących już ekspozycji w Giżycku, Piszcu, Guziance i Gierłozie oraz stworzenia kilku nowych wystaw, przy czym ich treści (bazujące na eksploatacji, prezentacji i interpretacji poszczególnych zasobów wspólnie zarządzanego dziedzictwa) powinny być wzajemnie konsultowane, aby zapewnić wspomnianą komplementarność.

Aktualnie istniejące w obiektach Szlaku ekspozycje o tematyce zbieżnej z jego profilem: w Piszcu (Regelbau 502), w Twierdzy Boyen w Giżycku oraz w Rucianem-Nidzie - Guziance (Wieża ckm) powinny oczywiście wejść w skład proponowanego systemu i otrzymać w jego ramach swoje specjalne zadania, w najwyższym stopniu bazujące na ich aktualnych zasobach i treściach interpretacji. Oprócz nich proponuje się zorganizowanie wystaw tematycznych w Kętrzynie i Gierłozie (którą gospodarze obiektu niezależnie od audytu już planują), włączenie do systemu jednej z istniejących ekspozycji w Mamerkach (pod warunkiem jej modyfikacji) lub przygotowanie innej wystawy w tym samym miejscu, a także stworzenie dwóch, maksymalnie trzech ekspozycji w rozproszonych obiektach Warstwy B Szlaku.

Poza już istniejącymi ekspozycjami, uwzględniając wyżej wyartykułowane postulaty ich modyfikacji i reorganizacji, należy rozważyć stworzenie nowych wystaw w innych miejscach Szlaku, szczególnie tych dotąd najslabiej zagospodarowanych. Oczywiście, jako działające w przestrzeni szlaku tematycznego (czyli spójnej oferty), nie powinny one w żadnym wypadku powielać wzajemnie swoich treści. Dlatego **przed** podjęciem decyzji o ich utworzeniu, Rada Szlaku (z udziałem ekspertów: historyków regionu, inżynierii wojskowej, interpretacji dziedzictwa itd.) powinna opracować i przyjąć spójny program wystaw, rozgraniczając poszczególne aspekty dziedzictwa, zgodnie z postulatami różnorodności obiektów szlaku, spójności programu ekspozycji i wzajemnej komplementarności ich treści oraz eksploatowanych aspektów [por. Mikos v. Rohrscheidt 2013, s. 145-147]. Dopiero potem należy przydzielić poszczególne „tematy” do miejsc możliwie najbardziej im odpowiadających historią i profilem, których zarządcy (czy to samorządy, czy organizacje, podmioty prywatne) są chętni i gotowi do realizacji wystawy.

Ekspozycje w obiektach Szlaku powinny być multimedialne przynajmniej w części, co zapewnia nie tylko różnorodność przekazu, ale umożliwia realizację prezentacji i interpretacji na dobrym poziomie nawet pod nieobecność przygotowanej merytorycznie osoby a nawet umożliwia ich zwiedzanie bez obsługi. To oznacza jednak konieczność jednorazowego poniesienia wyższych kosztów, dla których trzeba znaleźć inwestora. W najbardziej realistycznym wariantcie finansowanie byłoby kolektywne w układzie: inwestor strategiczny (samorząd regionalny lub fundusz zewnętrzny uruchomiony dzięki jego zabiegom, rekomendacjom względnie gwarancjom), inwestorzy wspierający, wśród nich samorząd

lokalny i miejscowy biznes (w tym turystyczny, jeśli działają większe podmioty) oraz zarządca obiektu, jego stali partnerzy i wspierające go środowiska (także w formule crowdfundingu).

Istotnym problemem do rozwiązania w przypadku ekspozycji funkcjonujących poza obiektami ze stałą obsługą jest pogodzenie konieczności ich sprawnego udostępniania dla zwiedzających z zapewnieniem bezpieczeństwa i integralności pomieszczeń, eksponatów i urządzeń. Jednym z rozwiązań, jest tzw. otwarcie na telefon, opisane już wyżej dla obiektów nieposiadających stałej obsługi na miejscu. Jednak także takie rozwiązanie niekoniecznie rozwiązuje problemy ekspozycji zlokalizowanej w dużej odległości od właściciela lub zarządcy (wynoszącej np. kilometr i więcej). Ponieważ problem ten dotyczy wyłącznie wystaw aktualnie jeszcze nieistniejących, rozwiązaniem może być alternatywna formuła ich organizacji jako tzw. monitorowanych wystaw samoobsługowych. Ekspozycje takie są zamknięte i nadzorowane elektronicznie (czujniki, kamery). Otwarcie drzwi wymaga zastosowania jednorazowego kodu możliwego do uzyskania dzięki (alternatywnie) uprzedniej rejestracji turysty na platformie obsługi szlaku, portalu zarządcy wystawy (np. koordynatora lokalnego) lub hotelu współpracującego ze szlakiem z pomocą wiarygodnego dokumentu (jak dowód osobisty), lub dokonaniu opłaty na miejscu (nawet symbolicznej sumy) za pomocą imiennej karty płatniczej. Zasady zwiedzania są ujęte w regulaminie z potwierdzeniem zapoznania się przez użytkownika, który jest informowany o formie dostępu, możliwościach korzystania z wystawy i fakcie monitoringu. Regulamin może też ograniczać liczbę jednorazowo wchodzących i czas pobytu w pomieszczeniu (pomieszczeniach) do np. godziny. Obecność zwiedzającego jest rejestrowana, a nagranie na bieżąco lub w określonym czasie post factum możliwe do odtworzenia przez operatora wystawy (zarządca obiektu, koordynator lokalny, punkt informacji turystycznej, koordynator szlaku itd.). Zakończenie zwiedzania i wyjście jest rejestrowane i uznawane za koniec czasu, w którym zwiedzający jest objęty odpowiedzialnością za „użytkowanie” i pozostawiony stan wystawy, podobnie jak gość hotelowy lub osoba wypożyczająca sprzęt. W razie zniszczeń ich sprawcę można zidentyfikować i udowodnić mu je z pomocą rejestracji i nagrania z monitoringu, który może jednak służyć również np. do interaktywnego kontaktu ze zwiedzającymi, np. nagrywania ich uwag, komentarzy, sugestii lub własnej interpretacji doświadczenia na miejscu. Wystawy funkcjonujące w formule samoobsługowej mogą być łatwo (automatycznie) włączone do pakietów lokalnych szlaku jako ich moduły samodzielnie wybierane przez turystę, który w ramach pakietu może uzyskać dostęp do wystaw w postaci kodu, obowiązującego w czasie wykorzystania pakietu, i aktywizujące dostęp jednorazowo, w chwili podania kodu na miejscu i w podanym czasie trwania.

W wystawach samoobsługowych, ze względu na nieobecność ludzkiego interpretatora, ważną rolę powinny odgrywać nie tylko multimedialne nośniki przekazu (jak filmy dokumentalne, prezentacje, wizualizacje, „mówiący” narrator wystawy prowadzący po niej krok po kroku, dynamiczne makiety fortyfikacji czy modele urządzeń lub uzbrojenia), ale także elementy interaktywne angażujące aktywność zwiedzającego. Mogą nimi być przykładowo: możliwość przeglądania przez zwiedzających elektronicznej dokumentacji inżynierskiej obiektu, przeglądanie archiwum zdjęć, możliwość uruchomienia modelu urządzenia, ale również rozegrania online gry tematycznej (nawiązującej do profilu obiektu czy jego historycznego zastosowania) albo rozwiązanie tematycznego quizu. W formule stałych ekspozycji obsługowych Szlaku powinny działać te, które funkcjonują w obiektach ze zdefiniowanym czasem otwarcia (jak Twierdza Boyen i Muzeum w Kętrzynie). W formule samoobsługowej można urządzić ekspozycje działające w miejscach zlokalizowanych w dużej odległości od siedziby ich operatorów, w jednym lub dwóch wybranych obiektach rozproszonych Szlaku (np. w którymś z lepiej zachowanych obiektów Warstwy B) a także drugą ekspozycję na lokalnej trasie turystycznej, której nie obsługuje bezpośrednio jej gospodarz (por. 6.5.2.) np. w Guziance, Piszku lub Giżycku. Natomiast w posiadających ekspozycje obiektach Szlaku, które (poza sezonem lub wyznaczonymi dniami) nie posiadają

stałej obsługi w wyznaczonych godzinach należałoby samym zarządom tych obiektów pozostawić decyzję, czy decydują się na tzw. udostępnianie na telefon, czy też na wystawę monitorowaną.

Poniżej znajduje się odbijające powyższe założenia i dokonane na podstawie analizy oraz lokalizacji tematycznych zasobów Szlaku zestawienie istniejących i proponowanych ekspozycji dla Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, z podaniem proponowanego sposobu udostępniania oraz postulowanego dla nich wiodącego tematu (aspektu dziedzictwa) w sumie składające się na całościowy system jego interpretacji.

Twierdza Boyen, Giżycko. Rekomendowana wystawa obsługowa, częściowo multimedialna. Centralnym elementem powinna być multimedialna makietka twierdzy, którą proponuje się jednak zmodernizować (a właściwie stworzyć od początku) z powiększeniem jej skali i poszerzeniem prezentowanego obszaru o fortyfikacje otaczające, oraz zastosować ilustrowanie głosowej narracji wskaźnikami elektronicznymi i świetlnymi. Taka narracja powinna mieć dwa lub więcej scenariuszy, koncentrujących się np. na budowie i inżynierii militarnej z opisem funkcji i możliwości (osiągów) bojowych poszczególnych elementów oraz (drugi) na bojowym epizodzie z dziejów twierdzy w I wojnie światowej. Można także rozważyć nagranie wersji scenariusza przeznaczonej dla najmłodszych zwiedzających (np. 7-11 lat), sformułowanej w odpowiednim rejestrze językowym i objaśniającej funkcje twierdz nowożytnych, codzienne funkcjonowanie twierdzy / garnizonu w okresie pokoju oraz jej zadania w czasie wojny (mobilizacji) względnie oblężenia lub szturm. Pozostałymi elementami wystawy (która powinna objąć kilka sal) może być dokumentacja twierdzy (jej budowy i funkcjonowania), umundurowanie żołnierzy, rekonstrukcja wnętrza pomieszczenia koszarowego (np. sypialni), przetłumaczone regulaminy i rozkład dnia członków garnizonu, lista szkoleń i specjalności wojskowych załogi oraz rodzajów pododdziałów, struktura dowodzenia itd. Ekspozycja w Giżycku powinna być centralnym punktem programu zwiedzania twierdzy (czyli być wpisana w zwiedzanie jej pozostałych zagospodarowanych walorów, w tym wystawy w Laboratorium, wewnętrznej trasy zwiedzania itd.), a ono z kolei, główną atrakcją miejscowej trasy tematycznej Szlaku Fortyfikacji Mazurskich (por. Rozdz. 6.5.2).

Ewentualna druga tematyczna ekspozycja Szlaku w Giżycku (w schronie przeciwlotniczym lub schronie artyleryjskim koło J. Popówka), jeśli taka powstałaby w ramach lokalnej trasy, powinna koncentrować się na jednym aspekcie związanym z profilem samego obiektu, to jest formami biernej ochrony przeciwlotniczej względnie funkcjonowaniem XX-wiecznej stałej fortyfikacji artyleryjskiej i jej załogi, np. w warunkach bojowych.

Wilczy Szaniec, Gierłoż. Nadleśnictwo Srokowo planuje zrealizować stałą wystawę tematyczną pod nazwą „Wilczy Szaniec: Zbrodnia, Pamięć, Wojna”. Należy się spodziewać, że struktura prezentacyjna i warstwa interpretacyjna takiej ekspozycji będzie się koncentrowała na genezie i powstaniu obiektu, znaczeniu kwatery w procesach planowania operacji wojennych i dowodzenia nimi, codziennej organizacji dowodzenia, na głównych mieszkańcach / użytkownikach i ich historycznej roli, oraz z pewnością nie pominie zamachu z dnia 20 lipca 1944 jako najważniejszego wydarzenia w dziejach obiektu. Taki jej profil wpisuje się również w tematykę analizowanego Szlaku, dlatego zbędne są inne propozycje w odniesieniu do jej organizacji. Formuła wystawy powinna być obsługowa, co nie będzie problematyczne ze względu na obecność personelu i stałe godziny otwarcia obiektu. Natomiast zatrudnienie historyków i muzealników w jej przygotowaniu (wstępne rozmowy prowadzono z Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku) powinno zapewnić jej merytorycznie wysoką jakość, należy też oczekiwać szerokiego zastosowania multimedialnych i elementów interaktywnych. Wystawa w Gierłożu, kiedy zostanie uruchomiona, z pewnością dodatkowo wzmocni pozycję tego obiektu jako jednego z magnesów turystycznych Szlaku.

Muzeum im. W. Kętrzyńskiego w dawnym zamku, Kętrzyn. Muzeum posiada swoją wystawę stałą. Jednak propozycja dotyczy zorganizowania odrębnej, stałej ekspozycji

tematycznej zbieżnej z profilem Szlaku oraz stanowiącej integralny element jego warstwy interpretacji dziedzictwa. Ze względu na strukturę organizacyjną obiektu mogłaby ona mieć charakter ekspozycji stałej i obsługowej, a ze względu zarówno na zatrudnianie tam fachowego personelu muzealnego, jak i na położenie Kętrzyna jako skrajnego obiektu Szlaku położonego w punkcie węzłowym z kilkoma innymi systemami (Szlak Zamków Gotyckich, Droga Św. Jakuba) mogłaby ona przejąć funkcję przekrojowej i systematycznej prezentacji tego aspektu dziedzictwa, którą omawiany system eksploatuje, mianowicie dziejów fortyfikacji w regionie. Spełnianiu takiej roli sprzyja także historia samego obiektu: jednego z najstarszych zachowanych i dostępnych turystycznie zespołów architektury obronnej na Mazurach. Wystawę, pod warunkiem odpowiedniego zabezpieczenia i zagospodarowania pomieszczenia, można zlokalizować w wojennym schronie w podziemiach zamku, co dodatkowo nada jej walor autentyczności. Treścią wystawy (opracowanej i urzędzonej we współpracy z historykami wojskowości, architektury militarnej i fortyfikacji) mogłyby być dzieje i rozwój fortyfikacji na Mazurach ze szczególnym uwzględnieniem okresów ich szczególnie intensywnej budowy, inwestorów i strategicznych zadań, ich dominujące typy i najczęściej spotykane rozwiązania, a także ważniejsze obiekty niezachowane lub z okresów, dla których brak reprezentacji wśród walorów szlaku, o ile zachowała się dokumentacja lub w miarę dokładne przekazy. Ekspozycja powinna obejmować serię profesjonalnie wykonanych makiet (względnie elektronicznych schematów albo dynamicznych wizualizacji) wraz z interaktywnymi opisami, które pozwoliłyby użytkownikowi poznawać detale lub szukać odpowiedzi na pytania rodzące się podczas zapoznawania z systematyczną prezentacją. Bezpieczne miejsce i proponowana tematyka wystawy umożliwiają umieszczenie w tym miejscu droższej w wykonaniu lub wymagającej więcej przestrzeni interaktywnej formy gry lub quizu z wykorzystaniem przynajmniej kilku stanowisk, dzięki czemu mniej liczne grupy zwiedzających mogłyby uczestniczyć w konkursie wiedzy lub, w warunkach rywalizacji i w czasie rzeczywistym, zagrać w grę edukacyjną polegającą np. na komponowaniu z gotowych elementów własnego umocnienia terenowego (lub zamku) albo na zaplanowaniu skutecznej linii obronnej na większą skalę w realiach wybranej epoki. Dla turystów zaczynających przygodę ze Szlakiem (i turystów zwiedzających Kętrzyń z innych powodów) ekspozycja byłaby systematycznym wprowadzeniem w jego tematykę, a dla kończących ją w tym miejscu – podsumowaniem doświadczeń i systematyzacją zdobytej wiedzy. Z kolei dla mieszkańców regionu ekspozycja mogłaby się stać przekrojowym leksykonem historycznym jednego z licznie tu reprezentowanych typów materialnego dziedzictwa.

Schron Regelbau 502, Pisz. Aktualnie działająca ekspozycja tematyczna ma już militarno-historyczny profil, a ponieważ ukazuje wyposażenie i warunki życia załogi schronu w lokalnym systemie umocnień z okresu II wojny światowej, jest całkowicie zbieżna z tematyką szlaku. Proponowane dla niej działania to wprowadzenie elementów multimedialnych (w postaci przynajmniej przygotowania i projekcji filmu), uporządkowanie i opisanie kolekcji z ewentualnym wytworzeniem duplikatów cenniejszych eksponatów, które można wykorzystywać w prezentacji interaktywnej („do rąk”) i warsztatach tematycznych, pomoc gospodarzom w przygotowaniu krótkich scenariuszy historycznych, które na zasadzie mikroeventu mogłyby urozmaicać pobyt i zwiedzanie. Piska wystawa powinna wzbogacić się też o systematyczną, historyczną prezentację dotyczącą genezy, planowania, militarnego znaczenia i budowy Piskiej Pozycji Ryglowej i Pozycji Pisy (jeśli ta nie doczekałaby się własnej wystawy), która może funkcjonować odrębnie (np. w schronie Regelbau 107a, w ramach lokalnej trasy tematycznej, por. Rozdział 6.5.2) i powinna posiadać makietę z lokalizacją rozproszonych umocnień, ukazującą ich wzajemne powiązania i zespolone możliwości obronne (np. krzyżowy ogień, wzajemna osłona). Ta druga wystawa może działać w formule bezobsługowej i być monitorowana przez zarządców wystawy głównej i trasy lokalnej.

Wieża ze stanowiskiem ckm przy Śluzie Guzianka, Ruciane-Nida. Istniejąca już ekspozycja pod opieką zarządcy obiektu powinna być rozbudowana i zaopatrzona

w 1) prezentację systematyczną odnoszącą się do typu fortyfikacji, jego przeznaczenia, rozwiązań inżynierskich oraz miejsca w lokalnym systemie fortyfikacji, 2) elementy multimedialne rozwijające i wzbogacające tę prezentację o element dynamiczny (np. wizualizacja akcji bojowej obiektu w okresie I wojny światowej, ilustrująca jego możliwości ryglujące oraz zasięg uzbrojenia), 3) elementy interaktywne umożliwiające samodzielne zapoznawanie się z wybranymi fragmentami prezentacji, jak przegląd dokumentacji technicznej albo przebieranie w mundur wraz z pełnym historycznym wyposażeniem żołnierskim itp. Ponieważ przy obiekcie tworzona jest trasa tematyczna, którą proponuje się rozwinąć do poziomu materialnego (por. Rozdz. 6.5.2), tutejsze fortyfikacje miały bojowy epizod w okresie I wojny światowej, a Ruciane i Guzianka są miejscem skrzyżowania SFM ze Szlakiem Frontu Wschodniego tej wojny, to właśnie tu może być zlokalizowana (druga) wystawa, która stałaby się wspólną atrakcją obydwu szlaków i stanowiłaby ich (wspólnie zarządzany) punkt węzłowy. Ta ekspozycja powinna odnosić się właśnie do lokalnych zmagania z przełomu lat 1914/15. Jeśli miejsce nie pozwoli na takie rozwinięcie by zapewnić jej odrębność, to druga wystawa powinna być urządzona w jednej z aktualnie niezagospodarowanych wież ckm przy mostach w Rucianem. Wówczas należałoby rozdzielić treści zgodnie z powyższymi wskazaniem. Druga ekspozycja mogłaby mieć formułę samoobsługową i pozostawać pod opieką i nadzorem zarządców obiektu w Guziance, a jednocześnie stanowić drugi biegun lokalnej trasy tematycznej motywujący turystów do jej przejścia względnie przejechania rowerem.

Obiekt Mauerwald, Mamerki. W kompleksie „miasto Brygidy” funkcjonuje parę wystaw tematycznych o profilu militarnym, zorganizowanych i zarządzanych przez dzierżawcę: makieta okrętu podwodnego (z tytułem: Muzeum Kanału Mazurskiego) czy przebieg walk na Froncie Wschodnim II wojny światowej (w formie plansz historycznych) uzupełniony serią eksponatów (fragmenty umundurowania, uzbrojenia). Jednak poziom merytoryczny tych ekspozycji (przypadkowe eksponaty nietworzące ciągu, niesystematyczność opisów umieszczonych przy eksponatach), dobór niektórych z nich (eksperymentalne obiekty latające nigdy niewprowadzone do walki, przypadkowe działo umieszczone przed wejściem) oraz ich estetyka (np. manekiny młodzieńców w mundurach Hitlera, Goeringa i dowódców wojskowych umieszczone za kratami, modele samolotów zawieszone nad polem walki z miniaturowymi czołgami o niemożliwej na polu bitwy skali koncentracji [„tłum”] figurkami żołnierzy i tym podobne) pozostawiają wiele do życzenia i w aktualnym stanie nie można ich rekomendować turystom poważniej zainteresowanym dziedzictwem militarnym czy historią regionu. Wykazują one raczej sposób zagospodarowania typowy dla klasycznej pułapki turystycznej, choć w tym przypadku zlokalizowanej w autentycznym obiekcie dziedzictwa. Jednocześnie naprzeciw, w należącym do kompleksu tzw. obiekcie Quelle (oznaczonym w formule lokalnej trasy turystycznej) kilka schronów znajduje się w dobrym stanie zachowania i jest niezagospodarowanych. Działaniem rekomendowanym w ramach reorganizacji szlaku byłoby albo a) porozumienie z administratorem „Miasta Brygidy” o wydzieleniu jednego z obszernych pomieszczeń i umieszczeniu tam wystawy tematycznej opracowanej we współpracy z organizacją Szlaku i konsultacji z historykami (tematyka do uzgodnienia) albo b) urządzenie usługowej lub samoobsługowej wystawy tematycznej w jednym ze schronów obiektu „Quelle” z pozostawieniem wystaw w mieście Brygidy w aktualnym stanie. W tym drugim przypadku turystom podróżującym po SFM rekomendowano by obiekt „Quelle”. Funkcjonująca w nim wystawa, opracowana na podstawie wiarygodnych źródeł i zorganizowana zgodnie z zasadami interpretacji dziedzictwa oraz tworzenia ekspozycji, mogłaby być poświęcona na przykład rozwojowi schronów przeciwlotniczych w okresie II wojny światowej, technikom ich wznoszenia, funkcjonowaniu w warunkach użytkowania i odporności różnych ich typów na uderzenia bomb i pocisków. Obiekty w Mamerkach (w tym szczególnie atrakcyjne tzw. schrony-giganty, jednak po rozwiązaniu problemu stojącej wody) nadają się do tego nawet

lepiej niż te w Gierłożu, a to ze względu na daleko lepszy stan zachowania i związaną z tym możliwość zwiedzania wewnątrz, a także dzięki temu, że w ich przypadku nie ma konieczności nadawania ewentualnym ekspozycjom innej tematyki, ważniejszej ze względu na ich historyczną przeszłość. Przy przyjęciu każdej z tych opcji Mamerki zajmą należną im z racji rangi kluczowego obiektu Szlaku pozycję w interpretacji dziedzictwa realizowanej przez jego system ekspozycji.

Orzysz posiada własne Muzeum Wojska, Wojskowości i Ziemi Orzyskiej. Ze względów wiodącej tematyki (militarnej) jego stała ekspozycja może być interesująca dla zwiedzających Szlak Fortyfikacji Mazurskich, dlatego można ją nawet bez dodatkowych warunków włączyć do obiektów Szlaku. Dodatkowo dyrekcja i pracownicy Muzeum mogliby objąć opieką program geocachingu w ramach Warstwy C Szlaku w okolicy Orzysza (w tym przejąć lub koordynować opiekę nad skrytkami, zarządzać jedną lub paroma geościeżkami). W tym właśnie kontekście warto rozważyć stworzenie w Muzeum osobnej wystawy tematycznej, jeżeli uda się zebrać lub profesjonalnie zrekonstruować wystarczający materiał odnoszący się do lokalnych obiektów z tej warstwy. Ekspozycja mogłaby prezentować typy obiektów fortyfikacyjnych wznoszonych w okolicy i ich szczegółowe przeznaczenie, posługując się dokumentacją (jak plany i zdjęcia niezniszczonych obiektów) oraz wizualizacjami, jednak bez zdradzania ich aktualnej lokalizacji i współczesnych zdjęć ułatwiających ich identyfikację z daleka. Funkcjonując w takiej konwencji, wystawa byłaby źródłem porządkującej, systematycznej wiedzy na temat zniszczonych w większości obiektów, ważnym elementem warstwy interpretacji tych materialnych świadectw dziedzictwa i merytorycznym wprowadzeniem do aktywności eksplorerskiej. Jednocześnie muzeum mogłoby stać się punktem „rozrządowym” dla uczestników geocachingu, a nawet miejscem ich zlotów i współorganizatorem dorocznych imprez.

Z pewnością miejscem nadającym się na zlokalizowanie wystawy tematycznej jest bardzo dobrze zachowany i położony niemal przy drodze **schron w Martianach**. Mógłby się nią opiekować właściciel terenu, żywo zainteresowany ruchem turystycznym. W przypadku tego obiektu zalecana byłaby najdalej idąca rekonstrukcja wnętrza, ale również odtworzenie zewnętrznej warstwy maskującej (która pierwotnie udawała zabudowanie gospodarcze). Do rozważenia byłaby także alternatywna forma wykorzystania tej ekspozycji na zamówienie grupy turystów o określonej wielkości (4-8 osób). Taka opcja obejmowałaby przyjazd animatora przeszkolonego w rekonstrukcji historycznej (np. z Giżycka, z GRH działającej przy twierdzy Boyen) i realizacja wraz z turystami dobrze opracowanego scenariusza „doświadczalnego” trwającego np. przez wieczór i noc do kolejnego południa. Jego elementami byłoby m.in. przebranie uczestników za żołnierzy, zapoznanie ze wszystkimi elementami umundurowania i uzbrojenia, odprawa z dowódcą i szkolenie z posługiwania się bronią lub wykonywania zadań bojowych, instruktaż posługiwania się odtworzonymi elementami wyposażenia sprzed wieku, przygotowanie posiłków z dostarczonych żołnierskich racji żywnościowych i ich wspólne spożycie w pomieszczeniu drużyny lub osobne na stanowisku bojowym, czyszczenie i składanie broni lub przygotowywanie stanowiska do boju w warunkach alarmu, nocleg w schronie z alarmową pobudką i ćwiczeniem terenowym lub wyjściem patrolowym i tak dalej (z końcowym certyfikatem). Poza opisaną formą przeżyciowej eksploatacji schronu i jego wystawy, z punktu widzenia turystów tylko zwiedzających, w Martianach opieka właściciela w formule „otwarcia na telefon” jest zupełnie wystarczająca i gwarantuje dostępność turystyczną.

W sytuacji uznania przez organizację zarządczą potrzeby wykreowania atrakcji w mniej intensywnie eksploatowanej strefie Szlaku (lub ze względu na interes i gotowość do zaangażowania samorządu gminy-członka Szlaku), przynajmniej w jeszcze jednym innym obiekcie z Warstwy B pozostającym w dobrym stanie zachowania można zlokalizować ekspozycję tematyczną, eksploatującą inny aspekt funkcjonowania fortyfikacji, obsługiwaną

przez godnych zaufania sąsiadów (udostępnianie na telefon) albo w systemie ekspozycji samoobsługowych. Na podstawie analizy stanu obiektów stwierdzonego podczas badania terenowego przestrzeni Szlaku oraz biorąc pod uwagę dotychczas zaproponowane formy i miejsca zagospodarowania zasobów, takim obiektem mógłby być jeden ze schronów w Kamionkach (gmina wiejska Giżycko), Punkt Oporu Lisi Ogon (gmina Ryn), schron (z garażem) przy skrzyżowaniu w okolicy dawnej wsi Woliska koło Jeży, jedna z wież ckm w Mikołajkach względnie jeden ze schronów obiektu Wendula koło Radziejów. Wystawa tematyczna mogłaby także powstać w Przykopic koło Miłek lub w Krukłankach, ponieważ jednak zlokalizowane tam obiekty ufortyfikowane są zbyt małe (Krukłanki) albo w zbyt złym stanie (Przykop), dlatego jej stworzenie wymagałoby albo znaczniejszych i droższych prac zabezpieczeniowych w obiektach albo wzniesienia osobnego budynku dla celów wystawienniczych w ich sąsiedztwie.

O ile codzienne zarządzanie wystawami i realizacja towarzyszących im mikroeventów (jak lekcje, prelekcje, projekcje filmów, warsztaty itd.) winny pozostać w gestii gospodarzy obiektów, w których są one zlokalizowane lub będą utworzone, to kierownictwo, a przynajmniej **opiekę** nad tworzeniem interpretacyjnej warstwy wszystkich ekspozycji (względnie ich reorganizacją do satysfakcjonującego poziomu) oraz nad ustalaniem treści wspomnianych mikroeventów powinni objąć wspólnie *eksperci* w dziedzinie fortyfikacji i lokalnej historii konfliktów wojennych oraz profesjonalni *muzealnicy*. Oznacza to konieczność włączenia tych pierwszych na etapie ustalania treści ekspozycji, doboru eksponatów, merytorycznego opisywania zbiorów i określania treści przekazu mikroeventów, a tych drugich – na etapie szczegółowego planowania form eksponowania artefaktów, kompozycji warstwy interpretacyjnej (jak formułowanie opisów, dobór środków przekazu, całościowy design wystawy) i ustalania scenariuszy mikroeventów. Aktualnie posiadany potencjał personalny Szlaku, jego obiektów oraz ich partnerów wskazuje, że w organizacji wystaw powinni wziąć udział badacze fortyfikacji związani z Twierdzą Boyen i będący współpracownikami naukowego czasopisma wydawanego przez stowarzyszenie jej miłośników (i ewentualnie pozyskani specjaliści w dziedzinie fortyfikacji np. ze środowiska toruńskiego) oraz pracownicy jedyne publicznego muzeum będącego obiektem Szlaku i posiadającego merytoryczny personel (Muzeum w Kętrzynie), ewentualnie pozyskani fachowcy z Muzeum Warmii i Mazur.

6.5.2. Trasy lokalne Szlaku

Każda trasa lokalna powinna mieć strukturę materialną, to znaczy spełniać kryteria takie, jak szlak materialny (którego jest ona pomniejszoną wersją). Po pierwsze, spełniając kryteria tematyzacji, trasa powinna mieć swój profesjonalnie opracowany i wydany materiał interpretacyjny w postaci przewodnika lub broszury (w wersji papierowej i w pdf lub innej do pobrania na urządzeniu mobilne). Rozszerzeniem poziomu realizacji tego kryterium i jednocześnie zapewnieniem trasie kluczowej atrakcji powinna być minimum jedna profesjonalnie zorganizowana wystawa tematyczną w którymś z jej obiektów, odnosząca się w treści albo do rodzaju jej walorów (wystawa systematyczna, „inżynierska”), albo do militarnych epizodów z dziejów miejscowych fortyfikacji (wystawa historyczna) albo, jako wystawa aspektowa, częściowa, do wybranego wymiaru wojskowego funkcjonowania umocnień (życie żołnierzy, ich zadania bojowe, uzbrojenie i zaopatrzenie itd.). Po drugie, co wynika z kryterium oznaczenia, trasa powinna być fizycznie oznaczona w całym swoim przebiegu, a jej poszczególne obiekty (stacje) oznaczone i opisane za pomocą tablic interpretacyjnych (przynajmniej w językach polskim i angielskim) zawierających ilustracje (zdjęcia lub schematy). Po trzecie, obiekty trasy powinny być dostępne do zwiedzania lub przynajmniej obejścia (co może być jedynym rozwiązaniem w przypadku niezagospodarowanych ruin). Jeśli to w pojedynczych przypadkach okaże się niemożliwe,

obiekty winny być tak opisane z zewnątrz, by dać dobrą orientację, co do ich rozplanowania i funkcji militarnych poszczególnych elementów. Po czwarte wreszcie, każda trasa powinna posiadać swojego opiekuna (gospodarza), najlepiej zarządcę głównego obiektu z wystawą tematyczną (por. Rozdz. 6.5.1) i najczęściej jednocześnie odcinkowego koordynatora (por. rekomendowane podmioty - Rozdz. 6.3.8). W ramach zarządzania trasą jej gospodarz powinien prowadzić jej własną stronę www (która winna być zintegrowana w portal www Szlaku Fortyfikacji Mazurskich) z opisem trasy i jej walorów, danymi kontaktowymi opiekuna, godzinami otwarcia wystawy i warunkami świadczenia innych usług oraz pośredniczyć usługę przewodnictwa po całej trasie, realizowaną stale lub przynajmniej na zamówienia zgłaszane uprzednio (np. w przeddzień wizyty), a informacje o tym powinny być dostępne na stronie www Szlaku i gospodarza trasy. Nazwa trasy powinna możliwie najlepiej określać typ jej walorów lub kulminacyjny epizod jej militarnej historii.

Trasa Lokalna SFM w Pisku. Stowarzyszenie Piska Pozycja Ryglowa wyznaczyło, oznaczyło i częściowo opisało już lokalną trasę tematyczną o profilu historyczno-militarnym, obejmującą obiekty z okresu II wojny światowej, której centralną atrakcją jest Schron Regelbau 502 przy ul. Nidzkiej, gdzie funkcjonuje również wystawa tematyczna [Pisz Pozycja 2018 www]. Na trasę składa się dziewięć obiektów, w kolejności proponowanego zwiedzania: wspomniany schron bierny dla dwóch drużyn piechoty (Regelbau 502) z ekspozycją, schron bojowy ze stanowiskiem karabinu maszynowego i garażem działka, schron bierny dla drużyny piechoty, pozostałości masztu radiowego lub wieży obserwacyjnej, kolejny schron bierny dla piechoty, schron dla działka przeciwpancernego i obsługi, schron bojowy ze stanowiskiem karabinu maszynowego, następny schron bierny drużyny piechoty oraz dwuizbowy schron dla karabinów maszynowych z dzwonem obserwacyjnym (Regelbau 107a). Ze względu na dokładny opis wymienionych obiektów i oznaczenie trasy oraz opiekę nad nią, nie ma potrzeby wykonywania wielu zabiegów organizujących. Zalecane byłoby natomiast uzupełnienie oznaczeń z opisami interpretacyjnymi przy obiektach trasy w formie ujednoliconej z pozostałymi trasami Szlaku, zagospodarowanie przynajmniej jednego ze schronów w formie wiernej rekonstrukcji wnętrza (najlepiej nadawałby się dobrze zachowany Regelbau 107a, niezależnie od własnych walorów jako obiekt zamykający trasę) i skupienie się na rozwinięciu ekspozycji oraz form interpretacji i animacji doświadczeń dla turystów (lekcje tematyczne, prezentacje o technikach fortyfikacyjnych i wykorzystaniu umocnień w warunkach bojowych, prezentacje uzbrojenia i wyposażenia, nawet krótkookresowe propozycje pobytowe z elementami szkolenia wojskowego). Trasa w Pisku jest z pewnością najmocniejszym elementem oferty tematycznej Szlaku na jego południowo-wschodnim odcinku i powinna być atrakcją włączaną do wszystkich wycieczek po Szlaku, pakietów tematycznych w tej jego strefie, lokalnych pakietów turystycznych, jak również atrakcją przyciągającą użytkowników innych szlaków do zapoznania się z propozycją SFM, w tym zintegrowana w zarządzanie węzłem szlaków: SFM i Szlaku Wodnego Pisa-Narew (por. Rozdz. 6.6.).

Propozycja rozwinięcia trasy lokalnej SFM Guzianka-Ruciane. Aktualnie funkcjonująca w postaci wirtualnej (są proponowane spacery wzdłuż ciągu obiektów) powinna ona osiągnąć postać materialną, to jest w pełni oznaczoną i aktywnie zarządzaną. Proponowana, robocza, nazwa tej trasy „Sprawdzone w Walce” nawiązuje do epizodu walk o Guziankę w zimie 1914/15 roku. Obiektami trasy byłyby Wieża ckm w Guziance z wystawą tematyczną – relikty baterii dział przenośnych, relikty Dzieła Piechoty Guzianka Wielka Północ – relikty koszar – relikty Dzieła Piechoty Guzianka Wielka Południe – Wieże ckm przy torach/porcie w Rucianem (docelowo z wystawą samoobsługową, por. 6.5.1) – ewentualnie również relikty Dzieła Piechoty Nidzkie Wschód i Nidzkie Zachód. Na trasie posiadającej oznaczone ciągi pieszy i rowerowy oraz opisy interpretacyjne z archiwalnymi zdjęciami powinien być uwzględniony aspekt krzyżowania Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej i SFM. Może to być zrealizowane na przykład w postaci rozdzielienia tematyki wystaw, jeśli w jednej

z wież ckm w Rucianem uda się urządzić drugą ekspozycję. Jedna z nich powinna dotyczyć raczej techniki fortyfikacyjnej, uzbrojenia miejscowych fortyfikacji i codziennego życia żołnierzy, druga, walk o Guziankę podczas I Wojny Światowej. Obsługę przewodnicką może zapewnić zarządca obiektu w Guziance – Stowarzyszenie Nad Nidzkim, a zarówno u początku, jak u końca trasy należy wyznaczyć parking dla turystów i ustawić blokady dla rowerów. Do obiektów trasy w Rucianem (szczególnie do wystawy, kiedy powstanie) powinny prowadzić terenowe drogowskazy turystyczne oraz wytyczona ścieżka z pobliskiego portu, dzięki czemu stanie się ona, jako atrakcja, widoczna dla turystów korzystających z rejsów statkami i pojawiających się tam użytkowników wodnej trasy rzeki Krutyni.

Propozycja stworzenia trasy lokalnej SFM w Giżycku. Proponowana nazwa (robocza) „Klucz do Mazur” nawiązuje do strategicznej funkcji twierdzy giżyckiej w systemie umocnień mazurskich. Proponowany przebieg trasy wygląda następująco: Schron pod pl. Grunwaldzkim (zagospodarowany fragment) – opcjonalnie Pomnik Pamięci Historycznej przy Pl. Grunwaldzkim – Most obrotowy z fragmentem szanca – dawny Zamek – relikty schronów przy COS Giżycko (lub jeden z nich, najlepiej zachowany) – Twierdza Boyen (z wewnętrzną trasą obiektową i wystawą tematyczną) – Schron artyleryjski nad J. Popówka Wielka. Trasa powinna być oznaczona dla pieszych i rowerów, a poszczególne obiekty na niej opisane i zilustrowane za pomocą tablic interpretacyjnych ze zdjęciami względnie planami dokumentującymi ich stan z okresu I wojny światowej (w przypadku Schronu przeciwlotniczego – z II wojny). Rekomenduje się nie tylko rozbudowanie i modyfikację ekspozycji tematycznych twierdzy Boyen (por. Rozdz., 6.5.1) ale także zagospodarowanie turystyczne schronu pod Pl. Grunwaldzkim lub jego fragmentu w postaci ekspozycji oraz, w miarę posiadanych środków, zagospodarowanie schronu artyleryjskiego nad J. Popówka. Centralnym elementem trasy powinna być oczywiście Twierdza Boyen, której personel może również dostarczać przewodników dla zarezerwowanych grupowych spacerów tematycznych. W przypadku (zalecanego) utworzenia wystawy pod pl. Grunwaldzkim, jej profil tematyczny powinien odnosić się albo do epizodu historii regionalnej związanej z dziejami Szlaku, czyli walk o miasto w okresie I wojny światowej, zniszczeń w mieście i losów ludności albo wybranych jednostek albo alternatywnie i bardziej zbieżnie z tematyką walorów Szlaku, choć już nie z jego historią, do specyfiki i systematyki schronów przeciwlotniczych jako innego typu dziedzictwa militarnego. Z kolei w przypadku utworzenia wystawy w schronie artyleryjskim nad J. Popówka Wielka, jej tematyka powinna odnosić się do organizacji funkcjonowania takiego obiektu, jego załogi i jej zajęć codziennych oraz zadań bojowych.

Propozycja stworzenia wspólnej z SFM miejskiej trasy tematycznej o profilu militarnym w Kętrzynie. Na dzień dzisiejszy taka lokalna trasa tematyczna nie istnieje. Jednak stosunkowo wysoki poziom koncentracji przestrzennej głównych zachowanych elementów dziedzictwa militarnego umożliwia zaplanowanie i wytyczenie jej bez ponoszenia dużych kosztów, a także jej wygodne zwiedzanie piesze. Warstwa prezentacji i interpretacji trasy mogłaby koncentrować się na zintegrowanym planowaniu funkcji obronnych zespołu miejskiego (zamek, kościół, mury, bramy) oraz historycznych sposobach wykorzystania ukształtowania terenu dla celów fortyfikacyjnych, włącznie z uzupełnianiem za pomocą silniejszych umocnień słabszych terenowych walorów obronnych. Wśród potencjalnych atrakcji (stacji) trasy znajdują się obydwa obiekty Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Muzeum funkcjonuje w dawnym zamku z wyraźnymi (częściowo zrekonstruowanymi) elementami obronnymi, a ponadto posiada... schron w podziemiach. Z kolei warowny kościół Św. Jerzego (z ewentualnym punktem widokowym na wieży) zwiedzający trasę mogliby obejść, gdyby wytyczono ścieżkę obok bazy samochodowej, a umieszczenie poniżej kościelnego wzgórza tablicy interpretacyjnej zwróciłoby ich uwagę na elementy obronne całego zespołu architektonicznego świątyni. Kolejną atrakcją byłyby zachowane w dłuższym ciągu fragmenty XIV-wiecznych murów w północno-zachodniej i północnej części miasta lokacyjnego (z basztą), a nowsze dziedzictwo reprezentowałby jeden lepiej zachowanych schronów

przeciwlotniczych w okolicy cmentarza, na przykład przy Rondzie Solidarności. Centralnym elementem trasy i głównym miejscem realizacji przekazów interpretacyjnych mogłaby być wystawa tematyczna proponowana w ramach rozwinięcia oferty Szlaku (Por. Rozdz. 6.5.1.), która powinna być zorganizowana w Zamku, co nie tylko zapewni jej dobry poziom merytoryczny, opiekę pracowników i stałą dostępność, ale także będzie jednym z dodatkowych jej walorów, jeśli zostałaby ona zlokalizowana w zamkowym schronie.

Rozwinięcie trasy tematycznej obiektu i SFM w Gierłoży. Ze względu na przestrzenną rozległość Wilczego Szańca i wielość budowli towarzyszących, w ramach Szlaku mogłaby być zorganizowana i proponowana do zwiedzania lokalna trasa tematyczna. Taka trasa już istnieje na części proponowanego terenu w postaci realnej, jej elementami są: wytyczenie drogi zwiedzania, informacje publikowane i udzielane na bieżąco przez zarządców kompleksu, plany in situ i papierowe, usługi przewodników oraz opisy interpretacyjne wybranych obiektów. Plany zarządców obejmują również stworzenie stałej wystawy tematycznej koncentrującej się na jego historii, która z pewnością będzie elementem centralnym zarówno obiektu jako miejsca dziedzictwa, jak i lokalnej trasy. Obok realizacji tej wystawy zalecane jest 1) uzupełnienie warstwy interpretacyjnej na trasie w postaci tablic przy większości obiektów, 2) wprowadzenie własnych, regularnych propozycji interpretacji dziedzictwa np. lekcji względnie filmów albo prezentacji tematycznych (w tym dotyczących technik fortyfikacyjnych) i lekcji historycznych, w tym skoncentrowanych na zamachu Stauffenberga (można zbadać prawne możliwości wprowadzenie oferty projekcji dla grup jednego ze znanych filmów fabularnych poświęconych temu wydarzeniu), albo gry tematycznej (która mogłaby także nawiązywać do spisku wokół Stauffenberga i 20 lipca 1944 w Gierłoży) oraz 3) wyznaczenie ścieżki i oznaczenie oraz opis obiektów w zewnętrznej, tak zwanej drugiej strefie Wilczego Szańca, aż po sąsiednią miejscowość Parcz.

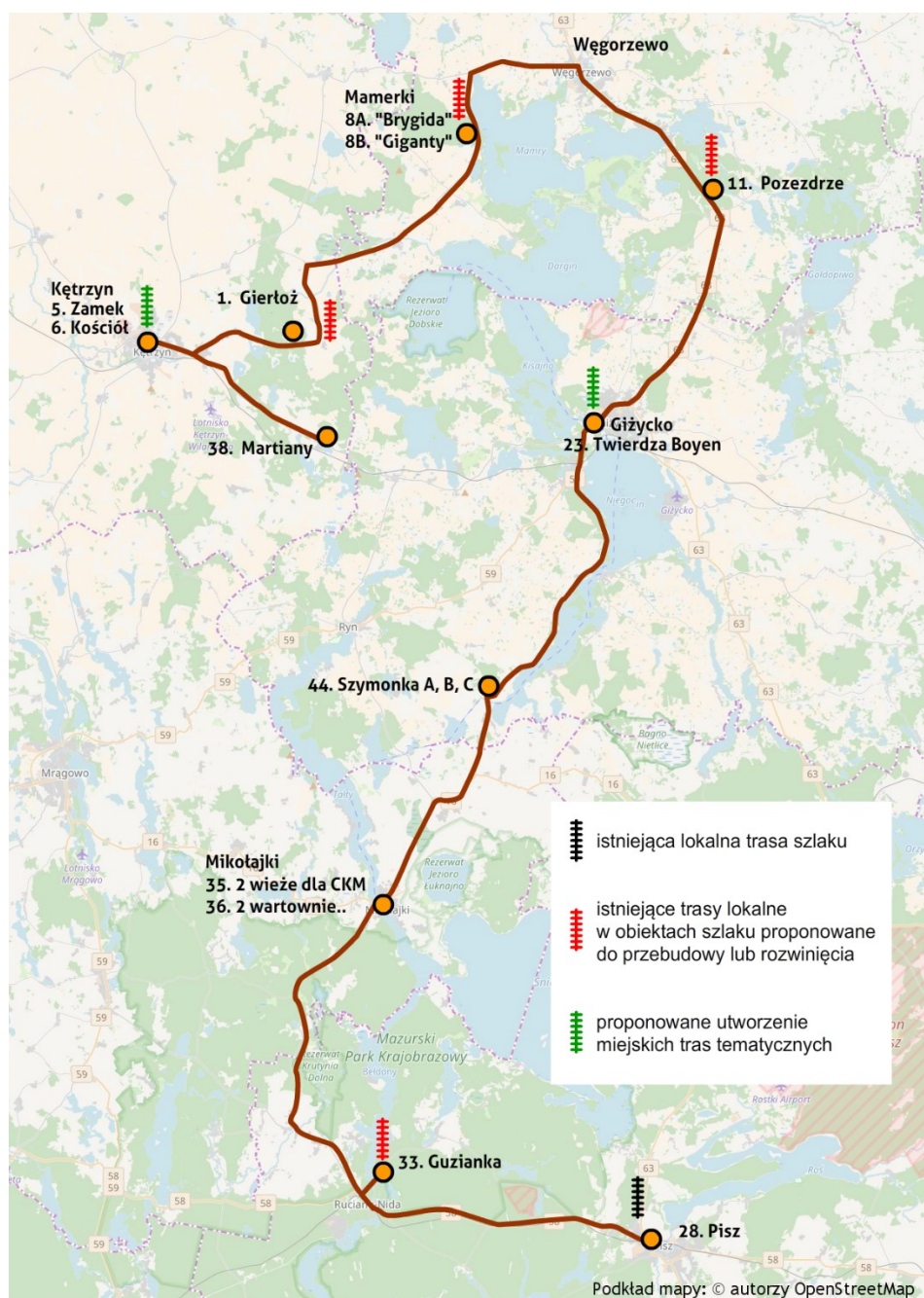
Propozycja uzupełnienia i przejęcia przez SFM opieki nad trasą obiektu w Pozezdrzu. Także tu, na terenie lasu gdzie zlokalizowany jest obiekt Hochwald, funkcjonuje już lokalna ścieżka turystyczna z wyznaczoną drogą zwiedzania i opisanymi stacjami. Przy początkowym punkcie ścieżki znajduje się parking, oznaczenia stacji przy trasie są wyraźne, a opisy stacji wystarczające, jednak trasa nie posiada elementów aktywnego zarządzania (jak stacjonarna obsługa turystów na miejscu, stale dostępne materiały czy propozycja przewodnictwa na zamówienie). Aktualny (historyczno-przyrodniczy) profil trasy mógłby zostać zachowany, koniecznym jednak byłoby: 1) zabezpieczenie obiektów militarnych kwatery Hochwald niezbędne dla minimalnego poziomu eksploatacji turystycznej (niektóre mniejsze schrony mają np. otwarte, niezabezpieczone studzienki, w innych – zniszczonych, nie są zablokowane wejścia do pomieszczeń z niebezpiecznymi, np. wystającymi przedmiotami i zwisającymi blokami betonowymi), 2) zaopatrzenie tych obiektów w fachowo opracowane opisy interpretacyjne (tablice), 3) wprowadzenie przewodnictwa na zamówienie przynajmniej dla grup oraz 4) przynajmniej jedna propozycja autonomicznej eksploatacji (np. w formie gry terenowej); w obu ostatnich przypadkach obsługę turystów na podstawie porozumienia z nadleśnictwem Borki mógłby przejąć lokalny koordynator Szlaku w Węgorzewie.

W obiekcie **Quelle w Mamerkach** także istnieje trasa zwiedzania zaopatrzona w ścieżki, szereg czytelnych oznaczeń i opisów, posiadająca kilka znaczących atrakcji oraz własny parking. Powinna ona zostać rozwinięta w realną trasę tematyczną, koncentrującą się na technice budowania schronów przeciwlotniczych. Jej centralnym elementem powinna być wystawa tematyczna (por. Rozdz. 6.5.1, Mamerki). Wystawą, a także usługami przewodnickimi w formie stałych dyżurów na miejscu (w sezonie) lub na zamówienie dla tej trasy, mógłby zarządzać albo dzierżawca obiektu, albo w porozumieniu z nim, punkt Informacji Turystycznej w Węgorzewie jako koordynator lokalny Szlaku. Ten sam podmiot mógłby też za pośrednictwem dyżurujących przewodników i/lub aplikacji turystycznej dystrybuować

edukacyjną grę terenową poświęconą odkrywaniu i identyfikowaniu elementów budowli i urządzeń i ewaluować osiągnięcia turystów.

W całościowej koncepcji Szlaku trasy lokalne zostały powiązane z Warstwą A (klasyczną warstwą szlaku kulturowego), co ilustruje **Rycina 13**. Jest tak, po pierwsze dlatego, że powinny one być integralną częścią tej warstwy oferty Szlaku ze względu na znaczenie systematycznej interpretacji dla jej docelowej grupy turystów. Po drugie, wszystkie aktualnie istniejące trasy oraz lokalizacje tras proponowanych wpisują się już na tę warstwę z najkrótszą listą obiektów, co oznacza, że nawet korzystając tylko z oferty tej warstwy Szlaku będzie można je zwiedzić w komplecie. Należy też pamiętać, że wszystkie obiekty Warstwy A są jednocześnie proponowane w ramach Warstwy B Szlaku, co sprawia, że wejdą one bez wyjątku również do propozycji kierowanej do aktywnych turystów kulturowych (rowerowych).

Rycina 13. Lokalne trasy tematyczne Szlaku Fortyfikacji Mazurskich

6.5.3. Pakiety tematyczne i lokalne Szlaku

Sprawnie zarządzany szlak kulturowy jest w stanie obsługiwać zarówno organizatorów turystyki (przez realizację na ich zamówienie własnych gotowych propozycji wycieczek tematycznych po szlaku lub obsługę tzw. zamówień wycieczek „na miarę” zgodnie z ich wytycznymi lub dostarczonymi przez nich programami wyprawy), jak i indywidualnych turystów oraz małe grupy prywatne względnie rodzinne. O ile potrzeby tych pierwszych jest w stanie każdorazowo obsłużyć pracownik, przygotowujący dla nich pełny program lub rezerwujący poszczególne usługi u współpracujących przedsiębiorców i dołączający usługę pilotażu/przewodnictwa, to liczba indywidualnych zapytań oraz możliwa liczba kombinacji usług składających się na pakiety indywidualne wymaga podejścia systemowego, wspieranego technologią rezerwacyjną. Zastosowanie tego podejścia można określać jako pakietyzację szlaku. W odróżnieniu od prostego stworzenia kilku pakietów i ich oferowania (bezpośrednio na miejscu, we własnej ofercie online lub za pośrednictwem obcego portalu) takie systemowe podejście bazuje (to pierwszy krok) na wprowadzeniu do komórki koordynacyjnej platformy rezerwacyjnej online z opcją tworzenia dowolnych kombinacji usług różnych podmiotów. Profesjonalnie i zgodnie z wytycznymi zlecniodawcy przygotowana platforma nie tylko jest w stanie zapewnić obsługę elastycznych pakietów (w których poszczególne moduły usług wybiera i zestawia sam turysta prostym kliknięciem, a system blokuje tylko opcje niedostępne lub nierealne, bo np. wzajemnie sprzeczne), ale automatycznie lub pod warunkiem potwierdzenia przez wykonawcę monitoringu przekazuje rezerwacje do gestorów usług oraz potwierdza klientowi dokonanie rezerwacji w postaci ich listy, egzekwuje i potwierdza płatności (dokonywane online) oraz na bieżąco aktualizuje listę wypłat dla poszczególnych gestorów za wykonanie usług, które można dokonywać w ustalonych okresach rozliczeniowych. Dysponując platformą można także na bieżąco zmieniać układ pojedynczych pakietów przez włączanie i odłączanie usług, przypisywać jedną usługę do różnych pakietów, zabezpieczać tematyczny profil pakietów (np. przez blokowanie opcji zestawienia pakietu bez przynajmniej jednej usługi „tematycznej” szlaku), a także tworzyć i likwidować pakiety krótkookresowe, tzw. okolicznościowe, potrzebne przy eventach (por. Rozdz. 7). Zatem jej zakup względnie stworzenie na zlecenie i pod kontrolą Koordynatora powinien zostać przeprowadzony jak najprędzej. Drugim – względnie paralelnym do wprowadzenia wspomnianej platformy – krokiem powinno być ustalenie listy początkowych pakietów tematycznych dla całego Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, szeregu jego miejscowości oraz dla zainteresowanych już na tym etapie lokalnych zarządców Szlaku (koordynatorów odcinkowych) lub usługodawców. Powinno to przebiegać z udziałem i pomocą Koordynatora Szlaku, nie tylko znającego wymagania tematykacji pakietów, ale również zorientowanego w tzw. funkcjonalnościach platformy rezerwacyjnej, czyli możliwościach składania pakietów, ich obsługi, korzystania przez klienta oraz ustalonych z wykonawcą założeń mechanizmów rozliczeniowych. Tworzenie startowej listy pakietów Koordynator Szlaku prawdopodobnie będzie inicjować, ponieważ poziom integracji i wzajemnego zaufania dotychczas niewspółpracujących ze sobą interesariuszy SFM może być zbyt niski, by bez zewnętrznego impulsu spontanicznie podjęli takie wspólne działania na podstawie samej informacji i zaproszenia ze strony Szlaku. Trzecim krokiem w procesie pakietyzacji Szlaku – po przetestowaniu sprawności platformy – powinno być zorganizowanie szkolenia lub serii szkoleń w różnych lokalizacjach dla zadeklarowanych uczestników pakietów, które najlepiej zrealizować w formule warsztatu. W ramach takiego szkolenia powinny być przekazane ogólne informacje o typach i strukturze pakietów w turystyce kulturowej, przedstawione sposoby ich organizowania i zarządzania nimi, w tym dostosowanie do oferty szlaku tematycznego (obowiązkowy komponent dziedzictwa, lepiej kilka), wykorzystanie platformy obsługi, różne sposoby podziału kosztów funkcjonowania pakietów oraz zysków dla ich uczestników a także kanały i instrumenty promocji pakietów. Ponieważ postulat wprowadzenia pakietów turystycznych pojawiał się wielokrotnie w wypowiedziach badanych interesariuszy

(por. Rozdz. 6.1.) wydaje się, że to działanie zarządcze zyska sobie ich szerokie wsparcie i że pakiety będą chętnie wykorzystywanym przez nich narzędziem. Czwarty krok w pakietyzacji Szlaku to profesjonalny marketing pakietów, obejmujący nie tylko ich sprzedaż, ale także informację i promocję – odnoszą się do niego te same zasady, co do marketingu Szlaku jako całości i pozostałych form jego oferty (Rozdz. 10). W tym jednak przypadku można i należy mocniej zaakcentować potrzebę udziału w działaniach marketingowych samych interesariuszy Szlaku objętych pakietami (co poszerzy początkową grupę odbiorców informacji o nich i zyska im pierwszych klientów), możliwości łączenia promocji niektórych typów pakietów Szlaku z promocją innych form działania Szlaku (jak eventy i dołączanie do nich informacji o pakietach okolicznościowych) a także promocję innych podmiotów będących jego partnerami (jak gestorów rejsów będących modułami pakietów, od których należy, zapewniając wzajemność, oczekiwać włączenia informacji o nich do własnej informacji i promocji). Ostateczna (zresztą dynamicznie zmienna) lista pakietów SFM będzie rezultatem ustaleń i działań jego interesariuszy, w szczególności gestorów usług jako najbardziej zainteresowanych. Wydaje się jednak, że pierwszymi pakietami Szlaku powinny być: 1) niezależny od powstania platformy gotowy program 2-3 dniowej wycieczki po Warstwie A Szlaku dla touroperatorów oraz (już umieszczone na platformie) 2) tematyczne pakiety lokalne dla Giżycka w oparciu o potencjał twierdzy Boyen, 3) elastyczny pakiet dla turysty rowerowego z opcjami przewozu roweru statkami, noclegów w kilku punktach Szlaku (przynajmniej Kętrzyn lub Gierłoż, Giżycko, Pisz i Ruciane-Nida) i 4) grupa pakietów okolicznościowych związanych z pierwszą edycją Święta Szlaku oraz Rajdem Rowerowym Mazurskie Fortyfikacje (por. Rozdz. 7).

W przygotowaniu oferty pakietów Szlaku należy zwracać uwagę na zagospodarowanie czasu wolnego turystów, pozostającego im po realizacji programu (propozycji) zwiedzania w obszarze objętym pakietem. Oferta kulturalna wykraczająca poza własne propozycje Szlaku (w tym jego warstwę interpretacyjną w postaci wystaw i własnych tras tematycznych) może obejmować wykorzystanie istniejącej propozycji spacerów historycznych i tematycznych po trasach turystycznych (i dydaktycznych) poszczególnych miejscowości w przestrzeni Szlaku z opcją wynajęcia lokalnego przewodnika. Indywidualnym turystom i małym grupom prywatnym można proponować udział w tzw. bezobsługowej grze miejskiej [Mikos v. Rohrscheidt 2014 s. 353-356] o tematyce militarnej lub historycznej. Z kolei grupom rodzinnym (np. podróżującym po trasie samochodowej Szlaku (Warstwa A) lub po trasie rowerowej (Warstwa B) można oferować questing obsługiwany przez lokalnych koordynatorów Szlaku (jeśli tematyka jest militarna) lub przez lokalne punkty informacji turystycznej albo muzea [szerzej por. Mikos v. Rohrscheidt 2014, s. 356-359]. Ponadto można włączać do pakietów (w postaci opcji na bilet wstępu) udział w imprezach kulturalnych organizowanych regularnie (np. wieczór muzyczny w klubie, projekcja filmów w miejscowym kinie) lub elementy programu eventów cyklicznych (np. festiwali szant i innych), jeśli pakiet jest realizowany w tym dniu lub w czasie trwania eventu (zaawansowana platforma obsługi pakietów umożliwia sprawne włączanie takich modułów). Z kolei w przypadku imprez rekreacyjnych ich integracja może odbywać się w postaci dołączania do pakietu dla turysty kuponu rabatowego daną imprezę lub skorzystanie z oferty (jak prywatny rejs). Do dyspozycji turystów korzystających z pakietów i uczestniczących w eksploracji Warstwy B i C Szlaku powinny być także, jako moduł pakietu, postawione możliwości uprawiania sportów rekreacyjnych na danym terenie (jako opcje wypożyczenia odpowiedniego sprzętu czy nawet wzięcia udziału w szkoleniu wodniackim, żeglarskim pływackim itd.) jeśli ich terminy są zbieżne z czasem jego wykorzystania. Taka oferta nie musi być przy tym tworzona od podstaw, ponieważ w wielu miejscach Szlaku (np. Węgorzewo, Giżycko, Mikołajki) ona już istnieje. Dla jej włączenia do pakietów Szlaku wystarczy porozumienie z jej gestorami, ustalenie kosztów dla turystów, opracowanie i wdrożenie procedur rezerwacyjnych (czyli integracja w pakiety i platformę ich obsługi) oraz opracowanie formularzy ich zamawiania dla

grup turystów. W minimalnej wersji powiązania, niewymagającej formalnego włączenia do pakietu i pieniężnych rozliczeń można także formułować zaproszenia dla uczestników pakietów i turystów zwiedzających obiekty Szlaku do (odpłatnego) odwiedzenia miejsc, gdzie regularnie uprawia się sporty grupowe lub miejsc gdzie są organizowane zabawy i inne formy rozrywki dla mieszkańców z jednoczesnym porozumieniem z gospodarzami tych miejsc i organizatorami imprez, że taki wstęp będzie im umożliwiony np. za okazaniem takiego zaproszenia. Strukturę typowego lokalnego pakietu Szlaku ilustruje **Rycina 14**.

Rycina 14. Przykładowi uczestnicy i moduły lokalnego pakietu tematycznego SFM

Opracowanie: własne

Przedstawiona powyżej lista partnerów i modułów lokalnego pakietu tematycznego SFM jest oczywiście przypadkiem idealnym, możliwym do realizacji w stosunku do całego Szlaku (jako pakiet sieciowy lub wycieczka, która jest szczególnym rodzajem pakietu turystycznego) lub w miejscu z rozwiniętą ofertą usług turystycznych i posiadającym różnorodne atrakcje (jak np., Giżycko, Kętrzyn, Węgorzewo lub Pisz). W takiej sytuacji do miejscowego pakietu można zaprosić partnerów ze wszystkich wskazanych grup i mogą się nań składać wszystkie lub niemal wszystkie wymienione typy atrakcji i moduły usług (reprezentowane nawet przez liczniejszych usługodawców) z których turysta wybiera te, których potrzebuje i które preferuje. W innym przypadku pakiet może być skromniejszy, w skrajnym przypadku obejmować tylko jedną atrakcję, jeden moduł interpretacji i jedną usługę bytową (np. nocleg u jednego partnera). Elastyczny pakiet może być jednak w każdej chwili rozbudowany, a prezentowany schemat wskazuje kierunki tej rozbudowy i potencjalną grupę partnerów, których można (powinno się) zaprosić do udziału w nim.

W sezonie turystycznym całość oferty kulturalnej na dany miesiąc (tydzień), ciekawsze oferty rozrywki oraz imprezy grupowej rekreacji organizowane w całej przestrzeni Szlaku jego Koordynator może zestawiać i wpisywać do „kalendarza eventów” (por. Rozdz.7.) który jest

dostępny na portalu Szlaku i na witrynach gmin oraz (w formie zawieszanych wielkoformatowych wydruków lub wykładanych w widocznych miejscach ulotek) u wszystkich koordynatorów odcinkowych, zarządców zagospodarowanych turystycznie obiektów, partnerów pakietów Szlaku oraz w lokalnych punktach informacji turystycznej. Należy jednak zważać na to, by imprezy dodatkowe i „obce” nie zdominowały na takim kalendarzu imprez własnych. Jest to możliwe w drodze selekcji tematycznej imprez i ofert (względnie ich ograniczenia tylko do organizowanych przez członków i partnerów Szlaku) oraz wpisywania do kalendarza imprez uzupełniających i obcych w innej formie (mniejszą czcionką, innym kolorem itd.) niż imprezy i regularne propozycje własne Szlaku i jego obiektów.

6.6. Propozycje dotyczące integracji z innymi systemami eksploatacji turystycznej na obszarze subregionu.

6.6.1. Zjawisko skrzyżowań szlaków turystycznych i możliwości jego wykorzystania.

Szlaki kulturowe to nie tylko ich atrakcje (obiekty) i usługi świadczone przez ich gospodarzy oraz zarządców samych systemów. Przedmiotem eksploatacji turystycznej, źródłem doświadczeń turystów oraz rezerwuarem usług jest cała ich przestrzeń, którą zwykle definiuje się jako terytorium najmniejszych jednostek terytorialnych, posiadających atrakcje szlaku (w Polsce - gmin).

Generalnie można rozróżnić trzy typy lub poziomy skrzyżowań szlaków kulturowych, przy czym w każdym z tych przypadków lista aktywności i potrzeb turystów możliwa do wspólnego zagospodarowania ulega pewnym zmianom, zaś we wzajemne interakcje wchodzi nieco różniące się grupy podmiotów. Są to: a) nakładanie się przestrzeni dwóch lub więcej szlaków (gmina) przy lokalizacji ich obiektów w różnych miejscowościach z najmniejszym wspólnym zbiorem usług i intensywnością interakcji, b) krzyżowanie się szlaków w tej samej miejscowości z rozłącznymi obiektami (o większym potencjalnym polu współpracy) oraz c) krzyżowanie z jednym lub kilkoma obiektami należącymi do obu systemów, gdzie możliwości współdziałania są największe [Mikos v. Rohrscheidt 2017, s. 388-393]. W kontekście tego ostatniego przypadku można rozważać nawet korzystne dla krzyżujących się systemów funkcjonowanie lokalnego podmiotu, który na podstawie porozumienia z zarządcami obydwu pełniłby funkcję lokalnego (odcinkowego) koordynatora dla każdego z nich.

We wszystkich przypadkach krzyżowania szlaków potencjalnymi korzyściami dla ich lokalnych interesariuszy są: możliwości tworzenia wspólnych pakietów turystycznych z wymiennymi atrakcjami tematycznymi i wspólnymi modułami usługowymi (zarówno noclegów, gastronomii jak i rekreacji i rozrywki), wyższy poziom wykorzystania oferty tych pakietów, możliwości pozyskania turystów już korzystających z jednego szlaku dla oferty drugiego (nawet w późniejszym okresie) dzięki lokalnemu zespoleniu informacji i promocji obu systemów, możliwość wspólnego (a zatem tańszego) prowadzenia przez oba szlaki lub lokalny samorząd zarządzania informacją turystyczną względnie jej „kulturowym” komponentem, możliwość wspólnego organizowania i realizacji szkoleń dla lokalnych gestorów usług i personelu obsługi turystów. W kolejnych typach skrzyżowań o wyższym poziomie wzajemnych powiązań (ta sama miejscowość, pokrywające się obiekty) pojawiają się następne możliwości: wspólnego oznaczania odcinków tras obydwu szlaków, wspólnych odcinków tras rowerowych, dystrybucji materiałów do tych samych punktów informacji turystycznej, wspólnego pośrednictwa usług turystycznych (jak przewodnictwo) oraz zawierania korzystniejszych umów z lokalnymi gestorami usług (np. gastronomicznych, wypożyczalni sprzętu itd.), realizowania inwestycji w infrastrukturę turystyczną wspieranych lub współfinansowanych przez obie organizacje zarządcze i ich partnerów, tworzenia warstwy interpretacji z zaangażowaniem tych samych grup animatorów doświadczeń, a nawet zakładania wystaw tematycznych w tych samych miejscach ze współdzieleniem kosztów ich

zabezpieczenia i funkcjonowania itd. Przy przyjęciu wspólnych standardów usług szlaków i kryteriów ich oceny oraz uzgodnieniu metodyki badań możliwe jest wreszcie porozumienie w sprawie monitoringu stanu obu systemów dla danego terytorium (odcinka) oraz wspólne zlecenie dla niego badań turystów, prowadzonych przez te same podmioty i w tych samych miejscach z użyciem kwestionariuszy odpowiednio jednego lub drugiego systemu, przy założeniu przyporządkowania turysty jako użytkownika jednego z nich (albo obydwu) na wstępnym etapie ankietowania.

Dlatego fakt krzyżowania szlaków kulturowych powinien być wykorzystany w zarządzaniu nimi. W sytuacji, kiedy jeden z krzyżujących się systemów jest szlakiem materialnym z dobrze rozwiniętym obszarem usług dla turystów, a drugi szlakiem realnym lub choćby nie rozwija tych usług na terenie (w miejscu) krzyżowania, jest oczywistym, że inicjatywa powinna wyjść od tego pierwszego. Realizacja odcinkowej koordynacji przyniesie korzyści obydwu szlakom, choć będą one się nieco różniły. Interesariusze pierwszego (materialnego) systemu uzyskają lepszą pozycję negocjacyjną w relacjach z gospodarzami obiektów (dzięki czemu będą mogli np. skłonić ich do zaakceptowania swoich standardów dostępności i obsługi turystycznej), szybciej przekonają lokalny samorząd do potrzebnych im inwestycji w zakresie infrastruktury oraz silniej zmotywują lokalnych usługodawców do zaangażowania się w pakiety turystyczne, które tworzą – co, jak widać, ostatecznie przyniesie korzyści także drugiemu szlakowi. Z kolei turyści podróżujący po drugim szlaku otrzymają szerszą ofertę usług na miejscu poza zwiedzaniem samych atrakcji (jak pakiety), które bez działania koordynatora lokalnego drugiego systemu mogłyby jeszcze długo nie zaistnieć. W teorii koordynatorem skrzyżowania szlaków mógłby być zarówno samodzielny zarządca jednej z atrakcji szlaku kulturowego, jak i posiadający znaczną autonomię lokalny podmiot informacji turystycznej lub obsługi turystyki, organizacja zarządzająca istotną grupą usług (np. przewodnikami lub wypożyczająca sprzęt, na który jest popyt) albo jeden z gestorów usług bytowych (jak hotel). Jednak z punktu widzenia profesjonalnej organizacji turystyki kulturowej na szczeblu lokalnym, w tym zapewnienia sfery interpretacji dziedzictwa, optymalnym podmiotem realizującym aktywną koordynację w przestrzeni krzyżowania szlaków jest taki, który a) jest dobrze osadzony w miejscowych realiach (najlepiej, kiedy jest „na miejscu”), b) jest żywotnie zainteresowany w zwiększeniu ruchu turystów kulturowych obu szlaków (np. w zarządzanej przez siebie atrakcji lub ze względu na realizowane usługi), c) posiada doświadczenie w kontaktach z tą grupą turystów i zna ich potrzeby oraz oczekiwania, d) od dłuższego czasu utrzymuje relacje i podejmuje współpracę z samorządem lokalnym i przynajmniej kilkoma usługodawcami, przez co jest dla nich wiarygodny jako partner, wreszcie e) pozostaje w formalnej strukturze zarządzania przynajmniej jednego ze szlaków, a przynajmniej jest jej stałym partnerem, objętym formalnym porozumieniem, a jego aktywność weryfikuje dotychczasowa praktyka. Tak silne lokalne zakorzenienie potencjalnego zarządcy (przywódcy) skrzyżowania szlaków oraz jednocześnie wpisanie go w strukturę rodzimego szlaku jest dane w przypadku lokalnych koordynatorów realizujących na swoim terenie rozproszony model koordynacji systemu, zaproponowany dla Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Skłania to do zaproponowania organizacji zarządczej tego Szlaku – jeśli zdecyduje się na postulowany tu rozproszony model zarządzania nim – do podjęcia inicjatywy w zagospodarowaniu skrzyżowań tego systemu z innymi linearnymi systemami eksploatacji turystycznej, zarówno o profilu kulturowym, jak i rekreacyjnym.

6.6.2. Skrzyżowania Szlaku Fortyfikacji Mazurskich z innymi systemami, proponowane węzły oraz ich koordynatorzy.

Na podstawie analizy przebiegu krajowych i regionalnych szlaków kulturowych oraz najważniejszych szlaków rekreacyjnych w subregionie mazurskim zidentyfikowano szereg miejscowości i gmin (względnie obiektów), w których te systemy stykają się z SFM w jakiegokolwiek wersji skrzyżowania (por. Rycina 15).

Rycina 15. Skrzyżowania SFM u Fortyfikacji Mazurskich i innych szlaków turystycznych z proponowanymi punktami węzłowymi

Dla każdego z ukazanych na Rycinie 15 skrzyżowań szlaków zaproponowano jeden węzeł, w którym pożądane i potencjalnie korzystne jest podjęcie działań zarządczych, wskazano ich zakres oraz potencjalnego koordynatora z grupy podmiotów przewidzianych jako uczestnicy zarządzania Szlakiem Fortyfikacji Mazurskich (lokalni koordynatorzy) względnie jego aktywni członkowie. Miejsce to zostało na mapce oznaczone symbolem odpowiednio innego szlaku. W sytuacji, gdy żaden z pozostałych zidentyfikowanych systemów nie posiada odcinkowego zarządzania swoją ofertą, a większość z nich (poza Szlakiem Zamków Gotyckich) aktualnie nie funkcjonuje nawet na poziomie szlaków realnych, proponujemy, by po utworzeniu odcinkowej koordynacji SFM to właśnie podmioty, które się jej podejmą, zajęły się organizacją oferty turystyki kulturowej w ramach węzłów. Przy założeniu realizacji niniejszej koncepcji rozwoju to właśnie analizowany system będzie, bowiem **pierwszym** szlakiem materialnym, a z podjęcia opisanych wyżej działań lub przynajmniej części z nich wszystkie systemy (w pierwszym rzędzie zaś korzystający z nich turyści i organizatorzy turystyki) odniosą korzyści w postaci realnych i wiarygodnych propozycji.

1) Węzeł SFM i Szlaku Zamków Gotyckich. Miejsca skrzyżowania: Kętrzyn (miasto), ze wspólnymi obiektami: Zamek – Muzeum w Kętrzynie oraz dawny zamek w Rynie (aktualnie na liście obiektów SFM). Rekomendowany koordynator skrzyżowania to zarządca Muzeum im. W. Kętrzyńskiego w Kętrzynie. Obiekt jest zagospodarowany turystycznie, w codziennym trybie obsługuje turystów, posiada personel doświadczony w interpretacji dziedzictwa. Poza dystrybucją materiałów informacyjnych i ofert obydwu szlaków w obiekcie pożądanymi działaniami, których efektem byłoby wytworzenie silnego atraktora dla turystów zwiedzających obydwa Systemy, jest stworzenie wystawy tematycznej dotyczącej fortyfikacji mazurskich (por. Rozdział 6.5.1.) oraz kętrzyńskiej miejskiej trasy lokalnej (por. Rozdział 6.5.2.). Ograniczeniem Muzeum jako instytucji jest brak uprawnień organizatora turystyki i związana z tym niemożność pełnienia funkcji koordynatora lokalnych pakietów turystycznych, w związku z czym należy rozważyć włączenie innego podmiotu dla realizacji tej części zarządzania skrzyżowaniem (zdalnie mógłby to robić Koordynator Szlaku, jeśli uzyskałby takie uprawnienie).

2) Węzeł SFM i Drogi Św. Jakuba Camino Polaco (odcinek Mazury i Warmia). Miejscami skrzyżowań są: Kruklanki (miejscowość), Giżycko (miejscowość), Wilkasy (miejscowość), Gierłoż (miejscowość), Kętrzyn (miasto) ze wspólnym obiektem - kościół Św. Jerzego. Proponowanym miejscem węzła szlaków jest Kętrzyn, ze względu na jedyny wspólny obiekt oraz doroczny event związany z Drogą Św. Jakuba (Jarmark Średniowieczny na Św. Jakuba) – aktualnie największą imprezą w mieście nawiązującą do dziedzictwa kulturowego. Ze względu na drugorzędne znaczenie turystyki dla administratora tego obiektu (potwierdzone również brakiem zainteresowania udziałem w badaniu Szlaku [DNKI] proponowanym podmiotem koordynującym ofertę jest również Muzeum w Kętrzynie, które mogłoby podjąć współpracę z miejscowym Bractwem Pielgrzymkowym Św. Jakuba, przejawiającym pewną aktywność w organizacji turystyki (religijnej). Wprawdzie Muzeum zarządza tylko obiektem SFM, jednak angażuje się w organizację wspomnianej imprezy i na co dzień współpracuje z lokalnymi animatorami doświadczeń oraz przewodnikami. Podobnie jak w przypadku poprzedniego skrzyżowania dla organizacji i dystrybucji miejscowych pakietów turystycznych musiałby zostać wprowadzony partner mający uprawnienia organizatora turystyki lub zdalnie zajmowałby się tym Koordynator SFM.

3) Węzeł SFM ze Szlakiem Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. W proponowanej strukturze terytorialnej SFM miejscami skrzyżowań są Ruciane-Nida i Guzianka (z dwoma wspólnymi obiektami), Mikołajki (z dwoma wspólnymi obiektami), Giżycko (z jednym wspólnym obiektem - Twierdzą Boyen). Węgorzewo (gmina), Miłki (miejscowość), Orzysz (gmina) oraz Pisz (ze wspólnym obiektem). Z uwagi na już wykazywaną aktywność

w organizacji turystyki (w tym międzynarodowej wymiany młodzieży), doświadczenie w tworzeniu oferty edukacyjnej, świadczenie kilku rodzajów usług turystycznych (w tym przewodnictwa), współpracę z lokalnymi gestorami usług (jak wypożyczalnie rowerów), koordynatorem węzła szlaków powinno zostać Stowarzyszenie Nad Nidzkim, już teraz obsługujące lokalnie turystów zwiedzających obydwa systemy i przewidziane jako lokalny Koordynator SFM. Optymalnym sposobem połączenia ofert w wymiarze lokalnym byłby wspólny produkt obu szlaków, taki jak lokalna trasa tematyczna (por. Rozdział 6.5.2) oraz funkcjonujące w jej ramach wystawy tematyczne nawiązujące do dziedzictwa eksploatowanego przez każdy z nich (por. Rozdz. 6.5.1), a także pakiet lokalny ze wspólnymi atrakcjami (obydwa obiekty) i serią usług angażujących miejscowych gestorów.

4) Węzeł SFM ze Szlakiem Wodnym Pisa-Narew. Skrzyżowania obydwu systemów to Pisz i Jeże (miejscowości, bez wspólnych obiektów). W tych punktach można zaoferować użytkownikom Szlaku Wodnego Pisa-Narew ciekawą opcję dłuższego postoju i tematycznego zwiedzania, również w formie aktywnej, w postaci „przesiadki na rowery” oraz zagospodarować ich potrzeby bytowe (nocleg, wyżywienie) przez lokalne pakiety SFM. Mocny (to jest dysponujący zestawem atrakcji i propozycjami aktywności) punkt u końca szlaku nie tylko będzie dodatkową atrakcją dla już korzystających z niego, ale (odpowiednio promowany siłami obydwu szlaków) może pobudzić zainteresowanie wodnych turystów z metropolii warszawskiej, którzy drogą wodną mogą bezpośrednio dotrzeć do Pisma. Z punktu widzenia SFM eksploatacja jego atrakcji w jednym lub dwóch miejscach i jednoczesne „odkrycie” istnienia całego systemu mogą przełożyć się na zainteresowanie tej grupy turystów późniejszą wyprawą na sam Szlak Fortyfikacji, która zresztą (z uwagi na ich lokalizację) może także odbywać się w powiązaniu z ich preferowanymi formami aktywnej rekreacji wodnej. Ponieważ List intencyjny z 15 maja 2017 podpisany przez Marszałków woj. Warmińsko-Mazurskiego, Podlaskiego i Mazowieckiego deklarujący wolę wspólnej realizacji tego systemu daje nadzieję na ożywienie działań na rzecz jego materializacji, a siedzibą Związku Gmin „Pisa-Narew” jest Pisz, Koordynator SFM i lokalny koordynator tego systemu w Pisku nie powinni mieć problemów z nawiązaniem kontaktów z jego miejscowymi interesariuszami i organizacją zarządzającą, ustaleniem zakresu obopólnie korzystnej współpracy i przystąpieniem do wspólnej realizacji lokalnych przedsięwzięć. Ze względu na własną ofertę edukacyjną, istniejące relacje z miejscowymi usługodawcami, aktywność w organizacji lokalnej turystyki i przewidywane zadania lokalnego Koordynatora SFM jako podmiot zarządzający wspólną ofertą powinien być rozważony zarządca Piskiego obiektu SFM - Stowarzyszenie Piska Pozycja Ryglowa.

4) Węzeł SFM ze Szlakiem Green Velo (odcinek tzw. wschodni między Elblągiem a Białymstokiem). W proponowanej strukturze przestrzennej SFM terenem skrzyżowania szlaków (bez wspólnych obiektów) jest gmina Węgorzewo. Zbiory atrakcji obu systemów są rozłączne, jednak w razie podjęcia decyzji o realizacji Warstwy B SFM pojawią się wspólne elementy i miejsca usług w postaci tzw. Miejsc Obsługi Rowerzystów, które już stworzono dla systemu Green Velo nad brzegiem jeziora Mamry w pobliżu Węgorzewa. Podmiotem aktywnym w obsłudze turystów rowerowych jest Biuro Informacji Turystycznej w Węgorzewie, działające na terenie miejscowej Ekomariny, które w trakcie przeprowadzonego badania wykazało poważne zainteresowanie turystyczną obsługą obiektów SFM we własnej gminie (Mamerki) oraz w Gminie Pozezdrze. Dla Szlaku Green Velo organizowane są aktualnie lokalne wycieczki rowerowe wokół Węgorzewa, z udziałem miejscowych przewodników, które niejednokrotnie na liście swoich atrakcji mają obiekty SFM (w tym kwaterę Hochwald). Ponieważ m.in. z tego powodu Biuro Informacji Turystycznej w Węgorzewie jest proponowane jako podmiot koordynujący odcinkowo ofertę SFM, ono także powinno być zarządcą omawianego węzła szlaków, grupując wokół lokalnej oferty obu systemów (w tym pakietów) gestorów usług i wykonawców interpretacji dziedzictwa

(przewodników), a także aktywnie organizując i promując przedsięwzięcia aktywnej turystyki kulturowej w ramach SFM (głównie rowerowe).

6) Węzeł SFM i Szlaku Wodnego Krutyni. W przypadku tego szlaku możemy mówić raczej o wirtualnej ofercie bazującej na przebiegu bogatej w walory rzeki, która jednak chętnie i w wielkiej skali jest akceptowana przez uczestników turystyki aktywnej, korzystających na miejscu z szeregu usług. Miejscem skrzyżowania szlaków jest gmina Ruciane-Nida (bez wspólnych obiektów), przy czym użytkownicy Szlaku Krutyni często pojawiają się zarówno w samym mieście, jak i w porcie (leżącym przy jednym z obiektów SFM) oraz na Śluzie Guzianka, której jednym z historycznych elementów jest kolejny obiekt SFM. Głównym celem ewentualnego węzła szlaków byłoby zainteresowanie turystów wodnych atrakcjami antropogenicznymi SFM (czyli dołączenia do ich aktywności komponentu turystyczno-kulturowego), skłonienie do ich zwiedzenia, ewentualnie również związanego z tym dłuższego pobytu w Rucianem-Nidzie i wykorzystania serii miejscowych usług, a także rozważenia późniejszego powrotu na ten obszar w celu zwiedzania większej liczby atrakcji SFM. Ta relatywnie jednostronna propozycja może przynieść korzyść głównie Szlakowi Fortyfikacji Mazurskich. Ponieważ jednak wzbogaci tym samym obraz oferty subregionu jako obszaru docelowego turystyki w subiektywnym odczuciu i ocenie uczestników aktywnej turystyki wodnej, jest to działanie korzystne także dla gminy i całych Mazur. Ze względu na zaangażowanie Stowarzyszenia Nad Nidzkim w aktywne zarządzanie miejscowymi obiektami SFM oraz planowaną trasę tematyczną (por. Rozdz. 6.5.2), która będzie przebiegała w pobliżu miejsc koncentracji turystów aktywnych w Rucianem-Nidzie, to temu podmiotowi (we współpracy z gestorami usług i lokalną Informacją Turystyczną) mogłoby być powierzona zarządzanie węzłem, a głównymi atraktorami SFM powinny być wspomniana (dobrze oznaczona i intensywnie) promowana trasa oraz proponowane wystawy tematyczne w obiektach SFM (por. Rozdz. 6.5.1).

7) Węzły SFM z (wodnym) Szlakiem Wielkich Jezior Mazurskich. W tym wypadku, ze względu na pokrywanie się w dużym stopniu przestrzeni SFM i (wirtualnej) przestrzeni szlaku wodnego, a także wzajemne przenikanie się połączeń w ofercie rejsów z lokalizacją ważnych obiektów SFM zaproponowano bardziej rozbudowaną wersję wspólnej koordynacji części oferty, która została przedstawiona w odrębnym podrozdziale (6.6.3).

6.6.3. Integracja Szlaku Fortyfikacji Mazurskich i Szlaku Wielkich Jezior Mazurskich

Przeprowadzone badanie potencjału turystyczno-kulturowego w przestrzeni wokół Wielkich Jezior Mazurskich oraz tutejszej oferty dla turystów wykraczającej poza konsumpcję oferty turystyki rekreacyjnej (por. KAG 1-16), a także analiza ofert gestorów rejsów turystycznych w tej samej przestrzeni pozwoliła zidentyfikować daleko idącą zbieżność między portami docelowymi regularnych kursów statków białej floty oraz lokalizacją bardzo licznych obiektów Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, w tym tych należących do proponowanych Warstw A i B Szlaku, a zatem mających być włączonymi w zorganizowaną i koordynowaną ofertę usług Szlaku. Przystanie statków Żeglugi Mazurskiej z siedzibą w Giżycku i przedsiębiorstwa „Port u Faryja” z siedzibą w Rucianem-Nidzie z ofertą regularnych, codziennych rejsów to: Węgorzewo, Giżycko, Ryn, Ruciane-Nida, Pisz, Mikołajki oraz Szymonka (ich lokalizację ilustruje **Rycina 16**). W kontekście postulowanego w niniejszym raporcie stworzenia zespolonej oferty turystycznej SFM oraz pakietów dla turystów są to bez wyjątku potencjalne miejsca docelowe dla turystów pieszych chcących zwiedzić liczne atrakcje SFM oraz potencjalne miejsca przesiadkowe dla rowerzystów, ponieważ oba przedsiębiorstwa świadczą na życzenie przewóz rowerów dla swoich pasażerów. Wykorzystując ten fakt, Koordynator Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, a także (w miarę swoich potrzeb u budowanych pakietów) jego koordynatorzy odcinkowi, względnie odrębny koordynator cząstkowy (Warstwy B) Szlaku,

gdyby takiego powołano, mogą zaproponować jednemu lub obydwu wspomnianym podmiotom utworzenie serii wspólnych pakietów turystycznych.

W wersji minimalnej byłyby to pakiety SFM z usługą rejsu (lub kilku kolejnych rejsów) między poszczególnymi miejscowościami Szlaku jako zintegrowanym modulem (objętym wspólną ceną i wymagającym wzajemnego rozliczenia opłaty za pakiet), względnie, jeśli nie da się tego od początku zapewnić, zaoferowanie uczestnikowi pakietu Szlaku automatycznej rezerwacji na wybrany rejs lub grupę rejsów, rabatu na tę usługę oraz gwarancji przewozu roweru.

Rycina 16. Pokrywające się przystanie docelowe regularnych rejsów białej floty po Jeziorach Mazurskich i miejsca węzłowe Szlaku Fortyfikacji Mazurskich

Bardziej zaawansowaną i zalecaną formułą współpracy mogłyby być wspólne pakiety turystyczne SFM i jednego z operatorów działającego jako stałego partnera Szlaku względnie pełnoprawnego członka jego organizacji zarządczej. Byłyby to pakiety na cały Szlak z wymiennymi modułami do wyboru turysty, w ramach których wszędzie tam, gdzie odpowiada to propozycji pakietu, takim modułem jest rejs lub szereg kolejnych rejsów odpowiadający

harmonogramowi utworzonego pakietu, zapewniający turyście po konsumpcji atrakcji w jednym rejonie Szlaku przedostanie się do kolejnego obszaru. Rejs byłby w pakiecie powiązany z możliwością wypożyczenia roweru w określonych miejscach, ewentualnie jeden lub kilka rejsów obejmowałyby automatycznie opcję przewozu statkiem własnego roweru turysty. Pakietami, do których oferent rejsów wnosi bilet (lub kilka biletów na wybrane przez turystę terminy i kursy) mógłby zarządzać odpowiedni koordynator odcinkowy albo Koordynator Szlaku (głównie tam, gdzie z różnych względów ten pierwszy nie może się tego podjąć) ewentualnie lokalny usługodawca najbardziej zainteresowany powodzeniem pakietu i będący członkiem organizacji Szlaku (np. właściciel wypożyczalni rowerów). Natomiast ich sprzedaż lub przynajmniej rezerwacja w optymalnej wersji powinny być możliwe zarówno za pośrednictwem portalu Szlaku (czyli jego Koordynatora), koordynatora odcinkowego, gestora rejsów, lokalnych punktów informacji turystycznej oraz wszystkich usługodawców wnoszących swoje moduły do pakietu, którzy są tym zainteresowani i są w stanie obsłużyć system rezerwacji (oraz ewentualnie płatności).

Innym proponowanym obszarem współpracy jest integracja przestrzenna usług Szlaku i współpracującego operatora, w tym pośredniczenie w przystaniach (kasach) operatora rejsów usług niektórych gestorów pakietów Szlaku (jak wypożyczalni rowerowych) z możliwością dostawy sprzętu bezpośrednio do miejsca przybijania statków w celu ich wygodnego odbioru oraz możliwość pozostawienia (odbioru) rowerów przez personel operatora rejsów przy wsiadaniu na statek. Takie współdziałanie mogłoby obejmować również wymianę informacji i materiałów turystycznych między Szlakiem a operatorami rejsów, dzięki czemu byłyby one dostępne zarówno we wszystkich punktach obsługi rejsów, jak i we wszystkich obiektach Szlaku w miejscowościach posiadających przystanie, operatorów i gestorów pakietów Szlaku oraz w siedzibach jego lokalnych koordynatorów.

Oferta kombinowana. Przy spełnieniu podstawowych postulatów w odniesieniu do trasy rowerowej Szlaku i integracji z rejsami po Szlaku Wielkich Jezior Mazurskich oraz pod warunkiem wprowadzenia zaawansowanej pakietyzacji Szlaku (por. Rozdz. 6.5.3.) zaleca się takie przygotowanie ofert zwiedzenia Szlaku (i dłuższego pobytu rekreacyjnego w jego przestrzeni), żeby służyło to zarówno liczniejszemu wykorzystaniu ofert rejsów, jak i zwiększeniu ruchu turystów na Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Jest to możliwe w strukturze pakietów elastycznych, w ramach których turysta korzystając z platformy rezerwacyjnej Szlaku wybiera (za pomocą kliknięć na platformie rezerwacyjnej) poszczególne moduły (usługi) odpowiadające własnemu planowi podróży, pobytu w przestrzeni SFM czy eksploracji jego walorów. Przykładowo, z pakietu zawierającego kilka opcji rejsu statkiem, kilka opcji noclegów w miejscowościach z przystaniami i posiadających obiekty SFM oraz kilka opcji wypożyczenia rowerów turysta wybiera: rejs na odcinku Mikołajki – Ruciane Nida, usługę wypożyczenia roweru w wypożyczalni w Rucianem-Nidzie, nocleg w tym samym miejscu oraz, po zwrocie roweru, rejs stamtąd do Giżycka. To gwarantowałoby turyście dodatkowo kontakt z atrakcjami Szlaku Fortyfikacji Mazurskich w formie aktywnej w okolicy Rucianego-Nidy (włącznie z wycieczką np. do Pisza). Inna wersja tego pakietu, przeznaczoną np. dla turystów eksplorujących, mogłoby być dołączenie do rejsów w kolejnych dniach propozycji noclegu zarówno w okolicy Rucianego-Nidy jak w Giżycku albo Piszcu, a także wypożyczenia w tych miejscowościach roweru. Możliwości powiązania turystyki rowerowej i rejsów pomiędzy miejscowościami Szlaku mogą ulec znacznemu poszerzeniu po wprowadzeniu na szerszą skalę ofert wypożyczalni mobilnych. Dzięki temu turysta korzystający z pakietu może jedne odcinki drogi i zwiedzania SFM odbywać statkami (wykorzystując ewentualnie nocleg w dowolnej miejscowości, do której docierają statki rejsowe), a inne – rowerem, który odda w innej miejscowości. Taka kombinowana oferta będzie atrakcyjna nawet wówczas, kiedy z powodu ograniczonych możliwości lub opłacalności podmiotów wypożyczających opcja zwrotu roweru będzie ograniczona tylko do 2-3 miejsc (np. wypożyczalnia z Rucianego-Nidy odbierze rower także w Piszcu lub Orzyszu,

a z Węgorzewa – także w Mamerkach, Gierłoch lub Poźdrzu), gdyż wówczas w pakiecie mogłyby uczestniczyć odrębnie obie te „sieci” i klient mógłby skorzystać z usługi każdej z nich na określonym odcinku lub z obydwu (dla niego dostępnych i tak w ramach jednolitego pakietu). Jeszcze inną (być może docelową) opcją byłoby wprowadzenie gotowej do takiego poziomu współpracy mobilnej wypożyczalni rowerów jako strategicznego partnera Szlaku (drugiego obok operatora rejsów) działającego na całej jego przestrzeni (a nawet członka Szlaku i operatora jego Warstwy B, czyli koordynatora obszarowego). W tym jednak wypadku wypożyczalnia musiałaby zagwarantować zarówno przekazanie i odbiór rowerów we wszystkich przystaniach docelowych rejsów (i może innych jeszcze miejscach), jak i serwis awaryjny w całej przestrzeni lub przynajmniej na opisanych trasach Warstwy B Szlaku. Skala inwestycji (i poziom komplikacji) takiego przedsięwzięcia wydają się na tyle duże, że zapewne nie jest ono możliwe do realizacji w pierwszym etapie budowy Szlaku.

W przypadku, gdyby zaistniał wyżej opisany lub podobny spójny zestaw pakietów i wspólny system informacji turystycznej, a jeden z operatorów rejsów stał się członkiem organizacji zarządczej Szlaku lub jej stałym partnerem, dla tak powstałej oferty kombinowanej powinien zostać opracowany osobny moduł portalu SFM oraz odrębny elektroniczny (do pobrania) względnie także papierowy przewodnik turystyczny, który – obok detalicznego opisu pakietów i poszczególnych usług w tym rejsów – zawierałby lokalizację i opis obiektów SFM leżących w pobliżu przystani oraz osiągalnych z wykorzystaniem pakietów kombinowanych, działających w nich wystaw tematycznych i tras lokalnych Szlaku. Wspólna oferta powinna też zostać obowiązkowo włączona do działań marketingowych podejmowanych przez obie strony, dzięki czemu może zostać zwiększony zasięg jej rozpoznawalności i pośrednio przełoży się na wzrost korzyści dla interesariuszy obu stron.

Dla tak zestawionego zestawu atrakcji i systemu możliwe byłoby też opracowanie jakiejś formy projektu systemowego zwiedzania (w formie gry turystycznej, serii questów, odpowiednio wyselekcjonowanej wersji paszportu turystycznego lub aplikacji Szlaku (por. Rozdz. 8) zawierającej możliwość rejestracji, kolekcjonowania potwierdzeń pobytu a nawet ewaluacji wiedzy pozyskanej przez użytkownika oraz jakiejś postaci certyfikacji (odznaka, dyplom, itd.) Taka forma powiązania rekreacji, wykorzystania usług oraz turystycznej eksploatacji może zachęcić turystów do odwiedzenia większej liczby obiektów Szlaku, wykorzystania liczniejszych usług oraz bardziej intensywnego, choć może niekoniecznie systematycznego zapoznania się prezentowanym przez Szlak dziedzictwem.

Zarówno porozumienia o pośrednictwie wybranych usług z oferty pakietowej SFM oraz odbiorze-zdaniu sprzętu, jak i dalej idące, obejmujące wzajemną dystrybucję informacji i oferty, a w optymalnej wersji: sprzedaż lub pośrednictwo pakietów lokalnych SFM przez zarządców wodnej infrastruktury rekreacyjnej można zawrzeć także z właścicielami lub zarządcami marin. Dzięki temu także indywidualni uczestnicy aktywnej turystyki wodnej w przestrzeni Jezior Mazurskich otrzymaliby – jeśli przedłużą swój pobyt w danym miejscu – możliwość „przesiadki” na rowery i skorzystania z lokalnego lub częściowego pakietu Szlaku wraz z usługami bytowymi.

Jeśli to okazałoby się korzystne dla obu stron, po pewnym okresie współpracy w wybranych miejscach wspólnej przestrzeni, lokalna integracja oferty SFM (lub jego członków, jak samorząd albo koordynator pakietu) i operatora rejsów mogłaby objąć również wspólne prowadzenie punktów informacji turystycznej i wspólne wypożyczalnie sprzętu wodnego i rowerów.

7. Eventyzacja Szlaku Fortyfikacji Mazurskich.

Ten obszar działań zarządczych odnosi się do urozmaicenia czy raczej „nasylenia” oferty Szlaku imprezami, głównie tematycznymi. Dobrze zorganizowane i promowane eventy przyciągają do przestrzeni Szlaku w określone dni znacznie większe grupy turystów, a jeśli trwają one dłużej niż jeden dzień, dla ich uczestników niebędących mieszkańcami bliskiej okolicy pojawia się konieczność skorzystania z noclegu. To z kolei tworzy duży impuls dla rozwinięcia w tych terminach różnorodnych pakietów turystycznych (tzw. okolicznościowych) i generuje dodatkowe dochody dla miejscowych gestorów usług, a nierzadko dla organizatorów eventów jako pośredników tych usług lub operatorów pakietów. Jak każdy materialny szlak kulturowy, analizowany system może i powinien wykreować przynajmniej jeden doroczny event spełniający funkcję tak zwanego Święta Szlaku, które jednocześnie a) intensyfikuje ruch turystyczny w okresie jego trwania b) jest okazją do tworzenia specjalnej oferty i aktywizacji interesariuszy szlaku, oraz c) stanowi kulminację rocznego cyklu życia szlaku jako produktu turystycznego, bo dzięki zwiększonemu popytowi i silniejszemu zaangażowaniu gospodarzy obiektów i partnerów w pełni zostaje wykorzystany potencjał walorów oraz powiązanych usług, wreszcie d) wpisuje szlak i jego walory w dziedzictwo regionu oraz silniej pojawia się w świadomości jego mieszkańców [Mikos v. Rohrscheidt 2013, s. 299-303 oraz 337-338]. Ze względu na swój profil tematyczny (dominacja jednego aspektu dziedzictwa i przewaga jednego rodzaju jego świadectw materialnych) Szlak Fortyfikacji Mazurskich posiada ograniczoną tematykę potencjalnych eventów własnych, co potencjalnie zmniejsza wybór rodzajów imprez i potencjalną grupę ich uczestników. Jednak z drugiej strony – ze względu na proponowane rozwarstwienie struktury i oferty Szlaku – jego organizacja zarządcza oraz jej poszczególni członkowie mogą pokusić się o zagospodarowanie rozlicznych i różniących się preferencjami i potrzebami kilku grup turystów przejawiających różne formy aktywności, mogą także (przynajmniej początkowo) bazować na popycie już generowanym ze strony obecnych w przestrzeni Szlaku turystów rekreacyjnych. Święto Szlaku Fortyfikacji Mazurskich (czyli jego główny event tematyczny, nazwa robocza) mogłoby trwać 4 lub 5 dni i być organizowane w kilku miejscach, przy czym jego „punkt ciężkości” przesunąłby się z dnia na dzień, tworząc szczególnie intensywną ofertę w kolejnej przestrzeni. Dwa z miejsc mogłyby przy tym być stałe co roku, ze względu na swoją atrakcyjność (jak Gierłoż) lub bardzo dobre zaplecze infrastrukturalne własne i miejskiego otoczenia (jak Twierdza Boyen w Giżycku). Pozostałe (np. dwa) miejsca zmieniałyby się co roku, dając w ten sposób okazję do prezentacji miejscowych walorów i jednocześnie skorzystania przez kolejnych gospodarzy z uczestnictwa w Szlaku. Tymi miejscami (prócz wymienionych) mogłyby być Pisz, Ruciane-Nida (Guzianka), Orzysz czy Kętrzyn. Obok tematycznych elementów stałych (corocznych) i zmiennych oferowanych w poszczególnych miejscach odbywania się imprezy, jej program mógłby obejmować rejsy statkami z jednego do innego miejsca odbywania, przewozy uczestników autokarami ze zwiedzaniem leżących po drodze obiektów Szlaku, a także jedną lub więcej wycieczek rowerowych wzdłuż jednego lub paru odcinków tras rowerowych Szlaku – zaplanowana w taki sposób, by uczestnicy tych przejazdów znaleźli się w poszczególnych miejscach odbywania rozproszonej imprezy dokładnie wtedy, kiedy jej program jest tam realizowany. Elementami programu Święta Szlaku mogą być także zwiedzania z przewodnikami jego obiektów będących dużymi kompleksami (jak Gierłoż, Giżycko) oraz lokalnych tras SFM w tych miejscowościach, gdzie one są (Guzianka, Pisz) zostałyby rozwinięte (Poździe) albo stworzone (np. Giżycko, Kętrzyn), inscenizacje, pokazy i warsztaty tematyczne (np. ćwiczenia wojskowe i inne zajęcia żołnierskie), aktywności nawiązujące do życia wojskowego (jak przejazd terenowy historycznym pojazdem wojskowym), a także konkursy (wiedzy i umiejętności) dla dorosłych, młodzieży i dzieci, specjalne wystawy czasowe w muzeach-członkach organizacji Szlaku (np. w Kętrzynie, Giżycku, Orzyszu),

spotkania z zawodowymi żołnierzami lub ekspertami w samych obiektach, w miejscowych muzeach lub ośrodkach kultury oraz szereg innych atrakcji.

Oprócz Święta Szlaku w innych jego miejscowościach (np. siedzibach gmin) położonych w pobliżu dużej koncentracji obiektów Warstwy C Szlaku można w innym terminie zorganizować drugą imprezę (np. dwudniową) z programem zawierającym aktywności eksplorerskie, adresowanym do zwolenników tego sposobu zwiedzania oraz innych miłośników aktywnej, w tym terenowej turystyki. Założenia organizacyjne i główne elementy jej programu pokrótce opisano w Rozdziale 6.2.2.3 niniejszego Raportu, dotyczącym tej warstwy Szlaku.

Dla uczestników eventów należy tworzyć pakiety okolicznościowe (to jest realizowane podczas trwania tych imprez) dostosowane w swojej strukturze do jej programu (tak, by umożliwić uczestnictwo w nim) i zawsze obejmujące opcjonalnie usługi noclegu oraz wyżywienia (w bliskim otoczeniu, możliwie w kilku standardach i klasach cenowych). Byłyby one dołączane do programów eventu, a ich rezerwacja powinna być możliwa za pomocą platformy internetowej Szlaku. Taka oferta pakietowa powinna towarzyszyć zarówno Świętu Szlaku we wszystkich jego lokalizacjach jak i innym eventom, a także ewentualnie bardziej atrakcyjnym mikroeventom organizowanym przez większość dnia lub w porze wieczornej (jak rozwinięte gry terenowe), a informacja o niej powinna być powiązana z programami tych imprez w kanałach informacji Szlaku, partnerów i uczestniczących w tych pakietach gestorów usług. Przyczyni się to do wykreowania dodatkowego popytu na te usługi, a także może być załącznikiem dla kolejnych lokalnych pakietów tematycznych Szlaku, które (przy wymianie modułu atrakcji z programu eventu na inne propozycje Szlaku, w tym lokalne zwiedzania, rejsy, rajdy z wypożyczonym sprzętem itd.) mogą przecież funkcjonować jako stałe lokalne pakiety tematyczne. Jedną z takich opcji zainicjowanych dla eventu, a proponowanych również poza jego czasem trwania może być np. pakiet tzw. pobytowy z zajęciami i noclegiem w twierdzy lub garnizonie polowym (więc np. w Giżycku lub Pisz) w konwencji militarnej z wcieleniem się uczestników pakietu w żołnierzy–członków załogi lub garnizonu.

Ponadto Koordynator Szlaku powinien prowadzić i udostępniać tzw. **kalendarz eventów Szlaku**, do którego należy wpisywać wszystkie imprezy organizowane w przestrzeni Szlaku, które są tematycznie zbieżne z eksploatowanym przez ten system dziedzictwem, zatem min. rekonstrukcje historyczno-militarne, pikniki i uroczystości wojskowe, rajdy tematyczne, własne eventy obiektów (jak święto Twierdzy Boyen) lub obchody rocznicowe (jak np. imprezy upamiętniające rocznicę zamachu w Wilczym Szańcu z 1944r.), a także wszystkie mikroeventy własne odbywające się w jego obiektach, jak otwarte spotkania grup i stowarzyszeń, pokazy i inscenizacje, gry terenowe, wykłady i prelekcje tematyczne, projekcje filmów, regularne oferty przewodnictwa po lokalnych trasach Szlaku, jednodniowych wycieczek (rajdów) po rozproszonych obiektach itd. Służy to zarówno a) promocji samych tych imprez przez dodatkowy kanał informacji, b) wygenerowaniu efektu synergii, kiedy w ramach jednego zestawienia jedne z nich promują drugie, c) wzbogaceniu oferty SFM o dodatkowe propozycje oraz d) zapobieżeniu krzyżowania się wartościowych imprez w tym samym czasie, co uniemożliwia uczestnictwu w nich przez te same osoby a tym samym ogranicza frekwencję na jednej i drugiej. Dzięki samemu funkcjonowaniu kalendarza eventów oraz podejmowaniu kontaktu z Koordynatorem Szlaku dla ich wpisywania pojawi się dobra praktyka uzgadniania terminów imprez za jego pośrednictwem, co zapewni każdej z nich (chwilowy) bezkonkurencyjny status głównego magnesu turystycznego w przestrzeni Szlaku, promowanego w ramach jego oferty.). Takich większych i mniejszych imprez powinno pojawić się z czasem zdecydowanie więcej, głównie w oparciu o istniejące i nowe wystawy tematyczne, muzea oraz inicjatywy zaangażowanych członków lokalnych społeczności.

Niniejszy postulat wychodzi naprzeciw ujawnionym podczas badania eksperckiego oczekiwaniom interesariuszy Szlaku. Wskazali oni bowiem na potrzebę organizowania imprez tematycznych, włączenia do oferty Szlaku istniejących atrakcji w jego przestrzeni,

zainteresowania miejscowej ludności dziedzictwem Szlaku i jego ofertą oraz jej zaangażowania w ten projekt, wspierania tworzenia miejsc spędzania wolnego czasu wieczorami oraz tworzenia nowych atrakcji w przestrzeni Szlaku.

8. Sieciowe systemy zwiedzania Szlaku i projekty lojalnościowe

Są to podejmowane wspólnie przez wszystkich lub określone grupy interesariuszy Szlaku przedsięwzięcia ukierunkowane na a) popularyzację jego zwiedzania przez pozyskanie kolejnych grup turystów i zwiększenie ich liczby, b) systematyzację i urozmaicenie doświadczenia dziedzictwa połączoną z wizytami w jak największej grupie jego obiektów, w tym miejscach słabiej rozpoznawalnych oraz c) poszerzenie spektrum wykorzystywanych przez nich usług świadczonych przez interesariuszy Szlaku zachowań turystycznych. W organizacji współczesnej turystyki kulturowej na obszarach jej recepcji (w miastach i regionach) oraz w przestrzeni szlaków kulturowych są one realizowane albo w formule systemu sieciowania miejsc i ofert z korzyściami w postaci biletów kombinowanych i rabatów po wykorzystaniu serii usług, albo w postaci tzw. grywalnych przewodników interaktywnych i aplikacji turystycznych, albo przez jednorazowe lub trwające określony czas projekty np. paszporty turystyczne z formułą „zaliczeń” i mające te same kryteria okresowe konkursy na odznaki turystyczne, względnie planowane zestawy przedsięwzięć (np. questów, gier terenowych) proponowanych w różnych lokalizacjach na dany sezon, a nawet na czas trwania krótkiego eventu rozproszonego. Jak widać z powyższego opisu, atrakcyjność części z nich opiera się na skłonności do oszczędzania wydatków, innych na pasji kolekcjonowania osiągnięć, a jeszcze innych na dążeniu do zróżnicowania doświadczeń.

Dla Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, systemu o aktualnie niskiej intensywności wzajemnych relacji i współpracy interesariuszy, wprowadzenie jednego z tej grupy systemów z jednej strony może być silnym impulsem do integracji i podejmowania aktywnego współdziałania, z drugiej jednak nie należy w pierwszym etapie funkcjonowania Szlaku inicjować takich, które z powodu konieczności wzajemnych rozliczeń finansowych wymagają określonego poziomu zaufania.

Dlatego system rekomendowany do wprowadzenia w okresie budowy oferty, praktycznie od momentu utworzenia organizacji zarządczej, ostatecznego ustalenia listy obiektów i powołania Koordynatora, powinien być takim, który z jednej strony nie wymaga sieciowania ofert ani rozliczeń między partnerami, ograniczając się do potwierdzania pobytu turysty w danym miejscu, a z drugiej nie pociąga za sobą większych wydatków startowych na stworzenie zaawansowanych systemów elektronicznej nawigacji, interpretacji i nie wymaga zaawansowanej obsługi z wykorzystaniem systemów informatycznych.

Jednym z takich systemów jest **karta turystyczna szlaku**. W materialnej postaci jest to plastikowa karta w formacie karty płatniczej z logo i nazwą szlaku, ewentualnie innymi informacjami dla posiadacza. Na portalu szlaku w prowadzonej dla niej podstronie znajduje się regulamin karty (wykluczający na przykład możliwość korzystania z niej w miejscu zamieszkania, ograniczający je do jednego przypadku w danym miejscu lub gwarantujący w przypadku pakietu rabat tylko na jedną ze składających się na niego usług) oraz lista wszystkich usługodawców Szlaku, którzy posiadaczowi karty gwarantują zniżki od zwykłej ceny swoich usług (nie powinno to być mniej niż 7-10% i nie musi być więcej niż 20%). Po okazaniu karty gospodarz obiektu, gestor usługi (noclegu, posiłku, wypożyczenia sprzętu) pobiera niższą cenę za usługę. Posiadacz karty, o ile rzeczywiście jest turystą, może odnieść realne korzyści w postaci zaoszczędzenia wydatków w wielu miejscach Szlaku, z drugiej strony jest zmotywowany do ich odwiedzenia, a lista partnerów karty identyfikuje ich oraz wpływa na jego preferencje wyboru ich usług. Partnerzy nie muszą się wzajemnie rozliczać, jednak każdy z nich musi być gotowy do udzielenia zadeklarowanego rabatu. Karty drukuje i rozprowadza

Koordynator Szlaku przez sieć koordynatorów lokalnych, obiektów Szlaku posiadających obsługę i punktów informacji turystycznej oraz samych gestorów usług, a dla pokrycia kosztów jej fizycznej produkcji i w celu uniknięcia wykorzystania w jednym tylko obiekcie dla uzyskania ulgi za wstęp lub usługę karta może być odpłatna, jednak jej cena powinna być ustalona na niskim poziomie (2-3 zł). W dalszych etapach rozwijania oferty Szlaku karta turystyczna może zostać przekształcona na bilet sieciowy do wszystkich obsługiwanych obiektów i wystaw SFM (jeśli gospodarze wszystkich będą w stanie porozumieć się w kwestii rozliczeń płatności) lub tych, które zdecydują się wejść do takiego systemu. Wówczas jej cena musiałaby odbijać faktyczną wartość wstępów (z odpowiednim rabatem, który motywowałby do jej nabycia), a poziom zabezpieczeń karty musiałby zostać podniesiony. Dodatkowym atutem karty pozostałby fakt, że nadal zapewniałaby udzielenie posiadaczowi rabatu u uczestniczących w jej systemie usługodawców.

Kolejnym systemem lojalnościowym, tym razem z elementem kolekcjonerskim i krajoznawczym, jest tzw. **paszport turystyczny szlaku**. Numerowana książeczka w formacie zbliżonym do prawdziwego paszportu (rozprowadzana w atrakcyjnej cenie nieco tylko przewyższającej koszty jej jednostkowego wytworzenia) zawiera miejsce na zdjęcie i podpis posiadacza, a na kolejnych stronach (od 12 do nawet 30) kolejno krótkie, przewodnikowe opisy i zdjęcia obiektów Szlaku (w naszym przypadku: Warstwy A i B) oraz miejsce na potwierdzenie pobytu. Nabywca paszportu i zarazem uczestnik projektu w trakcie wizyty w obiekcie otrzymuje tam lub w pobliskim punkcie usługowym (np. sklepie, kiosku, gospodarstwie agroturystycznym itd.) potwierdzenie za pomocą pieczęci (własnej lub wytworzonej specjalnie dla projektu). Po zdobyciu wszystkich lub określonej liczby pieczęci może przedłożyć paszport w jednym z kilku punktów Szlaku (np. u lokalnego koordynatora) i tam otrzymuje papierowy lub elektroniczny (PDF) certyfikat zwiedzenia Szlaku, wystawiony na swoje nazwisko (do czego wykorzystuje się gotowy i trudny do podrobienia formularz). Certyfikat może przesłać uczestnikowi pocztą elektroniczną także Koordynator Szlaku na podstawie danych przekazanych mu z punktu potwierdzenia. Do paszportu może być w cenie książeczki lub za dopłatą dołączana karta rabatowa Szlaku, co skłania jego posiadaczy do korzystania z miejscowych usług i zwraca ich uwagę na partnerów systemu rabatowego. Taki koordynowany przez zarządców Szlaku system zwiedzania posiada walory edukacyjne (ze względu na zawarty w nim przewodnik). Można tę funkcję edukacyjną dodatkowo rozszerzyć dla chętnych uczestników systemu, wprowadzając jako warunek uzyskania certyfikatu udział w końcowym konkursie wiedzy. Polegałby on na udzieleniu serii (np. 25-30) odpowiedzi na pytania dotyczące mazurskich fortyfikacji oraz treści i doświadczeń, które posiadacze paszportu jako zwiedzający na pewno napotkali w obiektach lub ich otoczeniu, a które nie są zawarte w samej warstwie opisowej książeczki, na przykład o określenie w przybliżeniu daty powstania/zniszczenia obiektu, wybranie prawidłowego opisu jego lokalizacji, rozpoznanie obiektu na (innym niż w paszporcie) zdjęciu wśród kilku innych, wymienienie właściwej nazwy prezentowanego urządzenia albo jego części itd. Konkurs byłby dostępny tylko dla osób, które ukończyły zwiedzanie Szlaku lub uzyskały przewidzianą w jego regulaminie liczbę potwierdzeń, wymagałby ich rejestracji online z podaniem numeru „paszportu” i miał ograniczony czas trwania (np. jedna minuta na odpowiedź na jedno pytanie) aby uniemożliwić korzystanie z zewnętrznych źródeł wiedzy. Uzyskanie wymaganego pułapu punktów gwarantowałoby certyfikat, ale mogłoby także za zgodą uczestnika powodować wpisanie go na prestiżową listę Zdobywców Fortyfikacji Mazurskich. Miejscami dystrybucji książeczek paszportowych, obok biura Koordynatora Szlaku i koordynatorów odcinkowych byłyby wszystkie obiekty Szlaku posiadające własną obsługę, punkty informacji turystycznej w przestrzeni Szlaku, współpracujące ze Szlakiem wypożyczalnie rowerów oraz zakłady noclegowe uczestniczące w jego pakietach. Nie ponosiliby oni w związku z tym żadnych kosztów, ponieważ książeczki można sprzedawać w formule komisowej, to jest rozliczać się z ich dystrybucji dopiero po sprzedaży, odprowadzając pieniądze pochodzące od nabywców

(z pozostawieniem sobie nawet niewielkiej prowizji). Paszport tego rodzaju został zaproponowany jako integralny element Warstwy B Szlaku (por rozdział 6.2.2.2.) i jeśli byłaby ona realizowana zgodnie z rekomendacją niniejszego raportu, to taki paszport lub aplikacja (por. niżej) powinny być w niej od początku przewidziane.

Odznakę turystyczną Szlaku Fortyfikacji Mazurskich można wprowadzić i zarządzać nią samodzielnie lub we współpracy z PTTK jako organizacją posiadającą duże doświadczenie w projektowaniu i dystrybucji takich odznak oraz podmiot, który mógłby ten system szerzej propagować we własnych kanałach komunikacji. Ma ona formułę podobną do paszportu i również bazuje na powiązaniu aktywności turystycznej z kolekcjonowaniem „trofeów”. Turysta, który w jednym z wyznaczonych punktów w przestrzeni Szlaku pobierze książeczkę odznaki, zbiera następnie potwierdzenia pobytów w kolejnych obiektach Szlaku, a uzyskawszy określoną w jej regulaminie liczbę punktów może w jednym z wyznaczonych miejsc przedłożyć książeczkę i odebrać końcowe potwierdzenie oraz odznakę, a dodatkowo zostać wpisany do Spisu Zdobywców Szlaku. Podobnie jak w przypadku paszportu Szlaku, także i tu taki wpis mógłby dodatkowo wymagać uprzedniej rejestracji na portalu Szlaku i uzyskania odpowiedniego pułapu punktów w (tym samym lub innym) konkursie.

Strukturę i wymiar sieciowego projektu turystycznego może mieć także **mobilna aplikacja turystyczna szlaku**. Jej funkcjonowanie w przypadku SFM nie musi wyczerpywać się na pełnieniu funkcji elektronicznego przewodnika po Szlaku lub jego określonej warstwie (A lub B) podającego opisy obiektów, listę usług i partnerów w ich otoczeniu (a także możliwość ich rezerwacji), a dzięki powiązaniu systemu nawigacyjnego z aktualną lokalizacją użytkownika ułatwiającą mu znalezienie drogi do kolejnych obiektów. Niektóre aplikacje, wykorzystujące ten sam atut lokalizacji, są połączone z systemem gier terenowych, takich jak questy lub lokalne quizy. Kiedy turysta zarejestrowany w elektronicznym systemie aplikacji zbliża się do jednego z obiektów (szlaku), otrzymuje na swoje urządzenie mobilne pytanie, na które może odpowiedzieć dokonując fizycznej obserwacji lub zadanie wymagające zdobycia określonej informacji, która może być dostępna tylko w jednym miejscu, na przykład we wnętrzu obiektu lub na wystawie. Jeśli pytania i zadania są objęte punktacją, to zarejestrowany uczestnik-turysta otrzymuje punkty na swoim indywidualnym koncie w systemie aplikacji, a jego indywidualnie obliczana pozycja może być publikowana w rankingach szlaku. Jednocześnie potwierdzenie pobytu turysty w obiekcie szlaku dokonuje się automatycznie, dzięki logowaniu urządzenia mobilnego na miejscu i, dodatkowo, rozwiązaniu zadania. Tak skonstruowana aplikacja wymaga pewnego wysiłku kreatywnego i sprawnej obsługi przez system informatyczny sprzężony z portalem szlaku (a w naszym przypadku - konkretnie z jego samochodową czy rowerową warstwą) jednak po pierwsze, wykorzystując interakcję z miejscami i wywołując ciekawość, a jednocześnie umożliwiając rywalizację i kolekcjonowanie jest ona bardzo atrakcyjna dla wielu turystów młodszej generacji, po drugie, weryfikując pobyt spełnia wszystkie funkcje typowe dla paszportu szlaku lub jego odznaki bez dystrybucji książeczek i konieczności potwierdzeń przez obsługę, po trzecie wreszcie, na podstawie rejestracji wykonania zadań wbudowanej gry/konkursu może stanowić podstawę certyfikacji. Przy dobrze rozwiązanej kwestii integracji aplikacji i systemu zarządzania usługami Szlaku (w ramach rozbudowanego portalu) możliwe jest także zastosowanie aplikacji jako systemu rabatowego, a nawet narzędzia do intuicyjnego korzystania z jego pakietów. Skromną, ale efektywną wersję aplikacji grywalnej (powiązanej z grą turystyczną), także funkcjonującą w regionie warmińsko-mazurskim stanowi aplikacja Szlaki Zamków Gotyckich – gra turystyczna [por. Zamki Aplikacja 2018 [www](http://www.zamki.org.pl)]. W obliczu rosnącej konkurencji ze strony innych systemów i posiadających własne aplikacje obszarów recepcji turystycznej wprowadzenie podobnej, a nawet bardziej rozwiniętej aplikacji do oferty (i systemu zarządzania) Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jest jedynie kwestią czasu, dlatego warto zastanowić się, czy mimo kosztów początkowych, nie należy zdecydować się na to jak

najprędzej, pomijając wyżej opisane Systemy karty, paszportu i odznaki, które jest ona w stanie zastąpić.

Za formy systemu porządkującego eksplorację (części) Szlaku i motywującego do jej systematycznego uprawiania należy uznać również zarówno opisany i rekomendowany w Rozdziale 6.2.2.3 system eksploracyjny Warstwy C, a za cząstkowe i lokalne Systemy tego rodzaju – również opisane tamże geościeżki proponowane dla organizacji tej samej warstwy.

9. System szkoleń dla interesariuszy Szlaku

Realizacja koncepcji przebudowy analizowanego systemu, a szczególnie tych jej elementów, które są nowe w jego przestrzeni względnie dotychczas nie były w polu zainteresowań jego interesariuszy wymaga przygotowania merytorycznego i praktycznego. Nie może ono jednak być realizowane przypadkowo, ponieważ to powodowałoby pominięcie ważnych obszarów niezbędnej im wiedzy, nieodpowiednią konstrukcję treści szkoleń (bez najnowszych i współcześnie wdrażanych metod pracy, standardów, technologii, rozwiązań i narzędzi, skierowanie szkoleń do niewłaściwej grupy osób, wreszcie, powierzenie ich wykonania przypadkowym podmiotom, niegwarantującym osiągnięcia pożądaných rezultatów. Dlatego w niniejszym rozdziale wyliczono grupy adresatów najważniejszych szkoleń i wyartykułowano ich podstawowe (niezbędne) treści oraz wskazano optymalny typ wykonawców.

9.1. Przewodnicy po Szlaku i jego przestrzeni.

Pomimo dokonanej w roku 2014 jednoznacznie szkodliwej deregulacji tego zawodu, ich współpraca (jako podstawowej grupy interpretatorów dziedzictwa) w organizacji lokalnej turystyki oraz tematycznej eksploatacji walorów szlaku kulturowego jest niezbędna. Ludzie jako interpretatorzy nadal pozostają konkurencyjni wobec elektronicznych technologii, a to dzięki zdolności do pełnej interakcji, natychmiastowej aktualizacji treści przekazu, dostosowaniu jego rejestru językowego do potrzeb i możliwości odbiorców oraz umiejętności dostosowania do ich aktualnego zainteresowania (w tym udzielania odpowiedzi na pytania), oraz do okoliczności pogodowych i sytuacji turystów klientów poprzez zmianę trasy i programu wycieczki. Osoby profesjonalnie przygotowane do pełnienia funkcji interpretatora dziedzictwa są również w stanie samodzielnie lub na zamówienie szlaku tworzyć programy interpretacji dotyczące całości szlaku, miejscowości i obiektów w jego przestrzeni czy obszarów chronionych i włączać je jako moduły do pakietów tematycznych i lokalnych, a następnie realizować na zamówienie ich zarządcy. Przewodnicy mogą obsługiwać turystów Warstwy A i B Szlaku, oprowadzając na zamówienie grupy zorganizowane w poszczególnych obiektach i na wystawach, prowadząc spacer tematyczny na trasach lokalnych Szlaku, a nawet rajdy rowerowe po jego odcinkach. Dlatego pożądane jest zorganizowanie jednego szkolenia przewodników funkcjonujących już w przestrzeni Szlaku (terenowych, obiektowych i miejskich) o charakterze uzupełniającym dla zapoznania ich z nowymi metodami przewodnictwa i formami animacji doświadczeń turystów oraz innego szkolenia od podstaw dla kandydatów na przewodników (pracowników obiektów Szlaku i muzeów, członków stowarzyszeń, właścicieli i pracowników wypożyczalni rowerów, animatorów kultury w gminach, właścicieli agroturystyk, innych zainteresowanych mieszkańców) prowadzonego od początku według nowoczesnych programów interpretacji dziedzictwa. Szkolenie takie należy następnie powtarzać po kilku (5-7) latach dla podtrzymania stanu liczbowego przewodników i w celu stworzenia nowo zatrudnionym pracownikom obiektów oraz kolejnej kohorty wiekowej mieszkańców przestrzeni Szlaku możliwości profesjonalnego przygotowania do pełnienia tej funkcji.

9.2. Uczestnicy pakietów

Uczestnicy pakietów tematycznych i lokalnych Szlaku. Jest kwestią oczywistą, że zarówno koordynatorzy lokalni Szlaku, jak gospodarze obiektów, których oferta znajdzie się w pakietach, a także ci z przystępujących do współpracy gestorów usług turystycznych, którzy jeszcze w takich nie uczestniczyli muszą 1) uzyskać orientację, co do zasad działania i typowych struktur pakietów turystycznych z przykładami pakietów funkcjonujących w turystyce kulturowej (mających specyficzną grupę atrakcji, a z tego powodu również skład uczestników, co wpływa na rodzaje relacji, mechanizmy współpracy i sposoby rozliczeń), 2) dowiedzieć się o sposobach wprowadzania poszczególnych modułów (atrakcji i usług) do pakietów, 3) poznać zasady rozliczenia kosztów ich działania i zysków oraz wybrać względnie zaakceptować zasady przyjęte dla tworzonych pakietów własnych SFM, 4) zapoznać się z platformą obsługi (zestawiania, rezerwacji i rozliczeń) własnych pakietów Szlaku i nauczyć się nią posługiwać, 5) przyswoić sobie sposoby, kanały i narzędzia marketingu pakietów turystycznych, wreszcie 6) poznać swoich partnerów albo tych z nich, z którymi dotychczas nie mieli styczności. Dlatego w ramach tworzenia tej części oferty turystycznej Szlaku musi zostać zorganizowanych kilka szkoleń dla uczestników pakietów i dla osób, które będą je obsługiwali. Treścią powinny być wyżej wymienione aspekty funkcjonowania pakietów (1-5), a prowadzącymi: 1) osoby z doświadczeniem zarządzania pakietami w turystyce kulturowej, 2) osoby z doświadczeniem marketingu ofert turystycznych, najlepiej typu pakietowego, 3) Koordynator Szlaku jako zarządzający systemem wdrażania pakietów oraz 4) osoba, która była twórcą platformy obsługi pakietu, albo która modyfikowała system wyjściowy dla potrzeb Szlaku. Szkolenie powinno mieć charakter warsztatowy (praktyczny), dzięki czemu uczestnicy nie tylko nauczą się pracować z platformą obsługi pakietów, ale także wspólnie i z konsultacją specjalistów opracują strukturę jednego lub kilku własnych pakietów tematycznych lub lokalnych oraz będą w stanie w przyszłości samodzielnie opracowywać kolejne. Ponieważ celem jest utworzenie wielu lokalnych pakietów, zaangażowanie w nich możliwie wielu uczestników z powierzeniem ich bieżącej obsługi miejscowym koordynatorom lub głównym interesariuszom, wreszcie zagwarantowanie rzeczywistego i trwałego funkcjonowania pakietów, te szkolenia powinny 1) odbyć się w kilku lokalizacjach Szlaku, gdzie możliwość uczestnictwa w nich mieliby WSZYSCY uczestnicy pakietów bez konieczności dłuższego wyjazdu, 2) uczestniczyć w nich powinni faktyczni gestorzy modułów pakietów, a nie np. pracownicy samorządów, sezonowi pracownicy gestorów, stażyści i praktykanci, którzy odejdą z pracy po niedługim czasie oraz 3) bezwzględnie powinni wziąć w nich udział lokalni koordynatorzy Szlaku, ponieważ nawet, jeśli nie będą ich obsługiwali (choć jest to pożądane), to będą je proponować turystom, pośredniczyć w ich zamawianiu i być może inicjować powstawanie kolejnych na swoim terenie.

9.3. Gospodarze obsługiwanych obiektów, twórcy i zarządcy tras i wystaw Szlaku.

Wiedza niektórych osób z tej grupy na temat zarządzanych przez nich zasobów jest nierzadko imponująca, jednak często bywa jednostronna (odnosi się do jednego typu zasobu) lub nie obejmuje ważnych aspektów związanych z ich interpretacją lub turystycznym zagospodarowaniem. W ich przypadku szkolenie powinno obejmować zasady identyfikacji i systematyzacji zasobów i walorów tematycznych oraz świadectw materialnych (jak dokumenty), sposoby dokumentowania, archiwizowania i opracowywania zasobów i świadectw, sposoby opisywania, porządkowania i eksponowania zasobów i eksponatów w ramach kolekcji i ekspozycji, sposoby oznaczania oraz wprowadzania elementów interpretacji w terenie, terenowe gry edukacyjne, zasady i metody interpretacji dla turystów (np. pokazu, oprowadzania) wreszcie zasady geocachingu i obsługi jego skrytek oraz geościeżek (dla ewentualnego objęcia opieką skrytek na swoim terenie w ramach zarządzania elementami Warstwą C Szlaku). Szkolenie można zorganizować w jednym miejscu,

ale powinno ono odbyć się w dwóch turach z przerwą (umożliwiającą wykonanie i ewaluację przez prowadzących zadania domowego) i zawierać element terenowy, realizowany poza zamkniętymi obiektami. Wśród prowadzących powinni być: doświadczony muzealnik, operator geocachingu oraz metodyk interpretacji dziedzictwa mający doświadczenie w opracowywaniu jego programów i ich realizacji z udziałem turystów.

9.4. Samorządowcy.

W kontekście proponowanej struktury Szlaku Fortyfikacji Mazurskich pożądanymi uczestnikami szkoleń dla tej grupy są pracownicy urzędów gmin i starostw powiatowych z przestrzeni Szlaku zajmujący się promocją turystyczną, zarządzaniem infrastrukturą turystyczną lub/i rekreacyjną jednostek samorządu względnie własną ofertą turystyczną, jeśli taka istnieje, a także pracownicy sektora kultury (np. kierownicy ośrodków kultury). Treścią szkolenia powinna być systematyka walorów turystyki kulturowej, systematyczna prezentacja zasobów i walorów Szlaku Fortyfikacji Mazurskich jako całości, strategia rozwoju Szlaku i rola samorządów lokalnych w jej realizacji, status i zasady działania organizacji zarządczej Szlaku (z przedstawieniem jego Koordynatora i koordynatorów lokalnych, względnie niektórych partnerów Szlaku) oraz podstawy marketingu turystycznego ze szczególnym uwzględnieniem promocji szlaków kulturowych i obszarowych produktów turystyki kulturowej. Szkolenie może odbyć się w jednym miejscu, a jego charakter może być w większości wykładowy, jednak jego program musi zawierać jak największą liczbę przykładów przedsięwzięć i praktycznych rozwiązań (realistycznych w kontekście możliwości ich zastosowania w małych jednostkach samorządach) o zweryfikowanej efektywności. Prowadzącymi szkolenie powinni być: specjalista z zakresu turystyki kulturowej, osoba z dużym doświadczeniem tworzenia i marketingu lokalnych produktów tejsze i Koordynator Szlaku.

9.5. Współ-zarządcy oferty Szlaku.

Te grupa obejmuje koordynatorów odcinkowych (strefowych) Szlaku, lokalnych opiekunów warstw Szlaku lub lokalnych opiekunów geocachingu oraz wybranych stałych partnerów Szlaku (jak organizatorzy jego cyklicznych eventów lub główny partner przewozów turystycznych) wreszcie pracowników komórki koordynacyjnej. Jest to, więc kameralne szkolenie wewnętrzne dla kluczowej grupy osób, od których będzie zależało funkcjonowanie Szlaku jako systemu eksploatacji turystycznej i jego powodzenie jako zespołu produktów. Jego treścią powinny być: teoria szlaków kulturowych, zasady funkcjonowania szlaków materialnych, modele koordynacji szlaku kulturowego (w tym szczególnie model rozproszony), funkcje i zadania poszczególnych grup tych osób w ramach zarządzania Szlakiem Fortyfikacji Mazurskich, tworzenie informacji turystycznej, zasady marketingu turystycznego (głównie szlaków i obszarów) oraz tworzenia pakietów turystycznych i zarządzania nimi. Prowadzącymi powinni być specjalista z dziedziny szlaków kulturowych i Koordynator Szlaku.

10. Marketing zreorganizowanego Szlaku

10.1. Promocja szlaku a marketing szlaku.

Rozwinięty szlak kulturowy powinien, jak każdy produkt turystyczny, ale i każdy spójny program dystrybucji kultury, którym także przecież jest także, posiadać strategię marketingu, która określa cele i priorytety podejmowanych działań, uzgadnia je z rzeczywistością ofertą szlaku, zapewnia optymalne wykorzystanie zasobów i atutów systemu i jego interesariuszy oraz pozwala na koncentrację energii i inwestowanych środków. Strategia marketingu powinna być albo integralną częścią strategii przebudowy i rozwoju szlaku (jej ostatnim rozdziałem), albo odrębnym dokumentem opracowanym zgodnie z jej

założeniami. Audyt potencjału i funkcjonowania szlaku nie zakłada formułowania takiej strategii, w której tworzenie powinni zostać zaangażowani właściwi interesariusze szlaku, członkowie jego organizacji zarządczej. Dlatego poniższy wywód, zwracający uwagę na niezbędność niektórych działań związanych z marketingiem należy traktować nie jako spójną koncepcję, którą nie jest, lecz jako zestaw rekomendacji dla twórców wspomnianej strategii.

Badanie potencjału szlaku kulturowego nie zajmuje się bezpośrednio marketingiem turystycznym, jednak ocenia jeden z jego elementów, mianowicie aktywność autopromocyjną zarządców szlaku i jego obiektów (zakres IV A). Już ta wycinkowa analiza wykazała małą aktywność promocyjną analizowanego systemu, przy czym kluczowym mankamentem okazał się brak jej najistotniejszego i najbardziej podstawowego narzędzia, czyli własnej witryny internetowej powiązanej z witrynami obiektów. Jednak formułując ogólne wskazania dotyczące marketingu jako zarządzania szlakiem kulturowym, należy wziąć pod uwagę, że marketing nie ogranicza się do samej promocji, która jest tylko jednym (jakkolwiek ważnym) jego elementem. Przedmiotem marketingu jest kształtowanie przez dany podmiot (tu: zarządców szlaku) całościowych relacji z rynkiem i jego uczestnikami (w tym, ale nie wyłącznie, z klientami) w celu zaspokajania ich potrzeb. W naszym wypadku mamy do czynienia z rynkiem turystycznym (regionalnym, krajowym, w jakiejś części zagranicznym), a potencjalnymi klientami (gośćmi) są ci jego uczestnicy, którzy wypoczynek w ramach podróży lub pobytu turystycznego chcą łączyć z doświadczeniem dziedzictwa i historii lub/i atrakcyjnie przekazywanej edukacji, względnie którzy, choć przybyli do przestrzeni szlaku jako obszaru docelowego w celu uprawiania (aktywnej) rekreacji, dadzą się zainteresować i przekonać rozszerzeniem swoich aktywności turystycznych o aspekt doświadczenia i poznawania dziedzictwa zagospodarowanego przez analizowany szlak.

10.2. Potencjalne grupy docelowe.

Zanim, zatem podejmie się strategiczne decyzje o zakresie działań marketingowych, wybierze ich metody, partnerów oraz narzędzia, należy postawić podstawowe pytanie: do kogo ma być skierowana oferta analizowanego Szlaku? Zdefiniowawszy docelową grupę (lub grup) turystów, których Szlak miałby przyciągnąć, niemal automatycznie można określić optymalne kanały dotarcia do nich i wzbudzenia ich zainteresowania, a z drugiej strony – uformować ofertę Szlaku tak, by w najwyższym stopniu spełniała ich oczekiwania oraz uwzględniała preferowane przez nich sposoby eksploatacji, a nawet rezerwacji usług. Z punktu widzenia tematyki eksploatowanej przez SFM, jego potencjalnymi klientami powinny być osoby zainteresowane nowszą historią, szczególnie w jej aspekcie militarnym (czyli uczestnicy kulturowej turystyki militarnej) jak również interesujące się dziejami regionów i ich odrębnością (uczestnicy kulturowej turystyki regionalnej). Należy jednak już w tym momencie zwrócić uwagę na drugą, z pewnością nie mniej liczną, grupę potencjalnych gości Szlaku. Są to turyści rekreacyjni planujący wyjazd do krainy Wielkich Jezior Mazurskich, lub już przebywający w tym regionie. Szczególnie tych ostatnich oferta przemyślana i skrojona pod ich możliwości (np. propozycja tematyczna na jeden lub dwa dni w bliższej okolicy miejsca przebywania, zestawiona w pakiecie lokalnym Szlaku), powszechnie obecna w miejscach ich koncentracji i konsumpcji usług może skłonić do fragmentarycznej modyfikacji ich planów wakacyjnych w drodze spontanicznej decyzji.

Z kolei dominujący typ eksploatowanych materialnych zasobów dziedzictwa oraz ich lokalizacja wskazują, że adresatem oferty może być zarówno a) krąg osób preferujących zorganizowane wycieczki tematyczne oraz indywidualne lub prywatne grupowe wyjazdy z własnym środkiem transportu (samochodem), jak i b) uprawiających indywidualnie lub w małych grupach turystykę aktywną (głównie rowerową, ale także wodną), wreszcie c) zwolennicy turystyki eksploracyjnej, preferujący samodzielne odkrywanie walorów i doświadczenie dziedzictwa, często w warunkach rywalizacji i dokumentowania lub kolekcjonowania osiągnięć i „zdobyczy”. O ile ta pierwsza grupa wydaje się liczebnie stabilna

i w aktualnej wielkości nie zapewniłaby Szlakowi odpowiedniego poziomu wykorzystania jego oferty (a dodatkowo musi on konkurować o jej uwagę z wieloma innymi obszarami recepcji i systemami eksploatacji, także w Polsce), to wprawdzie później i wolniej niż w krajach Europy Zachodniej, stopniowo i w Polsce coraz liczniejszy jest odsetek turystów aktywnych, a zauważalnie wzrasta także liczebność i aktywność turystów-eksploratorów. W naszym kraju natomiast relatywnie mało zabiega się o uwagę tej grupy turystów, w większości ludzi młodych, a więc stanowiących potencjalną grupę długoterminowo zainteresowanych. W ofertach turystyki kulturowej dominują indywidualne pakiety miejskie i propozycje zorganizowanych grupowych wycieczek. Krajowe regiony turystyczne i szlaki kulturowe powoli dostosowują swoją ofertę do potrzeb turystów aktywnych, rozwijając m.in. alternatywne turystyczne trasy rowerowe, ale już nie w takiej skali tworzone są dla tej grupy turystów przewodniki, pakiety i projekty lojalnościowe. Szlak Fortyfikacji Mazurskich powinien, zatem nie tylko zadbać o swoje trasy i infrastrukturę, ale wytworzyć kompleksową ofertę dla turystów rowerowych (w tym grup rodzinnych), dzięki czemu w tej grupie może uzyskać przewagę konkurencyjną. Temu działaniu marketingowemu sprzyja (i stanowi dla niego koncepcyjną podstawę) propozycja Warstwy B Szlaku, opisana w Rozdziale 6 niniejszego Raportu. Posiadając taką ofertę należy wyszukać jej multiplikatorów i pośredników (m.in. portale i grupy społecznościowe, regionalne i miejskie stowarzyszenia miłośników rowerów, sportów i turystyki rowerowej (analogicznie: wodnej), papierowe i elektroniczne czasopisma adresowane do tego kręgu, popularnych w nim Glogerów i innych influencerów (jak osoby aktywne w serwisach typu youtube) redakcje kanałów i audycje tematycznych w środkach przekazu, wytwórców i hurtowników sprzętu oraz osoby cieszące się autorytetem (w tym rowerzystów-podróżników) i z nimi podjąć współpracę, pozyskując ich na dłużej dla uprawiania marketingu relacji (o czym niżej). Ponieważ środowisko aktywnych turystów rowerowych jest znacznie liczniejsze w szeregu bliskich nam geograficznie krajów Europy Zachodniej, m.in. w Niemczech, Danii i Holandii, należy (w dalszym etapie) rozważyć rozszerzenie oferty także na nich. Jednak to (obok już postulowanego opisu walorów w języku angielskim) wiązałoby się z pełnym udostępnieniem wszystkich treści portalu Szlaku w wersji anglojęzycznej, zagwarantowaniu obsługi w tymże języku w obiektach turystycznie zagospodarowanych, a w przedsięwzięciach marketingowych – przygotowania materiałów i pozyskania partnerów, którzy w krajach emisyjnych (pochodzenia turystów z grupy docelowej) realizowałiby go w ich języku ojczystym. Jest to, zatem zadanie na (być może nieodległą) przyszłość. Także w ich przypadku konieczne będzie zidentyfikowanie influencerów, potencjalnych multiplikatorów opinii oraz dystrybutorów oferty posiadających dostęp do tej grupy (portale konstruujące indywidualne pakiety dla turystów aktywnych, wyspecjalizowane biura organizujące turystykę rowerową, grupy społecznościowe itd.) i proponować pakiety Szlaku za ich pośrednictwem względnie podjąć z nimi współpracę jako z partnerami-organizatorami wypraw.

W stosunku do grupy turystów-eksploratorów, czyli adresatów Warstwy C Szlaku, po organizacji systemu i geościeżek, zapewnieniu opieki nad nimi i stworzeniu systemu eksploatacji tej warstwy obsługiwanego przez podstronę portalu Szlaku (por. niżej) głównymi potencjalnymi partnerami marketingu staną się działające w Polsce serwisy geocachingu (Geocaching i Opencaching) oraz nieformalne środowiska zwolenników tej formy turystyki, działające głównie w sieci www (np. wokół autorów samodzielnych blogów) oraz w poszczególnych serwisach społecznościowych (jako fora i grupy). To do ich właścicieli i zarządców, a za ich pośrednictwem do uczestników powinny być kierowane propozycje Szlaku. Kołami zamachowymi marketingu powinny być – opisane w niniejszym Raporcie – system geościeżek rozpisany w postaci zestawu lokalnych propozycji, własny doroczny event z ciekawym programem (konsultowanym przez aktywnych i doświadczonych uczestników geocachingu i turystyki eksplorerskiej) oraz przynajmniej jeden system lojalnościowy (kolekcjonerski) obsługiwany przez wspomnianą podstronę portalu Szlaku. Należy przy tym

mieć na uwadze, że także turyści z tej grupy będą chcieli zapewnić sobie zaspokojenie potrzeb bytowych (zwłaszcza zakwaterowanie w pobliżu obszarów eksploracji), dlatego i dla nich powinny być skonstruowane pakiety lub choćby pojedyncze usługi, które je zabezpieczają. Z punktu widzenia marketingu Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, stworzenie pełnej i aktywnie zarządzanej oferty dla turystów-eksploratorów może przynieść największe korzyści w rywalizacji o turystów, ponieważ byłby on pierwszym polskim szlakiem kulturowym, który sformułował dla nich kompleksową propozycję. Być może stałoby się to na dłuższy czas markowym wyróżnikiem Szlaku, a na pewno przyniosłoby mu korzyści wynikające z efektu pierwszeństwa.

10.3. Portal Szlaku jako platforma zarządzania marketingiem.

Działaniem oczywistym i posiadającym najwyższy priorytet jest wypełnienie najistotniejszej luki w systemie zarządzania systemem: uruchomienie portalu www Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Jak już wielokrotnie wspomniano w niniejszym Raporcie – portal Szlaku, który należy opracować i stworzyć od podstaw, musi spełniać zadania znacznie szersze niż tylko informacyjne: a) posiadać szereg funkcjonalności umożliwiających sprawne (nawet automatyczne) aktualizowanie informacji o Szlaku i obiektach, b) zapewniać obustronną komunikację z interesariuszami Szlaku, c) gospodarzom obiektów i innym członkom organizacji Szlaku tworzącym usługi i propozycje umożliwiać automatyczną aktualizację informacji dotyczących dostępności, obsługi turystów, propozycji dla nich i podejmowanych działań, d) w wydzielonych kanałach (podstronach) gromadzić informacje i umożliwiać (obustronna) interakcję z turystami z poszczególnych grup, do których będzie skierowana oferta warstw A, B i C Szlaku (w tym obsługiwać przypisane do nich materiały, przewodniki, aplikacje, projekty lojalnościowe itd.), a jego integralnymi elementami powinny być e) kalendarz Szlaku (eventów), oraz f) platforma obsługi pakietów turystycznych. Dopiero ta ostatnia jako kluczowe narzędzie zarządzania ofertą wykracza poza ramy informacji i promocji (jako integralnych, ale tylko elementów marketingu systemu) i podejmuje zadania dystrybucji produktów i usług, która przecież jest głównym celem (i sercem) turystycznego marketingu. Portal Szlaku powinien posiadać narzędzia umożliwiające monitoring zachowań użytkowników (czyli rejestrację ich wyborów i intensywnej koncentracji na poszczególnych elementach i treściach), co umożliwi wybór propozycji najlepiej odpowiadających ich zainteresowaniom i skierowanie jej do nich).

10.4. Tradycyjne i nowoczesne metody i kanały marketingu Szlaku.

Nie zaniedbując tradycyjnych materiałów papierowych i ich dystrybucji w miejscach koncentracji turystów (ewentualnie na targach turystycznych, których oddziaływania nie należy przeceniać), a z drugiej strony wycieczek studyjnych dla multiplikatorów oferty, jak branżowe media, a ostatnio blogerzy turystyczni i popularni youtuberzy, zarządcy Szlaku powinni zwrócić uwagę na najmłodsze sposoby promocji turystycznej i wybrać z nich te, które najskuteczniej docierają do wskazanych wyżej grup docelowych i do których sami mają łatwiejszy dostęp oraz są w stanie sprawnie i bez większych kosztów obsłużyć. Należy przy tym regularnie i systemowo wykorzystywać nie tylko kanały komunikacji w mediach społecznościowych, jak facebookowe konta i grupy, konta na serwisie Twitter czy regularnie prowadzone i pozycjonowane portale tematyczne (dziś uważane już raczej za tradycyjne, a nie awangardowe nośniki informacji i treści marketingu) oraz nie ograniczać się do umieszczania własnych treści na portalach branżowych (turystycznych), a ofert na portalach pakietowych. Dotarcie do młodszych turystów (grupy poniżej 30 lat) wymaga szerokiego wykorzystania środków mało dotychczas docenianych w turystyce krajowej. Należą do nich: samodzielne zamieszczanie na popularnych serwisach internetowych (jak youtube) i pozycjonowanie (tagowanie) do turystyki, historii, podróży, geografii i „tajemnic” krótkich dokumentalno-prezentacyjnych filmów-pigułek z kluczowymi obrazami i hasłami ukazanymi i podanymi w intrygującej odbiorcę formule (ewentualnie ze zdjęciami robionymi przez drony), założenie

i regularne prowadzenie blogu turystycznego Szlaku, tworzenie i obsługiwanie opisanych w innym miejscu (Rozdz. 8) aplikacji i turystycznych programów lojalnościowych zachęcających do systematycznego kolekcjonowania wizyt i odkryć, tworzenie i popularyzowanie turystycznych gier online z treściami dedykowanymi regionowi lub miejscowościom, zarejestrowanie Szlaku w platformach zapisywania i dzielenia się wrażeniami turystycznymi i nagradzanie obecnych na nich turystów symbolicznymi upominkami za aktywność w rozprzestrzenianiu informacji i zdjęć i inne.

10.5. Marketing relacji, a nie transakcji jako priorytet

Najważniejszym postulatem długofalowego marketingu dla SFM jest wprowadzenie na szeroką skalę tzw. marketingu relacji w miejsce dominującego w polskiej turystyce marketingu transakcji. Jego istotą jest tworzenie i podtrzymywanie kontaktów z turystą i partnerem niezależnie od jednorazowo świadczonej usługi i poza czasem jej kontraktowania oraz realizacji. W oczywisty sposób odnosi się to do klientów instytucjonalnych (jak stowarzyszenia, szkoły, organizacje zainteresowane dziedzictwem czy realizujące edukację nieformalną swoich członków także a ramach wspólnych wypraw) oraz do naturalnych dystrybutorów oferty, to jest organizatorów turystyki, w tym nie tylko klasycznych biur podróży, ale i operatorów portali turystycznych. W ich wypadku zrozumiałym interesem Szlaku jest m.in. tradycyjne wysyłanie newsletterów z informacjami o wydarzeniach, zmianach i nowościach na Szlaku a także aktualnych propozycji wycieczek i pakietów, co może oddziaływać na ich decyzję o ponownym skorzystaniu z oferty Szlaku, ale i osobiste kontakty, nawiązywane na spotkaniach branżowych, podczas podróży studyjnych oraz wypraw w przestrzeń Szlaku. Również indywidualni turyści, którzy zarejestrowali się w którymkolwiek z kanałów komunikacji (grupa Szlaku w mediach społecznościowych, aplikacja turystyczna, projekt lojalnościowe, portal Szlaku, użytkownik pakietu itd.) powinni być adresatami niezbyt częstych (i unikających podobieństwa do spamu), ale skrojonych pod ich zainteresowania propozycji, np. innego pakietu lokalnego, kolejnej edycji eventu, propozycji zwiedzania grupy obiektów jeszcze nieodwiedzonych w ramach wykorzystania aplikacji czy turystycznego paszportu, innej geościeżki itd. W personalizowaniu treści kierowanych do tej grupy pomocny będzie monitoring zachowań turystów: zarówno tych zarejestrowanych na podstawie już skonsumowanych usług i produktów Szlaku, jak i treści poszukiwanych na nośnikach informacji (jak portal) oraz aktywności w grupach społecznościowych. Dlatego integralnym elementem zarządzania marketingiem Szlaku powinno być prowadzenie nie tylko statystyk wejść i mierzenie efektywności (np. zasięgu oddziaływania) informacji, ale także stałe i systematyczne śledzenie zachowań jego aktualnych i potencjalnych użytkowników: ich poszukiwań jako użytkowników na portalu Szlaku (czemu służą profesjonalne i niezbyt drogie w użyciu narzędzia) oraz poziomu wykorzystania przez nich projektów lojalnościowych i aplikacji. Odpowiedzialny za marketing powinien też permanentnie śledzić informacje pojawiające się w sieciach komunikacji na temat Szlaku, jego obiektów i poszczególnych ofert. Umożliwia to a) reagowanie na silniejsze koncentracje takich informacji i opinii przez podjęcie kontaktu z ich autorami, utworzenie „wątku”, „tematu” lub grupy i przekazywanie do uczestników aktualnych informacji na temat życia Szlaku i konkretnego interesującego ich wymiaru oferty, b) odpowiadanie na pytania wypowiadających się i dostarczanie im (oraz wszystkim obserwującym) wiarygodnych, ale opracowanych w zrozumiałej i atrakcyjnej dla nich formie treści oraz informacji o dziedzictwie i dziejach, ciekawych szczegółach i wydarzeniach na Szlaku, c) rejestrację i ocenę poziomu zainteresowania i jego ukierunkowania, dla celów poprawy, rozwinięcia i dopasowania oferty obiektów i Szlaku (w tym tworzenia nowych treści, wprowadzania nowych sposobów eksploatacji i metod interpretacji oraz tworzenia kolejnych modułów pakietów).

10.6. Marketing treści jako element strategicznego zarządzania

Po zorganizowaniu podstaw promocji i sprzedaży oferty Szlaku (portal, jego platformy i pakietów oraz systemu miejsc i kanałów dystrybucji materiałów w przestrzeni samego Szlaku) oraz zapewnieniu profesjonalnego funkcjonowania usług i interpretacji we wszystkich jego warstwach, zarządca Szlaku może przystąpić do budowania długofalowego marketingu. Powinien on być oparty na zasadach tzw. marketingu treści, to jest kompleksowego zestawu działań ukierunkowanych na pozyskiwanie potencjalnych klientów, a dokładniej - na bycie odnalezionym przez nich samych. Realizuje się go za pomocą publikowania treści o wysokiej wartości, które z powodu zainteresowań osobistych lub zajęć zawodowych mogą być dla adresatów szczególnie atrakcyjne lub przydatne. Kierowany do zdefiniowanej grupy początkowej (na przykład osób, których zarządzający marketingiem Szlaku uznaje za potencjalnych klientów lub ważnych multiplikatorów) dzięki regularnemu zapewnianiu im poszukiwanych informacji lub przydatnej w jakiejś dziedzinie wiedzy, marketing treści w pierwszym rzędzie przyczynia się do stworzenia dłuższej relacji (trwałego kontaktu), potem do podjęcia interakcji, a często do zaangażowania w formie pożądanego przez nadawcę (w tym wypadku podjęcia aktywności turystycznej, jej zainicjowania w środowisku, w którym funkcjonuje lub popularyzowania oferty nadawcy). Kolejnym efektem tego działania jest stopniowe budowanie pozytywnej świadomości marki nadawcy w grupie docelowej dzięki potwierdzającej się wiarygodności i przydatności treści, które on dostarcza względnie (po ich wykorzystaniu) doświadczeń współpracy, w tym wypadku skorzystania z jego oferty turystycznej. Poza tym publikowanie treści atrakcyjnych dla określonej grupy ludzi i przydatnych im wywołuje (przez wirusowe rozpowszechnianie informacji, publikowanie i wzajemne przysyłanie linków oraz korzystanie z nich przez innych użytkowników) efekt pozycjonowania nośników informacji wytwórcy (jak portal Szlaku) i jego samego (Szlaku) jako jej autora/źródła, co z kolei przyciąga do nich kolejnych użytkowników o profilu i zainteresowaniach podobnych do pierwotnych adresatów - a zatem właściwej grupy docelowej wytwórcy treści. W przypadku analizowanego Szlaku turystyczno-kulturowego koncentrującego się na dziedzictwie militarnym takimi treściami mogą być (przykładowo) szczegółowe i ujęte w zrozumiałym języku, dobrze ilustrowane opracowania dotyczące celów, typów i sposobu budowania fortyfikacji nowożytnych i współczesnych (nie tylko w przestrzeni Szlaku), przebiegu ostatnich konfliktów wojennych (również nie tylko w jego przestrzeni, ale i na froncie wschodnim obu wojen światowych), ciekawych i mniej znanych epizodów z dziejów wybranych obiektów, miejscowości a nawet całego regionu, biografie ludzi związanych z zasobami i walorami Szlaku oraz z dziejami miejscowości, ludzi stąd pochodzących lub aktualnie tu zaangażowanych w różnych dziedzinach działalności kulturalnej, ale także treści dotyczące nowoczesnych metod interpretacji dziedzictwa w typach obiektów takich, jak reprezentowane wśród obiektów Szlaku, propozycje scenariuszy „żywych lekcji historii” lub sposobów budowania doświadczeń turystycznych, propozycje lub programy dotyczące krajoznawczej turystyki rowerowej itd. W przypadku analizowanego Szlaku rekomendowanymi nośnikami czy sposobami organizacji tych treści może być na przykład a) stały blog regularnie prowadzony w ramach portalu Szlaku przez pozyskanego do tego eksperta, z którym współpracują inni autorzy (najlepiej znani i posiadający autorytet w swojej dziedzinie), b) fachowe czasopismo internetowe o zdefiniowanej treści (np. dziedzictwo militarne, militarna historia regionu itd.) wydawane np. kwartalnie przez Szlak lub współpracujący zespół redakcyjny, c) stała platforma na portalu Szlaku, na której w odcinkach publikowane są regularnie podręczniki lub poradniki, opracowania dotyczące kolejnych typów fortyfikacji, kolejne biogramy składające się na kolekcję, kolejne omówienia metod interpretacji dziedzictwa z przykładami scenariuszami, gotowe scenariusze lekcji tematycznych, d) seria wywiadów w ludźmi posiadającymi dorobek i autorytet w jednej z wymienionych dziedzin (eksperci, podróżnicy, autorzy książek, metodocy), seria regularnie publikowanych recenzji książek, seria ujętych w formie przewodnikowej opisów (opracowań)

innych, najlepiej zagranicznych systemów i obszarów posiadających podobne walory dziedzictwa i atrakcje turystyczne. Natomiast typowymi pierwszymi adresatami marketingu treści mogą być aktywni w mediach społecznościowych nauczyciele historii i geografii organizujący wycieczki regionalne lub tematyczne (militarne), piloci wycieczek, wyspecjalizowane biura podróży (turystyki kulturowej, militarnej, regionalnej), administratorzy i aktywni członkowie forów internetowych poświęconych historii, wojskowości, liderzy grup rekonstrukcji historycznej młodszych epok, a także osoby zarządzające kolekcjami, muzeami i działami muzeów, turystycznie zagospodarowanymi obiektami militarnymi oraz tematycznymi trasami turystycznymi. Podjęcie jakiejkolwiek interakcji przez adresata marketingu treści powinno skutkować wpisaniem go na listę odbiorców kolejnych informacji ze strony Szlaku, tym razem bezpośrednio dotyczących oferty, która mogłaby go zainteresować. W warunkach wytworzonej relacji i określonego poziomu zaufania zachodzi duże prawdopodobieństwo, że będzie on traktował je jako ofertę zindywidualizowaną, a nawet spersonalizowaną, co zwiększa szanse pozytywnej reakcji i przekazania jej dalej jako interesującej propozycji.

11. Podjęcie starań o podniesienie statusu zabytków dla wybranych obiektów Szlaku

Samo już powołanie koordynacji szlaku kulturowego i wypracowanie wspólnej strategii rozwoju produktów turystycznych dla Szlaku Fortyfikacji Mazurskich powinny stopniowo doprowadzić do szerszego identyfikowania położonych w jego przestrzeni miejscowości z mniej znanymi obiektami (Pisz, Ruciane-Nida, Pozezdrze, Kruklanki) jako posiadających zasoby interesujące uczestników turystyki militarnej, historycznej i w ogóle poznawczej, a tym samym potencjalnych celów takich wypraw. Jednak liczne (nie tylko krajowe) przypadki obiektów i miejscowości, które są wpisane na prestiżowe listy zabytków albo podjęły aktywne zarządzanie zasobami swojego dziedzictwa dowodzą, że posiadanie takiego statusu (w Polsce jest to Pomnik Historii) lub formalne ustanowienie obszaru chronionego (jakim jest w naszym kraju park kulturowy), jeśli jest trwale powiązane z przemyślanym marketingiem turystycznym (który w naszym wypadku zapewniłaby organizacja Szlaku) pociągają za sobą wzrost rozpoznawalności i zauważalny przyrost liczby odwiedzin. W ślad za tym należy spodziewać się wpisania takiego obiektu (miejsca) na listy wyspecjalizowanych touroperatorów oraz organizatorów turystyki regionalnej, a także zwiększenia popytu na pakiety tematyczne oferowane w przestrzeni Szlaku i na frekwencję turystów w eventach tematycznych Szlaku organizowanych w tych miejscowościach. To z kolei powinno się przełożyć na zwiększenie przychodów z usług turystycznych - punktowo lub w całej przestrzeni Szlaku. Jeśli bowiem w momencie formalnego wpisania na listę Pomników Historii jednej z miejscowości Szlaku oraz ustanowienia parków kulturowych z aktywnie zarządzaną ofertą i własnymi eventami w innej lub paru innych gotowa byłaby już rowerowa trasa alternatywna i oferta Warstwy B Szlaku oraz zestawione pakiety (lokalne z usługami recepcji oraz te wiążące propozycje eksploatacji rowerowej z rejsami), to korzyści z ożywienia Szlaku odniosłyby również pozostałe miejscowości w jego przestrzeni, a znacząca grupa turystów zdecydowałaby się na tę aktywną (i dłużej trwającą) formę zwiedzania Szlaku zamiast samochodowej wycieczki. Dlatego rekomenduje się gorąco, by w współpracy z właścicielami i gospodarzami tych obiektów lokalne samorządy ustanowiły w Twierdzy Boyen oraz Wilczym Szańcowi parki kulturowe (co jest w ich gestii), a następnie wraz z nimi i ze wsparciem wszystkich zainteresowanych podjęły starania o uzyskanie przez te obiekty (które zasadniczo spełniają warunki takiego wpisu) statusu Pomnika Historii. Z kolei w przypadku koncentracji obiektów Szlaku w Pisz, Rucianem-Nidzie i Guziance lub Pozezdrzu należy doprowadzić do nadania im statusu parków kulturowych (do czego wystarczy zgodne współdziałanie gestii gminy

i właściciela terenu) i powierzyć zarządzanie nimi lokalnym koordynatorom Szlaku, którzy nie tylko zapewnią interpretację tych świadectw dziedzictwa, ale również trwałe włączenie tych walorów i związanej z nimi lokalnej oferty turystycznej do systemów pakietów Szlaku. Inną – obok organizacyjnej i marketingowej - korzyścią dla zespołów obiektów z uzyskania wyższego statusu i objęcia ich aktywnym zarządem będzie wzrost świadomości miejscowych społeczności co do potrzeby ich ochrony przed dewastacją, zwiększenie liczby osób angażujących się w ich zagospodarowanie i codzienne funkcjonowanie, wprowadzenie sprawdzonych zasad zagospodarowania i ochrony dzięki opracowanym regulaminom, zwiększenie motywacji do ich badania i opisywania wśród badaczy, naukowców, regionalistów a zwłaszcza twórców materiałów i nośników treści popularyzacyjnych (jak przewodniki książkowe, witryny turystyczne, blogi pasjonatów), szersze wykorzystanie tych zespołów w edukacji regionalnej (co zwiększy liczbę ich odwiedzin przez wycieczki szkolne z pobliskich miejscowości), wreszcie – dzięki ich formalnemu pojawianiu się na „mapie kulturowej regionu” - ich wpisywanie na listę celów wypraw tzw. instytucji otwartej edukacji, jak Uniwersytety Trzeciego Wieku i inne.

12. Monitoring Szlaku, badania turystów i implementacja dobrych praktyk jako stałe zadania Koordynatora Szlaku.

Po ostatecznym ustaleniu listy obiektów, a tym samym i przestrzeni Szlaku, utworzeniu organizacji zarządzania Szlakiem, wyznaczeniu i umocowaniu podmiotu koordynującego oraz wprowadzeniu na rynek pierwszych własnych ofert, równoległe z kolejnymi działaniami opisanymi w Rozdziałach 6, 7, 8 oraz zarządzaniem sferą marketingu innym własnym zadaniem Koordynatora będzie stały monitoring stanu Szlaku, funkcjonowania jego oferty (w tym jakości obsługi turystów w obiektach i świadczonych im usług), wreszcie badania ruchu turystów w obiektach i przestrzeni Szlaku, ich preferencji i oczekiwań oraz zachowań turystycznych. Monitoring Szlaku umożliwi usuwanie stwierdzonych luk (np. w oznaczeniach tras) albo brakujących lub zniszczonych elementów zagospodarowania i infrastruktury, względnie ocenę postępów podejmowanych przedsięwzięć z bogatej listy tu przedstawionych i objętych strategią oraz odpowiednie reakcje w przypadku zastoju. Z kolei przeprowadzane regularnie badania turystów nie tylko pozwolą na zapoznanie się z ich oceną Szlaku, ale i korekty względnie poszerzenia usług czy elementów interpretacji tak, by zgadzały się one z ich oczekiwaniami i zwiększały ich satysfakcję z pobytu. Przez taką reakcję na monitoring i zewnętrzne oceny (ewentualnie również przez organizowane w miarę potrzeb szkolenia dla interesariuszy) realizują się postulaty dynamicznego i otwartego na zmiany (a więc elastycznego) zarządzania organizacją „uczącą się” w działaniu. Szczegółowymi działaniami monitoringu oczekiwanymi od Koordynatora Szlaku (i współdziałających z nim koordynatorów odcinkowych) na przedpolu każdego kolejnego sezonu turystycznego są: 1) sprawdzanie stanu dostępności, oznaczenia i zagospodarowania turystycznego obiektów Warstw A i B, 2) weryfikacja gotowości partnerów do świadczenia usług wchodzących w skład pakietów Szlaku i aktualności ich warunków (np. cenowych), oraz c) sprawdzenie aktualności sieci eksploracyjnej Warstwy C Szlaku: dostępności jej obiektów i stanu systemu geocachingu. Ich zadaniem własnym we współpracy z uczestnikami pakietów jest aktualizacja modułów poszczególnych pakietów względnie ich rozszerzenie i wprowadzenie informacji o tym do systemu informacji Szlaku, do treści zaktualizowanych ofert oraz do nośników marketingu. Rezultatem tych działań powinno być uzupełnianie oznaczeń, usuwanie braków i mankamentów oraz korekta (aktualizacja) oferty, ewentualnie zabiegi służące jej uzupełnieniu przez inne podmioty.

Z kolei badanie użytkowników Szlaku (turystów) i pozyskiwanie ich opinii na temat jego oferty może być prowadzone kilkoma ścieżkami. Jedną z nich jest internetowe forum Szlaku (monitorowane ze względu na skłonności niektórych do nieprawdziwych lub złośliwych

wpisów), drugą zaś: przeprowadzanie w czasie trwania sezonu wśród turystów korzystających z różnych warstw Szlaku, odwiedzających jego różne obiekty (zmieniane co roku) i nabywających rozmaite pakiety ankiet w ograniczonej skali, zapewniającej jednak pewną reprezentatywność wyników (np. od 200-300 osób w sumie na każdy sezon). Ankietę taką, z zastosowaniem jednolitego kwestionariusza Koordynator może przeprowadzić osobiście, z pomocą koordynatorów odcinkowych albo gestorów poszczególnych pakietów (wówczas koszty jej wykonania nie powinny być zbyt duże), względnie, co dość typowe dla systemów z rozproszonym modelem koordynacji – zlecić ich przeprowadzenie według w zakresie ustalonym według potrzeb podmiotom zewnętrznym posiadającym doświadczenie w badaniach turystów i gwarantujących stosowanie metodyki właściwej dla szlaków kulturowych.

Trzecim elementem stałego „uczenia się” organizacji Szlaku powinna być bieżąca obserwacja i analiza dobrych praktyk wdrożonych na innych systemach tego rodzaju. Może ona być realizowana za pomocą regularnej lektury opracowań naukowych dotyczących turystyki kulturowej i szlaków kulturowych, uczestniczenia Koordynatora w szkoleniach w kraju względnie (wyjątkowo i w uzasadnionych przypadkach) za granicą, zapoznawania się z nimi na miejscu w ramach delegacji służbowej lub podróży studyjnej pracowników koordynacji względnie najbardziej zainteresowanych członków organizacji zarządczej, a nawet krótkich stażów pracowników biura koordynacyjnego w takich systemach. Jeśli takie praktyki i rozwiązania zostaną uznane za przystające do własnej oferty, a warunki ich wdrożenia za realistyczne, to Koordynator Szlaku może podjąć się ich implementacji względnie przedłożyć propozycję wprowadzenia takich rozwiązań organizacji zarządczej zarządzającemu w celu ich włączenia do planu rozwoju Szlaku na najbliższe lata, z zaplanowaniem środków własnych lub poszukiwaniem zewnętrznych źródeł finansowania ich realizacji.

Zakończenie

Ze względu na jego uzgodniony zakres, przeprowadzenie zleconego Autorowi badania oraz przedłożenie niniejszego Raportu nie powinno być ostatnim elementem analizy Szlaku Fortyfikacji Mazurskich. Pożądane jest podjęcie badań ankietowych turystów korzystających aktualnie z oferty tego systemu oraz odwiedzających gminy w jego przestrzeni. Na ich podstawie można opracować zarówno ich profil, preferencje oraz rodzaje zachowań turystycznych, jak i ich ocenę całego Szlaku lub poszczególnych jego elementów, która może być pomocna w kolejnych etapach budowania dojrzałego produktu. W związku z ograniczeniami wynikającymi z pory roku, w której opracowano i przedstawiono niniejszy Raport (późna jesień i zima 2017/2018) badanie takie nie było możliwe do przeprowadzania i nie stanowiło elementu zlecenia. Jednak jego realizacja jest możliwa w najbliższym sezonie turystycznym. Nie powinno to jednak opóźniać realizacji postulowanych w niniejszym raporcie podstawowych działań organizacyjnych przy tworzeniu materialnego szlaku kulturowego. Badanie takie może bowiem być prowadzone paralelnie z konstruowaniem oferty, którą w zależności od wyniku takiej analizy można w dowolnym momencie skorygować. Warunkami jego przydatności są 1) poprawna konstrukcja kwestionariusza badawczego umożliwiająca uzyskanie odpowiedzi na pytania kluczowe dla organizacji oferty Szlaku, 2) jego realizacja w licznych (minimum 10-12) obiektach Szlaku o różnorodnej specyfice i skali ruchu turystycznego, należących do warstw A, B i C w jego strukturze oraz w przynajmniej 8-10 innych punktach w przestrzeni Szlaku z dużym ruchem turystów, 3) pozyskanie jako respondentów reprezentatywnej grupy turystów (zmotoryzowanych, rowerowych, wodnych, uczestniczących w grupowych wyjazdach i korzystających z indywidualnych pakietów, realizujących podróże samodzielnie i w grupach rodzinnych), 4) zebranie na tyle dużej liczby ankiet (w sumie minimum 400-500), by mogły one być materiałem wystarczającym jako podstawa dla takich analiz.

Autor Raportu jest przekonany, że podjęcie reorganizacji Szlaku Fortyfikacji Mazurskich w postulowanym kształcie może doprowadzić do powstania unikatowego systemu eksploatacji turystycznej skoncentrowanego na dziedzictwie militarnym. Taka reorganizacja - z jednej strony obejmująca stworzenie rozmaitych warstw walorów i typów aktywności adresowanych do różnych grup turystów, z drugiej – opierająca się na konsekwentnym wdrożeniu sprawdzonych kryteriów materialności szlaku kulturowego, w tym przeprowadzeniu niezbędnych prac przy obiektach, w ich otoczeniu i w odniesieniu do tras turystycznych, uzupełniona przez stworzenie atrakcyjnych lokalnych pakietów tematycznych i połączona z wprowadzeniem efektywnego modelu zarządzania i systematycznego marketingu relacji - przyniesie w efekcie zwiększenie ruchu turystycznego w samych obiektach Szlaku, jak i popularyzację całej jego przestrzeni jako obszaru recepcji nie tylko turystyki rekreacyjnej, ale i kulturowej. Działania opisane w części postulatywnej niniejszego Raportu powinny też doprowadzić do wykreowania nowoczesnego markowego produktu turystyki kulturowej dla subregionu, a dla innych - posiadających podobne zasoby dziedzictwa historycznego - stać się wzorcowym przykładem ich wykorzystania w organizacji turystyki.

Dlatego Autor wyraża nadzieję, że niniejsze opracowanie zainspiruje interesariuszy Szlaku Fortyfikacji Mazurskich (z których wielu miał okazję poznać w trakcie badań i których zaangażowanie szczerze podziwia) do stworzenia koncepcji budowy rozwiniętego systemu, a także zwróci ich uwagę na szereg przydatnych narzędzi oraz efektywnych rozwiązań, które posłużą do stworzenia możliwie najlepszych lokalnych ofert turystycznych. Powinny one z jednej strony służyć doświadczeniu i przekazowi dziedzictwa, które materializuje się w poszczególnych obiektach i treściach Szlaku, z drugiej zaś przyczyniać się do zwiększenia ruchu turystów w jego przestrzeni i obiektach, tym samym zaś wpływać na stopniowy wzrost ich dochodów. Zarówno przedkładane opracowanie, jak i wyniki proponowanych dalszych badań powinny być pomocne w przemyślanym tworzeniu ofert i lepszym ich dostosowaniu do potrzeb i preferencji odbiorców. Zreorganizowany Szlak Fortyfikacji Mazurskich powinien zaistnieć jako kolejny obszar recepcji turystyki kulturowej w naszym kraju - gałęzi turystyki, która swoim uczestnikom pozwala łączyć sensowne (a w jego wypadku również aktywne) zagospodarowanie czasu wolnego z udziałem w kulturze.

Bibliografia

- Artyshuk O., 2010, *Indywidualne pakiety turystyczne w turystyce kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 9, s. 4-24
- Biskup K., 1997, *Fortyfikacje dziewiętnasto- i dwudziestowieczne na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, Studia Angerburgica, Tom 2, Węgorzewo, s. 17-43
- Gonera H., Zmysłony P., 2017, *Produkt, wiedza, współpraca. Wnioski i rekomendacje sformułowane na podstawie debat regionalnych przeprowadzonych w ramach projektu „Produkt, wiedza i współpraca kluczem do sukcesu w turystyce” realizowanego latach 2015-2016*, opubl. 2017, POT, Warszawa (pdf)
- Kachniewska M., 2013, *Media społecznościowe jako narzędzie nowoczesnego marketingu [w:] P. Dominik (red.) Innowacyjne rozwiązania we współczesnym hotelarstwie*, Wyd. Almarer, Warszawa, s. 106-120
- Kempa R., 2005, *Giżycka Pozycja Polowa (wrzesień 1914 – luty 1915), "Feste Boyen. Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen"* Nr 8, s. 59-75
- Kempa R. (red.), 2015, *Dziedzictwo Wielkiej Wojny w krajobrazie Powiatu Giżyckiego*, Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko
- Kempa R., (red.), 2014, *Wielka Wojna na Mazurach 1914-1915. Studia z dziejów frontu wschodniego I wojny światowej*, Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen Giżycko „Feste Boyen”

- Łach W.B., 1997, *Giżycki Rejon Umocniony*, [w:] *Ochrona zabytków architektury obronnej, Ogólnopolski Zjazd społecznych opiekunów zabytków i wojewódzkich konserwatorów zabytków. Krajowa Narada Konserwatorska Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji. Giżycko-Twierdza Boyen, 12-14 września 1997 r.* Giżycko: Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, s. 68-84
- Markiel C., 2004, *Niemieckie umocnienia z lat 1940- 1945 wokół miejscowości Jeże*, „*Infort. Biuletyn Miłośników Fortyfikacji*” Nr 21 (1/2004)
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2010a, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Proksenia, Kraków,
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2010b, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. 2, Wyd. KulTour.pl, Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2012, *Koordinacja turystycznych szlaków tematycznych – analiza wybranych systemów polskich i europejskich*, artykuł, „*Turystyka Kulturowa*” Nr 1, s. 34-60, s. 27.
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2013a, *Szlak Piastowski w przebudowie. Struktura, zarządzanie, oferta kulturowo-turystyczna*, Proksenia, Kraków,
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2013b, *Finansowanie zarządzania polskimi szlakami kulturowymi. W poszukiwaniu optymalnego modelu*, „*Ekonomiczne Problemy Turystyki*” Nr 1(21), s. 31-50
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2014, *Współczesne przewodnictwo miejskie. Metodyka i organizacja interpretacji dziedzictwa*, Wyd. Proksenia, Kraków
- Mikos v. Rohrscheidt 2017, *Krzyżowanie szlaków kulturowych – zagospodarowanie potencjału i zarządzanie ofertą* [w:] J. Hochleitner, K. Polejowski (red.) *W służbie zabytków, Muzeum zamkowe w Malborku*, Malbork, s. 385-409
- Różewicz W., 2006, *Fortyfikacje Nowożytnie Prus Wschodnich*, Wyd. Biuro Odkryć, Łódź
- Szlak Fortyfikacji Mazurskich*, 2016 (opr. K. Bzowski), Wyd. II, Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego
- Samoląg M., 2013, *Geocaching - nowa forma turystyki kulturowej*, „*Turystyka Kulturowa*” Nr 11, s. 17-31
- Szymańska M., Szymański J., 2004, *Kwatery główne Hitlera oraz niemieckie stanowiska dowodzenia w Polsce*, Imax-ODK, Łódź
- Żywicznyński A., 2005, *Rozwój pruskich i niemieckich budowli obronnych w rejonie Wielkich Jezior Mazurskich od 1786 do 1915 roku*, „*Feste Boyen. Pismo Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen*” Nr 8, s. 21-30
- Żywicznyński A., 2014, *Zabytki fortyfikacji stałych i techniki kolejowej jako element krajobrazu kulturowego Krainy Wielkich Jezior Mazurskich – powstanie, zmiany, zniszczenia i wtórne zagospodarowanie*, „*Archeologica Hereditas*” Nr 3, s. 117-137

Netografia:

(oficjalne witryny i strony www podmiotów zaangażowanych w funkcjonowanie systemu oraz organizację turystyki, wykorzystane w Raporcie wraz ze skrótami użytymi w treści Raportu. Dostęp zweryfikowany na dzień 14.01.2018 r.)

AktywnyNaRowerze 2018 www – aplikacja dla turysty aktywnego www.aktywnynarowerze.pl

Geocaching 2018 www - portal serwisu międzynarodowego - www.geocaching.com

GreenVelo 2018 www – Szlak Rowerowy Greek Velo (Wschodni) - www.greenvelo.pl

Opencaching 2018 www - portal krajowego serwisu geocachingu - www.opencaching.pl

LOT Mazury 2018 www – Lokalna Organizacja Turystyczna „Mazury” - www.lotmazury.pl

Moje Mazury 2018 www - Moje Mazury - portal turystyczny: www.mojemazury.pl

My-guide - Szlak Fortyfikacji Mazurskich, aplikacja turystyczna,

<https://play.google.com/store/apps/developer?id=Województwo%20Warmińsko-Mazurskie&hl=pl>, (dział: szlaki i wycieczki). Aplikację można pobrać bezpłatnie na urządzenia mobilne w google play i App Store.

Pisz Pozycja 2018 www - Stowarzyszenie Historyczne Piska Pozycja Ryglowa – organizacja zarządzająca obiektem Szlaku w Pisku i opiekująca się lokalną trasą turystyczną – www.rygielpisz.eu

Szlaki Rowerowe 2018 www – portal dla turystów aktywnych - www.szlaki-rowerowe.pl

Zamki aplikacja 2018 www – Szlaki Zamków Gotyckich – gra turystyczna na szlakach kulturowych Pomorza, Warmii i Mazur - www.zamkigotyckie.org.pl/aplikacja-gra (informacje i opis). Aplikację można bezpłatnie pobrać na urządzenia mobilne m.in. w App Store i google play.

Gnieźnieńskie Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej

Pytanie 76

Turystyka militarna: zagospodarowanie zasobów i funkcja turystyczna w zarządzaniu obiektami

dr Piotr Kociszewski

Turystyka militarna nieodzownie pozostaje związana ze „zwiedzaniem miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy” (Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 41). Mają one różnorodny charakter, niemniej bezsprzeczny jest ich potencjał, wynikający z naturalnej atrakcyjności imponujących swoim rozmachem fortyfikacji: najstarszych i nowszych, czy nawet ich ruin.

Zagospodarowanie turystyczne tych miejsc, rozumiane jako ich przystosowanie dla potrzeb ruchu turystycznego, to jednak nie tylko kwestia podstawowej infrastruktury czy formy udostępnienia do zwiedzania, lecz także szerszego spojrzenia – na zagadnienie zarządzania obiektem i wynikające z tego możliwości tworzenia konkurencyjnej i przyciągającej przez to potencjalnych odbiorców oferty turystycznej.

W tym kontekście warto postawić złożone pytanie:

- w jakim kierunku powinno podążać zarządzanie obiektami turystyki militarnej i ich zagospodarowanie turystyczne w obliczu zmian otoczenia – a przede wszystkim coraz bardziej wysublimowanych motywacji i oczekiwań turystów, lecz również nowinek i rozwiązań technicznych, coraz szerzej obecnych w turystyce?***
- czy dostrzegają Państwo związek pomiędzy stroną formalną danego miejsca / obiektu turystyki militarnej (m.in. struktura własności itp.) a przyjmowanymi kierunkami działania – w tym ich skalą i skupieniem na komercjalizacji?***

W ramach odpowiedzi zapraszam do dyskusji, ubogaconej przykładami krajowymi i zagranicznymi.

Odpowiedzi:

Prof. dr hab. Andrzej Kowalczyk, UW, Warszawa

Dr Piotr Kociszewski zadał dwa pytania, które są niezwykle istotne, gdyż turystyka militarna w przypomnianym przez Niego rozumieniu (zwiedzanie „...miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy” – A. Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 41) jest coraz bardziej powszechna. Chociaż jej początków można dopatrzeć się już bardzo dawno temu, to jednak w ostatnich kilkudziesięciu latach na tyle się ona rozwinęła, iż zaczęła zbliżać się (niekiedy ją przekraczając) do umownej granicy oddzielającej „turystykę kwalifikowaną” od „turystyki masowej”.

Co z tym się wiąże? Otóż turystami odwiedzającymi obiekty forteczne, pola bitew, cmentarze wojenne, czy muzea poświęcone historii i/lub technice militarnej są często osoby, które tak naprawdę udają się do wskazanych miejsc towarzysząc współmałżonkowi, rodzicom, znajomym itp., a nie kierując się własnymi zainteresowaniami. Oczywiście takich turystów nie możemy traktować jako osoby uprawiające turystykę militarną sensu stricto, ale tym niemniej odwiedzają one podane atrakcje, jak również są wykazywane w statystykach

dotyczących sprzedaży biletów itp. Tak więc mimowolnie „stają się częścią składową” zjawiska definiowanego jako turystyka militarna. Gettysburg w Stanach Zjednoczonych, Linia Maginota i Wał Atlantycki we Francji, rozsiane po całych Niemczech zamki średniowieczne, Wał Hadriana w Wielkiej Brytanii, pole bitwy pod Grunwaldem w Polsce i wiele innych obiektów/miejsc może służyć, jako przykład ilustrujący ten problem.

W pierwszej części swojego pytania dr Piotr Kociszewski zastanawia się „w jakim kierunku powinno podążać zarządzanie obiektami turystyki militarnej i ich zagospodarowanie turystyczne w obliczu zmian otoczenia – a przede wszystkim coraz bardziej wysublimowanych motywacji i oczekiwań turystów, lecz również nowinek i rozwiązań technicznych, coraz szerzej obecnych w turystyce?”. Odpowiadając na to pytanie chciałbym zatrzymać się nad określeniem „wysublimowane motywacje i oczekiwania turystów”. Z tego co wcześniej napisałem wynika, że to „wysublimowanie” może mieć bardzo zwyczajną postać. Dla turysty odwiedzającego obiekt obronny czy pole bitwy może to być bar czy restauracja, w których można się posilić, może to być hotel, w którym można się zatrzymać po spędzeniu dnia na zwiedzaniu, może to być kiosk z pamiątkami (niekoniecznie związanymi z odwiedzanym obiektem) itd. W tym miejscu należy nadmienić, że te wszystkie usługi towarzyszące atrakcji „militarnej” nie muszą być alternatywą wobec zwiedzania zamku czy muzeum. Owszem, czasami jeden uczestnik wycieczki na pole bitwy pod Austerlitz ogląda okopy piechoty i stanowiska artyleryjskie, a drugi w tym samym czasie opala się. Ale często ta sama osoba może poszukiwać resztki umocnień z tzw. Linii Mołotowa we wschodniej Polsce, a potem zjeść obiad w pobliskiej restauracji oferującej dania kuchni regionalnej Podlasia, czy Lubelszczyzny. W krótkim czasie przeistacza się z uczestnika turystyki militarnej w osobę zainteresowaną turystyką kulinarną.

Aby nie ciągnąć tego wątku dalej, pragnę jedynie stwierdzić, że zarządzając obiektami turystyki militarnej i zastanawiając się nad możliwymi formami ich zagospodarowania powinniśmy przede wszystkim pamiętać o podejmowaniu działań w sposób kompleksowy, to znaczy zwracający uwagę na potrzeby różnych kategorii użytkowników (uwzględniających m.in. ich wiek i sprawność fizyczną, a niekiedy narodowość, czy poziom wykształcenia).

Jako przykład takiego podejścia do sprawy podam moje doświadczenia związane z pobytem w Muzeum Historii Wojskowości w Wiedniu (Heeresgeschichtliches Museum), w którym była w tym czasie ekspozycja czasowa dotycząca życia na tyłach frontów I wojny światowej. Poświęcono ją różnym aspektom ówczesnego życia codziennego, m.in. konieczności podjęcia przez kobiety pracy w przemyśle i w rolnictwie, funkcjonowaniu szpitali, opiece państwa nad dziećmi (w związku z rosnącą aktywnością zawodową kobiet), rozwodom, prostytucji, głodowi, drożyznie itd. Zauważyłem, że o ile mężczyźni chętniej oglądali gabloty z umundurowaniem, bronią, czy obrazy ze scenami batalistycznymi, kobiety zbierały się właśnie w sali, gdzie znajdowała się wspomniana wystawa czasowa.

Kończąc dywagacje na temat postawionego przez dr Piotra Kociszewskiego problemu chcę stwierdzić, że w zarządzaniu obiektami i zagospodarowując je pod względem turystycznym, powinniśmy cały czas pamiętać o złożoności zjawiska i starać się kierować zasadami zintegrowanego planowania i zarządzania w turystyce.

Druga część zadanego pytania dotyczy związków zachodzących pomiędzy „...stroną formalną danego miejsca/obiektu turystyki militarnej (m.in. struktura własności itp.), a przyjmowanymi kierunkami działania – w tym ich skalą i skupieniem na komercjalizacji?”. Ponieważ Autor pytania zachęca do dyskusji ubarwionej przykładami, może przejdę do przykładów. Wydaje mi się, że w Polsce (również w wielu innych krajach Europy, ale nie wszędzie) rzadko dostrzegamy problem dostępności do obiektów/miejsc turystyki militarnej w kontekście praw własności. Inaczej wygląda to w krajach, gdzie prawa własności są istotnym ograniczeniem dla swobodnego uprawiania w danym miejscu turystyki (np. Wielka Brytania, Stany Zjednoczone), a zwłaszcza w państwach, gdzie prawo własności ziemi jest zaznaczone w terenie ogrodzeniem danej działki. Co to oznacza? Przede wszystkim

to, iż turysta ma ograniczony dostęp do odwiedzenia interesującego go miejsca, a jeżeli wykaże się dużą determinacją, aby osiągnąć upragniony cel, może zetknąć się z przejawami komercjalizacji wobec których pozostaje bezradny.

Odwiedzając Namibię chciałem zobaczyć pole walk w 1904 roku u podnóża masywu Waterberg między niemieckimi wojskami kolonialnymi a ludem Herero. Okazało się, że aby znaleźć się w tym miejscu i odwiedzić cmentarze wojenne będące pozostałością tych walk można skorzystać z dwóch opcji: 1) wykupić wstęp do ośrodka administrowanego przez Namibia Wildlife Resorts (co oznacza wniesienie opłaty za możliwość wynajęcia bungalowu bądź miejsca na polu kempingowym), 2) opłacić pobyt na farmie Hamakari (gdzie jest pole kempingowe oraz możliwość skorzystania z usług bed&breakfast). Jednak dopiero po odwiedzeniu obu miejsc turysta ma możliwość zobaczenia pomników i grobów upamiętniających wydarzenia na równinie na południe od Waterberg, które stały się początkiem eksodusu tysięcy Herero na Kalahari i przeszły do historii, jako jeden z pierwszych przykładów zastosowania przez Niemcy polityki ludobójstwa (vide książka „Zbrodnia kajzera”, autorzy D. Olusoga, C. W. Erichsen, wydawnictwo Wielka Litera Sp. z o.o., Warszawa, 2012). Co warto w tym miejscu zaznaczyć. O ile w przypadku ośrodka administrowanego przez Namibia Wildlife Resorts (instytucję rządową) turysta może swobodnie odwiedzić groby niemieckie na miejscowym cmentarzu, o tyle odwiedzając oddalone o kilkanaście kilometrów Hamakari może dotrzeć do cmentarza wojennego tylko w towarzystwie właściciela farmy (lub jego syna). Dochodzi do tego podczas trwającej 1-2 godzin przejażdżki samochodem terenowym (tzw. game drive) po terenie Hamakari, której głównym celem jest pokazanie zwierząt (zwłaszcza antylopy, zebry, guźce, ptaki) żyjących na farmie. W tym miejscu należy zauważyć, że chociaż farma nosi nazwę Hamakari Gästefarm, ale przy bramie wjazdowej ogłasza się ona jako farma myśliwska (Hamakari – Jagd und Gästefarm). Tak więc oglądane podczas „game drive” zwierzęta są nie tylko atrakcją w ramach „photo safari”, ale także są łupem myśliwych.

Należy jeszcze wspomnieć, że o ile pobyt 1 osoby na kempingu wynosił w 2017 roku 150,00 dolarów namibijskich, o tyle udział w „game drive” już 250,00 dolarów namibijskich. Nie jest to dużo (100 dolarów namibijskich = 28 zł), ale pokazuje, że w tym przypadku „ubocznym skutkiem” (efektem mnożnikowym) turystyki militarnej (traktowanej jako cel przyjazdu do Hamakari) jest koszt związany z noclegiem + koszt uczestnictwa we wspomnianym „game drive”. Kończąc omawianie tego przykładu z Namibii należy dodać, że podczas „game drive” właściciel farmy zawiózł co prawda niżej podpisanego do miejsca, gdzie jest pomnik poświęcony Niemcom poległym w 1904 roku (i kilka grobów), ale nie wdawał się w opowiadanie o tle i następstwach tych wydarzeń, kwitując sprawę, iż nie było to tak jak jest to przedstawiane przez badaczy.

Reasumując, należy zauważyć, że turystyce militarnej – chyba jak każdej innej formie współczesnej turystyki – towarzyszy komercjalizacja. Czy w postaci opłaty za miejsce na (często niestrzeżonym) parkingu, czy w formie konieczności kupienia biletu wstępu bądź konieczności skorzystania z usług (płatnych) przewodnika, czy też w takiej postaci, jak w podanych przykładach z Namibii. Ważne jednak jest, aby ta nieuchronna komercjalizacja pozostawała w zgodzie z założeniami turystyki zrównoważonej, co m.in. oznacza, że turystyka militarna powinna być istotnym czynnikiem wspomagającym rozwój lokalny. Inaczej mówiąc, wspomniane wcześniej efekty mnożnikowe powinny przede wszystkim dawać jak najwięcej korzyści mieszkańcom, miejscowym przedsiębiorcom oraz władzom lokalnym.

dr hab. Armin Mikos v. Rohrscheidt, prof GSW, Poznań/Gniezno

Jak zauważył sam Autor pytania, zarządzanie turystyką militarną – podobnie zresztą jak współcześnie każdą inną – nie może ograniczać się do udostępnienia jej atrakcji dla zwiedzania oraz zapewnienia podstawowej infrastruktury. I nie jest tak tylko dlatego, że duża część walorów turystyki militarnej spełnia inne funkcje niż tylko turystyczne: są np. siedzibami muzeów, lokalnych instytucji kultury i innych organizacji, miejscami regularnie organizowanych imprez itd., w wyniku czego zarządza się także tymi innymi funkcjami, a turystyka pozostaje jedną z nich. Czasem zresztą – szczególnie kiedy gospodarz obiektu ma wyraźnie określoną misję i realizuje cele z innej dziedziny – ruch turystów np. w zarządzanej przez niego dawnej twierdzy, zamku lub schronie pod obiektem (oczywiście płatny) jest tylko dostawcą funduszy przeznaczanych na cele dla niego istotne. Zatem dba on o potrzeby turystów (i o postulaty organizatorów turystyki) tylko o tyle, o ile to wystarcza, by zagwarantować mu przyływ gotówki. Wynika z tego, że wspomniana przez profesora Kowalczyka komercjalizacja walorów nie jest tylko domeną ich prywatnych właścicieli czy dzierżawców, ale uprawiają ją również szacowne organizacje i instytucje. Z drugiej strony jest też tak, jak pisze profesor Kowalczyk: oczekiwania turystów „militarnych” czy masy turystów po prostu zainteresowanych główną lokalną atrakcją (która to druga grupa zwykle przeważa liczebnie w przypadku walorów bardziej znanych, w tym wszystkich wymienionych przez mojego Przedmówcę) niekoniecznie są bardzo wysublimowane. Ale rozwarstwienie zainteresowań pojawia się gdzie indziej – i tu znów ma rację profesor Kowalczyk, który sam szerzej o tym pisał [Kowalczyk 2009, s. 288-291]. Otóż w tym samym miejscu turyści, którzy odwiedzają je powodowani różnymi motywami, chcą oddawać się różnym aktywnościom. Jednym (tym bardziej tradycyjnym i tym mocniej powierzchownym, „zaliczającym” atrakcję) wystarczy bezpieczna i uporządkowana trasa zwiedzania, a szczytem ich oczekiwań jest dobry i zrozumiały opis oraz skromna kolekcja tematyczna. Inni chcą „dotknięcia” wojskowej czy wojennej przeszłości, niekoniecznie jednak w bardzo zaawansowanej postaci: ich zaspokoi multimedialna makietka obiektu i mikroelement „rekonstrukcji” historycznej, jak pokaz wystrzału armatniego, możliwość przebrania się za żołnierza czy chwila spędzona w schronie w warunkach naśladujących bojowe. Jeszcze inni są żądni przeżyć – i dla nich organizuje się przejażdżki historycznymi pojazdami wojskowymi po poligonach lub kilkugodzinne czy nawet kilkudniowe pobyty przeżyciowe w fortach albo koszarach. A jest też rosnąca grupa takich, którzy – podobnie do turystów miejskich – preferują podejście „odkrywców” - najchętniej więc podejmują propozycje takie jak poszukiwanie i identyfikacja rozproszonych fortyfikacji czy ich elementów po lasach. Z drugiej strony oni właśnie – najczęściej „na dziko”, a zatem bez udziału zarządcy i bez jego korzyści - decydują się na eksplorację nie do końca zbadanych, a przez to i niebezpiecznych podziemnych, częściowo zniszczonych elementów systemów obronnych – czy nawet podwodnych wraków. Są też hobbysci (w tym kolekcjonerzy), namietni uczestnicy zlotów i pokazów militarnych oraz zwolennicy imprez rekonstrukcji militarnych (i wcale liczna grupa ich dobrze zorganizowanych [reen]aktorów), którzy wspólnie tworzą klientelę cyklicznych eventów tematycznych. Jest wreszcie relatywnie nieliczna, lecz „przyszłościowa” i przynosząca zauważalne wpływy grupa uczestników naukowych oraz popularyzacyjnych konferencji i przedsięwzięć edukacyjnych, która (regularnie) wybiera obiekty militarne na miejsca swoich spotkań. Właśnie temu rozwarstwieniu odpowiadała seria propozycji dla zarządzających obiektami militarnymi (z wiodącą funkcją turystyczną), którą przedstawiałem siedem lat temu [Mikos v. Rohrscheidt 2011, s. 257-260] w monografii poświęconej turystyce militarnej. Proponowane tam możliwie szerokie „rozwarstwienie” oferty odpowiadają postulatowi prof. Kowalczyka dotyczącemu „zintegrowanego planowania i zarządzania w turystyce, zwracającego uwagę na potrzeby różnych kategorii użytkowników”. Dotyczą one obiektów wieloprzestrzennych (jak forty,

twierdze, duże zamki) będących w dobrym stanie i posiadających wystarczające możliwości lokalowe (pomieszczenia, przestrzeń, infrastruktura), którymi zarządzają podmioty skoncentrowane na turystyce. Zestawiona tam lista działań obejmuje: zorganizowanie ścieżek (tras) zwiedzania podstawowej i alternatywnej (np. dla dzieci lub odwrotnie: dla szczególnie zainteresowanych np. techniką lub inżynierią militarną), profesjonalnie zorganizowanej ekspozycji (ewentualnie wprowadzenia jako jej ogniskującego punktu lub dodatkowej propozycji projekcji filmu dokumentalnego lub nawet fabularnego, jeśli treści jednego lub fabuła drugiego są związane z obiektem), organizację cyklicznych imprez o kilku profilach (w tym masowego święta twierdzy z nawiązaniem do historii, ale i zlotów hobbystycznych i kolekcjonerskich), wprowadzenie warsztatów edukacyjnych jako stałej oferty cyklicznej względnie na zamówienie, a także regularne organizowanie konferencji popularyzacyjnych, pobytów przeżyciowych (co wymaga trwałych relacji z grupami potencjalnie zainteresowanych w całym kraju) oraz – jeśli to możliwe, bo takie systemy istnieją, a odległość nie „zabije” ich terytorialnej zwartości – włączanie się do tematycznych szlaków kulturowych oraz do projektów o profilu turystyczno-militarnym, które zawierają elementy lojalnościowe. Dziś dołączyłbym do nich jeszcze udział w tematycznych lub regionalnych aplikacjach turystycznych wraz ze stworzeniem dla swojego obiektu odpowiednio atrakcyjnej sfery eksplorersko-zadaniowej - być może zarówno na poziomie pasjonatów, jak i grup rodzinnych. Oczywiście, podstawowymi i „wyjściowymi” elementami zarządzania turystycznego w obiektach położonych poza centrami miast powinno być tworzenie przynajmniej elementarnej infrastruktury (parkingi i monitorowane blokady rowerowe, sanitariaty, punkty obsługi, choćby skromne punkty gastronomiczne i – tam, gdzie to możliwe, a możliwe całkiem często – tworzenie własnej bazy noclegowej przynajmniej dla mało wymagających (poziom hostelu). Taka baza zresztą może przynieść dodatkowe dochody np. podczas eventów i w ramach współpracy ze szlakiem. Stworzenie przynajmniej niektórych modułów takiej oferty niekoniecznie musi być drogie, jeśli uda się pozyskać do współpracy grupy pasjonatów dziedzictwa militarnego lub w ogóle lokalnego dziedzictwa, którzy – działając jako zorganizowane grupy – znajdą u zarządcy obiektu wsparcie logistyczne (miejsce do spotkań) i merytoryczną współpracę (włączenie w ich programy edukacyjne). Mogą oni jednocześnie obsługiwać pokazy i inne mikroeventy, być trzonem zespołów realizujących ważne części programów eventów tematycznych a jednocześnie z nich mogą wywodzić się kandydaci na przewodników (wymagający oczywiście szkolenia).

Natomiast dla zarządców szlaków turystycznych o profilu militarnym, których dominującymi walorami są fortyfikacje rozproszone można (obok wspomnianych aplikacji) zaproponować jeszcze jedno rozwiązanie: odrębne warstwy „eksplorerskie” dla turystów preferujących samodzielne poszukiwania. Mogłyby one polegać na poszukiwaniu obiektów, dokumentowaniu ich odkrycia, zapoznawaniu się z ich strukturą i historią oraz kolekcjonowaniu „trofeów”, ewentualnie także na rywalizacji uczestników, zapisach osiągnięć oraz wymianie doświadczeń i wrażeń organizowanych przez zarządców szlaku w ramach prowadzonych kont i grup społecznościowych (albo na portalu dla zarejestrowanych użytkowników). Koncepcja takiej „warstwy eksplorerskiej” szlaku nie muszą być tworzone od podstaw: zasady jej organizacji mogą być oparte m.in. o serwisy Geocaching (lub jego krajowego rywala - Opencaching). Dla jednego z polskich szlaków, którego analizę potencjału przeprowadziłem w ostatnich miesiącach, opracowałem gotowe założenia takiego systemu [Mikos v. Rohrscheidt 2018, s. 200-206]. Jestem przekonany, że w obliczu a) rozwarstwienia zainteresowań i sposobów aktywności turystycznej b) postępującej indywidualizacji zachowań turystycznych i spadku udziału w zorganizowanych wycieczkach oraz c) upowszechnienia zarówno zasięgu internetu, jak i urządzeń mobilnych, które posiada już prawie każdy turysta - nadchodzi czas takich właśnie systemów eksploatacji turystycznej. Trzecim pożądanym i korzystnym dla nich samych działaniem zarządców: zarówno obiektów, jak i szlaków, a także organizatorów

eventów – jest tworzenie własnych tematycznych pakietów turystycznych obejmujących jako moduły ich własne atrakcje (zwiedzanie, pobyt, uczestnictwo w eventach i mikroeventach itd.) i dokładających do nich usługi recepcji (noclegi – własne lub u lokalnych partnerów) oraz usługi żywienia i propozycje aktywnej rekreacji, jeśli nie zapewniają jej same atrakcje i proponowane tam zajęcia. Takie pakiety powinni następnie proponować zarówno organizatorom wycieczek (w tym wyspecjalizowanym operatorom turystyki militarnej (w Polsce takich nie ma) i kulturowej, jak i menedżerom portali turystycznych, którzy są wysoko pozycjonowani oraz posiadają rozległą sieć marketingu (w tym możliwości dystrybucji). To są – w mojej opinii – aktualnie najważniejsze kierunki i elementy zarządzania atrakcjami turystyki militarnej, w tym ich zagospodarowania na rzecz turystyki i turystów.

Na pytanie, „czy istnieje związek pomiędzy stroną formalną danego miejsca / obiektu turystyki militarnej a przyjmowanymi kierunkami działania – w tym (...) komercjalizacji” odpowiedź jest jednoznaczna: TAK. Są to nawet rozmaite związki, różne są także ich rezultaty. Oczywiście jest status zabytku (posiadany przez dużą część takich obiektów), którego dotyczy 1) konieczność konserwacji, w tym wypadku wymagającej badań, ekspertyz i współpracy fachowców w zakresie architektury militarnej oraz 2) ograniczenia odnoszące się do eksploatacji, które służą dalszej ochronie. Takie związki zachodzą również – co oczywiste – w przypadkach dawnych obiektów militarnych, które jednocześnie mają status miejsc pamięci (przykład: Fort VII w Poznaniu, który był pierwszym nazistowskim obozem koncentracyjnym na polskiej ziemi) i są zarządzane przez instytucje koncentrujące się na jej kultywowaniu oraz ochronie dziedzictwa i edukacji innej, niż historyczno-militarna. Warto jednak zwrócić uwagę na jeszcze inny, dość często spotykany wymiar relacji. Otóż część historycznych obiektów militarnych (szczególnie tych mniejszych i silnie rozproszonych, jak fortyfikacje obszarów warownych) znajduje się w zarządzie instytucji mających określone priorytety –zarówno ochronne, jak i gospodarcze. Krajowym przykładem są Lasy Państwowe, które (biernie) administrując tysiącami schronów w lepszym i gorszym stanie, równolegle organizując ruch turystyczny (po wytyczonych trasach i z określaniem jego reguł) chroniąc przyrodę (tam, gdzie ją chronią, a nie jest to wszędzie, o czym się ostatnio mogliśmy przekonać), ale przede wszystkim aktywnie uprawiając gospodarkę leśną. W rezultacie często dostęp do cennych zasobów militarnych zostaje zamknięty (fizycznie zagrodzony) z powodu np. nasadzenia młodka. W kontekście zadań, stawianych przed jednostkami organizacyjnymi (pozyskanie drewna i odtworzenie zasobów) nie należy się temu dziwić, ale poznając niektóre ich decyzje oraz obserwując działania (a podczas wspomnianych badań terenowych miałem ku temu wiele okazji) nasuwa się refleksja, którą można lapidarnie ująć – słowami Klasyka: „nie wie lewica, co czyni prawica” (Mt 6,7), tu jednak rozumianymi negatywnie. Otóż z jednej strony zaprasza się ludzi do lasu, a z drugiej usuwa im sprzed oczu możliwe walory - a przecież niejedyn las oprócz grzybów, powietrza i edukacji przyrodniczej ma też inne. Wynika stąd potrzeba konsultacji i – właśnie tak – edukacji turystycznej służby leśnej, a szczególnie jej decydentów, która musi zastąpić ich sobiepaństwo na powierzonym w zarząd (a nie ich własnym!) terenie, którego (podobno) wszyscy jesteśmy właścicielami. Jeszcze innym oczywistym dowodem wpływu statusu (w tym wypadku samodzielnej działalności) oraz faktycznych celów zarządcy (w tym wypadku – dochodu i tylko jego) jest zagospodarowywanie i marketing miejsc i obiektów o profilu militarnym ukierunkowane wyłącznie na zysk. W ten sposób w cennych nieraz obiektach nabytych lub powierzonych w zarząd przedsiębiorcom (tu wolę nie podawać oczywistego i paradnego wręcz polskiego przykładu, bo być może uda się proces „odwrócić, nad czym pracuję), tworzy się klasyczne pułapki turystyczne, spełniające dosłownie wszystkie kryteria tego określenia [por. Kruczek 2011, s. 32-33]. Taka atrakcja (a w przypadku, o którym mówię używa ona nawet nazwy „muzeum) bazuje na niewybrednych gustach i żeruje na niewiedzy odwiedzających (tu ofiarą pada jako

pierwsza rzetelna interpretacja dziedzictwa), posługuje się kiczem i symulakrami w celu wzbudzenia wrażenia sensacji (tu z kolei zabijana jest prezentacja autentyku), zaś kreowane tam wydarzenia (imprezy) są pozbawione wartości związanych z dziedzictwem, a nawet sprzeczne z wiedzą historyczną. Celem takiej pułapki jest wyciągnięcie od turystów pieniędzy, a jej produkt turystyczny jest dokładnym zaprzeczeniem idei i wartości turystyki kulturowej, w szczególności fundamentalnych dla niej doświadczenia dziedzictwa i (nieformalnej, ale rzetelnej) edukacji. Możliwości zwalczania tej patologii w warunkach wolności gospodarczej i wolnej konkurencji o turystów są ograniczone. Składają się na nie z jednej strony szczegółowe katalogi wymagań formułowane przez właścicieli (państwo, w tym wojsko, Lasy Państwowe, samorządy, inni) przy przekazywaniu obiektów w zarząd podmiotom komercyjnym i organizacjom, jeśli przewidziane są funkcje turystyczne, z drugiej – konsekwentne pomijanie takich „atrakcji” przez zarządców szlaków kulturowych i obszarowych zarządców turystyki (DMO) w ich programach, trasach, publikacjach, pakietach i innych przedsięwzięciach, ze strony instytucji regulujących - egzekwowanie norm prawnych, jeśli chodzi o nazewnictwo (muzeum?), wreszcie ze strony decydentów (w tym państwowych agend zarządzania turystyką jak POT, ROT-y, zespoły sterujące, ale i samorządy lokalne oraz inne) odmowa wspierania środkami publicznymi w jakiegokolwiek formie, nawet oznaczenia dojazdu czy współfinansowania infrastruktury turystycznej (jak parking).

Chciałbym jeszcze – mimo, że pytanie tego bezpośrednio nie dotyczy – zwrócić uwagę na inne niebezpieczeństwo związane z uprawianiem i organizowaniem turystyki militarnej. W niektórych krajach od dziesięcioleci towarzyszy jej - natomiast w Polsce na nowo się pojawia - nachalna propaganda nacjonalistyczna, czy nawet szowinistyczna, uprawiana w ramach nie tylko tzw. polityki historycznej nie tylko w jej wymiarze informacyjnym, ale i formacyjnym, to jest edukacji pozaszkolnej (na razie) oraz wspierania czy nawet inicjowania imprez tematycznych, które są celami wyjazdów i przez to miejscami oraz czasową przestrzenią realizacji aktywności turystycznych. Wspomniana propaganda, a także inne decyzje i działania podejmowane w ramach polityki historycznej (jak priorytety edukacyjne i związane z nimi wybory celów turystyki szkolnej, wsparcie na poziomie lokalnym dla określonych grup i imprez) odbijają się na organizacji turystyki. W takich bowiem warunkach (wyraźnych, ale i niewypowiedzianych, ale uświadamianych kryteriów) wsparcie (logistyczne, ale także finansowe) otrzymują ci organizatorzy wypraw i eventów, którzy swoje programy układają zgodnie z życzeniami czynników politycznych (centralnych i samorządowych) lub nieformalnych grup nacisku, mających dziś przełożenie na decyzje o środkach, a jutro może także na inne decyzje o fundamentalnym znaczeniu (np. o zezwoleniach na organizację imprez czy różne koncesjonowane formy działalności, jak realizacja zlecanego przez instytucje i organizacje publiczne wypoczynku młodzieży). Już aktualnie widać, jak mocno poddał się wpływom tej polityki ruch rekonstrukcji historycznych najnowszych epok (na szczęście jeszcze nie całe środowisko). Następni mogą być obszarowi zarządcy turystyki (dobierający walory, układający warstwę interpretacji i promujący produkty zakłamujące w sferze treści historię militarną i polityczną) a potem – organizatorzy wycieczek, którzy – spełniając oczekiwania potencjalnych zleceniodawców, np. szkół, będą tworzyli programy, których za parę lat nie tylko możemy zbierać kolejne owoce (w postaci niedouczonej, ale za to politycznie i „patriotycznie” uświadomionych hunwejbiniów i bojówkarzy) ale także będziemy się wstydzić. Niestety, my wszyscy, ale raczej nie prawdziwi sprawcy...

Wykorzystana literatura:

- Kowalczyk A., 2009, „*Turystyka historyczno-militarna* [w:] Współczesne formy turystyki kulturowej, pod red. K. Buczkowskiej i A. Mikos v. Rohrscheidt, AWF Poznań, s. 286-312
Kruczek Z., 2011, *Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań*, Proksenia, Kraków 2011,

- Mikos v. Rohrscheidt A., 2011, *Rozwój militarnej turystyki kulturowej w Polsce – wnioski i postulaty* [w:] Jędrusiak T., Mikos v. Rohrscheidt A., *Militarna turystyka kulturowa*, PWE Warszawa, s. 251-289
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2018, Raport dotyczący Szlaku Fortyfikacji Mazurskich, *Turystyka Kulturowa* Nr 2, s. 148-273

dr Marcin Gorączko, UT-P, Bydgoszcz

Dzieje ziem polskich obfitują w starcia zbrojne o różnym nasileniu i skali (wojny, bitwy, potyczki) będące wynikiem setek, jeśli nie tysięcy konfliktów, zarówno międzynarodowych jak wewnątrzpaństwowych, rozwiązywanych przy użyciu siły. Daje to dobre podstawy do rozwoju kulturowej turystyki militarnej, choć osobiście uważam, że powinniśmy rekomendować nazywanie tego zjawiska turystyką historyczno-militarną (za A. Kowalczykiem, 2009), co spróbuję uzasadnić w dalszej części wypowiedzi. Z pewnością okolicznościami sprzyjającymi popularyzacji w Polsce tej właśnie formy turystyki kulturowej jest położenie głównego akcentu w powszechnej (bo obowiązkowej) edukacji historycznej na genezie i przebiegu konfliktów zbrojnych, zwłaszcza tych z których jako naród, a wcześniej jego załóżek, wyszliśmy zwycięstwo, nawet jeśli był to sukces jedynie moralny. W Europie jest wiele narodów, które podkreślają w swojej historii znaczenie okresów pokoju, politycznej stabilizacji, rozwoju gospodarczego i postępu technicznego, mimo iż mają również spore osiągnięcia na polu walki. W mojej opinii akurat nie należymy do tej właśnie grupy. Niestety. Warto zwrócić także uwagę, że obecnie wśród wielu różnych instytucji publicznych Wojsko Polskie cieszy się bardzo dużym zaufaniem społecznym. W wiek dorosły wkracza trzecie już pokolenie, które nie zaznało wojny, a od 2010 roku zawieszona pozostaje zasadnicza służba wojskowa. Oznacza to, że przeważająca część polskiego społeczeństwa nie posiada własnych doświadczeń związanych z przebiegiem i konsekwencjami konfliktów zbrojnych, przy czym liczna jest w tym grupa osób która nie miała z wojskiem jakiegokolwiek styczności. Sytuacja ta sprzyjać może nadmiernemu idealizowaniu roli i zasad funkcjonowania sił zbrojnych, nie tylko tych współczesnych, ale również w przeszłości. Dotyczy to zwłaszcza wojennych realiów, w których bezpośredni kontakt z przemocą i okrucieństwem często powoduje (opieram się na klasykach literatury światowej takich jak Remarque, Orwell, Kirst i in.), że początkowe przekonanie o patriotycznej powinności zastępowane jest moralnym sprzeciwem wobec militarystom, nacjonalizmowi oraz wojnie postrzeganej jako krwawy absurd w czasach upadku cywilizacji. Zdaje się jednak, że wybiegam trochę od tematu, podejmując kwestię jakie to wartościowe z punktu widzenia społeczeństwa poglądy i postawy kształtuje a jakie powinna kształtować turystyka militarna.

Geneza uprawiania turystyki historyczno-militarnej w Polsce związana była z powstawaniem stosunkowo hermetycznych stowarzyszeń i nieformalnych grup pasjonatów wojskowości, stale pogłębiających i rozszerzających swoją wiedzę w interesującej ich dziedzinie oraz weryfikujących ją w terenie. Dziś to na ogół właśnie oni odpowiadają za turystyczne zarządzanie atrakcjami militarnymi i ich udostępnianie zwiedzającym. Jaki tymczasem jest profil ich klienta, potencjalnego turysty? Wydaje mi się, że jest to osoba na ogół dość słabo przygotowana merytorycznie, zwłaszcza jeśli jej wizyta w obiekcie militarnym nie stanowi głównego celu pobytu turystycznego a jedną z wielu destynacji traktowanych równorzędnie. Bazuje ona głównie na wiedzy szkolnej w której roi się od mitów, legend czy wręcz zamierzonych (oczywiście w imię szczytnego celu) uproszczeń i przeinaczeń oraz własnych powierzchownych wyobrażeniach. Często oczekuje ona przede wszystkim rozrywki, barwnego widowiska, nie będąc natomiast nastawionym na refleksję i przemyślenie. Są to według klasyfikacji K. Buczkowskiej (2011) raczej początkujący turyści kulturowi. Z tego też względu widzę ważną rolę do odegrania przez organizatorów tego typu

turystyki (właśnie dlatego historyczno-militarnej) w działaniach edukacyjnych, które pozwolą na zaprezentowanie obiektów, eksponatów itp. w odpowiednim kontekście historycznym, jak również odpowiednio akcentowanym wymiarze społecznym, psychologicznym, ogólnoludzkim. Pozwolę sobie tutaj rozwinąć nieco uwagę prof. A. Kowalczyka. Dla mnie turysta odwiedzający miejsce pamięci (np. pole bitwy) a bezpośrednio potem rozkoszujący się regionalnymi potrawami w restauracji będzie raczej osobą o zbyt niskim poziomie empatii a nie kimś kto wykazał się sprawnością i pomysłowością w rozplanowaniu dnia.

Na przeciwnym krańcu umieściłbym zaawansowanych turystów za których uznaję wolnych strzelców, archeologów amatorów, penetrujących z wykrywaczem metali pola bitew, ruiny zamków i okolice fortec w poszukiwaniu artefaktów. Działalność ta wymaga specjalistycznego przygotowania merytorycznego i bardzo dobrej znajomości badanego terenu, w tym odtworzenia jego dawnej konfiguracji, pierwotnego układu sieci wodnej czy sposobu użytkowania. Ta grupa turystów, raczej niezbyt będzie zainteresowana ofertą turystyczną skierowaną do przeciętnego odbiorcy. Zdarza się, że jest przedstawicielem działającym na granicy polskiego prawa (choć według mnie jest ono zbyt restrykcyjne w tym przypadku), przez co raczej trudno będzie ją ująć w statystykach inaczej niż szacunkowo. Fakt, że regularnie w mediach słyszy się o kolejnym przypadku wykrycia prywatnej kolekcji militariów (zwłaszcza jeśli w jej skład wchodzi niewypały) wskazuje, że może być to jednak grupa dość liczna.

Przy okazji chciałbym poddać pod dyskusję zasadność wiązania turystyki historyczno-militarnej z odwiedzaniem obozów zagłady czy innych tego typu miejsc pamięci związanych z eksterminacją ludności cywilnej. Oczywiście jest, że próba wyniszczenia całych narodów i grup etnicznych w sposób planowy i na skalę przemysłową została podjęta przez Niemców w następstwie wybuchu II wojny światowej. A jednak trudno uznać ją za zbrodnię wojenną, popełnioną na polu walki, czy też nawet na jego zapleczu. Takie destynacje należałoby chyba jednak kojarzyć z uprawianiem tanatoturystyki. Podobnie jak w przypadku cmentarzy wojennych, które w naszym kraju z reguły mają postać kwater wojskowych wchodzących w skład katolickiej lub komunalnej przestrzeni sepulkralnej.

Dzieje konfliktów zbrojnych na terenie Polski znajdują odzwierciedlenie przede wszystkim w zachowanych do dziś obiektach budownictwa obronnego, których liczbę szacuje się na około 16 tys. (Jędrzyak i Mikos von Rohrscheidt, 2011). Składają się na nie relikty wczesnośredniowiecznych grodzisk, zamki, fortyfikacje miejskie oraz większe lub mniejsze zespoły forteczne i inne umocnienia o znaczeniu militarnym. Budowle te stanowią miejsca wokół których jest lub może być budowana oferta turystyki historyczno-militarnej. Wydaje mi się jednak, że w przypadku obiektów średniowiecznych sprowadzanie ich wyłącznie do budowli militarnych stanowi nawet nie uproszczenie ale wręcz nadużycie. Fortyfikacje te zostały wzniesione jako ochrona ośrodków władzy, siedzib możnowładców, miast itd. a więc ich rola obronna stanowiła nie jedyny ani nawet nie główny aspekt ich funkcjonowania jako zespołów budowli. Warto zwrócić także uwagę, że do uszkodzeń i zniszczeń w obrębie średniowiecznej zabudowy obronnej zdecydowanie częściej dochodziło w czasie pokoju (pomijając potop szwedzki, który ujawnił anachronizm tego typu zabezpieczeń przed wrogiem wyposażonym w artylerię) bo wskutek pożarów lub rozbiórki. Dlatego jeśli głównym motywem zwiedzania takich obiektów są walory architektoniczne, urbanistyczne czy doniosłe wydarzenia historyczne (np. polityczne) jakie miały w obrębie obwarowań, uznaję to za słuszne i uzasadnione. Bardzo popularne stały się w Polsce przyzamkowe inscenizacje potyczek, turniejów odgrywane przez różnorodne bractwa rycerskie, jednak tak naprawdę to uroczystości religijne, jarmarki czy pokazy rzemieślników bardziej oddają klimat dawnej codzienności w tych miejscach.

W zasadzie więc dopiero od czasów nowożytnych mamy do czynienia z budowlami o typowo militarnym przeznaczeniu (Lawin i Stasiak 2009), które mogą być rozpatrywane w kontekście walki zbrojnej ale również jako dzieła inżynierii wojskowej. Jest ich bardzo

wiele, są one również stosunkowo równomiernie rozmieszczone na terenie kraju. Okazuje się jednak, że jedynie nieznaczna ich część jest zagospodarowana turystycznie. Szacuję, iż dotyczy to nie więcej niż 2-3% ogólnej liczby obiektów. Powody takiego stanu są różnorodne. Posłużę się tutaj przykładem geograficznie mi najbliższym i osobiście rozpoznany (Gorączko i Targowski 2017a, 2017b), pasem umocnień pruskich ciągnących się wzdłuż dolnej Wisły w województwie kujawsko-pomorskim (Twierdza Toruń, Twierdza Chełmno, Twierdza Grudziądz). Wchodzące w ich skład obiekty należą do różnych właścicieli np. do wojska, prywatnych firm, rolników lub do nie wiadomo kogo (zaskakujące ale to dość często spotykany przypadek), służą więc różnym celom stosunkowo rzadko związanym z turystyką. Często pozostają one w ogóle niezagospodarowane, mimo dobrego na ogół stanu zachowania. Są to obiekty znacznie rozproszone w terenie i w wielu przypadkach wcale nie łatwe do odnalezienia przez osoby nieznające ich dokładnej lokalizacji i prowadzących do nich dróg. Są to obiekty położone zbyt blisko głównych atrakcji turystycznych miast przez które są zdominowane (Toruń) lub odwrotnie, na tyle daleko od nich aby skłonić przyjezdnych do ich odwiedzenia (Chełmno). W przypadku budowli wznoszonych w XX wieku fortyfikacje zostały wzniesione według powtarzalnych projektów, są więc zbyt mało oryginalne aby poświęcać uwagę każdemu z osobna. Za wyjątkiem Grudziądza podczas wojen napoleońskich oraz krótkiego epizodu pod koniec II wojny światowej fortyfikacje nie odegrały jakiegokolwiek roli militarnej, mimo iż Twierdza Toruń zaliczana była do największych we wschodniej Europie. Po uwzględnieniu wszystkich przywołanych powyżej okoliczności nie powinien dziwić fakt, że mamy w województwie do czynienia z istnieniem sporego potencjału turystycznego, ale kompleksowe wykorzystania tych zasobów pozostaje nadal kwestią otwartą

Komercjalizacja turystyki jest zjawiskiem powszechnym i generalnie uzasadnionym. Jak w każdym przedsięwzięciu biznesowym poszerzanie kręgu odbiorców usług turystycznych pozwala na uzyskanie dodatkowych przychodów z których część można przeznaczyć na bieżącą eksploatację a przede wszystkim na inwestycje, promocję itp. Nie inaczej jest w przypadku turystyki historyczno-militarnej. Przyjmując, że popularyzacja obiektów militarnych nieuchronnie musi nieść za sobą pewnego rodzaju spłyconie prezentowanego zagadnienia, najważniejsze jednak jest aby nie przekroczyć granicy za którą możemy już mówić o trywializacji i infantylizacji poważnego przecież tematu jakim są działania wojenne i związane z nimi dramaty ludzkie. Mam na myśli na przykład przyjęcia urodzinowe i komunijne dla dzieci organizowane w tych miejscach połączone np. z paintballem.

Paradoksalnie profesjonalne zagospodarowanie turystyczne obiektów militarnych może poważnie ograniczyć swobodny wcześniej do nich dostęp. W tym miejscu na myśl przychodzi mi Międzyrzecki Rejon Umocniony, który miałem okazję z grupą znajomych eksplorować dwukrotnie na początku lat 90. Czystą frajdą było dla mnie wówczas samodzielne przemierzanie podziemnych korytarzy mając przy sobie jedynie latarkę i mało czytelny plan fortyfikacji oraz noclegi w naprędce skleconych szałasach. Obecnie takiej możliwości już nie ma, również z tego względu, że w centralnej ich części został utworzony rezerwat nietoperzy. Niewątpliwie samodzielne penetrowanie obiektów militarnych może być zapadającą w pamięć osobistą przygodą i ten właśnie element po narzuceniu ściśle określonych zasad pobytu, powielanego programu, pakietów tematycznych, odpłatności za wstęp itd., bezpowrotnie gdzieś ginie. Z drugiej jednak strony obiekt militarny pozbawiony gospodarza najczęściej staje się obiektem zagrożonym dewastacją. Jego ochrona poprzez wykorzystanie turystyczne wydaje się być rozwiązaniem najbardziej optymalnym.

Odpowiadając krótko zaś na pytanie „w jakim kierunku powinno podążać zarządzanie obiektami turystyki militarnej i ich zagospodarowanie turystyczne w obliczu zmian otoczenia – a przede wszystkim coraz bardziej wysublimowanych motywacji i oczekiwań turystów, lecz również nowinek i rozwiązań technicznych, coraz szerzej obecnych w turystyce?” moje

pierwsze skojarzenie związane jest ze zwiedzaniem Muzeum Powstania Warszawskiego, będącej placówką w nowoczesny i inspirujący sposób uczącą historii. Niestety przez nieuwagę wybrałem się do niego w niedzielę a w więc dzień kiedy wstęp do muzeum jest wolny. No więc nie był to najszcześniejszy termin. Czy tłumy oczekujące w długiej kolejce ciągnącej się wzdłuż ul. Przyokopowej można zaklasyfikować jako turystów kulturowych zainteresowanych turystyką historyczno-militarną? Myślę, że w wielu przypadkach chodziło raczej o zaliczenie jednej z najbardziej popularnych i promowanych atrakcji w Warszawie, zaś sama tematyka ekspozycji i jej odbiór tak naprawdę miała znaczenie drugorzędne.

Wykorzystana literatura:

- Buczkowska K. 2011, *Cultural Tourism – Heritage, Arts and Creativity*, Wyd. AWF w Poznaniu.
- Buczkowska K., Mikos von Rohrscheidt A. (red) 2009, *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wyd. AWF w Poznaniu.
- Gorączko M., Targowski M. 2017 a, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego Torunia i powiatu toruńskiego*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 2, 181-208.
- Gorączko M., Targowski M. 2017 b, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego Chelmnia i powiatu chełmińskiego*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 6, 145-167.
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A. 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa.
- Kowalczyk A. 2008, *Turystyka historyczno-militarna*, [w:] Praca zbiorowa pod red. A. Kowalczyka, *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, WGiSR, UW, Warszawa.
- Lawin M., Stasiak A. 2009, *Obiekty historyczno-militarne*, [w:] Praca zbior. pod red. A. Stasiaka, *Geografia turystyki Polski. Przewodnik do ćwiczeń krajoznawczych*, PWE, Warszawa.
- Mikos von Rohrscheidt A. 2010, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. KulTour, Poznań.

Dr hab. Krzysztof Kasprzak, UP Poznań, prof. dr hab. Beata Raszka, UP Wrocław

Turystyka militarna jest jednym z bardziej interesujących sposobów poznawania różnych wydarzeń historycznych. Przyciąga ona licznych turystów, w tym pasjonatów wojska i jego tradycji, techniki wojskowej, broni, mundurów, kampanii i bitew, różnego rodzaju budowli obronnych, cmentarzy wojennych, okrętów-muzeów, a także malarstwa batalistycznego, w tym panoram w spektakularny sposób obrazujących znane bitwy (np. Panorama Racławicka we Wrocławiu, panorama bitwy pod Borodino w Moskwie).

Niektóre obiekty i miejsca związane z turystyką militarną mają obecnie także ogromne znaczenie dla ochrony przyrody, zarówno w skali lokalnej, regionalnej i krajowej. Dotyczy to głównie dawnych fortyfikacji, byłych poligonów, pozostałości murów obronnych twierdz, grodów rycerskich i dawnych obiektów klasztornych. Niektóre z wymienionych obiektów militarnych są siedliskami przyrodniczymi, będącymi miejscem życia wielu gatunków roślin i zwierząt, w tym gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty Europejskiej (zagrożonych, podatnych na zagrożenie, rzadkich, endemicznych).

Wiele tego rodzaju miejsc jest objętych w naszym kraju ochroną prawną na podstawie przepisów o ochronie przyrody, które w zakresie swoich regulacji dokonały także wdrożenia dyrektyw Wspólnoty Europejskiej, m.in. dyrektyw Rady w sprawie ochrony dzikiego ptactwa (tzw. Dyrektywa Ptasia) oraz w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej flory i fauny (tzw. Dyrektywa Siedliskowa). Umożliwiło to wprowadzenie do polskiego prawodawstwa nowej formy ochrony przyrody jaką są obszary Natura 2000. Są to obszary specjalnej ochrony ptaków (OSOP), specjalne obszary ochrony siedlisk (SOOS) lub obszary mające znaczenie dla Wspólnoty i utworzone w celu ochrony populacji dziko występujących ptaków lub siedlisk przyrodniczych i gatunków o znaczeniu europejskim.

Na obszarach Natura 2000 ochronie podlegają nie tylko składniki przyrody, ale także siedliska ukształtowane przez człowieka i utrzymywane dzięki jego działalności. Chronione są także siedliska wielu gatunków znajdujących się w obiektach i budowlach będących dziełem człowieka,

m.in. kościołach, cerkwiach, grodach obronnych, fortach obronnych z czasów I wojny światowej i bunkrach z okresu II wojny światowej, poligonach wojskowych.

Wskazać możemy kilka przykładów pokazujących wykorzystanie obiektów militarnych dla celów ochrony przyrody.

W skład SOOS „Fortyfikacje w Poznaniu” PLH300005 (woj. wielkopolskie) wchodzi kompleks (22 obiekty) XIX-wiecznych budowli fortecznych, stanowiących miejsce zimowania nietoperzy. Fort I (Röder, Krzysztof Żegocki) zaliczany jest do najważniejszych miejsc zimowania nietoperzy w Polsce; stanowi czwarte pod względem liczebności zimowisko nietoperzy w Polsce, m.in. stabilne populacje nocka dużego i mopka. Największy w całym kompleksie Fort Winiary-Cytadela – stanowiący część pomnika historii o nazwie „Poznań – historyczny zespół miasta” – jest obecnie parkiem wypoczynkowym i miejscem lokalizacji cmentarzy wojennych, nad którymi nadzór sprawuje wojewoda. To także miejsce występowania bogatej gatunkowo flory i fauny oraz kilkudziesięciu zbiorowisk roślinnych, w tym zagrożonych w Wielkopolsce. Przed utworzeniem SOOS „Fortyfikacje w Poznaniu” uchwała Rady Miasta Poznania z 1994 r. ustanowiła na tym obszarze użytek ekologiczny „Fort I – Starołęka”. Straciła ona jednak moc prawną po wejściu w życie w 2001 r. przepisów nowelizujących ustawę o ochronie przyrody.

Jednym z największych zimowisk mopka w Polsce i największym zimowiskiem nietoperzy w woj. podkarpackim jest SOOS „Fort Folis Soglio” PLH180008, ukryty w przygranicznych lasach niedaleko Siedlisk. Zbudowany według projektu szwajcarskiego inż. Daniela Soli-Soglio (1826-1919), generała broni wojsk austriackich, należy do największych i najlepiej zachowanych obiektów Twierdzy Przemyśl.

W tym samym województwie cenne stanowiska nietoperzy znajdują się na terenach SOOS „Ostoja Przemyska” PLH180012. Są to zarówno miejsca hibernacji, jak też schronienia letnie, mieszczące kolonie rozrodcze. Zimowiska znajdują się w fortach zewnętrznego pierścienia Twierdzy Przemyśl, gdzie licznie hibernującym gatunkiem jest mopek. Największymi zimowiskami są Forty: Prałkowce, Helicha i Grochowce.

W granicach występującego w Międzyrzeckim Rejonie Umocnionym (MRU) SOOS „Nietoperek” PLH080003 (woj. lubuskie) znajduje się faunistyczny rezerwat przyrody „Nietoperek, którego celem jest zachowanie miejsca zimowania i rozrodu największej w Europie wielogatunkowej kolonii nietoperzy. W rezerwacie zimuje każdego roku 20-30 tys. osobników 12 gatunków nietoperzy. W Pętli Boryszewskiej MRU znajduje się jedna z dwóch w kraju podziemna kolonia rozrodcza nocka dużego, największego nietoperza zimującego w podziemiach. Latem nietoperze wykorzystują podziemia MRU głównie jako kryjówkę dzienną i miejsce odpoczynku. Dla migrujących gatunków nietoperzy podziemia te mają duże znaczenie jako ważne stanowisko dla zapewnienia stabilności populacji na dużym obszarze. Stwierdzono zimowanie nietoperzy w podziemiach MRU przylatujących z terenów oddalonych aż o 260 km (północne Niemcy).

Znajdujący się na terenie dawnego poligonu wojskowego krajobrazowy rezerwat przyrody „Wrzosowiska w Okonku” – położony na terenie SOOS „Poligon w Okonku” PLH300021 (woj. wielkopolskie) – chroni fragment jednego z lepiej zachowanych w Polsce kompleksu rozległych wrzosowisk i muraw napiaskowych z charakterystyczną florą i fauną. Poligon w Okonku razem z poligonami w Bornem Sulinowie i Nadarzynie tworzył zespół poligonów Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej, a po 1993 r. wykorzystywany był przez Wojsko Polskie. W 2005 r. został przekazany Nadleśnictwu Okonek. Obecnie jego znaczny obszar jest czynnie chroniony przez administrację Lasów Państwowych. Teren rezerwatu mimo oficjalnego rozminowania w dalszym ciągu jest niebezpieczny ze względu na występowanie ładunków wybuchowych. Od chwili oficjalnego zakończenia rozminowywania na terenie poligonu, w tym także rezerwatu, znaleziono 3 tys. niewypałów i niewybuchów. Ochrona rezerwatu stwarza możliwość wypracowania i wdrożenia modelowego programu ochrony przyrody dla obszarów popoligonowych, będących dużą atrakcją turystyczną ze względu na walory przyrodnicze, m.in. wydmy z murawami,

starorzecza, torfowiska i niespotykane w naszej części Europy wrzosowiska. Mimo podejmowania wielu działań (m.in. zrealizowany projekt "Rekultywacja na cele przyrodnicze terenów zdegradowanych, popoligonowych i powojсковych zarządzanych przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe") nadal jednak tereny popoligonowe wymagają w wielu miejscach oczyszczenia z wojskowych pozostałości, rekultywacji, odnowień i zalesień oraz kompleksowej ochrony gatunków i siedlisk leśnych.

Ochroną rezerwatową jako rezerwat przyrody „Golesz” na terenie specjalnego obszaru ochrony siedlisk „Golesz” PLH180031 (woj. podkarpackie) objęte są zachowane wały obronne, fosa, majdan oraz resztki wieży i bramy wjazdowej wraz z otaczającym je drzewostanem dawnej twierdzy strzegącej traktu handlowego wiodącego doliną Wisłoki i siedziby starosty jasielskiego (m.in. Zyndrama z Maszkowic), która popadła w ruinę w drugiej połowie XVII w.

Na terenie obszaru specjalnej ochrony ptaków (OSOP) „Lasy Janowskie” PLB060005 (woj. lubelskie i podkarpackie) znajduje się koło Lipy nieczynny poligon wojskowy, gdzie ochronie podlega kompleks wrzosowisk i muraw napiaskowych oraz siedliska lęgowe i żerowiska. Na terenie OSOP „Puszcza Sandomierska” PLB180005 (woj. podkarpackie) na poligonie wojskowym koło Nowej Dęby występuje mozaika terenów zalesionych, muraw napiaskowych, wrzosowisk i torfowisk. Istniejącymi innymi formami ochrony są tutaj także rezerваты przyrody „Jaźwiana Góra”, „Pateraki” i „Zabłocie” oraz Obszary Chronionego Krajobrazu Mielecko-Kolbuszowsko-Głogowski i Sokołowsko-Wilczowolski

Ochrona obiektów militarnych jako siedliska przyrodniczego może wchodzić jednocześnie w zakres różnych form ochrony przyrody. Przykładem może być SOOS „Łysa Góra” (PLH180015) (woj. podkarpackie), obejmujący pasmo górskie rozciągające się z północnego zachodu na południowy wschód między Duklą a Nowym Żmigrodem. To jeden z najbardziej interesujących obszarów Beskidu Niskiego, nie tylko ze względu na wartości przyrodnicze, ale również dzięki dramatycznym wydarzeniom historycznym, które miały miejsce w czasie I i II wojny światowej oraz bezpośrednio po ich zakończeniu. Do dzisiaj można spotkać tutaj pozostałości z obu wojen światowych. W lasach widoczne są ślady okopów i ziemianek i znaleźć można także części uzbrojenia i wyposażenia wojskowego. Mimo upływu 70 lat spotyka się rozproszone, ledwo rozpoznawalne już mogiły. U podnóża obszaru w miejscowości Łysa Góra znajdują się cmentarz żołnierzy austriackich, niemieckich i rosyjskich z I wojny światowej, poległych w czasie operacji gorlickiej w 1915 r. W zachodniej części obszaru na stokach Góry Grzywackiej są dobrze zachowane fragmenty prawdopodobnie małego średniowiecznego fortu rycerskiego. Na tym obszarze chronione są gatunki ptaków objęte Dyrektywą Ptasia oraz Konwencją Berneńską (o ochronie gatunków dzikiej flory i fauny oraz ich siedlisk) i Bońską (o ochronie wędrownych gatunków dzikich zwierząt), a istniejącymi na tym terenie formami ochrony przyrody są także Magurski Park Narodowy, rezerwat przyrody „Łysa Góra” oraz Obszar Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego. Zarówno park narodowy jak i rezerwat przyrody mają swoje odrębne polany ochrony, zatwierdzane w pierwszym przypadku przez ministra właściwego do spraw środowiska, a w drugim przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska.

Utworzony w 1980 r. rezerwat „Nietoperek” początkowo obejmował ochroną tylko niewielki fragment podziemnych fortyfikacji. Od 1990 r. był on objęty nadzorem ówczesnego Zarządu Parków Krajobrazowych Województwa Gorzowskiego w Gorzowie. Ochrona obejmująca miejsca zimowania nietoperzy w podziemiach była jednak niewystarczająca, aby zapewnić im możliwość przetrwania. Konieczne było zapewnienie ochrony kolonii rozrodczych i miejsc żerowania położonych poza podziemiami. Dlatego w 1998 r. utworzono kolejny rezerwat „Nietoperek II”, obejmujący ochroną nietoperze zimujące w podziemiach odcinka centralnego MRU, a także chroniący zadrzewienia i zakrzewienia działek fortecznych, pasy zarośli na zaporach przeciwczołgowych i inne tereny umożliwiające nietoperzom bezpieczny dołot do otworów wlotowych w podziemiach. Aby chronić miejsca

żerowania nietoperzy na terenie otaczającym MRU w 1997 r. ustanowiony został Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy „Uroczyska Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego”, stanowiący obecnie otulinę obecnego rezerwatu, powstałego z połączenia obu wcześniej utworzonych.

W sytuacji kiedy miejsca lub obiekty turystyki militarnej związane są także z ochroną tworów przyrody zarządzanie nimi, a także ich ochrona prowadzone są według zasad wynikających z kompetencji ustawowych organów ochrony przyrody, tj. ministra właściwego do spraw środowiska, Generalnego Dyrektora Ochrony Środowiska, wojewody, regionalnego dyrektora ochrony środowiska, marszałka województwa, dyrektora parku narodowego, starosty, wójta, burmistrza lub prezydenta miasta. Ochrona ta wchodzi w zakres zarządzania środowiskowego, stanowiącego zarządzanie środowiskiem zintegrowane z ogólnym systemem zarządzania, np. w gminie, województwie, czy kraju. Dotyczy ono planowania, organizowania i kontroli działań, w wyniku czego ulega zmniejszeniu negatywny wpływ różnego typu działalności na środowisko.

Obszary Natura 2000 nie zawsze wywoływały pozytywne emocje. Związane to było z brakiem szerokiej kampanii informacyjnej w okresie ich wdrażania oraz zbyt krótki okres czasu konsultacji społecznych i do tego często wadliwie prowadzonych podczas wyznaczania poszczególnych obszarów. Należy podkreślić, że jedynym brany przez Komisję Europejską kryterium wyznaczania obszarów Natura 2000, a także zmiany ich granic, było i jest kryterium naukowe, a nie powody społeczno-ekonomiczne, które nie mogą być podstawą dla prowadzenia tego rodzaju działań.

Podstawowymi elementami zarządzania obszarami Natura 2000 jest prowadzenie ochrony na podstawie opracowanych specjalnych dokumentów planistycznych (zadania ochronne, plany ochrony), a także wykorzystywanie możliwości, które daje system ocen oddziaływania na środowisko. Obowiązujące w naszym kraju prawo regulujące zasady prowadzenia ocen oddziaływania na środowisko, rozumianych jako badanie wpływu inwestycji na środowisko, wywodzi się z prawodawstwa Unii Europejskiej z Dyrektyw Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie oceny skutków wywieranych przez niektóre przedsięwzięcia publiczne i prywatne na środowisko przyrodnicze (EIA) oraz wpływu niektórych planów i programów na środowisko przyrodnicze (SEA), a także z Dyrektywy siedliskowej. Plany ochrony, które muszą mieć opracowane wszystkie obszary Natura 2000 (podobnie jak rezerwaty przyrody, parki narodowe i parki krajobrazowe), sporządza właściwy regionalny dyrektor ochrony środowiska, jako organ prowadzący nadzór nad danym obszarem Natura 2000 i ustanawia w formie zarządzenia. Plany ochrony określają także dostępność turystyczną lub jej brak obiektów wchodzących w zakres zainteresowania turystyki militarnej, biorąc pod uwagę ich znaczenie dla ochrony określonych tworów przyrody (np. gatunków, siedlisk) i względy bezpieczeństwa.

Plan ochrony dla parku narodowego (ustanawiany przez ministra właściwego do spraw środowiska), rezerwatu przyrody (ustanawiany przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska) lub parku krajobrazowego (ustanawiany przez wojewodę) w części pokrywającej się z obszarem Natura 2000 powinien uwzględniać zakres planu zadań ochronnych, albo zakres planu ochrony dla obszaru Natura 2000. Zadania regionalnego dyrektora ochrony środowiska na terenie parku narodowego wykonuje dyrektor tego parku. Zadania związane z ochroną przyrody, ochroną mienia parku, działalnością edukacyjną wykonuje Służba Parku Narodowego. Zadania z zakresu ochrony przyrody, walorów krajobrazowych, a także wartości historycznych i kulturowych oraz działalności edukacyjnej na terenie parku krajobrazowego wykonuje Służba Parku Krajobrazowego.

Specyfika zagospodarowania terenów fortecznych wiąże się z wysokimi kosztami ich utrzymania (m.in. odtwarzanie budynków i budowli, pielęgnacja zieleni). Sposobem na bilansowanie takiej działalności jest m.in. wynajmowanie części nieruchomości fortecznych na cele działalności gospodarczej, która nie może jednak zagrażać przedmiotowi

ochrony. Z tego względu obszary Natura 2000 powinny być w sposób precyzyjny ustanawiane wyłącznie na terenach wymagających takiej ochrony. Ewentualna zmiana obszaru Natura 2000 polegająca na rozszerzeniu jego granic - co związane jest z koniecznością dokonania uzgodnień z regionalną dyрекcją ochrony środowiska - lub ustanowieniu tego obszaru na gruntach nie będących we władaniu Skarbu Państwa może skutkować ograniczeniem w sposobie dotychczasowego korzystania z nieruchomości, w tym także na cele edukacyjno-turystyczne. Tereny przylegające do granic obszaru Natura 2000 niekoniecznie muszą być włączane w jego granice. Powinny one zachować możliwości wykorzystania ich na cele związane z działalnością gospodarczą (np. turystyczną), co w efekcie przyczyni się do ochrony całej przestrzeni, cennej zarówno pod względem przyrodniczym, jak i kulturowym. Ustanowienie obszaru Natura 2000 na gruntach prywatnych musi zostać poprzedzone poinformowaniem o takim zamierzeniu prywatnych właścicieli nieruchomości. Brak takiej informacji może skutkować roszczeniem na drodze sądowej o odszkodowanie.

W przypadku kiedy inwestycje planowane w granicach obszarów Natura 2000 wymagają decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach, za każdym razem w takiej decyzji analizowana jest kwestia oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko przyrodnicze, w tym na obszary chronione, w szczególności na gatunki, siedliska przyrodnicze lub siedliska gatunków roślin i zwierząt, dla których ochrony zostały wyznaczone obszary Natura 2000 oraz ich powiązania z innymi obszarami. W każdym przypadku, kiedy inwestycje zlokalizowana są na terenie Natura 2000 lub w jego sąsiedztwie, nakładany jest na inwestora obowiązek dokonania uzgodnień z regionalną dyрекcją ochrony środowiska (wraz z przedłożeniem wymaganych ustawowo dokumentów), zgodnie z przepisami o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko. Dotyczy to każdego właściciela nieruchomości, które nie tylko znajdują się w granicach obszaru Natura 2000, lecz także będą pozostawały w bezpośrednim sąsiedztwie w takiej odległości, która może sprawiać, że inwestycja może potencjalnie znacząco oddziaływać na obszar Natura 2000.

Niektóre obiekty chronione, chociaż bardzo atrakcyjne z punktu widzenia turystyki militarnej, mogą być częściowo lub całkowicie wyłączone przez regionalnego dyrektora ochrony środowiska z użytkowania turystycznego. Chociaż turystyka zorganizowana rozpoczęła się w MRU w latach 70. XX wieku a obecnie podziemia stanowią element Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy, przy którym zorganizowane są trasy turystyczne: Międzyrzecki Rejon Umocniony - Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy w Pniewie, to jednak powszechny, niekontrolowany wstęp do podziemi MRU jest zabroniony. Pozwolenie na wejście do podziemi na terenie rezerwatu przyrody w okresie hibernacji nietoperzy i poza trasami turystycznymi uzyskać można tylko w uzasadnionych przypadkach, jedynie od regionalnego dyrektora ochrony środowiska w Gorzowie Wielkopolskim. Zagrożeniem dla rezerwatu „Nietoperek”, jak i dla innych tego typu obiektów, są głównie niewłaściwe zachowania człowieka, zwłaszcza nielegalna penetracja podziemi i niszczenie kolonii. Nawet w czasie zwiedzania może nastąpić wymuszone wybudzenie nietoperzy spowodowane przez ciepły oddech człowieka. Niezbędne jest ograniczenie ruchu turystycznego w miejscach zimowania największej liczby nietoperze oraz całkowite wyeliminowanie nielegalnego wchodzenia do podziemi.

Niektóre chronione już obiekty militarne, będące siedliskiem dla nietoperzy, dodatkowo objęte są ochroną poprzez międzynarodowe porozumienia. Przykładowo rezerwat „Nietoperek” objęty jest „Porozumieniem o ochronie nietoperzy w Europie (EUROBATS)”, podpisanym w 1991 r. w Londynie i obowiązującym w Polsce od 1996 r. Zawarte zostało ono w ramach wspomnianej wcześniej Konwencji Bońskiej, dotyczącej ochrony gatunków zwierząt przekraczających granice państw w różnych swoich cyklach życiowych.

Dawne obiekty militarne (np. mury obronne) mogą mieć jeszcze inny związek ze środowiskiem ze względu na materiał z którego zostały wybudowane. Przykładowo w Świętokrzyskim Parku Narodowym historyczne budowle wykonane ze skał z wykorzystaniem zaprawy wapiennej pod wpływem czynników atmosferycznych kruszeją. Z zaprawy murów wymywany jest węglan wapnia, który zmienia środowisko glebowe w otoczeniu murów. Trwający od setek lat proces wtórnej alkalizacji gleb wokół starych murów powoduje, że ich otoczenia stanowią cenne refugia malakofauny, np. przymurza Klasztoru Bernardynek w Świętej Katarzynie. Ich ochrona wchodzi w zakres zadań określanych planem ochrony parku.

Ochrona wielu dawnych obiektów militarnych ma obecnie znaczenie nie tylko dla kultywowania pamięci o określonych wydarzeniach historycznych, ale także dla zachowania określonego dziedzictwa przyrodniczego. Jej skuteczność zależy od konsekwencji w realizacji wszystkich ustaleń zawartych w opracowanych dla nich dokumentach planistycznych.

dr Aleksandra Kijak-Sawska, Popowo

Zastanawiając się nad zagadnieniem zarządzania oraz zagospodarowania miejsc i obiektów turystyki militarnej dr Piotr Kociszewski stawia ważne i trudne pytania. Odpowiedź na te pytania winna płynąć zarówno ze strony osób i środowisk zajmujących się teorią turystyki, jak osób i/lub instytucji administrujących obiektami i miejscami turystycznymi.

Obiekty i miejsca turystyki militarnej nie znajdują się w próżni, lecz w konkretnej przestrzeni, której przekształcenia są zazwyczaj szybsze oraz intensywniejsze niż przekształcenia samych obiektów turystycznych, podlegających ochronie. Idealnym rozwiązaniem byłoby łączenie decyzji o zmianach w bliższym i dalszym otoczeniu obiektów turystycznych z decyzjami z zakresu zagospodarowywania tychże obiektów i zarządzania nimi. Otoczenie obiektów turystycznych stanowi jednak dla nich ważne tło, które pozwala wydobyć walory obiektu lub też może je skutecznie wytłumić. Najwspanialsza atrakcja turystyczna nie pozostanie nią długo jeżeli tłem dla niej stanie się np. wysypisko śmieci czy hodowla trzody chlewnej, a nawet galeria handlowa lub też gdy zostanie zasłonięta dźwiękochłonnymi ekranami ruchliwej autostrady. Zmiany otoczenia obiektów turystyki militarnej (i nie tylko) powinny być również przeprowadzane w taki sposób, by nie naruszały estetyki atrakcji turystycznej. Innymi słowy, otoczenie powinno współgrać z obiektem. Plany zagospodarowania przestrzennego terenów w sąsiedztwie obiektów turystycznych winny być formułowane niezwykle rozważnie i po zasięgnięciu opinii administratora obiektu, konserwatora zabytków lub po przeprowadzeniu konsultacji społecznych – np. w sytuacji gdy dany obiekt nie ma administratora (bo i tak się zdarza). Działania tego typu mogą być utrudnione w przypadku, w którym obiekt turystyczny oraz tereny z nim sąsiadujące stanowią własność prywatną. Właściciele gruntu mogą wówczas dążyć do zagospodarowania i przekształcenia terenu zgodnie ze swoimi oczekiwaniami, które niekoniecznie muszą uwzględniać specyfikę obiektu turystycznego i/lub potrzeby odwiedzających obiekt turystów. W tej sytuacji pomocna może okazać się mediacja oraz konsekwentnie prowadzona akcja informacyjna.

Jeżeli chodzi o nowoczesne rozwiązania techniczne – ich wykorzystanie w zarządzaniu obiektami turystyki militarnej wydaje się obligatoryjne. Nowoczesna technologia zastosowana w miejscu występowania atrakcji militarnej pomaga uatrakcyjnić przekaz treści związanych z konkretnym miejscem, obiektem bądź wydarzeniem z zakresu turystyki militarnej. Usprawnia również proces informowania o danej atrakcji. Oczywiście można zarządzać obiektami turystycznymi stosując tradycyjne narzędzia przekazu informacji takie

jak tablice informacyjne, foldery, broszury czy pocztówki, jednak miejsca zorganizowane z wykorzystaniem podobnych narzędzi będą (jeżeli już nie są) mniej atrakcyjne od tych, w których turystom proponuje się multimedia, wizualizacje, symulacje, itp. Współczesny turysta, funkcjonujący w świecie pełnym nowoczesnej technologii i multimediów ma prawo oczekiwać, iż odwiedzany przezeń obiekt turystyki militarnej będzie spełniał pewne technologiczne standardy. Stosując nowinki techniczne w zarządzaniu obiektami turystyki militarnej należy wszakże pamiętać o specyfice i swego rodzaju „wymaganiach” samego obiektu i dopasowywać wdrażaną technologię do obiektu, a nie odwrotnie. Inne bowiem rozwiązania można wprowadzić w obiekcie zamkniętym (np. muzeum gromadzącym militaria), inne zaś w przestrzeni otwartej (np. pole bitwy).

Nowoczesna technologia z całą pewnością znajduje się na liście oczekiwań, formułowanych przez współczesnych turystów wobec obiektów turystyki militarnej. Kolejnym oczekiwaniem może być zróżnicowanie oraz bogactwo oferty związanej z konkretnym obiektem turystyki militarnej. Im bogatsza będzie oferta skierowana do turystów, tym większa szansa na wzrost frekwencji odwiedzających dany obiekt/miejsce turystyki militarnej. Oprócz klasycznego zwiedzania można turystom zaproponować gry terenowe, bierny lub czynny udział w rekonstrukcjach i inscenizacjach, ale także ofertę niezwiązaną tematycznie z danym obiektem militarnym – np. wypoczynek, degustacje regionalnych produktów, wystawy, koncerty, spektakle teatralne, projekcje filmowe. Możliwości multiplikacji oferty turystycznej jest bardzo wiele. Dobrze byłoby poprzedzić wdrażanie nowej/dodatkowej oferty badaniami, np. ankietą przeprowadzoną wśród turystów odwiedzających dany obiekt. Badania tego typu pozwoliłyby poznać oczekiwania turystów związanych z konkretnym miejscem/obiektem turystyki militarnej i zaproponować najbardziej atrakcyjną ofertę.

Drugi z problemów sformułowanych przez dr Kociszewskiego dotyczy strony formalnej oraz komercjalizacji miejsca/obektu turystyki militarnej. Analiza tego problemu ujawnia przypadki obiektów turystycznych, w których nie zachodzi ich komercjalizacja. Zjawisko to okazuje się, paradoksalnie, równie negatywne jak przesadna komercjalizacja atrakcji turystycznej. Niepodejmowanie działań w zakresie komercjalizacji obiektu turystycznego bardzo często pozostaje bowiem w związku z brakiem promocji danego obiektu co przekłada się na niską frekwencję turystyczn. Szerzej o tym piszę w artykule *Lokalne dziedzictwo. Miejsce pamięci bitwy pod Wąsoszem (23.04.1863)*

Izabela Rekuć, Muzeum Zamkowe w Malborku

Pozwolę sobie odpowiedzieć na zadane pytania posługując się przykładem zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim. Moi przedmówcy wskazali na różnorodność pełnionych funkcji przez obiekty militarne. Przywołany przykład, będący byłą rezydencją biskupią i warownią średniowieczną, pełni ich szereg, co było jednym z czynników wyboru przykładu. Jako drugi istotny aspekt jest jego struktura własności, ponieważ w zamku właściwym mieści się oddział terenowy Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (instytucja samorządowa), zaś w budynkach przedzamcza znajduje się wysokiej klasy obiekt noclegowy "Hotel Krasicki" (zarządca prywatny). Dodatkowo w latach 2009-2016 poddany był szeregu pracom adaptacyjnym i konserwatorskim zarówno w obrębie przedzamcza jak i zamku właściwego.

Zanim przejdę do meritum odpowiedzi na pierwsze z zadanych przez dr Kościszewskiego pytań, przywołam przeprowadzoną przeze mnie analizę odwiedzających muzeum w Lidzbarku Warmińskim, która wykazała, że adaptacja przedzamcza na hotel oferujący 250 miejsc noclegowych nie wpłynęła na wzrost liczby odwiedzających muzeum w Lidzbarku Warmińskim [Rekuć 2016, s. 57-70]. Jednocześnie inwestycja hotelarska nie

była ukierunkowana na pozyskanie gościa odwiedzającego muzeum. Pozwala to na wnioskowanie, że korzystający z usług wysokiej klasy obiektu hotelarskiego nie są zainteresowani ofertą muzeum w Lidzbarku Warmińskim, ani zwiedzeniem najlepiej zachowanej warowni średniowiecznej w północnej Polsce i odwrotnie. Oba obiekty mimo funkcjonowania w obrębie jednego kompleksu zamkowego nie są zintegrowane według standardowego modelu atrakcji turystycznej (zamek) i obsługujących potrzeby turystów bazy noclegowej i gastronomicznej (Hotel Krasicki).

Podobnie jak profesor Kowalczyk odnoś się do użytego w pytaniu przymiotnika "wysublimowane". W analizowanym przypadku, brak zależności między gośćmi hotelu, odwiedzającymi zamek wynikać może nie tylko z braku zainteresowania obiektem zamkowym, co również może być kształtowany przez czynniki ekonomiczne, czy jak wspominał profesor Rohrscheidt, różnorodnych oczekiwań co do standardu i doznań płynących z noclegu w murach średniowiecznej warowni. Oczywiście na pewno są pasjonaci, którzy odwiedzą zamek, zwiedzając zarówno muzeum jak i korzystając z noclegu w obrębie kompleksu i będą czerpać doznania z przebywania w historycznym miejscu. W przypadku zamku lidzbarskiego to wysublimowanie można odnieść również do samego zamku, którego ominęły zniszczenia II wojny światowej, a układ przestrzenny i malowidła ściennie z różnych epok szczęśliwie możemy podziwiać mimo zmieniającej się w ciągu stuleci funkcji obiektu.

Nawiązując do rozwiązań technicznych w wystawiennictwie, to jest budowaniu wystaw poprzez wykorzystanie urządzeń interaktywnych chciałabym lidzbarskie muzeum przedstawić jako przykład wkomponowania nowych rozwiązań w autentycznej, dobrze zachowanej warowni średniowiecznej. W 2016 roku oddano do użytku nową wystawę prezentującą dzieje budowlane zamku. Umieszczenie wystawy interaktywnej na przykład w pomieszczeniach, z zachowanymi freskami z XIV wieku, przez pasjonatów architektury i sztuki mogłoby być odebrane co najmniej jako niewłaściwe. Zaadaptowanie prostych pomieszczeń piwnicznych do pełnienia nowych funkcji wpisuje się zarówno w nowe trendy w muzealnictwie, jak i nie razi pasjonatów oczekujących doznań estetycznych.

Podobnie jak moi przedmówcy chciałabym potwierdzić wątpliwości stawiane w drugim pytaniu. Na wstępie chciałabym nawiązać do przedstawionej przez profesora Kowalczyka ograniczonej dostępności do obiektów militarnych wynikających z praw własności. W przypadku zamków gotyckich w północnej Polsce w obiektach zarządzanych przez instytucje rządowe i samorządowe, mieszczą się przede wszystkim muzea, galerie i domy kultury. Tutaj nie możemy mówić o pełnej komercjalizacji, gdyż jak wiadomo muzea ustawowo zobowiązane są do nieodpłatnego udostępniania wstępu na wystawy stałe raz w tygodniu. Również instytucje o charakterze kulturalnych w ramach prowadzonych działań upowszechniających kulturę stwarzają możliwości nieodpłatnego dostępu do wnętrz obiektów zamkowych. Inaczej wygląda to, jeżeli obiekt znajduje się w rękach prywatnych. Zarówno przedzamcze zamku lidzbarskiego, jak i wiele innych obiektów prywatnych pełni przede wszystkim funkcje gastronomiczne i noclegowe. W tym wypadku dostęp do wnętrz jest ograniczony, a ze względu na ceny usług stosowne do oferowanego ich standardu dla wielu często nieosiągalny. Chciałabym również wspomnieć o marketingu miejsca. Ze względu na silne działania promocyjne prywatnego zarządcy budynkami przedzamcza wykorzystującego powiązanie miejsca z osobą Ignacego Krasickiego, marginalne znaczenie nabrała wyjątkowość obiektu ze względu na jego walory architektoniczne, warowne i rozwiązanie lokacyjne.

Podsumowując, ogromne inwestycje hotelarskie w obiektach warownych, ze względu na silną ingerencję w układ architektoniczny, spowodowany dostosowaniem obiektów do standardów danej kategorii budzą duże kontrowersje w środowisku konserwatorów, historyków i archeologów. Z drugiej strony jest to często jedyna droga ratunku przed zniszczeniem obiektów zrujnowanych, a będących własnością samorządów (na przykład zamek krzyżacki w Ełku ciągle szukający prywatnego inwestora). Z drugiej strony oferta

pobytowa stworzona jest tak, by gość nie miał potrzeby opuszczania obiektu, na czym traci rynek lokalny. Również turyści odwiedzający te obiekty zazwyczaj nie są turystami militarnymi.

Literatura:

Rekuć I., 2016, *Atrakcyjność turystyczna zamku w Lidzbarku Warmińskim w kontekście prac restauratorskich i przebudowy obiektu*, "Zapiski z Pogranicza", nr 4, s. 57-70

dr Piotr Kociszewski, UW Warszawa

Diękuję wszystkim Przedmówcom za bardzo różne, a przez to interesujące opinie, wraz z przywołaniem przykładów. Nie jest bynajmniej moim celem dokonywanie streszczenia każdej z wypowiedzi, lecz raczej podkreślenie, że poprzez wspomniane zróżnicowanie ukazują one szerokie spektrum omawianego zagadnienia.

W kontekście pierwszego pytania zgadzam się z głosami postulującymi kompleksowość i zintegrowanie w wymiarze planowania i zarządzania. Niezmiernie istotne wydaje się również sygnalizowane dostrzeżenie poszczególnych kategorii użytkowników. Ich segmentacji można dokonywać uwzględniając różne kryteria, w zależności zapewne od optyki spojrzenia i konkretnego przypadku danego miejsca. Poniekąd dokonali tego poszczególni przedmówcy, m.in. nawiązując w interesujący sposób do „stopnia świadomości” wizytujących obiekty militarne.

Otwarcie obiektów militarnych na różne grupy odbiorców powinno dotyczyć zarówno wymiaru merytorycznego (m.in. przekazywanych poprzez różnorodne kanały treści i samej formy przekazu), jak i technicznego, który proponuję postrzegać jako szerokorozumianą dostępność. To dzisiaj często powtarzane określenie koresponduje przede wszystkim z konkretnymi trendami turystycznymi, będącymi z kolei następstwami wpływu tzw. otoczenia. Myślę tutaj szczególnie o zmianach demograficznych i przez to coraz aktywniejszym udziale osób starszych w różnych formach turystyki, szczególnie kulturowej. W przypadku tej grupy odbiorców odwiedzanie obiektów militarnych wymaga ich właściwego przygotowania, m.in. poprzez zniwelowanie barier o charakterze przestrzennym i architektonicznym.

Warto również nadmienić, że w wybranych przypadkach przebywanie w obiektach militarnych może mieć też wyraz symboliczny, niejako nostalgiczny, poprzez bezpośrednie związki być może danej osoby lub jej najbliższej rodziny z realnymi wydarzeniami mającymi tam miejsce. Otwiera się tutaj kolejna płaszczyzna – poniekąd już realizowana w różnych obiektach w Polsce – zaproszenia seniorów do współtworzenia narracji danego miejsca poprzez podzielenie się własną historią. W połączeniu, a raczej dzięki wykorzystaniu nowoczesnych sposobów prezentacji przynosi to pozytywne efekty, czego transparentnym przykładem może być m.in. przykład Muzeum Powstania Warszawskiego i możliwość wsłuchania się w głosy Powstańców w formie wspomnień i rozmowy telefonicznej.

Zgadzam się również z Przedmówcami, iż różny charakter może przyjmować zasygnalizowana zależność pomiędzy stroną formalną, a kierunkami komercjalizacji. Właściwą diagnozą wydaje się zatem dostrzeżenie tej różnorodności wraz ze wskazaniem niebezpiecznych skrajności, tj. totalnej bierności (często wynikającej ze wspomnianego w wypowiedziach charakteru właściciela – w ogóle niezainteresowanego charakterem obiektu), jak i przesadnej chęci uczynienia z danej przestrzeni tylko sposobu pozyskania pieniędzy. Szczególnie w tym przypadku istotne jest dostrzeżenie zatarcia granicy pomiędzy autentyzmem miejsca, bazującą na nim narracją, a „zalewającym” wiele miejsc kiczem, dostosowanym do charakteru masowości ruchu turystycznego.

Konkludując dziękuję również za ubogacenie dyskusji konkretnymi, a jednocześnie interesującymi przykładami obiektów i przestrzeni militarnych, zarówno krajowych i zagranicznych. Warto zwrócić uwagę także na nowe wątki, rozbudowujące spojrzenie tylko

przez pryzmat dziedzictwa kulturowego – o wspomnienie o związkach przyrody z obiektami militarnymi i bezpośrednią zależność pomiędzy tymi sferami. Istotne wydaje się również dostrzeżenie nowych trendów społecznych we współczesnej rzeczywistości, mających związek z obiektami turystyki militarnej i właściwe reagowanie na nie w najbliższej przyszłości.